

**Рада національної безпеки і оборони України
Національний інститут проблем міжнародної безпеки**

НІПМБ

УКРАЇНА У СИСТЕМІ МІЖНАРОДНОЇ БЕЗПЕКИ

Рада національної безпеки і оборони України
Національний інститут проблем міжнародної безпеки

УКРАЇНА У СИСТЕМІ МІЖНАРОДНОЇ БЕЗПЕКИ

Монографія

Київ – 2009

**National security and defense council of Ukraine
National institute of international security problems**

UKRAINE IN INTERNATIONAL SECURITY SYSTEM

Monograph

Kyiv- 2009

ББК
Р

Рекомендована до друку Вченою Радою Національного інституту проблем міжнародної безпеки
(протокол № від 2008 р.)

За загальною редакцією: доктора економічних наук О.С. Власюка

Редакційна колегія: доктор політичних наук О.С. Бодрук; доктор філософських наук М.А. Ожеван; доктор філософських наук Б.О. Парахонський; доктор економічних наук Д.К. Прейгер; Л.П. Токар

Україна в системі міжнародної безпеки: Монографія / Національний інститут проблем міжнародної безпеки. – К.: НІПМБ. – 450 с.

ISBN

Монографія, підготовлена до 10-річчя Національного інституту проблем міжнародної безпеки, містить комплексний аналіз сучасного стану та ключових тенденцій формування і реалізації внутрішньої та зовнішньої політики України на етапі системних трансформаційних перетворень. На загальному тлі загострення нових викликів та посилення загроз глобалізації досліджуються процеси формування нової парадигми глобальної та регіональної безпеки, а також обґрунтовуються національні інтереси України у системі міжнародних відносин. Аналізуються національні пріоритети зовнішньополітичного курсу України у контексті інтеграції в європейські та євроатлантичні структури за умови зміцнення добросусідських відносин з країнами пострадянського простору, пропонуються ефективні механізми їхньої реалізації.

Для широкого кола науковців, політиків, викладачів, державних службовців, а також тих, хто цікавиться проблемами міжнародної та національної безпеки.

Рецензенти:

Edited by Vlasyuk O.S., professor, doctor economic sciences; Bodruk O.S., doctor political sciences; Parahonskyi B.O., professor, doctor philosophic sciences

Ukraine / National Institute of International Security Problems. – К.: NIISP. - p.

ISBN

The monograph, dedicated to the 10th anniversary of the National Institute of International Security Problems, contains complex analysis of the modern state and key trends of formation and realization of home and foreign policy of Ukraine at the stage of system transformation changes. On the ground of sharpening of new challenges and strengthening of the threats of globalization the process of formation of new paradigm of global regional security is studied, and also national interests of Ukraine in the system of international relations are grounded in the monograph. National priorities of foreign policy of Ukraine in the context of integration into European and Euro-Atlantic structures under the condition of consolidation of good-neighborly relations with the countries on the post-soviet territory are analyzed, effective mechanisms of their realizations are offered in the monograph.

The work is intended for wide range of scientists, politicians, state employees and for those, who is interested in the problems of international and national security.

ББК

© Національний інститут проблем міжнародної безпеки, 2008

ВСТУП

Загально визнано, що глобалізація - процес об'єктивний і неминучий, оскільки фіксує стан людської цивілізації на сучасному етапі історичного розвитку. За такої ситуації більшість держав пов'язує реалізацію національних інтересів з адаптацією до процесів глобалізації й активною участю в них. Тому цілком логічним видається, що монографія починається з аналізу загальних проблем глобальної та регіональної безпеки, з якими людство зіткнулося на зламі XX—XXI століть. Загалом глобалізація як міжнародне явище означає якісно новий рівень економічної і політичної взаємодії різних країн у світовому масштабі.

У першій частині монографії “Глобальна та регіональна безпека” наголошується, що за такої ситуації значною мірою посилюється взаємозалежність різних держав світу, попри цивілізаційну ідентичність, суверенітет, політичний режим, рівень демократії тощо. Отже, процеси глобалізації певним чином об’єктивно нівелюють значення самих національних держав, знижують рівень їх суверенітету. Водночас, глобалізаційні процеси створюють умови, за яких держави світу стають відкритішими, що, у свою чергу, створює не тільки нові можливості для поступального розвитку, а й нові виклики.

Аналіз регіональної безпеки в умовах глобалізаційної нестабільності свідчить, що Україна як регіональний лідер здатна створити власну нішу у загальноєвропейській моделі безпеки, стати активним її контрибутором та учасником, що потребує посилити увагу української влади до політико-інтеграційних процесів у рамках таких міждержавних об’єднань, як ОДЕР-ГУАМ, ОЧЕС та ін.

Грунтовний аналіз воєнно-політичних аспектів формування сучасної системи міжнародної безпеки дає бачення того, якою має бути система колективної безпеки в сучасних умовах. Досліджено еволюцію структур міжнародної безпеки, визначено сучасний стратегічний ландшафт та зміни у воєнно-політичній ситуації з огляду на новітні виклики і загрози міжнародній безпеці. Серед основних загроз міжнародній безпеці у воєнно-політичній сфері виокремлюються такі: зростання випадків невиправданого застосування сили провідними державами (коаліціями держав) при врегулюванні збройних конфліктів; зниження дієвості міжнародних систем безпеки та ефективності механізмів регулювання міжнародних відносин; суперництво за перерозподіл сфер впливу між провідними світовими воєнно-політичними силами на пострадянському просторі, низку не менш небезпечних загроз.

Безпека за будь-яких історичних обставин ґрунтується на надійності системи стримуючих факторів і не в останню чергу - на надійності оборонних можливостей. За умов, коли кожна країна при прийнятті важливих рішень спирається на власні інтереси, постає питання збереження цілісності та єдності системи колективної безпеки. Зробити це в оборонних системах значно легше, ніж у системах колективної безпеки. Колективна безпека потребує від держав самопожертви для забезпечення надмірної колективної безпеки, і найвищий ступінь парадоксу полягає в тому, що колективна безпека спрацьовує як система лише в тих випадках, коли в ній немає потреби. Разом з тим істотні зміни всього спектра загроз, вихід на перший план питань попередження та врегулювання збройних конфліктів на етнічному та релігійному ґрунті, що постають усередині країн, але створюють загрозу безпеці інших держав — по - новому порушують питання створення системи безпеки глобального, регіонального та субрегіонального рівнів. Загалом сутність глобальної системи визначає те, що вона є віссю, навколо якої формуються регіональні та субрегіональні системи безпеки, які обов'язково включають до себе вимоги та механізми глобальної системи, однак за своїм складом і головним напрямом діяльності відповідають специфіці цього регіону й тих загроз, що “випадають” із глобального контексту.

Розглядаються ключові проблеми реалізації Україною політики у сфері національної безпеки, зокрема у системі взаємовідносин світових геополітичних сил (США – ЄС - РФ), з огляду на їхні геополітичні та гео економічні регіональні інтереси, реалізацію ними власної політики у зонах “заморожених” конфліктів. У контексті цієї проблематики окреслена сучасна динаміка розвитку українсько-американських відносин, а також відносин України з іншими ключовими світовими центрами сили, специфічні особливості регіональних конфліктів на пострадянського просторі, політика безпеки в Чорноморсько-Каспійському регіоні. Доведено, що політика провідних суб'єктів геополітики у Придністров'ї та у «заморожених»

конфліктах Південного Кавказу ґрунтується на забезпеченні безпеки транспортних коридорів та енергопроводів на Кавказі та в Південно-Східній Європі. При цьому Україна може відігравати одну з провідних ролей у розбудові єдиного трансрегіонального безпекового простору. Пріоритетними для України є Придністровський регіон та зона Південного Кавказу, що обумовлено її стратегічними інтересами, пов'язаними із забезпеченням національної безпеки, та насамперед, військово-політичної та енергетичної безпеки.

Аналіз безпекового потенціалу європейської та євроатлантичної інтеграції, особливостей формування загальноєвропейської системи безпеки за сучасної доби дав змогу обґрунтувати висновок, що саме у сфері безпеки Україна нині має перспективи стати не лише користувачем, а й реальним суб'єктом європейської політики безпеки. Перспективними напрямками співпраці між Україною та ЄС у рамках Європейської політики безпеки та оборони визначено надання послуг з переміщення військ та перевезення військових вантажів авіатранспортом України, залучення українських військових підрозділів до проведення миротворчих операцій під егідою ЄС, розвиток співробітництва між підприємствами ВПК України і держав ЄС щодо реалізації спільних проектів з розробки нових видів озброєнь та військової техніки, модернізації наявних видів, космічних програм тощо. Також аналізуються проблеми, пов'язані з визначенням пріоритетних напрямів співпраці України й ЄС у сфері регіональної безпеки, з майбутніми перевагами членства України в Північноатлантичному Альянсі, яке, відповідно до умов Вашингтонського договору, гарантуватиме Україні захист її суверенних прав, зокрема таких, як посягання на територіальну цілісність, порушення державного кордону, військова агресія, втручання у внутрішні справи, підривна діяльність іноземних спецслужб, політичний та економічний шантаж тощо.

Чільне місце відведено дослідженню питань безпеки та співробітництва у Чорноморському регіоні у контексті поступового

посилення стабілізуючої ролі у цьому регіоні ЄС та НАТО, активізації їхньої участі не тільки в економічних та енергетичних проектах регіону, а й у політичних та безпекових на загальному тлі поглиблення політичного діалогу ОДЕР - ГУАМ з ЄС, що відбувається паралельно з посиленням взаємодії ЄС з ОЧЕС, створення регіональних інтеграційних утворень та посилення контролю за їхньою діяльністю з боку Північноатлантичного альянсу, який виступає за швидше врегулювання Придністровського конфлікту, вбачає в ОДЕР - ГУАМ ефективний регіональний інструмент, спроможний у взаємодії з іншими організаціями вчасно реагувати на виклики та загрози безпеці в Чорноморському регіоні. Маючи значний досвід миротворчих операцій, Україна спроможна взяти активну участь у формуванні регіональних спільних миротворчих сил ОДЕР-ГУАМ, які діяли б під егідою ООН та ОБСЄ та у взаємодії з НАТО. Інша їх функція полягала б у забезпеченні безпеки транспортно-енергетичних комунікацій. Наразі є нагальна потреба у конкретизації можливих напрямів взаємодії, механізмів їх реалізації та закріплення цих питань у відповідних міжнародних документах, що можуть бути укладені між регіональними організаціями Чорноморського регіону (ОДЕР - ГУАМ, ОЧЕС, СДВ та ін.), з одного боку, та ЄС і НАТО - з другого.

Проаналізовано чинну нормативно-правову базу участі України у миротворчих операціях під егідою впливових міжнародних організацій, а також висвітлено та уточнено основні концептуальні та організаційні підходи до використання українських миротворчих підрозділів. Миротворчі операції з підтримання та примусу до миру визначаються як дії, що охоплюють певний діапазон багатофункціональної операції з метою відновлення (чи встановлення) миру з окресленим політико-дипломатичним напрямом (попередження конфлікту, творення й будівництво миру) та із визначеним військовим напрямом (примусового встановлення миру); міжнародно-правову базу всіх категорій миротворчих дій загалом — як досить умовну, що актуалізує необхідність розробки чітких критеріїв силового втручання за

відсутності санкції РБ ООН. За таких обставин в Україні поступово складається система підходів до участі у міжнародних миротворчих заходах. Подальше зміцнення воєнно-політичного співробітництва України з іншими державами на засадах миротворчості потребує удосконалення правових засад участі держави у цій справі, порядку формування українського миротворчого контингенту та персоналу, організації їхньої підготовки. Належна міжнародно-правова, соціально-політична та моральна основа для проведення міжнародних миротворчих операцій створює підґрунтя для морально-політичної та психологічної впевненості миротворців у справедливості своїх дій, є основою для ефективних міжнародних миротворчих операцій у майбутньому.

У другій частині монографії “ **Актуальні проблеми економічної безпеки України**” червоною ниткою проходить ідея забезпечення економічної безпеки держави при здійсненні нею багатогранної зовнішньоекономічної діяльності. Україна дедалі активніше розвиває різноманітні галузі міжнародного економічного співробітництва, реалізуючи природні переваги свого геополітичного й географічного розташування та ресурсного потенціалу, поглиблюючи участь у світовому поділі праці, вдосконалюючи форми і методи відстоювання національних інтересів.

Важливим є комплексний теоретико-методологічний аналіз проблем транснаціоналізації економіки та її впливу на економічну безпеку України.

Всебічно розглядається зовнішньо-торговельна безпека, з позицій забезпечення економічної безпеки України аналізується міжнародне співробітництво у фінансовій сфері та детально досліджується проблема інвестиційної безпеки країни.

Досліджується проблематика розвитку міжнародно-економічного співробітництва України в контексті відстоювання її національних інтересів. Ці питання вивчаються на прикладі економічних відносин з країнами Європейського союзу, Співдружності незалежних держав та країнами Азії.

Зазначається, що інтенсивний розвиток міжнародно-економічного співробітництва України прискорив процес гармонізації національного та світового господарських механізмів, що лежать в основі міжнародної економічної інтеграції. Разом з тим проблемною сферою для України лишається забезпечення паритетного здійснення інтеграційних трансформацій, що залежить від системної підготовки національного середовища до адаптації необхідних критеріїв та вимог, а також комплексних дій щодо підвищення конкурентоспроможності національної економіки.

Всебічно аналізуються питання енергетичної та транспортно-комунікаційної безпеки України. З позицій аналізу стану виконання Енергетичної стратегії України на період до 2030 року висвітлюються шляхи зменшення енергетичної залежності країни, розвитку ринків нафти і нафтопродуктів, природного газу та електричної енергії, впровадження основ світового досвіду створення та раціонального використання державного резерву енергоносіїв, розвитку нафтогазотранспортної системи України.

Окремо досліджено питання розвитку та ефективного використання транзитного потенціалу держави, зміцнення позицій України у напрямі міжнародних перевезень пасажирів і вантажів залізничним та водним транспортом. Розглядається система міжнародних відносин України у контексті розбудови на її території міжнародних транспортних коридорів (МТК) та поступової інтеграції національної транспортної мережі до єдиної європейської транспортної системи.

Особливе місце у цій частині монографії посідає аналіз міжнародної міграції як чинника демографічної безпеки країни.

За умов поступового переплетення національної економіки з економікою інших країн дедалі гостріше відчувається вплив загальносвітових тенденцій економічного і соціального розвитку на можливість формування самостійної економічної стратегії та втілення її у практику. Зважаючи на це ця частина монографії завершується додатком «Наукові розвідки», в якому висвітлено проблеми системного аналізу та прогнозування соціально-економічного розвитку економіки України в контексті глобалізації світових економічних відносин. Аналізуються також витоки та очікувані наслідки світової економічної кризи, що розпочалася у вересні 2008 року.

Вихід людства на якісно новий етап становлення й розвитку - глобальне інформаційне суспільство, є значним викликом для інституту державності, й передусім – для державного суверенітету в інформаційній сфері. Зазначеній проблематиці присвячена *третья частина* монографії **“Міжнародна інформаційна безпека у глобалізованому світі”**, в якій йдеться про загрози та виклики інформаційній безпеці України у сучасному глобалізованому світі, аналітичну оцінку рівнів розвиненості й захищеності інформаційних ресурсів та розвиток інформаційної індустрії, оскільки саме вони визначають нині стан й перспективи національної економіки, політики й культури, позиціонування України на світовій арені та забезпечення нею реального суверенітету.

Ключове значення інформаційної безпеки в системі національної безпеки України обумовлене інтенсивною й екстенсивною конкуренцією сучасних держав та наддержавних утворень за світове лідерство в інформаційній сфері, посиленням використання інформації та мас-медіа як інструментів розв’язання й провокування політичних конфліктів, здійснення різноманітними акторами міжнародних відносин військового, економічного, політичного й інформаційно-культурного тиску на конкуруючу сторону тощо.

В роботі показано, що “м’які” маніпулятивні впливи, які логічно доповнюють “жорсткі” силові впливи, застосовують у сучасному світі, з його

розвиненими інформаційними потоками, усі без винятку легальні (легітимні) міжнародні актори, до яких слід віднести потужні держави та наддержавні утворення, міжнародні організації, ТНК й ТНБ, різноманітні НДО тощо. До подібних «м'яких» інформаційних чинників впливу вдаються також терористичні та злочинні угруповання, які часто прибирають форму мережево-центрованих спільнот, активно використовуючи при цьому як засіб управління та рекрутування нових прибічників сучасні інформаційно-комунікативні технології, й зокрема - Інтернет.

Вагомим викликом національній безпеці України слід вважати пануючі у сучасному світі неоконсервативну та неоліберальну ідеології регулювання міжнародних відносин, які виправдовують використання зовнішніх джерел управління, вибудованих за мережево-центричним принципом, з метою «управління хаосом» й «м'якого коригування ситуацій», спрямовуючи їх перебіг у напрямі, потрібному для «зовнішніх управителів». Можливість такого регулювання забезпечується передусім домінуванням у інформаційних просторах (у вигляді розроблення, генерування, популяризації й впровадження) бажаних критеріїв, стандартів, форматів розвитку тощо. У цьому контексті в монографії аналізуються елементи як поміркованого європейського, більш «м'якого» підходу до «зовнішнього управління», так і жорсткішого підходу щодо різноманітних версій «десуверенізації», який характеризує зовнішньополітичні позиції США та РФ.

Інформаційна десуверенізація та «вільні інформаційні потоки» формують у сучасному світі принципово новий тип легітимності сучасних держав на національному й міжнародному рівнях, коли ця легітимність розглядається крізь призму відповідності або невідповідності суверенних держав системі наперед заданих критеріїв, що їх популяризують міжнародні медіа, створюючи привабливі або непривабливі іміджі сучасних держав й самого інституту національної державності.

На тлі зазначеного на особливий науковий та політичний інтерес заслуговує викладений аналіз механізмів формування подібних критеріальних моніторингових оцінок, які різноманітні світові агенції та провідні міжнародні мас-медіа присвоюють сучасним державам з Україною включно, а також форм і методів, сил та засобів, які для цього застосовуються. Відповідно, складні феномени “міжнародних рейтингів” та «міжнародних моніторингів» у системі міжнародних інформаційних відносин розглядаються в монографії як рольові інструменти маніпулятивного регулювання сфери міжнародних відносин і формування якісно нового типу державно-національної легітимності.

Серед загроз інформаційній безпеці Української держави виокремлюються ті, що пов’язані із нерозвиненістю вітчизняних ЗМІ й фактичною відсутністю чітко окресленої схеми взаємодії медіа й влади. У цьому контексті ставиться проблема формування медіа-інформаційної культури органів державної влади в Україні як одного із ефективних засобів розв’язання протиріч між гілками влади та між окремими провідними політиками й представниками “бюрократичного апарату”, що впродовж останнього періоду української політичної історії стали помітним джерелом конфліктності та різноманітних криз.

Разом з тим, оцінюючи ступінь інформаційної безпеки України на початку нового тисячоліття, слід підкреслити, що хоча рівень інформаційної безпеки в цілому ще далеко не повною мірою відповідає потребам суспільства й держави, але є й позитивна динаміка, оскільки Україна посідає порівняно високі позиції у всіх світових рейтингах “електронної готовності”, “електронного урядування”, поширення сучасних цифрових та мобільних технологій тощо.

Сподіваємося, що робота знайде свого зацікавленого читача, а експертний загал долучиться до наукового обговорення піднятих у роботі актуальних проблем національної безпеки України.

О.ВЛАСЮК, доктор економічних наук, професор

Introduction

It is generally admitted that globalization is an objective and inevitable process, for it reflects the state of human civilization at the present stage of historical development. In this context, most states connect realization of national interests with adaptation to globalization processes and active participation in them. That is why it is quite logical that the monograph begins with analysis of the general questions of global and regional security, which mankind has been facing at the turn of the 20th and 21st centuries. Generally speaking, globalization, as an international phenomenon, means new level of economic and political interaction of different countries on a world scale.

In *the first part* of the monograph “**Globalization and regional security**” the stress is put on the fact, that under such circumstances the interaction of different states of the world is getting stronger despite differences in civilized identity, sovereignty, political regimes, democracy level and so on. Thus, globalization processes are objectively leveling the meaning of national states themselves, and decreasing the level of their sovereignty. At the same time, the processes of globalization create the conditions under which world countries become more open and it, in its turn, creates not only new possibilities for further development but new challenges as well.

Analysis of regional security in the context of globalization instability proves that Ukraine as an regional leader is able to create its own niche in all-European security model and become its active contributor and participant, which requires Ukrainian government to concentrate on political and integration processes in the framework of such intergovernmental organizations as ODER-GUAM, BSEC and so on.

Detailed analysis of military and political aspects of international security modern system formation helps to understand what kind of collective security system should exist under modern conditions. The evolution of international security structures was examined; modern strategic landscape and changes in

military and political situation according to new challenges and threats to international security are determined in the monograph. It is possible to mark out such main threats to international security in military and political spheres: increasing number of incidents when leading states (coalition of the states) uses unjustified force in order to regulate armed conflicts; decreasing activity of international security systems and effectiveness of regulation mechanisms of international relations; competition for re-distribution of the influence spheres between leading world military and political powers on the post-soviet territory. There are also a number of threats, which aren't less dangerous than the indicated ones.

Under any historic circumstances security is based on the reliability of the system of retaining factors as well as on the reliability of defense capacities. Under the condition when each country, making an important decision, bases oneself upon its own interests, the question of keeping the integrity and single system of collective security arises. It is much easier to do it in defensive systems than in collective security systems. Collective security requires self-sacrifice from the states in order to provide excessive collective security and what is the most paradoxical is that collective security works as a system only when it is not needed. With that, substantial changes of the whole range of threats, giving more attention to the questions of prevention and regulation of armed conflicts on ethnical and religious ground, which appear inside the country but create the threat to the security of other countries – all those problems in a new way provoke the questions of creation of the security system of global, regional and sub-regional levels. In general, the main point of global system is defined by the fact, that it is an axis around which regional and sub-regional security systems are being formed and those systems certainly include the demands and mechanisms of global system, which, however, due to its structure and the activity direction, corresponds to the specificity of its region and to those threats, that 'fall out of' the global context.

The monograph examines key problems of Ukraine's realization of the policy in the sphere of national security, besides, in the system of interrelation of world geopolitical powers (USA-EU-RF), taking into account their geopolitical and geoeconomic regional interests, realization of their own policy in the zones of "frozen" conflicts. In the context of this problematics modern dynamics of Ukrainian-American relations development, Ukraine's relations with the other key world powers, particularities of regional conflicts on the post-soviet territory, security policy in the Black Sea and Caspian regions are studied in the monograph. It is proved that the policy of leading subjects of geopolitics in Transdnistria and the South Caucasus is grounded on providing security of transport corridors and energy supply lines in the Caucasus and Southeastern Europe. With that Ukraine can play one of the leading roles in rebuilding of the single trans-regional security area. Transdnistria region and zone of the South Caucasus are of primary importance for Ukraine. It is stipulated by its strategic interests, connected with providing national security and, first of all, military and political as well as energy security.

The analysis of security potential of European and Euro-Atlantic integration, particularities of all-European security system formation at the present stage gave the possibility to make a conclusion that in this very security sphere Ukraine has prospects to become not only a consumer but a real subject of European security sphere. Perspective directions of Ukraine-EU cooperation in the framework of European security and defense policy are providing services for forces displacement and transportation of military cargo by the air transport of Ukraine, involvement of Ukrainian military subunits into peacemaking missions under the aegis of EU, development of cooperation between the factories of military and industrial complex of Ukraine and EU countries as for realization of common projects for elaboration of new kinds of armament and military equipment, modernization of present kinds of it, space programs and so on. Also the monograph deals with the problems, connected to finding priority directions of Ukraine-EU cooperation in the sphere of regional security with the future

advantages of Ukraine's membership in the North Atlantic Alliance, which, according to the terms of Washington Treaty, will guarantee to Ukraine defense of its sovereign rights such as encroachment on territorial integrity, violation of state borders, military aggression, interference into internal affairs, subversive activity of foreign intelligence services, political and economic blackmail and so on.

An important place is taken by the examination of security questions and cooperation in the Black Sea region in the context of gradual increasing of EU and NATO stabilizing role in this region, activation of their participation not only in economic and energy projects of the region but in political and security ones on the ground of deepening of political dialog ODER-GUAM-EU which takes place in parallel with increasing of cooperation between EU and BSEC, creation of regional integration associations and intensification of the control of their activity from the North Atlantic Treaty Organization, which supports fast regulation of Transdnistria conflict, and which sees ODER-GUAM as an effective regional instrument that is able in cooperation with other organizations to react quickly to the challenges and threats to the Black Sea region security. Having great experience of peacemaking missions, Ukraine is able to take an active part in formation of regional common peacemaking ODER-GUAM forces, which would act under the aegis of the United Nations and OSCE and in cooperation with NATO. The other their function would lie in providing security of transport and energy communications. Now there is an urgent necessity to concretize possible directions of interaction, mechanisms of their realization and indication of these problems in corresponding international agreements, which can be concluded between regional organizations of the Black Sea region (ODER-GUAM, BSEC, CDC and others) – on the one hand, and EU and NATO – on the other hand.

Valid regulatory and legal framework of Ukraine's participation in peacemaking missions under the aegis of influential international organization was analyzed; the main conceptual and organizational approaches to application of Ukrainian peacemaking subunits were outlined and specified in the monograph. Peacemaking missions for peace supporting and enforcing are determined as the

actions, which enclose certain range of multifunction operation aimed at peace renewal (or peace keeping) with defined political and diplomatic directions (conflict prevention, peace keeping and supporting) and with defined military directions (forced peace establishment); international and legal framework of all categories of peacemaking actions in general is defined as a rather prearranged one, which makes actual the necessity of elaboration of clear criteria for forced intervention with the lack of corresponding SC UNO sanctions. Under such circumstances the system of approaches for participation in peacemaking missions is being formed gradually in Ukraine. Further consolidation of military and political cooperation of Ukraine with other countries on the basis of peacemaking needs improving of legal framework for state's participation in such actions, forming procedure for Ukrainian peacemaking contingent and personnel, organization of their training. Proper international and legal framework, socio-political and moral foundation for conducting international peacemaking operations makes the peacemakers have moral and political as well as psychological confidence in justice of their actions and that framework is also the basis for effective international peacemaking operations in the future.

The idea of providing economic security of the state while fulfilling manifold foreign economic activity is the keynote of the second part of the monograph '**Urgent problems of economic security of Ukraine**'. More and more actively Ukraine is developing different branches of international economic cooperation, fulfilling natural advantages of its geopolitical and geographical location and resource potential, participating in world division of labor, improving the forms and methods for asserting national interests.

Complex, theoretical and methodological analysis of the problem of transnationalization of economy and its influence on economic security of Ukraine is important.

Foreign trade security is thoroughly examined, international cooperation in financial sphere is analyzed from the point of view of providing economic security

of Ukraine, and the problem of investment security of the state is studied in the second part of the monograph.

The problems of development of international and economic cooperation of Ukraine are researched in the context of asserting its national interests. Those questions were studied on the example of economic relations with EU countries, CIS and Asian states. It is indicated, that intensive development of international and economic cooperation of Ukraine has accelerated the process of harmonization of national and world economic mechanisms, which are the foundation of international economic integration. With that, providing parity fulfillment of integration transformations, which depends on national surroundings preparation system for adaptation of necessary criteria and demands, and also complex actions for improving competitiveness of the national economy still remains problematic sphere of Ukraine.

The questions of development and effective applying of transit potential of the state and consolidation of Ukraine's positions in the direction of international passenger and cargo transportation by train and by water are examined separately. The system of international relations of Ukraine in the context of building up international transport corridors (ITC) on its territory and gradual integration of national transport network to the single European transport system is considered in the second part of the monograph.

A special place in this part of the monograph is taken by the analysis of international migration as a factor of demographic security of the state.

Under the condition of gradual interlacement of national economy with the economy of other countries, worldwide trends of economic and social development have sharper impact on the possibility of formation of independent economic strategy and its application in practice. Taking into account this fact, this part of the monograph is concluded by the addition "Scientific prospecting" which outlines the problems of system analysis and socio-economic development of Ukrainian economy forecasting in the context of globalization of world economic

relations. The sources and expected results of the world financial crisis, which began in September 2008, are analyzed in this part of the monograph.

Mankind's getting to a new stage of formation and development – global information society, is a great challenge for the statehood institution and first of all for the state sovereignty in the information sphere. The third part of the monograph **“International information security in globalized world”** is dedicated to the indicated problem. This part deals with the threats and challenges to information security of Ukraine in the modern globalized world, analytical assessments of the development and security levels of information recourses and development of informational industry, since it is them that define now the stage and prospects of national economy, policy and culture, Ukraine's positioning on the world arena and providing real sovereignty by itself.

Key meaning of information security in the system of national security of Ukraine is stipulated by intensive and extensive competition of modern states and supranational organizations for the world leadership in information sphere, by using information and mass media as the instruments for regulation and provocation of political conflicts, putting military, economic, political, information and cultural pressure on the competing country by various actors of international relations.

The work shows that “soft” manipulating impacts, which logically complement “tough” force impacts, are applied in the modern world with its developed informational flows by each and all legal (legitimate) international actors which include powerful states and supranational organizations, international organizations, TNC and TNB, various NGO and so on. Terrorist and criminal groups resort to such “soft” information influence factors; such groups often are transformed into network and central communities, with this actively using modern information and communicative technologies, the Internet in particular, as the means for managing and recruiting new supporters.

Neoconservative and neoliberal ideologies of international relations regulation, dominant in the modern world, which justify using of external

management sources, formed by network and central principle, aimed at “chaos management” and “soft situation regulation” directing its development into the direction required by “external managers” should be considered to be a significant challenge to the national security of Ukraine. The possibility of such regulation is provided first of all by domination in information space (in the forms of elaboration, production, popularization and application) of required criteria, development formats and so on. In this context the monograph deals with the elements of moderate European “softer” approach to “external management” as well as tougher approach for different versions of “desovereignization”, which characterizes foreign political positions of the USA and RF.

Information desovereignization and “free information flows” in the modern world form principally new type of legitimacy of modern states on the national and international levels, when this legitimacy is considered in the light of sovereign states correspondence and non-correspondence to the system of prearranged criteria, which are popularized by international media, it creates attractive or unattractive images of the modern states and the institution of national statehood itself.

On the basis of indicated information, exposed analysis of the mechanisms of formation of similar criteria monitoring estimations, which different world agencies and leading international mass media give to modern states including Ukraine, and also forms and methods, means and ways, applied to it, deserve special scientific and political interest. Correspondingly, complicated phenomena of “international ratings” and “international monitoring” in the system of international information relations are considered in the monograph as a role instruments for manipulating regulation of international relations sphere and formation of new type of state and national legitimacy.

Among the threats to information security of Ukrainian state it is possible to distinguish those, which are connected with undevelopment of domestic mass media and with actual lack of clearly defined scheme of media and government interaction. In this context there is a problem of formation of media information

culture of the authorities of Ukraine as one of the effective methods to solve contradictions between different government branches and between certain leading politicians and representatives of “bureaucratic apparatus”, which during the recent period of Ukrainian political history have become visible source of conflicts and various crises.

With that, while estimating the level of information security of Ukraine at the beginning of new millennium, it is worth mentioning that though the level of information security in general does not fully meet the demands of society and the state, there is positive dynamics since Ukraine takes comparatively high positions in all world ratings of “e-readiness”, “e-government”, spread of modern digital and mobile technologies and so on.

We hope that this work will find its interested readers and expert world will join scientific discussion of indicated in the work urgent problems of the national security of Ukraine.

VLASIUK O.S., *Doctor of Economic Science, Professor*

Частина I. Глобальна та регіональна безпека

Розділ 1. Глобальні виклики сучасності та міжнародна безпека України

1.1. Глобалізаційні виклики міжнародній безпеці

Світ двадцять першого століття постійно постає перед новими глобальними загрозами та викликами, які виникають унаслідок адаптації існування світового співтовариства до нових геополітичних реалій. Більш передбачувана ситуація контролю над цими загрозами була помітна за часів біполярного протистояння часів «холодної війни» між СРСР та США, але з часів розпаду Радянського Союзу світ опинився у новій фазі політико-суспільного розвитку, що триває і по сьогоднішній день¹.

До глобальних проблем сучасності були прикуті погляди провідних учених світу, починаючи приблизно з 60-х років минулого сторіччя. Наприклад, *Р. Фолк, О. Тоффлер, Р. Хейлброннер* до глобальних проблем відносили досить вузьке коло питань: перенаселення планети, порушення екологічної рівноваги, виснаження ресурсів тощо. Такі вчені, як *В. Леонт'єв, Е. Пестель чи Я. Тімберген*, визнаючи наявність багатьох глобальних проблем, найголовнішою вважають економічну відсталість країн, що розвиваються. *Г. Кан та Дж. Фелпс* вважають, що перед людством стоїть близько 20 глобальних проблем, 9 із яких – найголовніші². Близько до теоретичного обґрунтування глобальних проблем підійшли вчені колишнього СРСР *В. Загладін, Д. Гвішиані, М. Максимова, І. Фролов* та ін. Хоч їхні погляди зору не завжди збігаються і вони не завершили розробку цілісної концепції, у їхніх обґрунтуваннях наведено визначення причин, що

¹ Guy Raffarent, *Sûcurit  internationale contemporaine*, p. 408

² Бек У. *Что такое глобализация?* С. 68–70.

спричиняють глобальні проблеми, критерії, які дають змогу виділити їх серед безлічі проблем, що стоять перед людством, розкрито конкретно-специфічні форми їхнього прояву та означено внутрішні зв'язки і взаємозалежності між окремими проблемами та намічено шляхи їх розв'язання.

Загалом глобалістика як самостійна галузь знань про найзагальніші, планетарні проблеми сучасного і майбутнього розвитку людської цивілізації перебуває в процесі становлення³. Проблеми взаємовідносин людини і суспільства з природою та, власне, суспільних відносин класифікують як глобальні, якщо:

а) вони мають загальносвітовий характер, тобто стосуються інтересів усіх або значної групи держав;

б) їх нерозв'язання викликає загрозу людству, регрес в умовах життя людей та у розвитку продуктивних сил;

в) вони потребують невідкладних і рішучих дій на основі колективних і скоординованих зусиль світового товариства.

Глобальність – не географічне поняття. Воно означає, що подібні проблеми стосуються інтересів усіх класів і верств населення, всіх країн і народів планети, впливають на всі сфери суспільного життя і відбиваються певною мірою на стані справ у всіх регіонах планети. За такими ознаками глобальні проблеми поділяють на три сфери дії.

До першої належать проблеми, які виникають у сфері взаємодії природи і суспільства. Серед них: надійне забезпечення людства сировиною, енергією, продовольством тощо, збереження природного навколишнього середовища, освоєння ресурсів Світового океану, оволодіння космічним простором. Витоки цих проблем закладені в тенденціях і закономірностях розвитку світових продуктивних сил, які сприяють як розширенню можливостей задоволення потреб людини у засобах існування, так і зростанню старих потреб і виникненню нових. Особливість переростання цих проблем у глобальні полягає в тому, що нині, як ніколи, споживання

³ Глобализация: контуры XXI века. (коллективна праця) С. 51- 60.

ресурсів, що відновлюються і що не відновлюються, досягло величезних масштабів і характеризується тенденцією до подальшого зростання. Виникла ситуація, коли з найбільшою гостротою виявилася суперечність між потребами суспільства в природних джерелах існування і можливостями природи задовольнити ці потреби⁴. Відносна обмеженість природних ресурсів робить необхідним розв'язання радикальних проблем у світовому масштабі.

До другої сфери належать проблеми суспільних взаємовідносин, а саме: відносини між державами різних економічних моделей, подолання економічної відсталості багатьох країн світу, локальні, регіональні та міжнародні кризи тощо. На перший план серед них вийшла проблема регіональних конфліктів, у тому числі і в державах, що переходять до ринкових відносин. Про це свідчать події у колишньому СРСР, колишній Югославії, на Близькому Сході тощо. Важливою залишається на цьому тлі проблема запобігання загрози застосування ядерної зброї, яка, попри теоретичну нереальність її застосування сьогодні, все ще залишається «останнім аргументом» у діалозі «країн-полюсів».

Третя сфера – розвиток людини, забезпечення її майбутнього⁵. Вона охоплює передусім проблеми адаптації сучасної людини до умов природного і соціального середовища, що змінюються під впливом науково-технічного прогресу, питання сучасної масштабної урбанізації, боротьби з епідеміями, пандеміями і тяжкими захворюваннями (туберкульозом, серцево-судинними, онкологічними, СНІДом тощо). Проблему людини і її майбутнього вчені розглядають як таку, в якій концентруються і багаторазово підсилюються всі інші проблеми людського співіснування.

Класифікація глобальних проблем за сферами дії не означає, що вони відокремлені одна від одної. Межі між сферами часто мають умовний характер, а окремі глобальні проблеми зумовлені процесами, що є результатом взаємодії, скажімо, не тільки природи і суспільства, а й

⁴ Clement Durry, *Transformations de l'humanité a l'èpoque de la mondialisation intense*, pp.212-213

⁵ Там само. p. 215.

взаємовідносин між державами. Наприклад, продовольча криза загалом у ряді малорозвинутих країн є результатом не тільки їхнього внутрішнього розвитку, а й специфічного поділу праці у світовій системі господарства, дисгармонії світових господарських зв'язків⁶. Та до якої сфери не належала б та чи інша глобальна проблема, вона має свої форми суперечностей, диспропорцій та функціональної незбалансованості.

Кожна глобальна проблема є об'єктивною за своїм характером і має у більшості випадків матеріальну основу. Процеси інтернаціоналізації господарського життя, науки, культури і політики визначають зростання взаємозв'язку окремих ланок світового господарства, взаємозалежності держав і тим самим становлять основу для можливості глобалізації окремих проблем людської цивілізації. За наявності суперечності між світовим економічним розвитком і соціальним прогресом людства виникають об'єктивні причини для перетворення можливості глобалізації на її реальність, тобто появи глобальних проблем⁷.

Наприклад, розв'язавши коло проблем у галузі функціональних і прикладних досліджень, техніки і технології, науково-технічний прогрес водночас зумовив появу комплексу нових потреб, поставив нові завдання, які в умовах високого ступеня інтернаціоналізації господарського життя набули глобального характеру. З розвитком НТР гостро постала проблема охорони навколишнього середовища, невідкладного розв'язання потребує проблема сировинних джерел тощо.

Крім того, на прояв і загострення глобальних проблем впливають реальні конкретно-історичні умови. Без урахування соціальних факторів, специфіки суспільного устрою окремих держав неможливо з'ясувати суть і джерела цих проблем⁸.

Отже, аналізуючи глобальні проблеми слід враховувати:

- загальні закономірності історичного процесу;

⁶ Лебедева М.М. *Мировая политика*. С. 100.

⁷

⁸⁷ Уткин А.И. *Глобализация: процесс и осмысление*. М., 2002.

- загальні тенденції розвитку продуктивних сил, впливу на них НТР;
- соціальні фактори;
- відстежувати інтенсивність розвитку процесу глобалізації на рівні світових підсистем;
- досліджувати співвідношення глобалізації та сталого розвитку регіонів і на цій основі знайти «точку балансу» між цими двома процесами.
- знаходити спільні й відмінні риси паралельного розвитку глобальних проблем крізь призму постіндустріального суспільства⁹.

За цих умов оптимальне розв'язання глобальних проблем потребує поєднання науково-технічних і соціально-політичних факторів у єдиний механізм, основу якого становитимуть колективні дії усіх держав. Координація зусиль сторін, що беруть участь у розв'язанні глобальних проблем, ґрунтується на визначенні посильного внеску кожної з країн та умов її участі незалежно від рівня економічного розвитку і соціального устрою.

Глобалізація охоплює дуже великий комплекс різнорідних явищ та процесів від формування універсальної світової економічної та фінансової системи, глобального інформаційного простору, комп'ютерних і телекомунікаційних мереж до поширення у світовому масштабі однакових стандартів життя, упорядкованих ринкових відносин, впровадження демократичних цінностей у політиці, єдиних правил поведінки у міжнародному спілкуванні і аж до сприйняття різними народами та країнами універсальних форм масової культури, що особливо болюче сприймається супротивниками глобалізації.

І хоча навряд чи можна говорити про усталене однозначне розуміння сутності глобалізаційних процесів серед різних шкіл і напрямів наукової думки, мало хто заперечуватиме, що саме навколо терміна “глобалізація”

⁹⁸ Jeanne-Marie Lefebvre, *Socium et les processus de la mondialisation*, p. 322

будується сучасна філософія прогресу людства. Визнано, що глобалізація – процес об'єктивний і неминучий, оскільки фіксує стан людської цивілізації на сучасному етапі історичного розвитку. Прагнення антиглобалістів усіляко перешкоджати глобалізаційним процесам слід розцінювати, скоріше, як намагання протистояти їх негативним наслідкам, аніж як спробу зупинити людський прогрес.

У вимірі міжнародних політичних відносин глобалізація виходить на передній план після доби біполярного протистояння двох соціально-економічних і геополітичних систем, двох напрямів людського розвитку – капіталістичного і комуністичного, коли з'ясувалося, що магістральний шлях розвитку людства є одним і тим самим, а світовий міжнародний порядок має будуватися на засадах загальнолюдських цінностей, а не локальних цінностей окремих цивілізацій або ідеологічних систем. Показово, що навіть Китай, який у цивілізаційному вимірі є конфуціанським, а у ідеологічному і політичному – комуністичним, цілком свідомо вписується у глобалізаційну модель як економічна потуга, зацікавлена у вільних, ринкових відносинах.

Загалом глобалізація як міжнародне явище означає якісно новий рівень економічної і політичної взаємодії різних країн у світовому масштабі, що значною мірою посилює їх взаємозалежність, а отже природним чином, об'єктивно нівелює значення самих національних держав, знижує рівень їх суверенітету, накладає обмеження на їх права діяти у зовнішньому світі згідно з егоїстичним розумінням національних інтересів. Взаємопроникнення національних економік призвело до утворення транснаціональних корпорацій, які майже не залежать від національних урядів і дедалі більше визначаються як самостійні суб'єкти міжнародного життя.

Значення процесів глобалізації з погляду їх впливу на характер міжнародних відносин в цілому і на конкретні аспекти міжнародного життя зокрема, важко переоцінити. Важливо зрозуміти, як у сучасних умовах процеси глобалізації впливають на зміни в складі міжнародних акторів, їх цілей, засобів, інтересів і стратегій, на проблеми безпеки і міжнародного

порядку. В цьому сенсі міжнародне право, побудоване ще на стереотипах Вестфальської системи міжнародних відносин, дещо відстає від потреб сучасності і слабо реагує на виклики глобалізації. Так, наприклад, міжнародні інституції з питань безпеки, такі як Рада Безпеки ООН, ОБСЄ, НАТО та інші, пристосовані до часів біполярного світоустрою, явно неспроможні ефективно реагувати на виклики, пов'язані з глобалізацією.

Сучасні концепції єдності світу виходять з того, що внаслідок процесів глобалізації та радикальних змін у міжнародній політичній системі формується новий світовий порядок, який домінуватиме у XXI столітті і визначатиме головні засади міжнародної стабільності загалом та безпеки кожної країни зокрема. Серед найважливіших чинників, що похитнули традиційні уявлення про світовий порядок та засоби і форми забезпечення міжнародної і національної безпеки, можна зазначити насамперед розпад біполярної системи міжнародних відносин і пов'язане з цим зниження ризику глобального конфлікту.

На уламках біполярної доби з'явилася концепція зіткнення цивілізацій С. Хантінгтона, згідно з якою міжнародні лінії напруги пролягатимуть між різними цивілізаційними масивами. Ця модель міжнародних відносин якщо і пояснювала деякі локальні тенденції та конфлікти, але у цілому не враховувала глобалізаційні процеси. У Г. Кіссінджера глобалізація отримала інтерпретацію дещо однобічну – це експансія західної цивілізації на весь інший світ, тобто має на меті геополітичне домінування Заходу, особливо, США. З протилежного боку, такі самі погляди мають прихильники неомарксизму та комуністи, які вважають глобалізацію знаряддям американського імперіалізму, що прагне експлуатувати нерозвинуті країни третього світу. У більш ліберальній площині Ф. Фукуяма трактує глобалізацію насамперед як поширення західних цінностей у світі, а не як геополітичне лідерство однієї країни чи блоку держав.

Процеси глобалізації втягують усі держави, попри їх цивілізаційну ідентичність, суверенітет, політичний режим, рівень демократії тощо. Але

останнім часом домінуючу роль у світі отримують транснаціональні корпорації, які дедалі більше нівелюють роль держави у світових процесах, зокрема і у політиці безпеки. Тим не менш, справедливо вважати, що ТНК у цілому не спроможні зовсім виштовхнути національні держави з міжнародної політики, а швидше за все вступають із ними у складні системні зв'язки, позначені відносинами як конкуренції, так і співробітництва. Недержавні актори потребують певної підтримки з боку національних держав, а з другого боку – зовсім не схильні брати на себе низку функцій, традиційно притаманні державам. Особливо корисною для ТНК та інших позадержавних акторів стає державна політика щодо подолання негативних тенденцій глобалізації та подолання супротиву антиглобалізаційних сил із використанням усього спектра ресурсів, якими володіє держава.

Глобалізаційні процеси створюють умови, за якими держави світу стають більш відкритими, що, в свою чергу, створює для людства не тільки нові можливості поступального розвитку, а й нові виклики. Переосмислення основ світового порядку пов'язане з усвідомленням нових типів загроз міжнародної стабільності в економічній, екологічній, інформаційній та гуманітарній сферах. Світ зіштовхнувся з новими та із загостренням старих локальних конфліктів, наявність яких підриває регіональну стабільність у різних частинах світу. Час від часу відбуваються кризові явища в світовій економічній системі, що внаслідок глобалізації позначається на розвитку більшості країн світу. Посилюються негативні зовнішні впливи на внутрішні процеси в окремих країнах.

Поряд з традиційними на перший план виходять нові асиметричні загрози, які, як правило, виникають у середині держав у вигляді збройних конфліктів на етнічному релігійному, або політичному підґрунті, тероризм, нелегальне поширення наркотиків та зброї, неконтрольована міграція, інформаційні війни, поширення бідності, нарощування розриву між провідними країнами та іншими країнами світу тощо, які впливають на

регіональну та глобальну безпеку і є тіньовою стороною глобалізації світових процесів.

Усі ці чинники активно впливають на безпеку та розвиток України, що засвідчує неможливість у сучасних умовах досягти належного рівня національної безпеки поза врахуванням регіональних та глобальних чинників.

Особливо значний поштовх переосмисленню засад міжнародної безпеки надала несподівана актуалізація загрози міжнародного тероризму у глобальних масштабах. Виявилось, що традиційне нарощування військових м'язів, формування балансу сил, створення геополітичних переваг зовсім не забезпечує належний рівень національної безпеки. Ключове поняття традиційних уявлень про світовий порядок – могутність держави, яка забезпечується її воєнно-економічним потенціалом, розташуванням, природними, людськими та організаційними ресурсами поставлено під сумнів, оскільки силової потуги наймогутнішої держави світу було недостатньо, щоб її захистити від такого ворога, як міжнародний тероризм.

Негативні наслідки терористичних актів тривалий час дестабілізують не тільки окрему державу, що зазнала удару, а й інші країни, які в умовах глобалізації світових процесів тісно з нею зв'язані. Глобалізація негативних наслідків терористичних актів змушує всіх політичних гравців, міжнародне співтовариство, окремі держави, владу вдаватися до екстремальних дій, провокують їх на неадекватну поведінку, яка у певних умовах може спровокувати конфлікт регіонального, або навіть глобального рівня.

З глобалізацією пов'язана і така важлива проблема, яку доводиться вирішувати міжнародному співтовариству, як нерозповсюдження засобів масового ураження (ЗМУ), скорочення звичайних озброєнь, неконтрольована торгівля озброєннями. Вирішення цих питань більш або менш послідовно проводиться на рівні держав – головних суб'єктів міжнародних відносин, але поза міжнародним контролем перебувають міжнародні терористичні

організації або організовані кримінальні угруповання. Можна сперечатися, чи не є поведінка США і НАТО у боротьбі з тероризмом та іншими загрозами, спрямованої на захист власних цінностей і безпеки, лише засобом досягнення далекосяжної мети – встановлення свого домінування у світі. Важливо однак, щоб міжнародна спільнота виробила надійні та ефективні політико-правові механізми, котрі регламентують поведінку держав у подібних кризових обставинах.

Враховуючи дуже високі темпи зростання міжнародного життя, виникає об'єктивна необхідність постійно *адаптувати дії світового співтовариства до ситуацій, що швидко змінюються*, – більш цілеспрямовано і скоординовано мобілізувати всі компоненти системи ООН, єдиного на сьогоднішній день загальносвітового форуму, зусилля всіх держав, регіональних організацій, громадянського суспільства та приватного сектору на повсякденну колективну роботу з пошуку ефективних відповідей на загрози та виклики сучасності.

Серед глобальних проблем, що стоять сьогодні перед людством, *збереження миру* – найгостріша проблема, яка потребує невідкладного розв'язання. Людська цивілізація дійшла до такого стану, коли локальні міжнаціональні та регіональні конфлікти без вживання ефективних запобіжних заходів можуть легко перетворюватися на глобальні та становити безпосередню загрозу життя на Землі.

Гонка озброєнь у ХХ ст. набула небачених масштабів. Упродовж століття світові військові витрати зросли майже як у 40 разів. Якщо в період між двома світовими війнами людство витрачало на воєнні цілі від 20 до 22 млрд. дол. США щорічно, то нині ця сума перевищує 1 трлн. дол. США. Лідерами гонки озброєнь були і залишаються США та Росія. Поступово до них приєднуються такі країни, як Індія, Ізраїль, Китай, Латиноамериканські та Близькосхідні країни¹⁰.

¹⁰ Jim Saxton, *Terrorism and threats to U.S. Interests in Latin America*, p. 401

До сфери світової військово-виробничої діяльності, за підрахунками експертів ООН, включено близько 50 млн. осіб, а у військових дослідженнях і створенні нової зброї зайнято від 400 до 500 тис. На ці цілі припадає 2/5 усіх витрат на науку.

Гонка озброєнь безпосередньо впливає на величину національного багатства, на рівень життя населення. Утримання сучасних збройних сил і забезпечення їхніх потреб завдають величезної шкоди світовій економіці, дисбалансиують її та посилюють диспропорції в її структурі, загострюють інші, не менш важливі глобальні проблеми. Переорієнтація коштів на гонку озброєнь стала настільки суттєвою, що під її впливом деформується механізм суспільного відтворення.

Нова хвиля гонки озброєнь – це також один із найголовніших чинників масштабного забруднення природного навколишнього середовища, головними носіями якого є *виробництво та випробування зброї масового ураження* – ядерної, хімічної, біологічної та бактеріологічної (наприклад, 12 вересня 2007 року Росія анонсувала про вдале випробування новітньої вакуумної бомби). Нині в світі нагромаджено близько 50 тис. різних ядерних боєзарядів. Окрім того, що вони самі загрожують людству, процес їхнього створення також несе в собі небезпеку. Радіоактивні відходи, що потрапляють у навколишнє середовище, впливають на імунну систему людини, спричинюють різні захворювання, які з часом мутують і ставлять надскладні завдання світовій медицині, а утилізація компонентів цього виду озброєнь також значним чином погіршує стан довкілля. Україна – як держава, що мала третій у світі ядерний потенціал і по сьогодні страждає від недосконалих механізмів переробки ядерних відходів, а масштаби їх захоронень на власній території вражають своєю кількістю.

За цих умов єдиним виходом може стати спільне, належним чином організоване ядерне роззброєння, яке сприятиме зміцненню міжнародної безпеки та відмежуванню, необхідних для розв'язання інших глобальних проблем, матеріальних ресурсів. Не випадково при започаткуванні

Конференції ООН з навколишнього середовища і розвитку (у 1992 р.) було висунуто пропозицію про спрямування частини коштів, вивільнених завдяки припиненню гонки озброєнь, на розв'язання найболючіших економічних та екологічних проблем країн, що переходять до ринкової економіки або є у ній «початківцями».

Важливим елементом глобальної безпеки стає світовий контроль над тривожною **тенденцією «агресивного» освоєння атому** з боку країн з авторитарними чи диктаторськими політичними режимами. Політичного напруження у сучасні міжнародні відносини додають заяви КНДР, Афганістану, Венесуели чи Ірану щодо розробки власних ядерних програм для цілей, які не обмежуються виключно енергетикою¹¹. Україна приєднується до думки світової спільноти про необхідність мінімізації застосування атомної енергії та пошуку альтернативних, більш безпечних джерел енергопостачання, особливо у світлі значного прогресу світової науки у цьому напрямку. Особливої уваги слід надати також світовій загрозі **неконтрольованого розповсюдження ядерних компонентів**. За даними МАГАТЕ (2006 рік), понад 25 країн було помічено у їх продажу в обхід санкцій та відповідних резолюцій ООН.

Серед найновітніших глобальних викликів нині постає також **зростаюча жорстокість міжнародного тероризму**, який, після трагічних подій 2001 року у США, перетворюється на нові «витонченіші» форми. Тероризм уже не є внутрішньою справою окремих країн, а набув нових рис у вигляді радикальних угруповань та сепаратистських груп, які, не ховаючись, беруть на себе відповідальність за скоєні теракти з великою кількістю жертв. Релігія стала у наш час ідеологічною зброєю терористів, як і радикальні гасла щодо культурно-етнічних відмінностей націй як «фактор правоти» у терористичних війнах. Нещодавні події у Іспанії, атаки у метро у Великобританії, вибухи у Алжирі, Лівані, Ізраїлі та у десятках інших держав

¹¹ Francois Pignon-Perry, *Sûreté mondiale et la nouvelle résistance atomique*, Le Monde diplomatique, juin 2007.

виокремлюють терор в одну з найнебезпечніших загроз сучасного світу та мобілізують міжнародне співтовариство на викорінення цього явища.

Расова нетерпимість, неонацизм та ксенофобія – чергова дефективна ознака певних країн, де суспільство вбачає в іноземцях основну загрозу своєму власному добробуту¹². Систематичні злочини, скоєні на національному підґрунті у Росії, Ізраїлі та США яскравим чином демонструють неправильні тенденції у розвитку постіндустріального суспільства за принципом «кращі-гірші», і загрожує світовим досягненням демократії вже на загальнополітичному, державному рівні. У цьому плані Україна належить до ряду толерантних країн, але будь-якій державі слід превентивно діяти у розвитку рівноправ'я для недопущення негативних наслідків деструктивних дискримінаційних течій у суспільстві.

Транскордонна злочинність – збірне поняття, яке включає у себе низку злочинних діянь, які руйнівню впливають на світову систему безпеки на внутрішньодержавному, прикордонному, регіональному, транскордонному і вже потім на глобальному рівнях. Сучасні відомі західноєвропейські політологи, такі як Б. Хейфіц (Великобританія), А. Барбье, М. Дюруа (Франція), К. Мацанатіс (Греція) відносять до транскордонної злочинності, крім наркотрафіку, незаконної торгівлі зброєю чи, скажімо, контрабанди товарів, нові тенденції, які виокремилися на початку 2000-х років: загрозливих масштабів набула торгівля людьми (дітьми), сексуальна експлуатація жінок та торгівля людськими органами (особливо це стосується країн з низьким рівнем життя). Світова громадськість має у своєму активі ефективні механізми координації зусиль по боротьбі з транскордонною злочинністю (наприклад, ІНТЕРПОЛ), але, на жаль, вона не завжди вчасно реагує на появу новітніх загроз у цій царині, а тому часто опиняється перед сумними статистичними даними.

Чергова новітня загроза ХХІ століття, епохи Всесвітньої мережі, високих комп'ютерних та інформаційно-електронних технологій – це

¹² Ron Conwell, *Racism as global threat*, p.120

кіберзлочинність. У час тотальної комп'ютеризації світу, де електронні носії інформації стали домінуючими, а основні дані зберігаються у «віртуальному форматі», особливої уваги потребує вдосконалення систем захисту важливої інформації від проникнення «хакерів» та осіб, які здійснюють незаконну торгівлю даними. Перехід оборонних систем деяких впливових держав світу (наприклад, США чи Японія) на автоматизоване комп'ютерне керування (у тому числі і системи протиракетної оборони та відображення атак ззовні) у цьому розрізі мають стати сигналом до вдосконалення антикіберзлочинних технологій. Актуальним є нині **захист фінансових (банківських) ресурсів** від крадіжок та електронних махінацій зі зломом (понад 15 000 спроб у ЄС за 2006 рік). **Біометризація документів**, яка введена, скажімо, у деяких країнах ЄС, – це перша спроба оптимізованого захисту посвідчень особи від масових підробок знову таки, у світлі боротьби світової спільноти з тероризмом, яка, в свою чергу, за свідченнями правоохоронних органів країн-учасників Експериментальної програми ЄС з біометричної паспортизації вже принесла перші переконливі результати.

Серед найважливіших і найпомітніших глобальних загроз природничого характеру, які вимагають нагального і невідкладного розв'язання сьогодні, постає **проблема глобального потепління планети.** Зростаюча індустріальна потужність світової економіки спричиняє величезні викиди в атмосферу, руйнацію озонового шару Землі і, як наслідок, збільшення сонячної радіації на поверхні нашої планети. За останні 5 років температурний режим на Землі зазнав істотних загрозливих змін: літня температура у середньому збільшилася на 10–15°C, взимку – на 8–10°C. Посуха у Європі та Африці, численні лісові пожежі цього літа, снігові опади у Латинській Америці та Північній Африці – це перші наслідки нівелювання цієї надважливої проблеми, яка стосується кожного. Глобальне потепління викликає також танення льодовиків Антарктиди, що спричинить, у свою чергу, загрозливу для життя зміну клімату на планеті, а відтак – вимирання (зникнення) цілих біовидів флори і фауни. За останніми песимістичними

прогнозами американських учених, якщо нинішня тенденція промислових викидів у атмосферу збережеться на існуючому рівні, через 30–35 років Земля стане зовсім іншою, менш придатною для існування планетою з критичним для людини рівнем сонячної радіації. На тлі цієї вкрай важливої загрози існування людству слід гармонізувати механізми регуляції індустриальних субпродуктів, що передбачені Токійським протоколом і запровадити міжнародний контроль та санкційний режим щодо його невиконання¹³.

Серед найактуальніших загроз сучасності постає також **проблема масового поширення СНІДу**, що набула ознак пандемії. Світова медицина поки що не має ефективних методів лікування цієї хвороби, а темпи її поширення набувають катастрофічних масштабів. За даними ООН (березень 2007 року), на Землі налічується близько 13% населення, що інфіковані вірусом СНІДу¹⁴. Україна має одні з найкритичніших показників у світі і є першою у Європі за темпами поширення цієї хвороби. Вітчизняна система охорони здоров'я, на жаль, не в змозі забезпечити фінансування антиснідових державних програм, а тому ця проблема на теренах України загрожує не лише депопуляцією, й дефектизацією національного генофонду.

1.2. Національна та міжнародна безпека

У комплексі функцій, які притаманні будь-якій державі, забезпечення національної безпеки завжди мало пріоритетне значення. Але у новому столітті будь-яка країна може залишитися поза межами магістрального цивілізаційного розвитку, якщо не враховуватимуться нові вимоги та правила поведінки, що формуються у міжнародному безпековому просторі. Важливість безпекової функції держави зростає перед комплексом нових

¹³ Rut Robinson, *What reaction shall bring globalization*, The Wall Street Journal, august 2007.

¹⁴ UNAIDS Report 2007. P. 32.

глобальних викликів, які загрожують існуванню світового суспільства. Пошуки відповідей на ці виклики та загрози тривалий час впливатимуть на визначення головних напрямів розвитку людства, оскільки на вирішення питань безпеки завжди відволікається значна частина світових ресурсів та ресурсів окремих держав.

Політична глобалізація, базуючись на економічних та культурно-ідеологічних процесах, дійшла після розпаду СРСР до нового рівня, коли вже будь-які прояви нападу на основи існування загальнолюдської цивілізації не можуть залишатися поза межами політичного та військово-політичного реагування, а отже потребують відповідних механізмів забезпечення безпеки.

Є реальна можливість формування такого світового порядку, в якому домінуватиме система міжнародного права (відповідним чином оновлена й розвинена), котра має ефективну силову підтримку з боку міжнародних структур безпеки. В глобальному вимірі це крок до створення більш ефективної ніж Рада Безпеки ООН, форми "світового уряду", який міг би надійно забезпечувати новий світовий порядок. Важливо тільки, щоб оновлена структура міжнародної безпеки не перетворилася б на клуб кількох великих держав, що прагнуть забезпечити власну домінацію у світі, а створювалася на демократичних засадах, віддзеркалювала спільні інтереси й цінності людства, сприяла захисту прав людини у будь-якій точці Земної кулі.

Національна безпека сьогодні не може бути гарантована без тісної співпраці з впливовими міжнародними структурами безпеки субрегіонального, регіонального та глобального рівнів. Ефективність функціонування міжнародних структур безпеки значною мірою стримується недосконалістю існуючих механізмів міжнародного правопорядку, що ставить під знак питання досконалість міжнародно-правової системи загалом.

Якщо реалії національної безпеки впливають на стан безпеки інших країн та міжнародної спільноти в цілому, якщо захист демократії, прав і

свобод громадян перетворюється на міжнародну проблему, а боротьба з міжнародним тероризмом, організованою злочинністю, нелегальною торгівлею зброєю та наркотиками потребує верховенства міжнародних норм права над національними, то для цього необхідно напрацьовувати відповідну законодавчу базу, створювати цілком прозорі правила гри, які мають бути однаковими для всіх міжнародних гравців. Ці правила мають знайти відображення і на рівні національного законодавства. Тільки у цьому випадку можна говорити про єдиний простір міжнародної безпеки. Якщо міжнародна практика висунула на порядок денний операції з підтримання миру, гуманітарні інтервенції або дії антитерористичної коаліції, то слід чітко визначити умови, обмеження, функції силових структур, які задіяні у подоланні нових загроз.

На порядку денному виникає питання про демократизацію механізмів прийняття політичних рішень на глобальному рівні. У рамках національних територіальних держав цю проблему було вирішено за допомогою механізмів колективного вибору та демократичного прийняття рішень. Європейські держави-нації сформувалися як демократичні та правові, а отже проблема поширення демократичних інститутів на світову систему міжнародних відносин або, принаймні, на розвинену його частину повинна стояти у більш чіткій формі. Навіть досвід створення Євросоюзу та формування механізмів прийняття рішення у рамках ЄС цю проблему не розв'язав.

Принцип «одна людина — один голос» може існувати тільки у рамках суспільства, що сформувалося у результаті економічної та політичної рівності всіх громадян перед владою, законами і т. д. Але яким чином проблема рівності може вирішуватися у міжнародній спільноті, коли одна країна або група країн може отримати явне домінування за своїм економічним та культурним потенціалом. Це питання у найближчій перспективі, очевидно, не може бути вирішеним на взаємоприйнятних, демократичних засадах. Основною дилемою міжнародних відносин є розрив

між фінансовою та культурною глобалізацією і механізмами демократичного прийняття рішень.

Міжнародна спільнота – це складно побудований соціум, суб'єкти якого встановлюють правила взаємодії між собою й у відношенні до інших елементів реальності. В правовому розумінні взаємини між елементами цієї спільноти – це насамперед міждержавні взаємини. Прийнято вважати, що лише держава є повноправним суб'єктом міжнародного життя, вона презентує інтереси власних громадян в міжнародній спільноті і захищає їх від можливих загроз, що можуть виникнути зовні. Міжнародне право є пріоритетним щодо внутрішнього, національного, а отже, будь-які зазіхання з боку держави на суверенність міжнародної сфери є безпідставними.

Міжнародне право за природою є конвенційним, тобто його норми й закони встановлюються шляхом домовленостей між діючими суб'єктами міжнародного життя. Цим воно відрізняється від прав людини, які є природними за походженням й визнаються такими, що невід'ємні від самої особи. Водночас права нації мають як природне, так і конвенційне походження. Нації складаються природно-історичним шляхом, визначають і утверджують себе через міжнародно-правові механізми. Нація визнається суб'єктом міжнародного права з утворенням державності і якщо вона визнана міжнародною спільнотою.

Вже ситуація навколо Косова та акції НАТО в Югославії показали, що суверенітет країни не може бути в очах світової громадськості чинником, який сприяє геноциду та масштабному порушенню прав людини в окремо взятій країні. З огляду на сучасну ситуацію суверенітет Афганістану та ряду інших країн, що підтримують міжнародний тероризм, також не може вважатися недоторканим, оскільки з цих територій походить глобальна загроза, яка ставить під сумнів міжнародну стабільність і безпеку людства.

З початком бомбових атак НАТО на Югославію формально-правові засади міжнародних взаємин, як вони склалися після Другої світової війни, зазнали атак не меншої сили. Ситуація була ще більш поглиблена також і у

зв'язку з операціями в Іраку. Таким чином, намітилася провідна тенденція в розвитку міжнародних безпекових відносин. Фактично під сумнів поставлено право уряду суверенної держави чинити щодо власного населення будь-які дії, які воно вважає потрібними, тобто сумнівним стає базовий принцип невтручання у внутрішні справи, який завжди був однією з найважливіших засад міжнародних взаємин.

Югославська, а пізніше Іракська криза виявила недосконалість механізмів та засобів вирішення конфліктних ситуацій на принциповому рівні, оцінки ситуації та загроз, що з неї випливають. Розробку цих проблем, як й уточнення принципів, що відповідають сучасним викликам міжнародній безпеці, насамперед у контексті застосування воєнної сили, вважається ключовим завданням для всієї міжнародної спільноти. У світлі югославських подій особливої актуальності набувають внутрішньополітичні чинники безпеки. Насамперед це стосується проблем міжетнічної, міжконфесійної злагоди, як і політичної та суспільної консолідації. У цьому зв'язку реальну практичну цінність має пошук раціональних шляхів врегулювання різного роду суперечностей.

Разом з тим найпрогресивніша частина людської цивілізації, що має ядром терени Європи, впродовж тисячолітнього розвитку дійшла висновку, що за будь-яких обставин пріоритетними є права людини, а не держави чи інших соціально-політичних конструкцій, які створені людськими спільнотами. Держава – це лише система влади, що контролює певну територію з її населенням з метою його захисту від різного типу зовнішніх і внутрішніх загроз. Якщо ця система влади не відповідає власному призначенню або, ще гірше, спрямовує свої зусилля на шкоду власному народу, вона має бути змінена.

В ієрархії правових систем найбільш фундаментальними виглядають права людини. Національне й міжнародне право в ідеалі мають бути побудованими так, щоб максимально захищати права людини. Така головна тенденція розвитку правових механізмів сучасної цивілізації. Але реальність

виглядає трохи інакше. Базовим рівнем формування правових взаємин є рівень держави. Захист прав людини традиційно був функцією держави і складав переважно її внутрішню компетенцію. У випадку порушення прав людини міжнародна спільнота може лише піддати країну моральному осудові, в крайньому випадку – застосувати проти неї економічні або дипломатичні санкції, але реально захистити людину за допомогою силових механізмів міжнародна спільнота була нездатна.

Обидві системи права історично розвивалися паралельно та існували незалежно одна від одної. Й досі визнано, що міжнародне право не надає міжнародній спільноті прав накладати нові обов'язки на державу, якщо вона не схильна їх брати на себе або втручатися в його права, навіть якщо цього потребують нові умови розвитку людства. Так було завжди, але наприкінці ХХ ст. ситуація починає змінюватися внаслідок формування універсальних моделей, у межах яких міжнародне право значною мірою втрачало свою ефективність.

Слід зазначити, що не всі держави світової спільноти виявляють належне розуміння пріоритетності *принципу захисту прав людини*. Філософсько-правові концепції ряду країн, побудовані на місцевих традиціях, не схильні сприймати ідею природності прав людини, а виходять, скоріше, з релігійних та звичаєвих міркувань (Китай, країни Ісламу тощо). Саме це було одним із мотивів формування концепцій на взірць теорії С. Хантінгтона. Але якщо йдеться про розвиток людської цивілізації загалом, то навряд чи який-небудь інший принцип, окрім примату прав людини спроможний відіграти консолідуючу роль у формуванні нової системи міжнародного порядку, тобто сприяти справді гуманної моделі Єдиного світу, яка відповідала б також позитивному змісту процесів глобалізації.

Фактично через зіткнення різних принципів маємо розлад правових систем міжнародного рівня і в сфері забезпечення прав людини. Військові дії завжди пов'язані з правовим хаосом, тобто відновлення стану “війни всіх проти всіх”, що цілком справедливо може бути позначено як “гуманітарна

катастрофа”. Отже питання полягає в тому, на яких засадах має будуватися сучасна система світового порядку?

Світовим порядком варто називати систему відносин та норм поведінки членів міжнародної спільноти в якій сила підпорядкована праву, тобто систему, де будь-які аспекти взаємин, включаючи силові, мають регулюватися певними, цілком прозорими й визначеними критеріями.

Великомасштабні військові дії проти суверенної держави не можуть не викликати засудження з боку міжнародної спільноти. Це справедливо, оскільки, якщо ламають систему, починається безладдя й сваволя, порушується усталений порядок і тоді будь-хто вважатиме можливим брати на себе право втручання на користь якої-небудь групи населення в тій або іншій країні.

Політика НАТО (передусім США) свідчить, що Альянс усерйоз розглядає перспективу формування нового світового порядку за допомогою військово-політичних чинників, при якому чинні нині основні міжнародні інститути можуть бути скасовані або їхня роль слабшатиме. Ідеологи НАТО висловлюють думку, що не тільки НАТО й усі держави і міжнародні організації повинні адаптуватися до нових викликів безпеки, отже й міжнародне право має бути адаптуване до нових умов. Блок НАТО, таким чином, виявляє амбіції щодо світового лідерства як міжнародної інституції, значення якої має перевищувати вагу ООН і ОБСЄ. Питання полягає в тому, що або тут ми маємо справу з новою схемою силового нав’язування світові своїх інтересів, своїх цінностей і свого бачення, або ми зустрічаємося з принципово новим розумінням світового права й міжнародного порядку.

Жодна система національної чи міжнародної безпеки (система порядку) не може бути ефективною без силової підтримки. Право завжди має спиратися на Силу, оскільки в іншому випадку воно може порушуватися й врешті-решт буде зведено нанівець. Але коли Сила починає переважати над Правом виникає військовий конфлікт. Тоді все вирішується згідно з геополітичними законами співвідношення сил і потуг.

Суб'єкт геополітики (держава або блок держав) не може діяти зовсім поза правом. Для нього мають існувати правові обмеження, котрі, правда, для кожної історичної доби визначаються по-своєму. Питання полягає в тому, яка на цей час може бути сформована схема співвідношення силових і правових механізмів сучасної системи світового порядку, тобто яким чином може бути синтезовано два головних принципи міжнародного життя і спілкування – геополітичний, побудований на реальному балансі сил і національних інтересах та принцип міжнародного права, побудований на іdealізмі та загальнолюдських цінностях? Враховуючи головні тенденції розвитку людської цивілізації, такий синтез має відбуватися на ґрунті звернення до найбільш фундаментального правового рівня – права людини.

Це означає:

- еволюцію принципу державного суверенітету в бік обмеження можливостей держави щодо порушення прав людини, навіть якщо це здійснюється згідно з внутрішньою правовою системою і мотивується національними інтересами;

- створення дійових механізмів міжнародної спільноти щодо моніторингу загроз правам людини у різних регіонах світу та щодо можливого втручання у внутрішні справи країни з метою запобігання "гуманітарним катастрофам" та іншим порушенням прав людини (не обов'язково на ґрунті НАТО);

- вдосконалення системи міжнародного права відповідно до принципів ефективного захисту прав людини та "обмеженого суверенітету";

- розробка і впровадження системи норм і міжнародних угод, які унеможлилювали б використання акцій міжнародної спільноти ("гуманітарні інтервенції", санкції тощо) на користь тих або інших геополітичних сил та геоекономічних потуг.

Акції групи держав у вигляді "гуманітарної інтервенції" здійснювалися заради захисту прав людини, незважаючи на норми міжнародного права, згідно з яким держава має суверенні права у здійсненні

внутрішньої політики. В світі досить розповсюджене явище, коли формально (де-юре) деякі держави продовжують існувати на політичній карті світу і залишаються повноправними членами міжнародного співтовариства, хоча реально (де-факто) контроль у країні (або її частині) здійснювало нелегітимне збройне формування або самопроголошений “уряд”.

Розколотий суверенітет – Придністров'я, Абхазія, Косов, та інше.

Якщо раніше захист території, кордонів, державного устрою, людських та матеріальних ресурсів суверенної держави стояв на першому місці у пріоритетах національної безпеки, а держава перебирала на себе виконання цих завдань шляхом створення та утримання силових структур, – то тепер удари терористів націлені на мирне населення та інфраструктуру, які в умовах глобальної економіки поширюють негативні наслідки на весь світ.

Отже, якщо міжнародне право, побудоване на традиційному принципі невтручання у внутрішні справи держави, не відповідає більш універсальному принципу захисту прав людини, його необхідно переглянути та вдосконалити. Закони в суспільстві, так само як і у міжнародних відносинах, розробляють і впроваджують люди і їх можна змінити, якщо в цьому є потреба. Але, зрозуміло, що такі важливі речі мають здійснюватися шляхом досягнення консенсусу в середовищі міжнародної спільноти. Важливо, щоб міжнародна спільнота виробила надійні та ефективні політико-правові механізми, котрі регламентують поведінку держав у подібних кризових обставинах.

1.3. Регіональна безпека в умовах глобальної нестабільності

Досягнення стабільності як системи сприятливих умов для внутрішнього розвитку традиційно є ключовим завданням зовнішньої політики будь-якої держави, сферою зосередження її матеріальних ресурсів

та політичних зусиль. Про надзвичайну складність реалізації цього завдання свідчить той факт, що за останні п'ять з половиною тисяч років людство спромоглося жити в стані миру лише впродовж 292 років. Світ пережив за цей час близько 15 тисяч воєн. При цьому тенденція до наростання масштабів конфліктів, виходу їх за регіональні межі – на глобальний рівень – проявила себе у двох світових війнах лише у ХХ ст.

Стабільність як альтернатива війні, військово–політичним протистоянням, відкритим та прихованим воєнним конфліктам є ключовим чинником дієвості політичної системи та спроможності окремої або кількох держав протидіяти тим загрозам, які стоять перед світом на сучасному етапі розвитку людства.

Категорія стабільності в сенсі міжнародних відносин є особливою формою вираження консенсусу інтересів та цінностей країн і народів, а також стійкою рівновагою політичних процесів, що змінюються. При цьому політична міжнародна стабільність визначається як сукупність зв'язків між різними міжнародними політичними суб'єктами, які здатні цілісно і конструктивно співпрацювати між собою, мінімізувати конфліктну ситуацію.

Як вважає дослідник міжнародних систем Джон Уррі, нестабільність сучасних суспільств головний наслідок глобалізації. Хоча при цьому, зазначаючи, що саме нестійкість у межах систем, яка в даному випадку виникає, можливо, і є умовою гармонійного розвитку світу. Адже саме за умови появи нестабільної ситуації може виникнути ситуація, яка спонукає не тільки окреме суспільство, а й глобальну систему до структурних змін, спроможних відновити стабільність¹⁵.

¹⁵Шириков А. Эволюция глобального // Эксперт Северо-Запад. – № 37 (291).– / 2006. – 9 октября. http://www.expert.ru/printissues/northwest/2006/37/interview_urri.

Забезпечення стабільної національної безпеки в її зовнішньому вимірі відбувається в умовах взаємодії двох основних тенденцій світового політичного розвитку – глобалізації та регіоналізації. Їх суперечливість, пов'язана відповідно з доцентровими та відцентровими векторами дії суспільних процесів, породжує так звану глобальну нестабільність.

Подолання глобальної нестабільності є стратегічним завданням світових міжнародних організацій, у тому числі ООН, НАТО та ін. Виступаючи в Австралійському оборонному коледжі у Канберрі, Генеральний секретар НАТО Яап де Хооп Схеффер заявив: “У світі, якому притаманна глобальна нестабільність, регіональний підхід себе не виправдовує. Саме тому НАТО відмовилося від “євроцентризму” і стало значно більш гнучким інструментом, за допомогою якого ми можемо поширювати стабільність так, як це диктують наші спільні інтереси у галузі безпеки”.

У Резюме до Цільового плану Україна–НАТО на 2006 рік визначено: “Впродовж року Україна збільшуватиме свій вже достатньо великий внесок у регіональну та глобальну стабільність”. А в Цільовому плані Україна–НАТО на 2007 рік зазначено: “Україна є членом ООН, ОБСЄ, Ради Європи – міжнародних організацій, покликаних підтримувати мир, стабільність і демократію в Європі та світі загалом. Україна бере активну участь у діяльності зазначених міжнародних організацій, зокрема підтримуючи боротьбу з міжнародним тероризмом”. Тобто світове співтовариство визнає внесок України в підтримання стабільності в світі та необхідність її подальшої участі в цьому процесі.

Саме в контексті забезпечення регіональної стабільності Україна розглядає свої відносини з Російською Федерацією. Значною мірою цьому сприяє координуюча діяльність комісії “Ющенко–Путін”. Фундаментальні розбіжності з Росією спричинені головним чином різновекторними курсами двох країн – євразійським курсом Росії та європейським – України. Зокрема,

спроби долучити Україну до участі у формування в рамках Євразійського економічного співтовариства Митного союзу (2000 р.) виявилися безрезультатними через концептуальну розбіжність митного законодавства ЄС та ЄврАзЕС. Подібною є ситуація у сфері військово-політичної безпеки. Зусилля Росії, спрямовані на розбудову нової архітектури безпеки на пострадянському просторі, яка втілена, зокрема в проєкті ОДКБ, супроводжуються дистанціюванням від нього України, Грузії та інших ННД, що взяли курс на євроатлантичну інтеграцію. Це підвищувало ризики регіональної нестабільності та перенесло напруженість у відносинах між окремими державами–учасницями СНД на відносини між цілими угрупованнями держав, що формувалися на пострадянському просторі. Ускладнення взаємин між ними проявилось у їх прагненні створити нові центри сили й забезпечити собі, насамперед, домінування у системі міжнародних транспортних коридорів. Таким чином перед Україною постало серйозне завдання знайти відповіді на новітні зовнішні виклики, передовсім регіонального характеру.

Регіон (в його міжнародному розумінні) – це певна територія кількох сусідніх країн з відносно однорідними природними умовами та характерними для нього соціальною інфраструктурою, спрямованістю розвитку продуктивних сил та соціально-політичного устрою. Більшість держав, включаючи Україну, не обмежує сферу своїх інтересів одним регіоном, поширюючи їх на кілька регіонів, чим і визначається трансрегіональний підхід до організації співробітництва.

Значущість регіонального рівня сучасної системи міжнародної безпеки динамічно зростає, що характеризується процесом “регіонального будівництва”. Формування системи регіональної стабільності здійснюється і шляхом створення механізмів економічного співробітництва, забезпечення спільної оборони і безпеки.

Характерною рисою, властивою будь-якій новій регіональній системі, є наявність у неї різноманітних інструментів саморегуляції в політичному діапазоні: від рівня конфліктних відносин до створення тісних об’єднань, близьких до конфедеративного типу. Реальністю стала різнорівнева та різношвидкісна інтеграція, яка є ще й багаторівневою та різноспрямованою. Ця обставина змушує приділяти принципову увагу не тільки питанням внутрішньо-регіональної безпеки та стабільності, а й взаємодії з новоутворюваними системами, тобто безпековим проблемам у контексті трансрегіонального співробітництва.

Однією з характерних рис розвитку сучасних міжнародних відносин є підвищення ролі регіонального та суміжних рівнів їх організації, де сформувалися (або формуються) відносно самостійні підсистеми.

Розвиток систем міжнародної безпеки у контексті глобалізації означає доведення їхніх різних структурних рівнів до логічного завершення, до створення певних підсистем (суб) (між) (транс) регіональних, зі своєю внутрішньою регуляцією й порядком, зі здатністю цих підсистем до різноманітної взаємодії з подібними, відповідно до загальних закономірностей глобальної системи.

Трансформація явища конфронтації в умовах постбіполярного світу (перенесення його на локальні рівні) стала каталізатором зростання ролі внутрішнього регіонального розвитку, зміни ідентичності ряду регіонів, подальшої їх автономізації.

Процес формування нових політичних регіонів (процес “регіонобудівництва”) став швидко розвиватися на території ових незалежних держав (ННД). Вони постають перед необхідністю пошуку своєї ідентичності (або трансрегіональної ідентичності) в міжнародно-структурному вимірі. Перед ними виникає потреба включення в певний регіон (у систему його взаємозв’язків або в процес формування нового міжнародно-політичного регіону). Важливою є та обставина, що процес формування нового регіону можна зробити свідомим та керованим.

Завданням сучасної регіональної (під)системи є можливість переборювати “структурне насильство” (негаразди, пов’язані з недосконалим устроєм самої системи та невідпрацьованістю структурних взаємодій). Але методи підтримки порядку й функціонування регіональних підсистем (як усередині, так і ззовні) досить різні, у тому числі можуть містити в собі низку конфліктів (Тузла – як відповідь на прозахідний курс України, “кольчужний скандал” – як відповідь на зближення України з Росією тощо). Однак у конфліктному форматі надійність системи завжди буде під загрозою, а рівень витрат на підтримку її стабільності – надзвичайно високий.

Загалом характерною рисою Центрально-Східноєвропейського регіону залишається наявність широкого кола нерозв’язаних проблем і конфліктів, що створюють необхідні передумови для віднесення його до кризово нестабільного і близького до стану самоорганізованої критичності.

Оптимальна функція конкретної регіональної підсистеми (ГУАМ, СЕП тощо) полягає в забезпеченні стійкого, динамічного, поступального розвитку держав. Його умовою є створення й підтримка регіональної стабільності як комплексу взаємопогоджуваних цілей і дій, спрямованих на їх реалізацію, що спираються на спільні базові цінності, усвідомлення об'єктивної взаємозалежності, імператив співробітництва і спільного розвитку.

Очевидно, що на рівні однієї окремо взятої держави розв'язання проблеми взаємодії між країнами регіону є ускладненим. Тому інтеграційний аспект співробітництва був і залишається чинником підтримки безпеки і стабільності в кожному регіоні. ***У нових умовах трансрегіональна інтеграція – це нагальна необхідність геополітичного розвитку.*** Тому значної уваги потребують основні елементи розбудови системи трансрегіональної стабільності як ключового чинника національної безпеки України.

Їй необхідно докладати зусиль до розгортання процесу демократизації регіону, розвитку регіонального співробітництва та інтеграції, посилення контролю за кордонами, нелегальною міграцією і контрабандою тощо. Важливими завданнями міжнародного характеру є оптимізація відносин з Росією, участь у розв'язанні придністровського конфлікту.

Характерною рисою відносин між країнами Євразійського регіону є наявність широкого кола нерозв'язаних проблем і конфліктів, що створюють передумови для віднесення його до кризово нестабільного і близького до стану самоорганізованої критичності. У зв'язку з цим, необхідні зусилля для з'ясування особливостей регіону і трансрегіональних відносин в цілому. Результатом повинні бути індикатори, що дають змогу визначити потенціал кризових явищ, а відтак протидіяти виникненню сценаріїв, що містять у собі загрозу неконтрольованого розвитку подій як усередині регіонів, так і в трансрегіональному вимірі.

Нині для діалогу на трансрегіональному рівні характерним є відсутність одозначних рішень і “лінійних” стратегій – актуальна політика і стратегія повинні бути “контекстно-залежними”. Необхідність функціонування в “реальному масштабі часу” стає одним з найважливіших імперативів нової епохи, що висуває вимоги до політичної еліти держав кожного регіону.

Вивчення практики європейського регіонального співробітництва показує, що воно може бути ефективною відповіддю на виклики, що стоять перед регіонами, здатне забезпечити стабільність останніх. Залучення України до подібного роду співробітництва слугуватиме потужним каталізатором успішних реформ і сприятиме їх поглибленій інтеграції у світову систему. Трансрегіоналізм стимулює виникнення механізмів “позитивної взаємозалежності” (Х. Булл) та більшої довіри і розуміння. Тим самим трансрегіоналізм не тільки допомагає розв’язанню існуючих проблем безпеки, а й запобігає виникненню нових викликів і загроз їй.

Чинники, що впливають на процеси трансрегіонального співробітництва, можна умовно розділити на два блоки:

Перший із них пов'язаний з тим, що у регіоні, до якого належить Україна, змінюється сприйняття зовнішніх акторів (РФ, США, ЄС, КНР). В одних випадках їх розглядали як стратегічних союзників, в інших – їх вплив недооцінювався. Росія все ще боїться втратити свій контроль над країнами, що співробітничать з ЄС і НАТО та з побоюванням ставиться до їх євроінтеграційних процесів. Натомість “євробюрократія” поки що не бачить у таких державах, як Україна перспективи максимального поглиблення відносин. Після війни на Балканах змінилися регіональні пріоритети ЄС. Нині Брюссель більше зайнятий реалізацією Стабілізаційного пакту для Південно-Східної Європи, що вимагає величезних коштів. Одночасне просування двох регіональних проєктів видається для Євросоюзу нераціональним. Окрім того, ЄС стурбований проблемами наповнення внутрішньої суспільної інфраструктури, зокрема створенням Європейського валютного союзу та спільних європейських збройних сил, а також конституційним наповненням мегаутворення.

Другий блок чинників стосується становленню системи трансрегіональної безпеки, що супроводжується політичними, економічними, військовими, територіальними та іншими суперечностями між державами як на внутрішньо- регіональному, так і на міжрегіональному рівнях.

Потенційні ризики й загрози національній безпеці більшості ННД у цей час і в найближчому майбутньому не матимуть характер прямого військового втручання й зазіхання на їх територіальну цілісність з боку провідних регіональних акторів. Тому стабільність і безпека в Євразійському і сусідніх з ним регіонах залежатимуть від ступеня сумісності інтересів держав регіону, успіхів у проведенні демократичних реформ, належного рівня безпекової самодостатності, рівня співробітництва з глобальними й регіональними організаціями та створення колективної системи безпеки не тільки в рамках регіону, але і на трансрегіональному рівні – як невід'ємної частини глобальної безпеки.

Реалії сьогодення свідчать про те, що країни Євразійського регіону перебувають лише на початковому етапі формування системи внутрішньої безпеки. Всебічне міжнародне співробітництво – одна з кращих гарантій зміцнення національної, регіональної та глобальної безпеки. Однак створені далеко не всі необхідні умови для перетворення Євразійського регіону на зону стабільності, безпеки, дружби й рівноправного співробітництва.

Україна має всі передумови, щоб стати трансрегіональною сполучною ланкою. Реалізація такої стратегії вимагає вибору її типу. Україна може запропонувати сусідам по регіону два підходи до регіонального лідерства. Перший – це лідерство пострадянського типу, де вона відтворить у відносинах з партнерами авторитарний стиль поведінки, свого часу застосований Росією. Другий тип – лідерство демократичного (європейського) типу, що засноване на спільних цінностях і передбачає взаємоповагу та взаємовідповідальність країн. При цьому слід враховувати той факт, що у сфері впливу НАТО регіональне лідерство трансформується в систему “операційного контролю” в рамках одного з пріоритетних регіональних напрямів діяльності організації. Зазначений тип лідерства передбачає формування та підтримку привабливого образу України як авторитетної держави, зразка для наслідування, тоді як перший тип базується виключно на ваговій (силовій) перевазі та економічній залежності.

Очевидно, що Україна прагне до другої моделі лідерства, однак це не виключає рецидивів пострадянського підходу у поточній політиці. Зрозуміло, що зловживання такими підходами може поставити під сумнів відновлювану нині атмосферу довіри між Києвом і Брюсселем з подальшою втратою реальних перспектив набуття ролі регіонального лідера та одного з провідних центрів системи трансрегіональної стабільності.

Таким чином, можна дійти висновку, що по-перше, трансрегіональна стабільність виражає результативність взаємодії локальних, у тому числі інтеграційних процесів, що попереджають конфліктні ситуації в суміжних регіонах.

По-друге, міжнародну стабільність можна розглядати як здатність системи міжнародних відносин завдяки внутрішнім ресурсам компенсувати потенційні зміни своїх характеристик у випадку, якщо певний її учасник погодиться на такі зміни. Характерним для сучасної системи міжнародних відносин є багатоманіття засобів досягнення стабільності й водночас дестабілізації ситуації.

По-третє, на відміну від періоду “холодної війни”, коли вважалося, що безпеку того чи того регіону можна забезпечити тільки в контексті винятково широкої системи безпеки (глобальної), в сучасних геополітичних умовах є можливим створення відносно автономних систем регіональної безпеки із координацією на трансрегіональному рівні. В цих умовах трансрегіональний рівень виступає як зовнішній контур, який поширює свій вплив на геополітичний простір регіонів (ніби пронизує його), трансформує процеси в ньому з урахуванням інтересів основних учасників макрорегіону.

По-четверте, регіони, до яких тяжіє Україна, мають усі можливості стати ключовими елементами новостворюваної системи трансрегіональної безпеки та стабільності. Завдання, спрямоване на набуття Україною регіонального лідерства, може бути вирішеним саме в контексті позиціонування нашої держави як ключового елемента системи трансрегіональної безпеки та стабільності.

Основною проблемою в налагодженні трансрегіонального співробітництва є розбіжності між державами в оцінці викликів міжнародній безпеці. Перспективи розбудови системи міжнародної стабільності на регіональному та суміжних рівнях прямо залежать від змістовного наповнення конкретних програм, їхньої відповідності геополітичним, гео економічним та геокультурним потребам регіону.

По-п'яте, у зв'язку з цим нові перспективи відкриваються перед проектами транскордонного співробітництва, розвитком євро регіонів саме через створення механізмів "позитивної взаємозалежності". Таким чином традиційні й нетрадиційні елементи міжнародної безпеки в їх системному поєднанні визначають характер майбутньої трансрегіональної стабільності.

4. Україна у системі міжнародної безпеки

Національна держава в умовах глобалізації. В сучасній ситуації має місце тенденція до зниження ваги суверенних націй-держав як основних авторів міжнародних відносин. Межа між внутрішньою й зовнішньою політикою поступово нівелюється, виникають інші форми й напрями відносин, ніж це було раніше. Глобалізація вже багато в чому поставила під сумнів традиційні функції суверенних держав-націй. Разом з тим політична глобалізація не вийшла за межі створених у післявоєнний період колективних інститутів безпеки. Динаміка фінансових і культурних потоків увійшла в суперечність з тим, що фактично багато криміногенних зон і нестабільних держав або територіальних злочинних синдикатів перебувають поза сферою політичного контролю.

В умовах глобалізації *принцип обмеженого суверенітету* може набути більш універсального характеру, у масштабах міжнародної спільноти в цілому. Це означає, що у певних випадках з метою захисту міжнародної стабільності стає припустимим втручання у внутрішні справи окремої держави і заміна її керівництва, тим більш, якщо це керівництво не є в очах світової громади легітимним, хоча формально або реально користується підтримкою власного населення. Таким чином, під знак запитання ставиться право уряду суверенної держави чинити щодо власного населення будь-які дії, які воно вважає потрібними, навіть якщо ці дії спрямовані на знищення

власних громадян. У будь-якому випадку державний суверенітет стає більш обмеженим.

Недопущення втручання у свої внутрішні справи – одна з головних ознак суверенітету держави. Держава як суб'єкт міжнародного права існує і володіє суверенітетом за наявності чотирьох умов: населення, територія, система влади, незалежність. Вважається, що суверенітет держави є неподільним, тобто з боку внутрішнього права влада в державі є вищою і поширюється на всю територію держави та його населення. Такий принцип діяв до останнього часу і вважався незаперечним. Як не була світова спільнота вражена проявами геноциду в Кампучії 70-ті роки ХХ ст., але реальних механізмів втручання в події тоді все таки не було.

З іншого боку, загальновідомо, що у часи біполярного протистояння втручання великої держави у внутрішні процеси, які відбувалися у малих державах також було прийнятною практикою. СРСР уводив війська у Чехословаччину або Афганістан. США мали розв'язані руки щодо Гренади або Нікарагуа, вели тривалу війну у В'єтнамі. Існуюча тоді система міжнародної безпеки аж ніяк не могла протидіяти кричущим фактам порушення суверенітету незалежних держав. Все, що відбувалося на периферії, могло піддаватися моральному осудові, сприяло біполярній конфронтації, але оскільки не зачіпало основ існування західного та соціалістичного світів, сприймалося як реалії міжнародного життя. Альтернативою цьому була загроза світової катастрофи внаслідок ядерної війни.

Закінчення "холодної війни", розпад СРСР і швидке просування колишніх радянських республік шляхом демілітаризації створили ситуацію асиметрії у системі світового балансу сил і всесвітньої (міжнародної) безпеки, що, на жаль, не покращило стратегічну обстановку і не зміцнило її стабільність. Від різкого скорочення можливостей у однієї зі сторін біполярного світу адекватно підвищилася міць іншої сторони, очолюваної США, що породило у неї враження переможця й лідера у світових справах.

Завершення "холодної війни" аж ніяк не призвело до скорочення американської військової активності та утримання США від втручання у справи інших регіонів. Це викликає негативну реакцію держав, що прагнуть зберегти суверенітет, змушує їх вживати заходів щодо зміцнення власної обороноздатності, включаючи і проекти на базі ядерної та інших новітніх технологій.

Реакція США на сучасні виклики міжнародній безпеці стосується саме превентивного контролю, спрямована на ліквідацію тих зон, які можуть бути основою для планування і здійснення терористичних атак на центри глобального впливу й влади. У системі глобальної безпеки складаються відносини "центр–периферія", що впливає на формування і розвиток сучасних національних держав. США потребує поширення зони безпеки й політичного впливу на периферію сучасного світу, що означає, проведення відповідної політики, спрямованої на встановлення контролю за периферією, спираючись не тільки на фінансово-економічні важелі впливу, а й на механізми політичного та силового примусу.

Зіткнувшись на військовому напрямі з перспективою самознищення, людство почало прискіпливіше відстежувати різні форми загроз і небезпек в інших галузях – екологічній, енергетичній, демографічній тощо. Відставання політичної свідомості від об'єктивних вимог еволюції природи та суспільства, як і зростаюча відповідальність людства за збереження навколишнього середовища, є ще однією з визначальних рис сучасності.

З політичної точки зору, глобалізація сприяє структурній перебудові міжнародної політичної системи, включаючи перегляд політики альянсів на користь більш продуктивних глобалізаційних фінансово-економічних зв'язків. Усвідомлення національних інтересів окремих держав починає орієнтуватися на інші пріоритети, пов'язані із необхідністю адаптації до глобалізаційних процесів, ефективного входження у світову економічну систему, що є запорукою сталого економічного зростання і досягнення

відповідного рівня добробуту, а отже і внутрішньої політичної та соціальної стабільності.

Глобалізаційні процеси мають супроводжуватися й вибудуванням нової універсальної правової системи. Це вже повинно бути не тільки міжнародне право, а й уніфіковане право, у тому числі й карно-кримінальне. Таким чином може йтися про глобалізацію тієї політики, яку ми звикли розглядати як внутрішню. І звідси, про глобалізацію безпеки — не з погляду розростання кількості структур, інститутів колективної безпеки, а з погляду ризиків та збереження принципів контракту, на якому базується сучасна держава-нація.

Українське бачення світу в ХХІ ст. виходить з визначених вище пріоритетів домінування загальнолюдських цінностей та принципів захисту прав людини. Ідеологія державного суверенітету має розвиватися в напрямі вдосконалення владних структур та органів місцевого самоуправління із точно визначеними межами їх компетенції.

Аналіз системи геополітичних чинників свідчить, що на національну безпеку України сьогодні більше впливають внутрішні, ніж зовнішні чинники. Природні ресурси, географічне розташування України дають їй змогу стати надійним партнером європейських країн двадцять першого сторіччя. Виконати це завдання Україна зможе лише за умови політичної стабільності, створення ефективних механізмів захисту прав людини на базі соціально-орієнтованих реформ.

Роль України у постімперський період є значною з погляду не тільки руйнування імперії, а й побудови держави на послідовно демократичних засадах. Проголошена Україною мета створити таку державу, в якій поважаються і гарантуються права особи незалежно від національності та інших ознак, не суперечить принципам нової Європи. Незалежна та стабільна Україна фактично виконує кілька важливих функцій у системі європейської безпеки, які неможливо ігнорувати:

- життєздатність незалежної України стратегічно означає незворотність підсумків “холодної війни” в Європі і тих змін, які настали після її закінчення у Центральній та Східній Європі;
 - в міру того, як міцнішає переконання, що українська незалежність – не тимчасове явище, а довготривалий феномен міжнародної політики стратегічного порядку, у самій Росії створюється сприятлива ситуація для реалістичного розв’язання внутрішніх проблем із переважанням не консервативно-націоналістичних, а ліберально-демократичних підходів;
- внутрішня стабільність багатонаціональної та багатоконфесійної України, яка межує із сімома країнами з непростою етноконфесійною ситуацією, є стабілізуючим чинником у Чорноморсько-Каспійському регіоні з його високим конфліктним потенціалом.

Як пряму загрозу своїй незалежності Україна трактує будь-які спроби виключення її з міжнародного процесу прийняття рішень, і не може вітати новий перерозподіл сфер впливу у геостратегічному просторі, що склався наприкінці ХХ століття. Україна виходить з того, що однією з найважливіших гарантій її суверенного розвитку та підтримання системи колективної безпеки в європейському та трансатлантичному просторі є розвинена кооперація у політичній, економічній, гуманітарній, інформаційній та військовій сферах. Підґрунтя такого співробітництва створюють процеси глобалізації економічних відносин, а також посилення тенденцій взаємовпливу, необхідності узгодження позицій усіх зацікавлених сторін у питаннях можливого застосування військової сили в ситуаціях, пов’язаних із завданнями забезпечення довгострокового миру у громадянських, міжетнічних, міжконфесійних та інших конфліктних ситуаціях як у Європі, так і в Азії та на Близькому Сході.

Протягом 90-х років ХХ ст. Україна утвердила себе як активний член ООН, у 2000–2001 рр. посідала місце непостійного члена Ради Безпеки ООН. Наша держава була одним із найважливіших співучасників миротворчих

операцій у всьому світі. Українські миротворці були або є у Боснії-Герцеговині, Хорватії, Косово, Лівані, Сьєрра-Леоне та багатьох інших гарячих точках. Починаючи від просто виконавця чужої волі (в період до здобуття незалежності), Україна стала одним із важливих членів ООН. Її перебування у складі Ради Безпеки ООН та головування в ГА ООН стало найкращим доказом цього.

Україна має послідовно виступати за створення такої системи міжнародних відносин, в яких вагу військової сили буде зменшено, а її функції зведено до завдання стримування від збройних конфліктів. Однак, виходячи з об'єктивних тенденцій у системі міжнародних відносин, Україна повинна володіти сучасними й ефективними збройними силами, що є однією з умов її інтеграції в нову систему міжнародної та євроатлантичної безпеки.

Сьогодні відбувається подальша економізація зовнішньополітичних пріоритетів держав. Економічні інтереси стають важливішими, ніж політичні та військово-політичні. Крім того, виникають дедалі більш складні сполучення економічних інтересів окремих держав та інтересів великих транснаціональних компаній. Унаслідок цього істотно змінилося розуміння умов, необхідних для застосування сили.

Процеси глобалізації поставили на порядок денний питання про трансрегіональну безпеку як важливу складову системи глобальної та регіональної безпеки. Співробітництво між різними регіональними структурами в сфері безпеки може значною мірою сприяти стабілізації міжнародних відносин. Особливо це важливо з огляду на безпеку стратегічних транспортно-енергетичних комунікацій, які поєднують різні регіони у більш широку цілісність.

Забезпечення вільного доступу до енергетичних та інших сировинних ресурсів перетворюється сьогодні на один із головних лейтмотивів діяльності міжнародних структур безпеки. Відбувається активне переосмислення енергетичної політики Європи, посилення орієнтації на енергетичні ресурси зі Сходу. Саме Каспійсько-Чорноморський та Центральноазіатський регіони

перебувають у центрі уваги провідних світових гравців. Зокрема, Узбекистан нині перетворився на важливу складову антитерористичної операції.

У складній геополітичній ситуації незалежній Україні, що розташована на перехресті стратегічних інтересів великих держав, доцільно дотримуватися концепції "динамічної рівноваги сил". Україна не може бути заручницею ні Сходу, ні Заходу, а тим більше, розмінною монетою в геополітичних іграх. Україна має послідовно дотримуватись стратегічного курсу: залишатися без'ядерною державою, своєрідним інтегруючим містком між так би мовити "європейською Європою" і "Європою євразійською", а тим самим – вирішальним і впливовим чинником створення механізму колективної безпеки. Потрібна нова загальноєвропейська система, оптимальна модель безпеки Європи у XXI столітті. Її елементами можуть стати розширена за складом і функціями Європейська Рада, Північно-атлантичний альянс, нарешті, новий ЄС.

У порядку денному на XXI століття для України вбачаються актуальними такі завдання:

- недопущення ізоляції на основних стратегічних азимутах (США, Європа, Азія).
- сприяння формуванню регіональних систем безпеки і співробітництва в прилеглих регіонах;
- інтеграція у міжнародні економічні і політичні структури;
- участь у врегулюванні міжнародних конфліктів, боротьбі з міжнародним тероризмом і злочинністю, розв'язанні екологічної, енергетичної, ресурсної, інформаційної й інших глобальних проблем;
- збереження і зміцнення позицій нашої держави у світовій політиці;
- активна участь у формуванні демократичної глобальної системи міжнародного порядку.

У світлі глобальних загроз сучасності Україна виглядає значно менш захищеною від їх впливу, ніж високорозвинуті країни світу. Головний критерій резистентності до глобальних загроз – високий рівень розвитку національної економіки та громадянського суспільства, яке чітко усвідомлювало б реальні наслідки нехтування загальносвітовими проблемами, що постали перед людством¹⁶.

Суспільна відповідальність відіграє одну з головних ролей у превентивному освоєнні та ефективному попередженні глобальних загроз. Багато закордонних фахівців з глобальних процесів вважають виховання цього явища має відбуватися змалечку¹⁷.

Суспільство України перебуває на сьогоднішній день у фазі трансформації до рівня громадянського, а тому вкрай важливо виховувати у підростаючому поколінні *національну відповідальність за глобальні процеси*, які відбуваються нині у світовому просторі. Освітні програми такого профілю вже практикуються у навчальних закладах високорозвинутих країн світу.

Межа поширення наслідків глобальних загроз не вимірюється виключно географічними мірлами, а є суто універсальним показником ігнорування сучасним поколінням людства проблем, які можуть назавжди змінити еволюційний процес його розвитку та поставити нас перед екстремальними умовами існування за нашою ж провиною. Під впливом глобальних загроз трансформуються і критерії міжнародної безпеки як явища. Цей процес тісно пов'язаний з модифікацією свідомості суспільства і неодмінною зміною пріоритетів при трактовці самого поняття «безпека». На другий план відходять військово-політичні аспекти безпеки, натомість, зараз спостерігається *чітка тенденція до виокремлення екологічного напрямку глобальних викликів у ранг пріоритетних завдань сучасності*.

Україна, як держава з унікальним геостратегічним розташуванням, перебуває на перетині двох цивілізацій, а тому її роль у балансуванні між

¹⁶ Linn Miller-Lanchmann, *Global voices, global visions: a core collection of multicultural books*, p. 601.

¹⁷ Adam Lexton, *Innovations in era of global society*, p. 171.

новітніми глобальними загрозами потенційно є досить суттєвою. Незважаючи на неприналежність нашої держави до впливових міждержавних інтеграційних об'єднань на її кордонах, таких як Євросоюз, НАТО, ШОС чи ЄвразЕС, Україна має значний потенціал у забезпеченні власної стабільності у епоху перманентного виникнення нових викликів людству. Насамперед, слід чітко усвідомити, що в *епоху глобалізації паралельно виникають контртечії, які стримують цей процес*. Регіоналізація є однією зі складових цих течій, з-поміж яких є також:

- *регіоналізм* (посилення внутрішньодержавних регіонів);
- *автономізація* (відродження національних, етнічних, локальних центрів тяжіння всередині певної країни);
- *традиціоналізм* (заперечення абстрактної концепції сучасності, відродження націоналізму як явища);
- *партикуляризм* (витіснення інтересів громадянського суспільства приватними інтересами громадян, заміна громадянської позиції споживальницькими формами самоідентифікації націй за Б. Брабером);
- *глокалізація* (термін, що означає поєднання глобалізації та локалізації й модернізації локальних культур з досягненнями глобальної світокультурної цивілізації, що формується наразі);
- *фрагментація* світу (розкол та зіткнення інтересів різноманітних міжнародних регіональних угруповань на основі расової та національно-культурної диференціації) тощо.

Українська держава, що історично тяжіє водночас до двох цивілізаційних моделей, на межах якої вона розташована (європейська та євразійська), для забезпечення власної резистентності у епоху глобальних загроз має чітко обрати напрям своєї інтеграційної парадигми, що стане детермінантою у її регіональній безпеці, яка, у свою чергу, є «першим каменем» у будівництві свого «безпечного місця» у глобальному вимірі світової безпеки. Неодмінним компонентом у конструюванні ефективних

механізмів українського імунітету до глобальних загроз є, крім грамотної внутрішньодержавної політики, *ефективна зовнішня політика*. Слід неодмінно вийти з неконструктивної псевдонейтральної («багатовекторної») площини української дипломатії та, нарешті, виокремити один чіткий і національно обґрунтований вектор вітчизняної дипломатії, який гарантував би поступове, але впевнене просування нашої держави до загальноєвропейських та світових стандартів безпеки у суперечливу епоху глобальних загроз ХХІ століття. Політологи та конфліктологи світового рівня нині дедалі частіше схиляються до думки, що *вистояти та зберегти свою державну ідентичність у наш час можливо, лише, побудувавши дієві механізми регіональної та міжнародної співпраці у рамках спільної політики подолання глобальних викликів*. Посилення цих тенденцій є наслідком тривалих цивілізаційних переходів людства від індустріальної до постіндустріальної моделі світогосподарства, які набрали швидких обертів з початку 1990-х років минулого століття.

Україна, як регіональний лідер, *здатна створити власну нішу в загальноєвропейській моделі безпеки*, стати активним її контрибутором та учасником, а тому, на нашу думку, слід значно посилити політико-інтеграційні процеси у рамках таких міждержавних об'єднань, як ОДЕР-ГУАМ та ОЧЕС. Наша держава має здійснити також низку суттєвих та радикальних внутрішньоукраїнських політико-суспільних трансформацій з метою забезпечення відповідності і дієздатності національної економіки та, передусім, державного устрою у час, коли *політична стабільність є не лише ознакою надійності країни як міжнародного партнера, й основним принципом* побудови державного механізму національної безпеки, без якої міжнародна втрачає свій сенс.

Наступним кроком у напрямі побудови власної спроможності України протистояти глобальним загрозам сучасності є *ефективна державна політика екологічної безпеки*, з якою у нашій державі великі проблеми. Україна лідирує у світових рейтингах найбільш екологічно забруднених

країн, особливо після Чорнобильської катастрофи 1986 року. Екологічний вимір внутрішньодержавної безпеки нерозривно пов'язаний з поняттям «здоров'я нації».

Не останнім аргументом у забезпеченні власної системи реагування на глобальні загрози суто людської природи (тероризм, транскордонна злочинність тощо) є *посилення міграційної політики та пильний нагляд за зовнішніми кордонами України*. У час, коли міграція населення до високорозвинутих країн з 1990-х років збільшилася майже у 20 разів¹⁸, слід вжити нагальних заходів для в'їзду-виїзду у державу з метою контролю над пересуванням потенційно небезпечних осіб та злочинних угруповань. За даними ЄС, Україна, Білорусь та Молдова є основними коридорами пересування нелегальних (отже, потенційно небезпечних) мігрантів зі Східної Європи, Центральної Азії та Китаю до Західної Європи. На жаль, в Україні не має ефективного механізму запобігання транзиту та облаштуванню нелегальних мігрантів. Ситуація має бути виправлено.

Наостанок слід також зазначити, що головним джерелом внутрішньодержавної політики протистояння глобальним загрозам і побудови у цьому контексті ефективної моделі української системи безпеки є, насамперед, *інтелектуальний потенціал*. У високорозвинутих країнах світу створені і працюють тривалий час спеціалізовані науково-дослідні центри з вивчення природи та проблематики глобалізації і тих потенційних загроз і викликів, які вона несе з собою. Україна має значний, але, на жаль, *деконцентрований науковий стрижень*, який здатний на рівні *превентивної аналітики* підготувати та адаптувати власну державу до новітніх світових глобальних загроз. У цьому ракурсі доцільно було б створити державний науково-дослідний центр з проблем глобалізації, концентрувати у ньому профільних вчених, політологів, фахівців з безпеки, аналітиків та академічних працівників для вироблення *загальнонаціональної стратегії* реагування на глобальні загрози.

¹⁸ EU Security Report on Migration Flux, Brussels 2006. – p. 123.

Розділ 2. Воєнно-політичні аспекти формування сучасної системи міжнародної безпеки

2.1. Еволюція структур міжнародної безпеки

Сучасна система міжнародної безпеки, є з одного боку, – історичним продуктом, пов'язаним з розвитком міжнародних процесів у сфері безпеки, а з другого – певною мірою відтворює безпекові реалії ХХ-го століття. Саме оцінка дієздатності системи міжнародної безпеки та прогнозування шляхів її подальшого розвитку належить до однієї з найбільш важливих функцій держави, її здатності адекватно оцінювати ситуацію та проводити реалістичну внутрішню та зовнішню політику. Для України активна участь у роботі ООН – структурі безпеки глобального рівня – та вибір регіональної системи безпеки є проблемою виживання у сучасному мінливому світі.

Будь-яка система формується з окремих елементів та зв'язків між ними. Система міжнародної безпеки, яка існує на цей час, складається з різнорівневих (глобальних, регіональних, субрегіональних структур, які можуть взаємодіяти (або конкурувати, протидіяти одне одному) залежно від обставин та головних цілей свого існування, закладених в їхні установчі документи.

Різнорівневі структури безпеки були сформовані внаслідок історичного розвитку політики створення тимчасових військових союзів та коаліцій, військово-політичних блоків, головним завданням яких упродовж минулих століть була або оборона від зовнішньої агресії, або навпаки – напад на певну державу (союз держав) з метою захоплення території, природних ресурсів та людського потенціалу.

“Для європейських країн традиційною є політика утворення наступальних чи оборонних об’єднань для взаємної підтримки, - писав у 1832 р. Карл фон Клаузевіц, – але навіть коли дві країни серйозно налаштовані на війну з третьою, вони не завжди кажуть: ми маємо трактувати цю країну як нашого спільного ворога і мусимо знищити її, інакше будемо знищені ми самі. Насправді ж буває далеко не так – альянс визначається переважно як ділова угода ... Зазвичай це було загальним принципом, за яким функціонували альянси... Цей старий шлях є недоладною справою..., він глибоко закорінений у властивих людству моральних вадах та слабкостях”. “І лише нещодавно, – розмірковує далі Клаузевіц, – крайня небезпека, що походить від Бонапарта чи його необмеженої силової влади, змусила людей діяти у більш нормальний спосіб”¹⁹. Альянс, створений перед обличчям цієї загрози, врешті-решт призвів до поразки Наполеона Бонапарта. "Союз Чотирьох", до складу якого ввійшли Англія, Австрія, Прусія та Росія у 1815 р. в умовах панування класичної політики “балансу сил”, – був, по суті, першою спробою підтримки регіональної стабільності. Він передбачав координацію дій між великими державами та іншими суб’єктами міжнародних відносин і розглядав застосування збройної сили як законний спосіб розв’язання суперечок між державами. Його характерними рисами були:

- відсутність делегованого суверенітету;
- відсутність наднаціональних органів;
- ігнорування інтересів слабких держав системи;
- панування так званої реальної політики, (Realpolitik, що передбачала зовнішньополітичну діяльність, засновану на розрахунках співвідношення сил та концепції національних інтересів);

¹⁹ Клаузевиц К. Война. – М., 1943. – Т. 1. – С. 23.

- слабкий вплив Священного союзу на розвиток міжнародної ситуації;
- вирішення суперечок за допомогою сили (Віденський конгрес 1814–1815 рр. визнавав законність колективної інтервенції для підтримання монархій та існуючих кордонів у Європі). “Європейський концерт” розпався 1853 р., коли почалася Кримська війна між Росією та британсько-французьким альянсом.

Процеси формування коаліцій у військово-політичній сфері наприкінці ХХ-го та початку ХХІ століття суттєво відрізняються від тих, що мали місце у попередній період розвитку світової цивілізації. В історичній ретроспективі формування тимчасових союзів супроводжувало боротьбу історичних цивілізацій, національних держав між собою, багатонаціональних імперій за території, сфери впливу або колонії.

Усі ці союзи створювалися переважно за певних умов, а саме:

- існувала держава (або кілька держав), які домінували у певному регіоні, навколо яких відбувалося об’єднання інших учасників коаліцій;
- тимчасово збігалися інтереси;
- взаємодія країн обмежувалася питаннями оборони (або збройного нападу). Тобто військові питання мали визначальний пріоритет.
- не стійкий характер коаліцій та союзів призводив до постійної ротації її членів, якщо ситуація під час війни істотно змінювалася;
- військові союзи мали обмежений і тимчасовий характер. До Першої світової війни їх цілі не передбачали війну на тотальне знищення одне одного і обмежувалися територіальними або іншими поступками сторони, яка прогнала.

Слід зазначити, що впродовж двох останній століть Європа незмінно посідала провідне місце у всіх світових процесах. Вона була каталізатором соціальних революцій і воєн, які ввійшли в історію цивілізації як переломні

моменти, що визначили подальший розвиток світу. У двох світових війнах головні військові події відбувалися на території Європи. З європейським театром воєнних дій був пов'язаний і результат цих воєн. В історії європейських відносин визначальну роль завжди відігравало створення, розвиток і розпад абсолютистських імперій і військових союзів. Ці утворення звичайно виростали з воєн і створювали ґрунт для нових військових зіткнень. У свою чергу, імперії та військові союзи на якийсь час стабілізували обстановку всередині сфери їхнього функціонування і поза нею. Протягом ХХ століття найглибший слід на політичній карті Європи залишили: на початку століття – Антанта і Потрійний союз; у 30–40-і роки – фашистська й антифашистська коаліції; за чотири останніх десятиліття – ОВД і НАТО. У двох перших випадках військові союзи розпалися в результаті світових воєн, в останньому – ОВД припинила своє існування в наслідок кризи світової соціалістичної системи і втрати стабілізуючого її образу спільного ворога.

Розпад імперій і коаліцій, як результат воєн і революцій, супроводжувався величезним перегрупованням сил, перерозподілом територій усередині Європи, колоніальних володінь і сфер впливу за її межами. Так було після розгрому французької імперії в результаті “наполеонівських війн”, розпаду австро-угорської імперії й у результаті першої світової війни, імперії Гітлера після другої світової війни.

Унаслідок цих подій створювалася хитка рівновага й удаваний європейський порядок. Насправді мирні договори призводили до нових ускладнень. Разом з тим процес розпаду імперій і союзів супроводжувався у певних частинах, певних етнічних прошарках рухом до об'єднання. Не треба забувати, що на руїнах імперії Наполеона утворився Священний союз, від колишньої Австро-Угорщини виокремилася федерація Чехії Словаччини, Югославська федерація й інші.

Упродовж першої половини ХХ століття Європа являла собою відносно автономний континент. Після Другої світової війни в результаті науково-технічної революції і надзвичайного розвитку системи комунікацій

стратегічна автономність Європи зникла. Континент перетворився на периферію глобального ядерного протистояння. На його території стали протипоказані навіть локальні війни через небезпеку їхнього переростання у світову ядерну катастрофу.

Це усвідомили керівники кожної зі сторін у ядерному протистоянні. Якщо в період з 1945 до 1975 р. такі конфлікти в Європі були поодинокі, то з 1975 по 1985 р. – їх не було взагалі.

Таким чином, військові коаліції в умовах дії традиційної системи балансу сил можна визначити як “обмежені безпекові структури”, оскільки вони створювалися суверенними державами, які де-юре визнавали право інших країн на суверенітет, територіальну цілісність та недоторканість кордонів, а де-факто реалізовували політику (передусім впливових держав) застосувати силу проти будь – якої країни світу.

Поділ світу на дві протилежні системи після Першої світової війни докорінно змінив ситуацію на міжнародній арені. Силоне протистояння охопило не окремі країни, або військові альянси, які мали однаковий економічний устрій. Воно поступово перетворилося на боротьбу двох систем. Ця боротьба до початку Другої світової війни уособлювалась в економічному і політичному протистоянні СРСР і провідних капіталістичних держав світу. Після Другої світової війни з утворенням соціалістичного табору силоне протистояння набуло рис системного протистояння. Загроза військового нападу з боку колишнього Радянського Союзу не лише спонукала країни Заходу об’єднатися під дахом НАТО, не тільки стала чинником їхньої єдності, а й спричинила нарощування сили західного альянсу, який з роками перетворився на найпотужнішу в світі військову силу. Нині країни НАТО мають у планетарному балансі 12% населення, 40% звичайних та 45% ядерних озброєнь, 56% усіх витрат на озброєння та 90% витрат на військові дослідження та розробки. Таким чином, тенденція до поступової втрати силових важелів на рівні національних держав на регіональному та

глобальному рівнях призвела до створення потужного механізму сили у вигляді Північноатлантичного союзу. Після 1985 р. регламентоване силове протистояння поступилося місцем гнучкій варіативній формі відносин між державами. Була втрачена єдність країн на просторі колишнього східного блоку. У результаті європейську систему безпеки вразив сепаратизм. Нині остаточно розпалося європейське комуністичне угруповання сил, що панувало від Ельби до Уралу, яке й було гарантом стабільності військово-політичної ситуації в Європі.

У період біполярного протистояння навколо двох головних центрів сили СРСР та США об'єднувались інші держави (за винятком нейтральних країн та країн, які входили до руху неприєднання). Найпотужнішими організаційними формами таких коаліцій та союзів стали Організація варшавського договору та НАТО. На регіональному рівні було створено СЄАТО, АНЗЮС СЕНТО та інші. Чіткий розподіл сил та довгострокова боротьба військових коаліцій в умовах біполярного протистояння давало змогу провідним країнам визначати “правила гри”, яких не завжди дотримувалися учасники, але це також підтримувало міжнародну стабільність, давало змогу передбачати наступні кроки потенційних супротивників, здійснювати жорсткий контроль над союзниками та переносити силове протистояння на територію “третіх країн”, які, як правило, належали до слаборозвинутих держав світу.

Незаперечне лідерство США та Радянського Союзу та безальтернативність для інших країн щодо членства у тій чи іншій військовій коаліції поряд з вищезазначеними також були характерними рисами альянсів в епоху біполярного протистояння.

Зникнення біполярного протистояння внаслідок розпаду ОВД та колишнього Радянського Союзу ініціювало посилення сподівань щодо більш безпечного і прогнозованого світу. На жаль, цим сподіванням не довелося справдитися.

Розвиток глобалізаційних процесів призвів до фактичного поділу світу на зони стабільності й нестабільності (американські фахівці вважають, що до зони нестабільності належить 85% країн, і втручатися в їхні справи недоцільно). В останні 15 років до зон нестабільності потрапила більшість країн світу, що перебувають на нижчому щаблі економічного та соціального розвитку, які мають значні проблеми та суперечності з сусідами і свою зовнішню політику на регіональному рівні у певних умовах можуть будувати за класичною схемою силового балансу. Так, наприклад, за період 1946–1989 рр. у країнах, що розвиваються, з низьким доходом сталося лише більш однієї третини всіх конфліктів. У 1990–2003рр. понад половину країн і територій, де мали місце насильницькі конфлікти, входило до групи країн з низьким доходом. За останні півтора десятиліття майже 40% усіх світових конфліктів відбулося в Африці, включаючи найкривавіші. І хоча кількість конфліктів зменшується, війни сьогодні тривають довше і значно впливають на розвиток людства.²⁰

На Балканах і в деяких районах колишнього Радянського Союзу розпад комуністичних режимів спричинив спалахи давніх етнічних і релігійних конфліктів. В Африці деякі уряди і політичні рухи скористалися особистою, клановою й етнічною ненавистю для проведення варварських кампаній у масштабах, що майже не зустрічалися у минулому. Ці конфлікти супроводжувалися переміщенням великої кількості цивільних осіб, які змушені залишати свої країни. Наслідки цих конфліктів створюють загрозу дестабілізації цілих регіонів і вимагають у великомасштабної міжнародної гуманітарної допомоги і допомоги біженцям.

У попередні періоди історії саме Європа провокувала більшість збройних конфліктів, а провідні європейські країни визначали умови створення та головні цілі військово-політичних союзів.

²⁰ Насильственный конфликт: поставит реальную угрозу в центр внимания // Доклад о развитии человека 2005. Глава 5. Международное сотрудничество на перепутье: помощь, торговля и безопасность в мире неравенства. / Пер с англ. – М.: Весь Мир, 2005. – С. 172.

Ретроспективний аналіз європейських відносин дає підставу для висновку про такі стійкі тенденції, як:

- європейська система безпеки впродовж XX століття еволюціонувала від автономії до інтеграції з загальносвітовою системою;
- для європейських міждержавних відносин доядерного століття був характерний такий цикл: зростання напруженості – війна – врегулювання – стабілізація відносин – нова напруженість. Відстань між крайніми датами циклу не перевищувала зазвичай 20 років;
- цю циклічність було порушено з початком ядерного століття. 62 роки Європа живе без воєн, хоча напруженість у відносинах між державами Сходу і Заходу до розпаду СРСР зберігалася весь цей період. При цьому біполярна система конфронтації забезпечувала відносну рівновагу сил і стабільність у європейських справах, а суб'єкти системи не почувалися в безпеці.

Як правило, структури міжнародної безпеки різного рівня перебувають у стані постійної трансформації залежно від змін міжнародного середовища безпеки. Адаптивність структури безпеки є важливою умовою їхнього існування або відмирання у зв'язку з втратою головних лейтмотивів, які домінували під час їх створення.

У XXI столітті роль та подальша доля традиційних військово-політичних блоків та союзів, особливості формування тимчасових коаліцій для вирішення широкого спектра військово-політичних питань набувають особливої актуальності.

Бути чи не бути країні членом таких коаліцій, брати, чи не брати участь у тих чи інших тимчасових альянсах – це питання активно дискутується як на міжнародному, так і на внутрішньополітичному рівні.

В Україні розподіл політичних сил та позиція пересічних громадян значною мірою залежить від політичного рішення щодо участі України в

НАТО, ОДКБ або реалізації політики нейтралітету. Відповісти на ці запитання без урахування провідних світових тенденцій – неможливо, тим більше, що формування військово-політичних альянсів, коаліцій та союзів у двадцять першому столітті істотно відрізняється від тих, що мали місце впродовж попередньої історії.

2. 2. Сучасний стратегічний ландшафт

Нині активно й докорінно змінюється середовище міжнародної безпеки. І хоча на Європейському континенті завершився період біполярного протистояння та пішла у минуле політика балансу сил, проте світ не став безпечнішим та більш прогнозованішим. Планета розподілилася на “зону конфліктів” та “зону стабільності”, хоча і для останньої безпека автоматично не гарантована. Збройні конфлікти ХХІ-го століття докорінно відрізняються від “класичних війн” ХХ-го століття за масштабами, застосуванню сил та засобів, головними цілями та наслідками. Усталена схема “силового балансу” з можливим супротивником з посиленням воєнної сили в умовах ХХІ століття себе не виправдовує.

Поява нових загроз планетарного масштабу у вигляді міжнародного тероризму, організованої злочинності, неконтрольованої міграції, регіональних та внутрішньодержавних конфліктів на релігійному, етнічному, соціально-політичному та економічному підґрунті, поширення ракетно-ядерної, хімічної, бактеріологічної та звичайної зброї, новітніх воєнних технологій не тільки створює небезпеку для існування окремих індивідів, соціальних груп або держав, а й ставлять під сумнів продовження прогресивного розвитку людства загалом, загальнолюдських цінностей та інтересів.

Процеси глобалізації перетворилися на найважливіший чинник впливу на оборонну політику провідних країн світу на найближчу, середньострокову й довгострокову перспективу.

На період до 2010 р. прогнозується висока динаміка політичних подій, швидка зміна вогнищ напруженості в різних регіонах, нестабільність і слабка передбачуваність ситуацій. Характер відносин між державами буде змінюватися в широкому діапазоні від конфронтаційних і стримано вичікувальних до партнерських і відверто дружніх.

Незважаючи на той факт, що доктринальні установки й стратегічні концепції переважної більшості країн світу розглядають війну як найбільше національне нещастя й загрозу фізичному існуванню людської цивілізації, військова сила в міждержавних відносинах залишається традиційним засобом досягнення політичних цілей. При цьому діапазон умов її застосування не тільки не звузився, а й набув тенденцію до розширення. Пряме застосування військової сили дедалі більше пов'язується з миротворчою діяльністю, колективними зусиллями примусу до миру.

При збереженні високого рівня військового потенціалу держав і відсутності розробленої міжнародної нормативно-правової бази навіть дозоване використання військової сили може різко дестабілізувати обстановку в потенційно конфліктних регіонах, призвести до ескалації конфлікту, до масштабу локальної (регіональної) війни. Військовий компонент державної могутності продовжує розглядатися як домінуюча складова забезпечення національних інтересів держав. Залишається реальністю наявність високого рівня військового потенціалу, що у випадку ухвалення політичного рішення може бути використано за прямим призначенням.

Перехід сучасної цивілізації до багатопольярної моделі світу, трансформація глобального біполярного антагонізму суспільно-політичних систем змінили характер війни. *На перший план політики безпеки вийшли конфлікти регіонального масштабу на національному, етнічному, релігійному чи територіальному ґрунті, більшість з яких виникає всередині країн.*

Багато старих конфліктів, як і раніше не піддаються зусиллям міжнародного співтовариства з їх врегулювання, як і раніше, спалахують нові війни, причому майже всі всередині держав.

Документ ООН «Організація Об'єднаних Націй в ім'я миру та безпеки». Так оцінює характерні риси сучасних конфліктів:

- більшість сучасних конфліктів виникає в середині держав, а не між ними;
- дуже часто у конфліктах беруть участь нерегулярні сили, а не армія;
- основні жертви конфліктів – громадянські особи тому ООН докладає значних зусиль у галузі гуманітарних надзвичайних ситуацій;
- іноді державні інститути країн, що залучені до конфлікту є недієвими і сторони, які беруть участь у конфліктах, турбуються лише про власні інтереси;
- під яким би прапором не розвивався конфлікт – під національним, етнічним або релігійним – громадянські війни сьогодні ведуться у державах, які зазнали краху. Їхня економіка та інститути, які повинні охороняти законність, порядок та права людини, – занепадають;
- на відміну від так званих класичних війн, у конфліктах постбіполярного періоду ворогуючі сторони не дотримуються правових принципів або норм гуманітарного права, які визначають кодекс поведінки супротивників під час війни. Варварські методи, які застосовують учасники конфлікту, викликають зростання організованої злочинності і зневажання законів, що значно ускладнює ефективність втручання міжнародних інститутів з метою мирного врегулювання спорів.

Спроби міжнародного співтовариства впливати на врегулювання збройних конфліктів призвели до значного зростання потреби ООН у збільшенні чисельності персоналу та асигнувань порівняно з минулими періодами. Про це свідчать факти: у період з 1988 по 1994 рік проводилося 24 нових операцій з підтримання миру, тоді як за попередні 40 років було

проведено лише 13 подібних операцій. Річний бюджет ООН на операції з підтримання миру збільшився з 230 млн. дол. США у 1988 р. до 3,6 млрд. дол. за 12 місяців (до 12 березня) 1995 р. На початку 1995 р. у різних районах світу було задіяно близько 69000 військовослужбовців ООН, військових спостерігачів та співробітників цивільної поліції з 77 країн. У наступні роки кількість військовослужбовців ООН дещо зменшилася. У 1997 р. їх чисельність становила 22500 осіб, які служили у складі 16 місій у різних країнах світу. Починаючи з 2004 року, було започатковано 11 нових багатосторонніх миротворчих місій. Сім з 11 нових місій здійснювалися регіональними організаціями. Загалом регіональні організації та тимчасові коаліції держав здійснили за санкцією ООН 35 операцій, в яких узяли участь 225385 осіб військового та цивільного персоналу (173 тис. осіб з цієї чисельності було розгорнуто у складі Багатонаціональних сил в Іраку, що становить 77% цього числа розгорнутих військ).²¹

Найважливішою особливістю сучасного етапу розвитку світових процесів є досить чітко визначена поляризація регіонів з точки зору стабільності та нестабільності.

Розпад колишнього СРСР та соціалістичної системи докорінно змінив геостратегічну ситуацію у світі, посилив конфронтацію у межах його кордонів. Раніше на міжнародну ситуацію загалом впливало протистояння двох світових систем. Відносний баланс сил, досягнутий між ними у 70–80 роки давав змогу супердержавам контролювати ситуацію у зонах конфліктів, запобігаючи їх поширенню та переростанню у глобальну ракетно-ядерну війну. Незважаючи на крайню напруженість між державами капіталістичного та соціалістичного табору, збройні конфлікти спалахували за межами Європейського континенту. Щодо колишнього соціалістичного табору та СРСР, то будь-які прояви напруження на цьому просторі рішуче

²¹ Щорічник СППРІ 2005: Озброєння роззброєння та міжнародна безпека: Пер. з англ./ Стокгольм. Міжнар. Ін-т дослідження миру; Укр. Центр екон і політ досліджень ім. О. Разумкова – К.: Заповіт, 2006. – С. 148.

ліквідувалися з застосуванням усієї могутності авторитарної влади та військово-бюрократичного апарату.

Значне послаблення політичного, економічного та військового впливу однієї з сторін на хід світових процесів призвело до практичної втрати зовнішнього контролю над розвитком конфліктних ситуацій у різних регіонах світу. Внутрішні протиріччя стали домінуючим чинником у розвитку подій, причому етнічні, етнорелігійні та національні конфлікти перетворилися на реальну загрозу національній та міжнародній безпеці.

Глобалізація значно прискорила науково-технічний прогрес, що, у свою чергу, сприяло появі нових небезпек і загроз. Вони зосередилися у високотехнологічних сферах. Технологічний відрив США, Японії та низки європейських країн, розгортання ними робіт зі створення озброєнь і військової техніки нового покоління вже до середини нинішнього століття можуть призвести до якісно нового етапу гонки озброєнь, зростанню ролі звичайних озброєнь на базі високоточної зброї. Пріоритетний розвиток систем і засобів попередження про ракетно-ядерний напад, ППО й ПРО, зброї на нових фізичних принципах у сукупності може спричинити до критичне зниження ролі ядерного стримування.

Геополітичне суперництво охопило нові сфери. Воно перемістилося із суші та моря в повітряне середовище й космічний простір. Найгостріше зіткнення інтересів у цих сферах очікується між космічними державами. Космічний потенціал Австралії, Бразилії, Японії, Китаю, що набирає силу, може в сукупності становити серйозну конкуренцію Росії та США вже до середини XXI століття.

У період до 2010 р. існує висока ймовірність того, що внаслідок руйнування космічного потенціалу РФ США спробують захопити одноосібне лідерство в космосі та забезпечити собі можливість здійснення глобального контролю за всіма країнами й континентами. Це змінить характер і способи застосування військової сили в конфліктах нового століття, роблячи її

застосування дедалі більш комплексним, за рахунок погодженого використання різнорідних сил і засобів.

У сучасних умовах і в перспективі зростає значення інформаційного чинника. Проглядається тенденція з підвищення ролі інформаційного ресурсу держав і його стратегічного значення у загальній системі оборонного потенціалу. Найважливішими його елементами є системи й засоби стратегічного попередження, керування військами та зброєю, навігації, розвідки, радіоелектронної боротьби та інформаційні війни.

Досягнення інформаційної переваги (домінування) надає можливість певним країнам випереджати суперника в прийнятті військово-політичних рішень і виступає основою успіху у воєнних діях.

Екологічні катастрофи й наслідки непродуманої промислової діяльності окремих країн набувають загрозливіших масштабів. Вони становлять небезпеку не тільки для життєдіяльності держав, а й для земної цивілізації. Потенційні наслідки від екологічних катастроф стають порівняними з втратами людських і матеріальних ресурсів у війнах. Забруднення світового життєвого простору може привести до критичного стану навколишнього середовища й стати причиною міждержавних протиріч, спровокувати конфліктні ситуації й навіть військові конфлікти.

Перетворення економічної, технологічної, інформаційної й екологічної взаємозалежності держав на глобальну створило передумови для переділу світу та формування в середньостроковій і довгостроковій перспективі нових центрів сили.

Процес перерозподілу світу, супроводжуваний розпадом багатонаціональних і виникненням нових держав, розпуском і відтворенням різних союзів, зміною політичних режимів і територіальних кордонів, істотно вплинув на розміщення політичних сил у світі й регіонах: колишні союзники стали суперниками, супротивники, – партнерами, дедалі менше налічується нейтральних держав.

Нове розміщення політичних сил порушило біполярний баланс сил та інтересів, змінило характер, масштаби й зміст колишніх викликів, загроз та ризиків. Із глобальних вони трансформувалися в регіональні і локальні, набуваючи більш комплексного характеру.

Розвиток міжнародних економічних зв'язків, інтеграційні процеси у Європі та Американському континенті, створення світової економіки знизили ефективність традиційних війн як засобу досягнення цілей, таких як встановлення контролю над природними ресурсами чи політичними системами інших країн. Нині розвинуті країни можуть досягти дані цілі і без розв'язання збройних конфліктів з участю масових армій. Однак загрози територіальній цілісності країни з боку іноземних держав, які можуть застосувати зброю для розв'язання територіальних проблем, ще залишаються, тим більше, що після закінчення біполярного протистояння став піддаватися ерозії один із найважливіших принципів післявоєнного світового устрою – визнання непорушності кордонів. Збройні сутички за територію (між Індією та Пакистаном, Китаєм і В'єтнамом, Ізраїлем і Сирією тощо) перемістилися на периферію цивілізації. Територіальні суперечки стали головною причиною 17 із 33 збройних конфліктів у 1992 р. та 19 із 34 – у 1994 р.²²

Крім того, визначальною рисою збройних конфліктів у XXI-му столітті є їх внутрішньодержавний характер. Ці конфлікти домінують у сучасній міжнародній системі.²³ Так, наприклад, щорічник СІПРІ зазначає, що впродовж 2004 року всі 19 великих збройних конфліктів були кваліфіковані як внутрішньодержавні.²⁴

Аналітики зазначають, що головною причиною більшості конфліктів на пострадянському просторі були територіальні суперечки, які виникли

²² SIPRI Year book, 1994. – С. 83.

²³ Дван Р., Густавссон М. Крупні збройні конфлікти. Щорічник СІПРІ 2004: Озроєння, роззброєння та міжнародна безпека. Переклад з англійської / Стокгольмський міжнародний інститут дослідження миру, Український центр економічних і політичних досліджень імені О. Разумкова. К., 2005. С. 103–143.

²⁴ Дван Р., Холмквіст К. Вступ. Щорічник СІПРІ 2004: Озроєння, роззброєння та міжнародна безпека. Переклад з англійської / Стокгольмський міжнародний інститут дослідження миру, Український центр економічних і політичних досліджень імені О. Разумкова. – К., 2005. – С.91.

через: не правове, вільне визначення кордонів між адміністративними одиницями колишнього СРСР без врахування реального розселення етнічних груп (Південна Осетія); наслідки депортації народів за сталінських часів (повернення депортованих народів на батьківщину створювало проблему, оскільки територія їх проживання вже була заселена іншими етносом, наприклад, у Чечні, Інгушетії, Криму); довготривалу історичну суперечку щодо належності території (Нагірний Карабах); висунення претензій щодо особливого статусу певних територій (Абхазія, Придніпров'я). Майже 300 територіальних претензій з боку як офіційних представників органів влади колишнього СРСР, так і неофіційних – передусім партій, були оприлюднені за період 1988–1996 рр.²⁵

Однак глобалізація не тільки несе світу комплекс широких і гострих загроз безпеці, вона робить світ уразливішим від цих загроз. З одного боку, глобалізація підвищує взаємозалежність і складність, отже крихкість і уразливість національних і міжнародних інфраструктур. Тому успішна атака проти певного сегмента інфраструктури в одній країні може негативним і непередбаченим чином позначитися на інших елементах по всьому світу. До того ж, глобалізація полегшує екстремістам доступ до високоефективних засобів нападу на ці інфраструктури. В результаті цього виникає відчуття відсутності безпеки й уразливості, що, у свою чергу, може призвести до посилення загальної атмосфери страху. Будь-яку катастрофічну ситуацію люди сприйматимуть як результат терористичного акту, що, у свою чергу, може спричинити нову хвилю антитерористичної істерії і закликів до рішучого застосування сили у відповідь.

Реалії розвитку світових процесів позначилися на підходах до проблем безпеки. Стало очевидним, що використання, зловживання та маніпуляції з дефіцитними ресурсами ведуться з політичною або економічною метою; випадкове порушення у постачаннях внаслідок техногенних аварій і стихійних лих створюють реальні загрози для

²⁵ Маначинський. А. Особенности конфликтов на постсоветском пространстве // Подтекст. – 1998. – № 33. – С. 23.

нормальної життєдіяльності держав. Доступ до дефіцитних ресурсів або ресурсів, які можуть загрожувати безпеці країни, політичні лідери деяких країн можуть використовувати як причини для підтримки військової присутності у регіоні; нарощування військово-морських сил; розміщення сил швидкого розгортання або присутності військ на територіях інших країн.

Є кілька видів корисних копалин, виснаження яких або зміна традиційних напрямів їх транспортування сприймається державами на рівні потенційних причин конфлікту. До складу таких “критичних ресурсів” передусім належать енергоносії та прісна вода. Нафтова криза 1973 року змусила уряди провідних країн переглянути підходи до національної безпеки з погляду впливу на безпеку економічних чинників, і насамперед залежності економіки від природних ресурсів. Так, наприклад, до складу загроз були включені дії, які за короткий час здатні радикально знизити рівень життя населення країни або загрожують значно звузити межі вибору політичних рішень, які має у своєму розпорядженні уряд чи недержавні комерційні структури у межах території держави.

Американський дослідник Ганс В. Мауль дає визначення економічній безпеці як: “відсутності серйозної загрози можливостям суспільства слідувати у руслі своїх основних цінностей; подібні загрози можуть набувати форму або ненавмисного припинення постачань необхідної сировини, або спроб економічного примусу. Безпека держави залежить від її економічної вразливості через перерви у постачанні необхідних ресурсів”. Мауль пропонує кілька варіантів вибору, які може використати держава-імпортер для того, щоб зменшити цю вразливість:

- джерела постачання мають бути різноманітні;
- створювати сильні союзні альянси або проводити сприятливий політичний курс, який зменшував би ризик зриву постачання сировини;

- розвивати та вдосконалювати альтернативні джерела енергії;
- використовувати ресурси економніше з метою обмеження загальних обсягів споживання;
- використовувати дипломатичні методи переконання;
- використовувати методи економічного примусу;
- використовувати військову силу;
- бути здатними розподіляти по економічній інфраструктурі різницю в постачанні з тим щоб можна було амортизувати витрати.

Так, після закінчення "холодної війни" США визначили одним із пріоритетних завдань забезпечення національної безпеки економічну сферу, зокрема, такі напрями, як:

- підвищення економічної могутності держави;
- нейтралізація загрози спаду економіки;
- контроль за державним боргом та негативним торговельним балансом;
- обмеження іноземних інвестицій в американські приватні компанії;
- обмеження процесів інтернаціоналізації оборони та цивільних базових галузей економіки.

Для України проблема диверсифікації постачань енергоносіїв та позбавлення енергетичної залежності від Росії перетворилася чи не на головне завдання її національної безпеки, так само, як і підтримка існуючих та створення нових транспортних коридорів у нових міжнародних умовах існування української держави набуває життєво важливого значення.

Підтримка транспортного потенціалу країни завжди тісно пов'язана з проведенням активної зовнішньої політики, яка має чітку визначену економічну складову і націлена на довгострокову перспективу. Мабуть, ніколи ще у світовій історії експортний імператив не був таким значущим, як

у наші дні, а в майбутньому столітті залежність економічних успіхів будь-якої держави від його активності на світовому ринку тільки посиляться. Справа в тому, що сучасні підходи до процесів інтеграції засновані на необхідності включення не тільки в найрізноманітніші інтернаціональні виробничі ланцюги, а й у процеси обміну сировиною, товарами, капіталом. Транспортні коридори є своєрідними нервовими закінченнями державного організму, що спонукають його економіку і політику до відповідних дій, але вони також функціонують як "кровоносні потоки", що постачають необхідну сировину, товари, людські ресурси тощо.

Саме тому формування і забезпечення безперервної діяльності транспортних коридорів завжди належить до питань "великої політики", де зіштовхуються протилежні інтереси, а конкретні дії держав (або окремих груп) можуть істотно впливати на підсумкові рішення по транспортних коридорах, і, як наслідок, на весь хід розвитку регіону. (Так, наприклад, активні зусилля Російської Федерації виключити з діючої схеми українські потужності транспортування нафти і газу до Східної Європи за рахунок введення у дію нових магістральних нафто- та газогонів поза територією України – проекти "Блакитний потік" та "Ямал – Західна Європа" переслідують не так економічні, як політичні цілі, а саме: не допустити диверсифікації українських джерел постачання енергоносіїв, зберегти енергетичну залежність України і тим самим створити умови для об'єднання двох країн у майбутньому.)

2. 3. Зміни у воєнно-політичній ситуації та новітні виклики і загрози міжнародній безпеці

Взаємопов'язаність та взаємозалежність країн у сучасному світі (економічна, політична, соціальна, інформаційна, енергетична, природна,

військова), створення міждержавних об'єднань на кшталт Європейського Союзу та інших міжнародних політико-економічних структур руйнує традиційну вестфальську замкнутість країн у межах своїх кордонів. Не дивно, що ООН виголосила постулат, згідно з яким після закінчення “холодної війни” світ розпрощався з “міжнародною” (вестфальською) системою відносин. У сучасному світі політику визначають не тільки національні держави та їх економіки, а й могутні світові наднаціональні геоекономічні структури та неурядові організації.

Глобальні зміни вплинули на зміну воєнно-політичної ситуації. Її характерними рисами на сьогодні є:

- значне зниження загрози виникнення ядерної та звичайної великомасштабної війни;
- застосування військової сили в миротворчій діяльності;
- формування нових центрів економічної сили (Німеччина, Туреччина, Японія та Китай) і посилення геополітичного суперництва між ними та США;
- збереження й розширення потенційно кризового простору (Балкани, Кавказ, Середня, Центральна й Південна Азія, Близький і Середній Схід), підвищення в ньому рівня регіональної конфліктності на етнічному, конфесіональному, криміногенному ґрунті;
- тероризм;
- поновлення гонки озброєнь, небезпека поширення в країнах, що розвиваються, високоточних, звичайних, ядерних й інших видів ЗМУ і засобів їх доставляння;
- зростаюча утягненість міжнародних організацій і політичних союзів у збройне вирішення конфліктів і операцій примусу до миру;

- погіршення екологічної ситуації на Земній кулі, що може призвести до прийняття міжнародно-правових актів по силовому (примусовому) впливу на держави, промислова діяльність яких завдає найпомітнішої шкоди екології.

Набувають змін і процеси у сфері міжнародних відносин. Традиційний державний суверенітет, невтручання у внутрішні справи держави – ці альфа і омега Вестфальської системи міжнародних відносин – втрачають статус «священної корови». Події останніх років переконливо довели, що так звані “гуманітарні інтервенції” здійснювалися під гаслом захисту “прав людини” всупереч нормам міжнародного права щодо суверенітету держав. Раніше традиційно захист території, кордонів, державного устрою, людських та матеріальних ресурсів суверенної держави визначав головний пріоритет її національної безпеки і держава перебирала на себе виконання цих завдань за допомогою національних силових структур. Нині удари міжнародної терористичної мережі можуть спрямовуватись на мирне населення та інфраструктуру у будь-якій з країн світу, чому існуючі національні силові структури адекватно протидіяти не спроможні.

Нові загрози активізували процеси формування нових та істотну трансформацію чинних систем міжнародної безпеки. Характерним прикладом є прийняття ООН стратегії попередження та запобігання геноциду, який є прямою похідною збройних конфліктів на етнічному, релігійному або соціальному підґрунті. Розширюється спектр завдань та просторовий вимір дії структур безпеки, що не обмежуються рамками “договірної території” та включають до переліку своїх завдань “захист прав людини” та “захист демократії”. Дедалі міжнародні структури безпеки різного рівня перебирають на себе функції, які раніше були виключною прерогативою національних держав. Це також свідчить на користь зменшення можливостей на державному рівні вирішувати питання безпеки в сучасних умовах.

Північно-атлантичний альянс за 58 років свого існування розпочав значну трансформацію від структури колективної оборони регіонального

рівня до глобальної системи колективної безпеки, про що свідчить перелік його сучасних завдань, а саме:

- слугувати основою для гарантування стабільності в усьому Євроатлантичному регіоні;
- забезпечувати форум для проведення консультацій з питань безпеки;
- здійснювати стримування та захист від будь-якої агресії щодо будь-якої країни – члена Альянсу;
- сприяти ефективному запобіганню конфліктам та брати активну участь у врегулюванні криз;
- сприяти розвитку широкомасштабних партнерських відносин та діалогу з іншими країнами у Євроатлантичному регіоні.

Існуючі структури безпеки демонструють тенденцію до розвитку співпраці на засадах розподілу функцій. Посилюється тенденція до милітаризації міжнародних політико-економічних структур (наочно це демонструє ЄС) та політизації військових альянсів (НАТО). Традиційний погляд на збройні сили як на гаранта зовнішньої безпеки, а інші силові структури – як на гаранта внутрішньої стабільності в умовах ХХІ століття не відповідає реаліям. Взаємодоповнення та тісна співпраця всіх складових військової організації держави є наріжним каменем сучасної політики безпеки провідних країн світу. Саме тому участь у розвинутій структурі безпеки відбивається не тільки на зовнішніх, а й на внутрішніх питаннях безпеки. Так, наприклад, вимоги до країни-кандидата на вступ у НАТО на три чверті складаються з вимог до внутрішньої стабільності країни, а саме: рівня розвитку демократії, відсутності територіальних проблем з сусідами, наявності стабільної ринкової економіки, розгалуженої системи захисту прав і свобод громадян, тощо. Інші структури, наприклад, Організація Договору про колективну безпеку, не висувають жодних вимог такого плану до своїх членів.

В умовах глобалізованого світу набуває динамізму загальносвітова тенденція до посилення взаємозалежності країн та їхньої відкритості до зовнішніх впливів. Індустріальні та постіндустріальні країни на зовнішньополітичному рівні зіштовхуються з необхідністю координації зусиль у дипломатичній сфері, економіці, оборонній політиці. Зазначена тенденція виявляється в переданні більшої кількості функцій традиційно властивим національним державам, міжнародним інституціям, спеціально для цих цілей створюваним. Характерно, що усередині таких організацій, як правило, ефективно діє принцип консенсусу, що не дає змоги приймати рішення за наявності хоча б однієї країни, що виступає проти.

Серед основних загроз міжнародній безпеці у воєнно-політичній сфері можна зазначити такі:

1. Зростання випадків невинуватого застосування сили провідними державами (коаліціями держав) при врегулюванні збройних конфліктів. Практично всі держави регіону підтримують позиції щодо більш рішучого врегулювання збройних конфліктів, у тому числі із застосуванням воєнно-силових методів. Утім, для вирішення збройних конфліктів та врегулювання криз провідними державами світу не завжди повністю використовуються можливості політичних та економічних інструментів і припускаються випадки застосування воєнної сили без санкцій Організації Об'єднаних Націй.

В умовах, коли значно збільшилася кількість фактів нелегітимного застосування сили різними політичними та військовими угрупованнями, а також зросла роль міжнародного втручання у збройні конфлікти з метою забезпечення миру чи примусу до миру, у контексті визначення пріоритетів сучасної міжнародної політики виникає надзвичайно складне питання про те, що застосування сили міжнародними структурами протирічить визначальним принципам міжнародного права – принципам державного суверенітету, невтручання у внутрішні справи суверенних держав і незастосування сили у міжнародних відносинах.

2. Послаблення дієвості міжнародних систем безпеки та ефективності механізмів регулювання міжнародних відносин. Поряд із загальною тенденцією до зближення позицій держав, орієнтованих на оборонні принципи забезпечення національної безпеки та поглиблення партнерства і співробітництва, насамперед на євроатлантичному просторі, активнішим стало суперництво як традиційних, так і нових центрів сили. Насамперед, це стосується адаптації існуючих інститутів колективної (політичної, економічної, воєнної) безпеки до геополітичних реалій з висуванням на перший план таких організацій, як НАТО і ЄС. При цьому роль міжнародних інституцій (ООН, ОБСЄ), наділених правом надавати мандати на проведення військових операцій, слабшає.

3. Суперництво за перерозподіл сфер впливу між провідними світовими воєнно-політичними силами на пострадянському просторі. В регіоні об'єктивно присутні інтереси найвпливовіших світових держав, відносини між якими не набули стійкого позитивного характеру, що особливо небезпечно в теперішніх умовах де-факто позаблокового статусу України.

4. Подальша активізація боротьби за енергоносії та розподіл природних ресурсів. З огляду на обмеженість цих ресурсів, боротьба за контроль над ними зростатиме з кожним роком, що за певних обставин може призвести до воєнних конфліктів. Відкриття потужних джерел нафти і газу в регіонах Закавказзя та Середньої Азії перетворює ці регіони на потенційно небезпечну зону можливої конфронтації не тільки між світовими центрами сили, а й між самими країнами регіону щодо розподілу шельфу Каспійського моря.

Водночас зростають протиріччя щодо маршрутів прокладання нових транспортно-енергетичних коридорів.

5. Порушення стратегічної стабільності в світі через зниження дієвості міжнародних систем контролю за розповсюдженням зброї масового ураження і засобів її доставки (Договору по ПРО; Договору про всеосяжну і повну заборону випробувань ядерної зброї; Конвенції про заборону

розробки, виробництва та накопичення запасів бактеріологічної, біологічної, токсичної зброї). Політика деяких країн з цього питання є недалекоглядною і потребує корекції зусиллями всього міжнародного співтовариства, у тому числі й України, яка була першою державою, що в односторонньому порядку відмовилася від володіння одним із найпотужніших в Європі ядерних потенціалів.

6. Подальше розповсюдження зброї масового ураження є реальністю і охоплює найнестабільніші регіони світу. Це створює умови для отримання цієї зброї міжнародними терористичними організаціями і створює загрозу всім цивілізованим країнам.

Зростання загрози міжнародного тероризму визначається такими чинниками:

- зростанням імовірності отримання терористами зброї масового ураження та інших засобів, які мають велику потужність;
- інформаційною відкритістю сучасного суспільства, яка робить акти терору більш ефективними і привабливими в очах потенційних терористів;
- зростанням уразливості сучасного постіндустріального суспільства, особливо у великих містах, щодо актів терору;
- подальшим розшаруванням на багаті і бідні суспільства, країни та регіони, що робить імовірнішим зростання хвилі тероризму як з боку відчайдушних, так і з боку цинічних політичних сил, які розраховують використати це у власних цілях;
- об'єктом міжнародного тероризму стають самодостатні транснаціональні корпорації, які існують незалежно від будь-яких держав чи національних політичних сил, що ускладнює боротьбу з цим явищем.

7. Глобалізація та інтернаціоналізація у сфері економічних і воєнно-політичних відносин та інформаційних технологій. Поступово формується нова багаторівнева високомобільна постіндустріальна міжнародна система, яка створюватиме суттєві можливості для розвитку країн, здатних швидко адаптуватися до її вимог і змін. Утім, ця система вразлива для тероризму,

застосування зброї масового ураження, економічного тиску, а також інформаційно-психологічного впливу. Водночас транснаціональні корпорації та фінансові групи здійснюють дедалі більш непідконтрольний державам вплив на ситуацію в країнах, регіонах та у світі загалом у т. ч. на характер та зміст воєнно-політичних відносин.

Глобалізаційні процеси та істотна зміна спектра загроз в умовах тимчасового існування однополярного світу, домінування США у військовій могутності призвели до зміни мотивів створення, принципів діяльності і головних цілей коаліцій.

На початку 90-х років ХХІ ст. коаліції почали створюватись, переважно з ініціативи або впливових структур безпеки (наприклад: ООН або НАТО), або з ініціативи США, які перебирали на себе питання міжнародної легітимізації силових дій. Упереджувальне застосування сили та можливість силових дій без санкції з боку Ради Безпеки ООН з боку таких коаліцій є ще однією характерною їх рисою.

В умовах глобалізованого суспільства та наявності одного незаперечного лідера у військово-політичній сфері принципи створення, завдання, характер взаємодії між членами коаліцій значною мірою залежать від ставлення до них США та певної реакції на загрози та виклики безпеки з боку провідних країн світу.

Діяльність міжнародних організацій та різні оцінки їх впливу на сучасний стан регіональної й глобальної безпеки актуалізували дискусію щодо можливостей формування нових систем колективної безпеки. Тимчасові військові альянси не є чимось новим у світовій історії.

Україна не може стояти осторонь від магістральних шляхів розвитку світових процесів. Ми готові до співпраці з іншими членами міжнародного співтовариства у питаннях миротворчої діяльності під егідою ООН, ОБСЄ, НАТО на законних підставах, але визначення цих підстав належить до прерогатив національних парламентів та впливових міжнародних структур.

2.4. Системи колективної безпеки у сучасних умовах

Процеси світової глобалізації мали наслідком скорочення можливостей незалежних суверенних держав у тому сенсі, що їх здатність визначати темпи та напрями політичних змін всередині країн та у світі в цілому значно знизилася. Дедалі більше національних держав (nation-states) визнають необхідність створення більш сильних міжнародних інститутів на регіональному та глобальному рівні, ширше виявляється тенденція зрощування національно-державних та загальносвітових проблем. Усе це актуалізує питання з формування субрегіональних, регіональних та глобальних систем безпеки. У сучасному світі поглиблюється тенденція щодо утворення систем колективної безпеки на регіональному та глобальному рівнях.

Сама ідея взаємної безпеки держав, колективної безпеки є спробою проєкції у зовнішній світ внутрішніх механізмів розв'язання конфліктів, що притаманні для реформістського, демократичного суспільства. Базуючись на політичній культурі суспільства, демократія, певною мірою, намагається знайти консенсус, баланс інтересів, компроміс у зовнішньому світі на засадах міжнародного права. Сам термін “колективна безпека” досить часто є “каменем спотикання” і порівняно зі стандартними союзами його логіка є більш складною, а ефективність спірною. У даному випадку термін “колективна безпека” використовується у вузькому розумінні – тобто буде розглянута ситуація, коли держави-члени беруть на себе зобов'язання протистояти будь-якому агресору, з якої системи він не походив би. Опис колективної безпеки як системи типу “всі проти одного” надає широкий спектр для організаційних можливостей з різними організаційними структурами та географічним охопленням.²⁶

²⁶ Чарльз А. Копчан та Клиффорд Колгани "Концерти, колективная безопасность и будущее Европы. // International Security. – 1991. – Т. 16. № 1.

У загальному контексті “колективна безпека” не збігається з поняттям стандартного союзу типу НАТО чи окремих форм колективних дій, коли кілька держав поєднують свої зусилля на спеціальній основі для протистояння конкретному агресору. Аргументи прихильників колективної безпеки стисло можна сформулювати так:

Коллективна безпека підвищує можливість того, що агресор зіштовхнеться з коаліцією держав, що мають переважуючу міць. Порівняно з цим без колективної безпеки агресори могли б очікувати у найгіршому випадку приблизно рівне протистояння.

Коллективна безпека створює організації, що самі по собі сприятимуть створенню умов, сприятливих для збереження миру: шляхом надання інформації, корисної для скорочення занепокоєності стосовно експансіоністських намірів інших держав, а також шляхом створення міжнародних форумів з обміну ідеями та зміцнення спільних цінностей.

Коллективна безпека сприяє регламентуванню дилем безпеки. Держави потребують меншого наступального потенціалу в зв'язку з тим, що всі учасники колективної безпеки роблять свій наступальний внесок у перемогу над агресором. Транспарентність, що надається організаціями колективної безпеки, допомагає скорочувати непевність щодо потенціалу окремих держав, тим самим зменшується невірне тлумачення намірів та відпадає необхідність у попереджувальних заходах із превентивного нарощування сили.

Мрія про колективну безпеку, що не була здійснена у 30-ті роки ХХ ст. поряд з ідеєю про припинення воєн за допомогою пакту Бріана-Келлога, останнім часом знову виникла на горизонті. На це є дві причини: по-перше, стверджується, що санкціонована ООН у 1990-1991 рр. інтервенція у Перській затоці стала яскравим прикладом застосування принципів “колективної безпеки” (КБ). Ця ситуація створила прецедент, що є ознакою стосовно перспектив розвитку людства. По-друге, КБ була представлена як ключова ідея у дискусіях, присвячених безпеці Європи в період після закінчення "холодної війни". Слід констатувати певну “модернізацію” терміна. Замість терміна “колективна безпека” її прихильники використовували такі вислови, як: “перекриваюча система безпеки”, “пан’європейська безпека”, “об’єднана безпека” або “розширена Нарада з питань Безпеки та Співробітництва у Європі” (РБСЄ). Однак за всіма цими пишними титулами приховується достатньо старий принцип, що був уперше закріплений у Статті 16 Ліги Націй. Насправді він означає певну поведінку за формулою “один за всіх та всі проти одного”. З’ясувати особливості колективної безпеки її відмінності та характерні риси дає відповідь на запитання:

По-перше, що являє собою колективна безпека і по-друге, на засадах яких принципів вона діє? Найближчою категорією, яку досить часто, без урахування істотних відмінностей, використовують як синонім “колективній безпеці” є “колективна оборона”. “Колективна оборона”, тобто “угруповання”. Згідно з логікою, угруповання слід розглядати як певну структуру, що створюється з певною метою, яка має на увазі наявність певного ворога (ім’я якого називається не завжди), попередження можливої агресії шляхом військового стримування, наявності тієї чи іншої військової реакції на певні загрозливі ситуації.

Угрупування обов'язково будується за принципом: $A+B+p$. Їх мета – утримання супротивника на відстані, а також оборона чи завоювання конкретного об'єкта чи географічного регіону. З іншого боку, КБ не передбачає наявності заздалегідь визначених коаліцій чи заздалегідь визначених ворогів. Формула в такому випадку виглядає як $A+B+X+Y+p$ супроти Z . Усі учасники системи націлені супроти Z як можливого агресора, назва якого наперед не відома. Фактично Z може бути учасником безпосередньої коаліції або її часткою, за умови, коли коаліція візьме на себе обов'язки боротися за справу миру будь-якого виклику. У такій системі нікого не розглядають як ворога, кожен виступає в ролі миротворця і всі (мінус один) готові виступити проти агресора, коли на це є колективна санкція.

Мета колективної безпеки має загальний характер: підтримувати статус-кво супроти будь-яких насильницьких змін. Якщо колективна безпека спрацьовує, суспільство втрачає потребу в створенні військових блоків, угруповань та образу ворога. Всі учасники такої системи перебувають у стані творення миру, гармонії та співробітництва доти, доки одного часу один (чи більше) з них не вирішить порушити рівновагу. В такому разі інші засуджують агресію та запроваджують каральні санкції – від дипломатичного відчуження, економічних санкцій, до, в кінцевому випадку, спільної збройної акції.

У минулому КБ не змогла задіяти свої можливості та виконати завдання стримування агресора. Напередодні Другої світової війни Ліга Націй дозволила фашистській Італії здійснити збройну агресію 1935 р. проти Абіссинії. Наступниця Ліги Націй – ООН уже після Другої світової війни приводила в дію механізм колективної безпеки в усіх найбільших збройних конфліктах, а саме: Індія проти Пакистану, починаючи з 1948 р., Ізраїль проти арабів, Південна Корея проти Північної Кореї, Індія проти Китаю, Радянський Союз проти Афганістану, Іран проти Іраку. В усіх цих випадках, за винятком війни у Кореї, нації не підтвердили справами своїх зобов'язань з КБ. Члени ООН не робили спроб спільними зусиллями подолати агресора.

Замість того виникли три моменти, що практично робили неможливим виконання цього завдання. По-перше, країни, члени КБ так ніколи і не змогли дійти згоди з основного питання: хто є агресором? По-друге, замість того, щоб діяти спільно, країни розбилися на два табори і підтримували ту чи іншу сторону. По-третє, в результаті таких дій війни тривали як і годиться, а їхній результат визначався звичайними факторами – національною міццю чи підтримкою союзників як відвертою, так і прихованою.

Коли ООН брала на себе миротворчу місію, це відбувалося *ex post facto* (після фактичного завершення подій) та за наявності згоди сторін, що воювали. Найвиразніший приклад – ситуація на Близькому Сході. Коли закінчилась арабо-ізраїльська війна 1948–1949 рр., збройні сили ООН приступили до нагляду за станом перемир'я. Після закінчення Суецької війни війська ООН були розквартировані, за згодою Ізраїлю та Єгипту, на Синайському півострові, але одразу залишили його після розпорядження президента Єгипту Гамалія Абдель Насера. Вивід Збройних сил ООН у травні 1967 р. – тобто нездатність стати поміж Ізраїлем та Єгиптом у хвилину крайньої потреби – насправді сприяв розв'язанню Червневої війни. Ще кілька разів ООН виходила на арену подій у якості *ex post facto* – після Йом Кіпурської війни та після ліванських подій.

Двома очевидними винятками з цього списку є втручання ООН у війну в Кореї та резолюція № 678 Ради Безпеки ООН, що дозволила застосувати сили проти Іраку. Але слід відзначити, що в обох випадках ми маємо приклади, які не зовсім підпадають під схему дій системи колективної безпеки. Війна в Кореї насправді велася коаліцією армій, що фінансувалися США під юридичним прикриттям ООН, де на той час переважали США та їхні західні союзники. Дев'яносто відсотків збройних сил, що були задіяні у конфлікті належали США та Південній Кореї. Війна у Перській Затоці, по суті, була модифікацією корейських подій, велась *ad hoc* (для даного випадку) коаліцією держав. Сполучені Штати Америки, як і в попередньому випадку, взяли на себе головний тягар бойових дій.

Криза 1990–1991 рр. мала істотні відмінності саме в механізмі колективної безпеки. Очолювана США коаліція отримала згоду світової спільноти застосувати силу від Ради Безпеки ООН, хоча згідно з статтею 24 Статуту ООН головну відповідальність за підтримання міжнародного миру і безпеки мала взяти на себе Рада Безпеки (а не США), а головним органом, що виконував би рішення, теж мала стати Рада Безпеки, а не так звані країни учасниці, які співпрацюють із урядом Кувейту.

Таким чином, можна зазначити, що всі попередні наміри створити дієву колективну безпеку постійно наштовхувалися на три основні проблеми, які, на жаль, не обмежувалися часовими та географічними рамками.

Перша проблема – всі члени колективної безпеки мали розглядати агресію як головну загрозу, порівняно з якою всі інші загрози та цінності відступають. Але на практиці держави переслідують свої особисті інтереси і не поспішають підпорядковувати їх колективним інтересам.

Друга проблема – у вирішальні моменти історії перед обличчям реальної загрози всі учасники системи колективної безпеки мають об'єднатися для боротьби з агресором. Реалії ж свідчать про біполяризацію країн, коли вони починають підтримувати ту чи іншу зі сторін конфлікту.

Саме з цієї причини виникає третя проблема, коли країни дуже рідко доходять згоди щодо визначення справжнього “агресора”, що є обов’язковою умовою при здійсненні колективних санкцій. Ні Ліга Націй, ні ООН не спромоглися розробити прийнятне визначення агресії згідно з міжнародним правом. Чи є “агресором” та нація, що зробила перший постріл, чи та, що концентрує війська на кордоні з першою? Чи є попереджувальний удар “агресією”? Та чи є протизаконним бомбардування збройними силами однієї країни об’єктів на території іншої країни, якщо вони використовуються як бази терористів, що постійно здійснюють диверсійні акти на території першої країни? І так далі. На практиці ж замість неупередженого визначення агресора, нації починають холоднокровно прораховувати свої інтереси, витрати та прибутки. Таким чином інтереси країн вступають у суперечність з їх обов’язками в рамках колективної безпеки.

Безпека за будь-яких історичних обставин базується на надійності системи стримуючих факторів і, не в останню чергу, на надійності оборонних можливостей. За умов, коли кожна країна при прийнятті важливих рішень спирається на власні інтереси, постає питання збереження цілісності та єдності системи колективної безпеки. Зробити це в оборонних системах значно легше ніж у системах колективної безпеки.

Так, наприклад, для зменшення ризику виходу членів з НАТО було запроваджено такі гарантійні заходи: по-перше, Збройні сили США та Британії розміщувалися на Європейському континенті, що у певному сенсі представляло реалізацію схеми “заручників”. Така ситуація стримувала потенційного агресора можливістю втягування у європейський конфлікт віддалених від континенту держав, а також значно скорочувала можливості свободи вибору для європейських країн-членів НАТО – брати чи не брати участь у заходах цієї організації на випадок конфлікту. По-друге, США розмістили свою ядерну зброю не території європейських країн, що фактично зберегло чіткі відмінності між локальною та глобальною війною під загрозою втручання збройних сил США в події перших хвилин збройного конфлікту. По-третє, багатонаціональні збройні сили були розміщені по лінії найвірогіднішої атаки, що повністю виключило можливість для окремих держав обрати індивідуальну позицію суверенітету за певних умов конфлікту. По-четверте, це жорстка інтеграція збройних сил Альянсу під єдиним командуванням.

Для колективної безпеки дуже складно упередити можливість відновлення того чи іншого члена брати участь у спільних заходах, тому що невідомо проти кого вони будуть конкретно націлені: невідомі також основні напрями військових зусиль, тобто невідомо, які дії зможуть забезпечити безпеку тієї чи іншої країни. Саме тому режими КБ мають органічно властиву їм тенденцію до дезінтеграції та перестановки сил, згідно з більш традиційними системами забезпечення безпеки.

Стабільність держав залежить від надійності компенсуючої та стабілізуючої сили, що, у свою чергу, базується на конкретних інтересах. Головним інтересом країни у галузі безпеки є упередження агресивних намірів з боку будь-якої країни. Але головні учасники системи безпеки мають бути впевнені у тому, що ціна їхніх зусиль не буде вищою за ціну позиції нейтралітету. Це завдання досить складне для держав учасниць військово-політичних угруповань. Але воно значно складніше для держав, що ігнорують свої інтереси заради досягнення загального блага.

Коллективна безпека потребує від держав самопожертви для забезпечення надмірної колективної безпеки і найвищий ступінь парадоксу полягає в тому, що колективна безпека спрацьовує як система лише в тих випадках, коли в ній немає потреби. Коллективна безпека – принцип доядерний, його основна ідея полягає в тому, що багато країн об'єднуються в переважаючу силу заради того, щоб завдати поразки єдиному супротивнику. Ядерний вік вніс свої корективи у підвищення ризику використання сили, що значно зменшило можливості існуючих структур колективної безпеки, що були спрямовані на подолання традиційних загроз, а саме – збройного нападу ззовні.

Разом з тим, суттєві зміни всього спектра загроз, вихід на перший план питань попередження та врегулювання збройних конфліктів на етнічному та релігійному ґрунті, що виникають усередині країн, але створюють загрозу безпеці для інших держав, по-новому ставлять питання створення системи безпеки глобального, регіонального та субрегіонального рівнів.

Глобальне протистояння двох систем породило й відповідні структури безпеки. Ясність у розміщенні сил, наявність майже незмінних зовнішніх загроз дала змогу формулювати довготривалі стратегічні цілі безпеки, передбачати певний набір випадковостей та вносити деякі корективи щодо нових викликів. Така ситуація надавала змогу виробити правила гри, що, хоча й не завжди дотримувалися учасниками, але давали можливість підтримувати міжнародну стабільність. У цей період ООН вдалося виконати головне своє завдання – не допустити широкомасштабного збройного конфлікту між двома протидіючими таборами. І з цією метою було напрацьовано низку міжнародних угод, що зменшували вірогідність несанкціонованого застосування сили. Тобто ООН, та міжнародні Договори, Угоди та режими об'єктивно заклали підвалини глобальної системи безпеки. Нема сумнівів у тому, що будь-які спроби створити ефективну глобальну систему безпеки, спроможну реагувати на велику кількість сучасних викликів, є утопічними по суті й нездійсненними на практиці. Не кажучи вже про здатність реально визначити ті масштабні загрози, що ставлять під питання саме існування людства, знайти шляхи їх усунення або локалізації з урахуванням існуючого досвіду в рамках ООН та багатостороннього переговорного процесу.

Суть глобальної системи саме в тому й полягає, що вона є осердком, навколо якого формуються регіональні та субрегіональні системи безпеки, які обов'язково включають до себе вимоги та механізми глобальної системи, проте за своїм складом і головним напрямом діяльності відповідають специфіці певного регіону й тих загроз, що “випадають” із глобального контексту. Принцип “матрьошки”, з одного боку, позбавляє систему безпеки вищого рівня необхідності втручатися в конфлікти чи певні ситуації, що виходять за межі їхніх інтересів та можливостей. А з другого боку, такий підхід дає змогу уникнути небезпеки, про яку попереджає Р.К. Беттс. А саме – ескалації незначного конфлікту на велику війну в разі виконання сторонами колективних зобов'язань, коли один із членів системи колективної безпеки буде втягнутий у конфлікт або має певні зобов'язання військового характеру з третіми країнами.²⁷

Висновки

1. В сучасних умовах негативні наслідки глобалізації значно більше вражають державу, що залишилася поза межами простору розвинутих країн світу. Україна перебуває в епіцентрі протистояння між країнами, які отримують переваги глобалізації і країнами, які зазнають негативних її наслідків. Україна вже не раз відчувала на собі негативні наслідки глобалізації та постійне посилення тиску з боку протилежно налаштованих таборів. Невизначеність зовнішньополітичного курсу держави (скоріше, неможливість швидкої реалізації європейського та євроатлантичного вибору) перетворює її на плацдарм для з'ясування стосунків між Заходом і Сходом.
2. Невизначеність диктує свої правила гри, за якими Україна має здійснювати оборону по периметру своїх кордонів, проти будь-якого

²⁷ Беттс Ричард К. Системи для мира или причины войны. Коллективная безопасность, контроль над вооружениями и Новая Европа. // Оборонная политика, политика обеспечения мира и безопасности: Мат. к курсу / RAND – AAAS. – К., 1992. – С. 29.

нападника або коаліції держав в усьому спектрі протидії як звичайним засобам, так і ЗМУ (такі завдання може брати на себе наддержава. Навіть Радянський Союз не зміг у повному обсязі забезпечити всі аспекти протидії загрозам і змушений був вдаватися до тактики “асиметричної відповіді). Забезпечити виконання цих завдань самостійно Україна не може в принципі (стан її економіки, фінансів, ЗС та інших складових сектору безпеки не дає змоги виконати ці завдання). Політика нейтралітету в сучасних умовах не надає країні жодних гарантій безпеки.

3. Зважаючи на актуальність проблеми врегулювання криз та локальних конфліктів за межами кордонів України, оборонна політика держави не може обійти питання щодо залучання її ЗС для проведення миротворчих операцій або операцій примусу до миру як одноосібно, так і у складі миротворчих підрозділів ООН, ОБСЄ, НАТО чи ЄС. Так само, як і не може ігнорувати загрозу міжнародного тероризму, протидія якому потребує застосування заходів превентивної оборони.
4. Євроінтеграційні наміри України повинні враховувати існування принаймні двох дисбалансів, які існують у взаєминах між європейськими країнами-членами НАТО та США: перший – це “дисбаланс потенціалів” (у першу чергу військових), що викликає стурбованість США, і “стратегічний концептуальний дисбаланс”, що викликає стурбованість країн Європи, принаймні, деяких із них. Провал спроб зрівняти явний дисбаланс військового потенціалу між американською і європейською частиною НАТО, безсумнівно, несе в собі ризик зміцнення схильності нинішньої американської адміністрації до одностороннього підходу. Але є ще один дисбаланс, що загрожує єдності НАТО. Його можна назвати “стратегічним концептуальним дисбалансом”. І для життєздатності союзу в тривалій перспективі він має не менш важливе значення, ніж дисбаланс військових потенціалів. Цей концептуальний дисбаланс у широкому

контексті можна розглядати як розбіжність між двома концепціями безпеки – на базі права й на базі могутності, тобто є різниця між європейською та американською філософією застосування сили. Європейці схильні до переговорів, застосування політики компромісів, американці ж покладаються на силове вирішення питань безпеки, покладаючись на військову та економічну могутність США.

Розділ 3. Політика національної безпеки України у сучасному міжнародному середовищі

3.1. Україна у системі взаємовідносин світових геополітичних сил (США–ЄС–РФ)

За слушним висновком чільного російського політолога С. Караганова, яким би не був рівень національного суверенітету, в умовах глобалізації внутрішній розвиток будь-якої держави значною мірою визначає зовнішній світ з багатьма взаємопов'язаними процесами, зростаючі впливи на ці процеси ключових світових суб'єктів геополітики та співвідношення їх політико-економічних та військових можливостей, що, у свою чергу, потребує переосмислення місця та ролі України у регіоні й світі, чіткого визначення національних стратегічних цілей та пріоритетів її зовнішньої політики²⁸. Дедалі чіткіше виявляються переваги переходу від односторонньої зовнішньої політики до кооперативної моделі створення систем світової та регіональної безпеки, з метою протидії виникненню нових викликів та загроз глобального, регіонального та національного характеру, що потребують солідарних підходів.

²⁸ Караганов С. Росія і Євросоюз: наступний період - <http://www.globalaffairs.ru>

У визначенні місця України у системі взаємовідносин світових геополітичних сил важливим є *чинник, пов'язаний із сучасною динамікою розвитку відносин США з іншими ключовими світовими центрами сили*, що базуються на сучасних пріоритетах американської безпекової політики, поданих у новій “Стратегії США в сфері національної безпеки” (документ оприлюднено 16 березня 2006 р.) та зумовлених загостренням в останні роки відносин між США і РФ, зростанням їх конкуренції у якості і в площині геополітичних суб'єктів, об'єктивними протиріччями у зовнішньополітичних та зовнішньоекономічних стратегіях. Привертає увагу, що Україну згадано в цьому документі у контексті “інших ключових європейських країн” (разом з Росією). Новою особливістю цієї Стратегії порівняно з попереднім документом 2002 р. є більш жорсткий підхід Вашингтона щодо сучасної політики Росії.

Посилення тенденції до загострення відносин між США і Росією значною мірою пов'язано з односторонніми планами розміщення американських об'єктів ПРО в Європі, заявою керівництва РФ про вихід з Договору про звичайні сили в Європі, спричинене недотриманням США у своїх діях принципу “рівної безпеки” і вкрай не вигідне для України як з міркувань міжнародної безпеки, так і з міркувань реалізації українських національних інтересів та ефективного забезпечення національної безпеки. Водночас, російська влада чітко заявила: Росія і США не є вже противниками у глобальному світі, між ними зберігається успадкований з минулого взаємозв'язок загальної відповідальності за підтримання стратегічної стабільності; Росія виступає за нормалізацію двосторонніх відносин, не виключає при цьому роздільне існування російського та американського факторів у світовій політиці.

Радикальних змін політики США щодо Росії, подальшого загострення відносин між ними навряд чи слід очікувати з огляду на поглиблення їх співпраці у боротьбі з міжнародним тероризмом, поширенням зброї масового ураження, іншими важливими глобалізаційними викликами і загрозами. Цілком очевидно, що тактичне “загравання” США з РФ можна пояснити неспроможністю Вашингтона самотужки та за допомогою лише своїх західних союзників вирішувати сучасні “проблемні питання”, багато в чому спричинені новими викликами і загрозами міжнародній безпеці: питання реформування ООН; реалізація Іраном своєї ядерної програми; досягнення стабілізації ситуації та відновлення економіки Афганістану та Іраку тощо.

На тлі загострення у відносинах між США та РФ в американських ЗМІ почастишали заклики експертів до “наведення мостів” з потенційними союзниками Росії та вироблення “конкретних механізмів допомоги демократичним режимам” на пострадянському просторі. Враховуючи, що подібні заклики переслідують передусім тактичні цілі, а також той факт, що ресурсні можливості США нині наразі перенапружені, не можна очікувати того, що подібні заклики втіляться у якісь істотні переваги для України. Очевидно, саме через цю призму слід розглядати інтерес США до української космічної галузі та інших секторів вітчизняного ВПК, відтак можна говорити про перспективи притоку в Україну американських новітніх технологій та інвестицій у високотехнологічне виробництво.

За будь-якого сценарію розвитку ситуації ступінь врахування інтересів України зацікавленими суб'єктами міжнародних відносин (а конкретно: США) визначатиметься не якимись формальними (закріпленими на папері) домовленостями, а доцільністю тієї чи іншої ситуації в Україні з точки зору реалізації їх стратегічних планів. Частина американських політиків та аналітиків не виключає можливість розвитку подій за сценарієм повернення України у сферу впливу Росії (стаття “Демократія на Україні: обмануті сподівання”, розміщена на шпальтах газети “Вашингтон пост” 28 травня 2007 р.). Відомий американський політолог З. Бжезінський вважає, що “навіть тепер... у міжнародній спільноті немає достатнього розуміння саме міжнародного значення України”. За слушним висновком українських вчених і політиків, “спроби набути такого значення “через Росію” – залежно від геополітичної орієнтації... спираючись на стару тезу про те, що “без України Росія не стане імперією” (і, отже, в інтересах Заходу підтримати Україну) – не сприяють повазі до країни як самостійного гравця”²⁹.

США після невдачі в Іраку дедалі більше відходять від односторонніх дій на користь домовленостей з провідними суб'єктами геополітики (Росія, ЄС, Китай) та багатосторонніх компромісів у питаннях міжнародної безпеки і стабільності. Аналіз питань, обговорених Дж. Бушем з лідерами європейських країн (Чехії, Польщі, Італії, Албанії, Болгарії) під час його європейського турне 4–11 червня 2007 р., а також у ході проведення саміту “великої вісімки” в Хайлігендамі (Німеччина) дає змогу виділити два найважливіші з них: плани розміщення елементів американської ПРО в Східній Європі і питання Косова. Як і у питанні Косова, так і щодо розміщення елементів американської системи ПРО, позиції США та Росії є фактично протилежними.

²⁹ Бжезінський З. Україна у геополітичному контексті. – К.: Вид-во “Києво-Могилянська академія”, 2006. – С. 13.

На шляху відродження Росії як однієї з провідних держав світу, країна проводить політику протидії планам США щодо поширення своєї військової присутності у Центрально-Східній Європі (ЦСЄ) та розміщення у цьому регіоні елементів американської системи ПРО. При чому в багатьох спірних із США питаннях Росія фактично спирається на ті європейські сили, які відстоюють концепцію розбудови ЄС як потужного консолідованого світового актора. У будь-якому разі спостерігається частковий збіг європейських інтересів з російськими в питаннях ПРО та ін. Дії Вашингтона виходять з політики, спрямованої на зміцнення своїх позицій у східноєвропейських країнах, розташованих між старою Європою і Росією, — аж до переходу окремих країн (Польща, Румунія, Литва) фактично у фарватер американської зовнішньої політики. Країни ж старої Європи загалом мають стриману позицію щодо планів розміщення американських баз ПРО в ЦСЄ. На загальному тлі активізації процесу стратегічного зближення Росії з ЄС помітне поглиблення протиріч як між США та ЄС, так і всередині ЄС щодо питання доцільності розміщення елементів системи ПРО США в Європі. Відповідно позиція України з цих питань має розроблятися як у тактичному, так і в стратегічному вимірах.

У контексті сучасної політики США, спрямованої на зміцнення своїх позицій у ЦСЄ, розміщення елементів системи ПРО в Чехії та Польщі має чітко виражені ознаки того, що цей проект спрямований і на вирішення довгострокових політичних завдань стратегічного рівня, і на досягнення військово-політичних цілей. Зазначимо, що курс американського військово-політичного керівництва на збереження світового лідерства, розширення політико-економічної та військової присутності “в регіонах традиційного впливу Росії”, а також реалізація планів з подальшого розширення НАТО представляють для Росії реальні загрози її національній безпеці у військовій сфері на найближчу перспективу. США заявили, що європейська ПРО не обмежиться розміщенням елементів у Чехії та Польщі, її архітектура може змінитися та еволюціонувати. У цьому контексті варто зазначити, що подібні кроки Вашингтона цілком відповідають політиці на посиленню впливу в світі за рахунок розширення стратегічного партнерства з новими членами НАТО зі Східної Європи та колишніми державами Варшавського договору після того, як відносини США з окремими країнами старої Європи значно погіршилися.

На загальному тлі нинішнього загострення американо-російських відносин маємо констатувати посилення, за активного стимулювання США, військово-політичного співробітництва України з НАТО, інтенсифікації процесу набуття нею повноправного членства в НАТО, приєднання до європейської та євроатлантичної систем безпеки – головні пріоритети зовнішньополітичної стратегії нинішньої української влади, яка вважає НАТО ключовою організацією із забезпечення безпеки в Європі, вступ до якої “фактично збігається з переліком стратегічних інтересів” Української держави”. Так, у контексті загальної політики з підтримки розширення ЄС і НАТО на Схід американська сторона проголосила про свою підтримку приєднання України до Плану дій щодо членства в НАТО; за підтримки Вашингтона Україна стала повноправним членом Ради міністрів оборони Південно-Східної Європи, яку очолюють США і є складовою євроатлантичної системи безпеки.

Для України розміщення елементів системи ПРО США в ЦСЄ загалом не несе прямих загроз або переваг. У ситуації, що склалася, за доцільне говорити про наявність тих загроз для України, які можуть виникнути при глобальному військовому конфлікті, проявом якого може бути практичне використання елементів американської системи ПРО (може бути викликаний більш глибокими глобальними протиріччями, впливу на які наша держава не має). З іншого боку, євроатлантичний курс України вимагає відповідних політичних кроків, націлених на підтримку позицій США та активізацію безпекового співробітництва з новими членами НАТО – державами ЦСЄ, що підтримують вступ України до НАТО. Внесення відповідних коректив до реалізації Україною цього курсу обумовлено, зокрема, впровадженням нового формату відносин РФ з НАТО, запровадженням спільних механізмів ухвалення рішень з ряду важливих проблем трансформації системи євроатлантичної безпеки.

Україні при визначенні свого місця у системі сучасних міжнародних відносин потрібно виходити з того, що такі світові геополітичні сили, якими є США, ЄС та РФ, навряд чи у найближчому майбутньому узгодять спільну позицію щодо статусу Косова та розміщення об'єктів ПРО США у ЦСЄ. Позиція України щодо вирішення питання Косова має виходити з того, що створення політико-правового прецеденту (надання Косово юридичної незалежності), який надав би додаткових юридичних підстав невизнаним державам у їх прагненнях до відокремлення, створює ризик виникнення нових регіональних конфліктів, загострення відносин між світовими геополітичними силами (насамперед між РФ і США). До того ж РФ чітко заявила про недопустимість реалізації такого сценарію та виступила за збереження територіальної цілісності Сербії, проти спроб надати Автономному краю Косово статусу незалежної республіки.

Вважаємо, що політично коректне та всебічно узгоджене дипломатичне розв'язання цієї проблеми не повинно створити передумови подальшого використання “прецеденту Косово” в ролі механізму для ревізії існуючих територіальних меж суверенних держав, що мають у своєму складі автономії, не можна дозволити користуватися цією практикою регіонам, які юридично безпідставно (з точки зору міжнародного та національного права), вимагають для себе іншого статусу, що у світовій практиці класифікується під поняттям “сепаратизм”. Розв'язання цієї проблеми потребує оперативної консолідації загальноєвропейських дипломатичних зусиль, відсутність якої призводить до “заморожування” конфліктів на європейському просторі, що, в свою чергу, заважає реалізації загальноєвропейських проєктів, пов'язаних з енергетичною та міграційною безпекою, свободою пересування, реалізацією масштабних економічних проєктів тощо.

Враховуючи геополітичне значення прийняття рішення щодо статусу Косова і відмінність позицій у цьому питанні між США і ЄС з одного боку, та Російською Федерацією, з другого, Україні доцільно було б сприяти процесам недопущення ребіполяризації світу (ЄС/США – Росія) та загострення довкола розгляду цього питання. На наше переконання, подальша реалізація сценарію надання статусу незалежності Косово матиме тільки негативний вплив на середовище безпеки в Європейському регіоні, відтак і на сферу безпеки України, може серйозно вплинути на процеси загальноєвропейської та євроатлантичної інтеграції.

Принципово особливе місце серед пріоритетів України у сфері зовнішньої політики посідає *європейський чинник*, розвиток взаємовідносин між ЄС і РФ на загальному тлі активізації політики США на Європейському континенті. В процесі реалізації стратегічних завдань своєї зовнішньої політики, інтеграції в європейські структури ЄС і НАТО українська влада має враховувати такі принципові моменти: по-перше, зацікавленість європейських країн та впливових організацій (ЄС, НАТО) у взаємовигідному розвитку партнерських відносин України з Росією як важливого чинника забезпечення стабільності на європейському просторі, який значною мірою впливає на геополітичну конфігурацію та баланс сил між європейськими (ЄС, НАТО) та євразійськими (Росія як домінант) центрами тяжіння; по-друге, те, що Європа для Росії є багатовіковим полюсом тяжіння, який визначав і сьогодні продовжує визначати її цивілізаційну ідентичність, незважаючи на те, що діалог між ЄС і РФ звівся до жорсткого торгу навколо енергетики, посилення тиску Росії в енергетичній сфері. За висновком російського аналітика С. Караганова, Росія сьогодні “почуває себе поки що сильною і поступатися, схоже, не збирається”. Наміри “побудувати нафто- і газопроводи навколо Росії її не лякають. Скоріше, зміцнюють бажання прокласти труби на Схід і ще більше посилити свої позиції на ринку”³⁰.

³⁰ Караганов С. Вказ. публікація

В умовах світової активізації боротьби за природні ресурси, насамперед, за контроль над джерелами енергоносіїв та шляхами їх доставки, в умовах відродження Росії (причому глибинною причиною цього відродження слід вважати не так суб'єктивні, як об'єктивні геополітичні чинники регіонального та глобального значення) як одного з “полюсів” багатоплярного світу і збереженні нею передових позицій у сфері оборонної промисловості для України стратегічне значення має розвиток взаємовигідного багатостороннього співробітництва з Росією, зокрема у паливно-енергетичній сфері, у сфері транспортування енергоносіїв, а також у сприянні ефективному і безпечному функціонуванні трансконтинентальних транспортних коридорів.

Енергетична залежність України (і загалом європейських країн) від російських енергоресурсів та недостатньо чітке врегулювання питань розрахунків за енергоносії та транзит актуалізують завдання налагодження нашою державою ефективних торговельних та безпекових механізмів на двосторонній та багатосторонній основі з країнами ЄС, а також поглиблення співпраці з США у сфері енергетичної безпеки, формуванні нових маршрутів транспортування енергоносіїв та розбудови української енергетичної інфраструктури. Не менш важливе значення матиме участь американської сторони у проектах з освоєння енергозберігаючих технологій та альтернативних видів енергії.

Зазначимо, що США публічно заявили про наявність своїх інтересів у сфері газозабезпечення України у травні 2006 р. Так, новопризначений посол США в Україні У. Тейлор заявив, про те, що українському уряду за доцільне було б відмовитися від послуг “РосУкрЕнерго”. Згодом, 2 серпня 2006 р. на шпальтах впливового видання “Financial Times” у більш категоричній формі було заявлено: “якщо уряд Януковича має серйозні наміри щодо зміцнення економічних і політичних зв’язків із Заходом, то він повинен діаметрально змінити свою нинішню політику і непрозору практику, несприятливі для західних інвестицій в енергетичну сферу” (стаття К. Джонсона “Вигнаний революцією повертається”). Загалом перспективи й поточні кроки розвитку двосторонніх відносин задекларовані у “Порядку денному українсько-американського стратегічного партнерства у новому сторіччі” (Спільна заява, що має таку назву, була ухвалена під час візиту Президента України В. Ющенка до США 4–6 квітня 2005 р.).

Водночас залучення України до реалізації американської доктрини розширення демократії та просування свободи в Європі та поза її межами, прагнення Вашингтона контролювати стратегічні комунікації та геополітичний простір між Росією та старою Європою, форсування українським керівництвом процесу прийняття України до НАТО, її перетворення на базу для зміцнення потенціалу “кольорових” революцій у Росії, Білорусі та інших країнах СНД створюють для України нові істотні загрози: передусім, ризик погіршення україно-російських відносин за всім їх спектром, особливо для розширення взаємовигідного співробітництва з Росією у торгово-економічній сфері, у питаннях забезпечення національної енергетичної безпеки. Слід ретельно переглянути характер сучасних глобальних та регіональних політико-безпекових процесів та позиції їх головних учасників, зокрема наміри США щодо перетворення України на базу для зміцнення потенціалу “підтримки демократії” на пострадянському просторі.

Одна з відповідей з боку РФ щодо геополітичних проєктів США в ЦСЄ та на пострадянському просторі полягає у постійних спробах провести ідею “спільного або синхронізованого руху” України та РФ до міжнародних та європейських об’єднань, таких, приміром, як СОТ (ці ідеї підтримують і представники деяких політичних сил в Україні). Україна прагне укласти нову угоду з ЄС, яка мала б форму угоди про асоціацію, оскільки термін дії Угоди про партнерство та співробітництво спливає у 2008 р. Росія має з ЄС таку саму Угоду про партнерство та співробітництво, але її термін дії сплинув дещо раніше – у листопаді 2007 р. Вважаємо, як Україна, так і Росія не повинні узгоджувати своїх дій щодо третіх сторін, адже стратегічний характер відносин між ними ґрунтується на принципі обопільного визнання та поваги до суверенного права кожної з держав на здійснення зовнішньої політики на основі власних національних інтересів.

Занепокоєння РФ викликають процеси створення за активної підтримки США та поза участю російської сторони регіональних структур з безпеки та співробітництва (в контексті посилення ролі України як самостійного гравця у Чорноморському регіоні), неузгоджені з російською стороною ініціативи щодо залучення до врегулювання “заморожених” конфліктів, насамперед придністровського, США, ЄС, ОБСЄ.

Не можна виключати, що сучасна політика США у трикутнику “США–ЄС–РФ” (конкретним проявом якої слід вважати плани США щодо формування блоку проамериканських держав між старою Європою та Росією, створення своєрідного “санітарного кордону” між Європою і Росією) загалом спрямована як на “стримування Росії”, послаблення її міжнародного становища, так і на запобігання перетворенню ЄС на потужну конкуруючу геополітичну потугу. Така політика відповідає як стратегії США щодо наближення військових баз до Росії, так і стратегії перешкоджання розвитку відносин стратегічного партнерства між Росією та ЄС (особливо, між Росією і Німеччиною), тенденція до зміцнення якого в останні роки набула загалом сталого характеру. Крім того, реалізація офіційним Вашингтоном свого воєнно-політичного курсу дозволить не тільки посилити свій (опосередкований) вплив на політику ЄС, а й збільшити контроль над транспортуванням енергоносіїв до країн Західної Європи, що, у свою чергу, повинно поставити їх у більшу залежність від США. Загрозою національним інтересам України слід вважати наміри однієї з геополітичних сил “використати” її як інструмент тиску (впливу) на інші суб’єкти геополітики, зокрема у політиці США щодо РФ, з позиції спроможності України “запобігти поверненню Росії до імперських звичок”³¹.

Водночас нинішнє російське керівництво вважає, що в рамках такого трикутника сьогодні нічого не заважає вийти на “троїсте взаємопорозуміння”, “максимально можливий загальний знаменник” на основі концепції стримування та принципів і норм міжнародного права, “нового визначення атлантизму; тільки за таких умов “троїстий концерт” слід вважати “кращою, а головне – неконфронтаційною і незатратною формою взаємного стримування”; при цьому Росія “ніколи не буде частиною нових “священних союзів” проти кого будь-кого”³².

³¹ США повинні розглядати Україну як ключову державу в Європі: розмова із Кондолізою Райс //Дзеркало тижня. – 2000. – 5 серпня.

³² Выступление Министра иностранных дел России С.В. Лаврова в МГИМО(У) по случаю начала нового 2007 учебного года - <http://www.mid.ru>

Хоча розбіжність інтересів США та окремих країн старої Європи не варто абсолютизувати, в українській політиці вона має бути врахована з метою мінімізації її можливого негативного впливу на реалізацію Україною стратегічних завдань інтеграції в європейські та євроатлантичні структури. Слід також взяти до уваги, що в останні роки спостерігаються дедалі активніші спроби Росії блокуватися з тими силами, яких не влаштовує нинішня геополітична роль США у глобальній політиці, передусім на Європейському континенті. Динамічно зростає рівень взаємодії і взаємозалежності РФ та ЄС, особливо в галузі енергетичної безпеки, освоєння нових трансконтинентальних комунікаційних проектів в обхід території України. Такі тенденції, а також той факт, що США активно прагнуть контролювати стратегічні комунікації та геополітичний простір між Росією та старою Європою, тим більше участь України в американських геополітичних проектах, спрямованих на послаблення позицій РФ та ЄС, несе нашій державі суттєві загрози, ризик погіршення відносин з цими двома ключовими торгово-економічними партнерами. Слід також взяти до уваги те, що в останні роки в Угорщині і, особливо, в Словаччині намітилася тенденція до зближення з Росією та відмова від проамериканського зовнішньополітичного курсу. Так, Словаччина відмовилася від планів розміщення баз ПРО США на своїй території. Як непостійний член РБ ООН у 2006–2007рр., вона виступала проти позиції США у питанні про відокремлення Косова від Сербії і підтримувала позицію Росії з цього питання. При цьому Словаччина є потужним транзитером російських енергоносіїв до країн Центральної Європи, маршрути доставки яких пролягають територією України.

Важливим для України завданням є збалансувати свою зовнішню політику (а конкретно: європейський вектор цієї політики), дистанціюватися від участі в тих геополітичних проектах та доктринах США, які можуть призвести до значного погіршення українсько-російських відносин. Разом з тим за всієї різниці у підходах до розширення НАТО на схід, розбіжностей щодо інших стратегічних питань європейського рівня, основою українсько-російського діалогу є загальні принципи міжнародної безпеки, врегулювання регіональних конфліктів без застосування військової сили, будівництво нової Європи без ліній розподілу та інші стратегічні завдання. У практичному плані йдеться, передусім, про подальший розвиток торгово-економічних відносин у рамках СОТ, формування зони вільної торгівлі Україна–ЄС та єдиного європейського простору за участю ЄС і РФ, розвиток міжнародного співробітництва в енергетичній сфері тощо. Збереження позитивної домінанти в українсько-російських відносинах, їхній динамічний розвиток слід вважати одним з ключових чинників забезпечення стабільності та безпеки на Європейському континенті. При цьому українська влада у проведенні своєї зовнішньої політики має враховувати те, що для Росії існує низка “червоних ліній” — реальних загроз її національній безпеці та існуючому міжнародно-правовому порядку”, а саме: розміщення баз глобальної системи ПРО США в Європі, вирішення питання Косова всупереч позиції Сербії, прийняття в НАТО пострадянських республік. При цьому офіційна Москва чітко заявила про те, що Росія була і буде проти установлення в нових умовах односторонніх або блокових підходів до міжнародних справ, що підривало б принцип рівної безпеки.

Таким чином, проведений аналіз впливу розвитку ситуації у системі міжнародних взаємовідносин як між провідними світовими геополітичними силами, так і щодо їх політики стосовно України показав, що у формуванні системи міжнародного партнерства України в сфері безпеки українська влада, в першу чергу, має орієнтуватися на поглиблення співпраці з ЄС, США та РФ, наповнення відносини із стратегічно важливими партнерами практичним змістом, керуючись при цьому виключно національними інтересами у системі міжнародних відносин. Гармонізацію відносин України з цими суб'єктами геополітики, які іноді мають відмінні, а часто і протилежні позиції у міжнародних справах, слід вважати однією з основних умов ефективного вирішення цілого комплексу завдань, націлених на підвищення рівня її включення в існуючу систему розподілу функцій і ролей в сучасному геополітичному та гео економічному просторі. В ідеалі місце України у системі взаємодії світових геополітичних сил має визначати набуття нею статусу впливового і конструктивного учасника європейських та світових інтеграційних об'єднувачих процесів.

Невизначеність, а отже непередбачуваність зовнішньої політики країни у сучасних умовах, загалом відсутність сучасної цілісної зовнішньополітичної доктрини України є потенційним викликом міжнародній безпеці, що значно погіршує позицію України на світовій арені та її позиції у трикутнику США–ЄС–РФ. В ідеальному випадку Україні було б бажано здійснити підготовку до комплексного перегляду стратегічних цілей у відносинах з ЄС, США та РФ з відповідним внесенням коректив до базових документів у сфері національної безпеки.

Як пряму загрозу національній безпеці слід вважати як будь-які спроби виключення України з міжнародного процесу прийняття рішень, відведення їй другорядної ролі у системі міжнародних відносин, підпорядкування якомусь глобальному центру, так і втягування до “зони життєво важливих інтересів” тієї чи іншої геополітичної сили, нового перерозподілу сфер впливу у геостратегічному просторі, послаблення ролі України у системі міжнародних відносин (в умовах загострення відносин між США і Росією) до східноєвропейського геополітичного “прошарку” між Росією і старою Європою. Історичні реалії практично виключають орієнтацію України тільки на один стратегічний напрям зовнішньої політики. Україну також має насторожувати прагнення будь-якої геополітичної сили щодо перебудови українського простору відповідно до визначених ними геополітичних моделей, зокрема, як “виняткової проекції” Вашингтона, Брюсселя чи Москви у ЦСЄ, створення за її участі регіональних структур (блоків), прив’язаних до зовнішньої політики того чи іншого суб’єкта геополітики.

Україна у визначенні свого місця у системі міжнародних відносин, трикутнику США–ЄС–РФ має виходити з того, що однією з найважливіших гарантій її суверенного розвитку є формування та забезпечення (за активної участі США, ЄС, РФ, інших геополітичних потуг) належного рівня функціонування системи колективної безпеки на європейському та трансатлантичному просторі, співпраця у розв'язанні міждержавних конфліктів, міжнародної кооперації у протидії новим глобальним викликам і загрозам, які не можна персоніфікувати або асоціювати з конкретними державами (міжнародний тероризм, неконтрольована масова міграція, діяльність міжнародних злочинних угруповань, торгівля людьми, зброєю, небезпечними матеріалами, наркотичними речовинами тощо). Важливим є те, що при реалізації стратегічних завдань у зовнішній політиці Україна не повинна притримуватися одновекторної політики та орієнтуватися тільки на якусь одну світову геополітичну силу. Прагматичний зовнішньополітичний курс української влади (на засадах національних інтересів, нормах міжнародного права та ринкової економіки) однаковою мірою має бути зорієнтований як на розширення взаємовигідного співробітництва з США, країнами ЄС, так і розвиток рівноправних добросусідських відносин з країнами пострадянського простору, передусім з РФ, з якими Україна має глибинні соціально-економічні та культурно-духовні зв'язки і розірвати які, за будь-яких геополітичних впливів, неможливо.

3.2. Регіональні інтереси глобальних гравців

Геополітичні трансформації у межах пострадянського простору, що відбулися на зламі ХХ–ХХІ століть, корінним чином змінили систему міжнародних координат. Сутність цих змін характеризується, по-перше, втратою Росією, спадкоємницею Радянського Союзу, статусу наддержави. Її потенціал знизився з усіх основних параметрів: територія – на 20%, населення – на 55%, валовий національний продукт – на 45%. Сфера міжнародного впливу РФ значно звузилась у зв'язку з розпадом так званої світової системи соціалізму й системи країн соціалістичної орієнтації.

По-друге, прямим наслідком цих змін стало тимчасове утвердження монополярного світоустрою з безроздільним домінуванням США. Тільки з початку 2000-х років сформувалися основні передумови для трансформації однополярного в багатополярний світ. Основними світовими центрами сили стали: Сполучені Штати Америки (рівень ВВП – близько 12 трлн. дол. США), Європейський Союз (бл. 13 трлн. дол.), Китайська Народна Республіка (бл. 9 трлн. дол.) та Росія (бл. 1,7 трлн. дол.), що поступово відроджує свій економічний та військово-технологічний потенціал.

По-третє, зміни охопили всі інші країни пострадянського простору. В умовах ослаблення Росії повністю відійшли до Євросоюзу країни Прибалтики. Сформувалася вісь держав, що прагнуть вийти з геополітичної орбіти Росії – Україна–Молдова–Грузія– Азербайджан. У результаті були значно ослаблені геополітичні позиції Росії на Заході (вони обмежувались Балтійським та Білоруським коридорами), а також на Кавказі (Кавказький коридор в Азію перекрили Грузія та Азербайджан).

Найсильнішими залишилися позиції Росії в Центральній Азії. Проте незалежний курс Туркменистану, прагнення Казахстану та Узбекистану набути статусу регіональних лідерів й створити автономні від Росії регіональні інтеграційні союзи створювали надзвичайно сприятливі умови для включення в конкурентну боротьбу за цей регіон інших світових центрів сили. Економічна (ринки збуту та дешевої робочої сили) й енергетична (країни Центральної Азії володіють значними запасами нафти і газу) привабливість Центральноазіатського регіону (ЦАР) перетворювали його на один із епіцентрів протистояння Росії, США, Китаю та Євросоюзу. Зацікавленість у посиленні свого впливу на країни ЦАР засвідчили Індія, Іран та Туреччина.

Сучасна політика країн Заходу, і насамперед США як найсильнішого геополітичного актора, є продовженням за нових обставин та приводів політики, яка була започаткована ними на Кавказі і в Центральній Азії в 90-ті роки ХХ ст. і спрямовувалась не лише на долучення цих закритих раніше територій до загальносвітових процесів, а й на встановлення контролю над природними ресурсами та стратегічно-важливими транспортними комунікаціями, що є в регіоні.

Позиція Сполучених Штатів Америки щодо регіону очевидна зі слів заступника державного секретаря в адміністрації Білла Клінтона Струба Телботта, який підкреслював, що США глибоко не байдужі процеси в регіоні, де містяться запаси нафти в 200 млрд. барелей. Основні цілі, що переслідують США, заявляв С. Телботт, це “просування демократії і врегулювання політико-етнічних конфліктів, створення вільної ринкової економіки, інтеграція регіону у світове співтовариство”. Більш предметно завдання американської політики були означені ним у липні 1997 р. у посланні президенту США, в якому йшлося про необхідність “ужити заходів щодо обмеження дестабілізуючого впливу Росії та Ірану на регіони Кавказу і Центральної Азії”. Відповідно до висловленої С. Телботтом думки, політика Сполучених Штатів Америки, їхня фінансова допомога і технічні консультації мають стати чинником стабілізації в регіоні.

Характер військово-політичної присутності країн Заходу на Кавказі та в Центральній Азії дають підстави говорити про те, що, окрім задекларованих цілей, таких як боротьба з міжнародним тероризмом і наркоторгівлею, поліпшення економічної ситуації в регіоні та долучення країн регіону до “світу демократії та ринкової економіки”, політика країн Заходу і, зокрема Сполучених Штатів Америки, в Кавказькому та Центральноазіатському регіоні буде спрямована на вирішення таких завдань:

- використання сприятливої для країн Заходу військово-політичної кон'юнктури, що склалася в ході антитерористичної операції для всебічного зміцнення відносин із країнами Центральноазіатського регіону;
- блокування геополітичної експансії Росії, Китаю, Ірану та інших країн у Центральній Азії;
- модернізація військових баз та розширення оборонної інфраструктури НАТО на Кавказі та в ЦАР;
- забезпечення економічного утвердження в паливно-енергетичних секторах країн Кавказу та ЦАР;

- відкриття ринків для американських інвестицій, товарів і послуг, стимулювання структурних економічних реформ;

– встановлення контролю над політичними внутрішньорегіональними процесами.

Ці інтереси сформулювали важливе для західної еліти завдання зміцнення позицій США і Туреччини й обмеження можливостей Росії та Ірану в Чорноморсько-Каспійському регіоні. У підтвердження цьому в листопаді 1999 р. у Стамбулі були підписані угоди щодо Основного експортного трубопроводу Баку–Тбілісі–Джейхан (БТД) і транскаспійському газопроводу.

Адміністрація Дж. Буша намірилася звести воєдино всі акції, що раніше починалися в рамках “великої програми” встановлення “регіональної єдності” за схемою США–Туреччина–Кавказ з подальшим долученням Центральноазіатського регіону. Ця програма заснована на “просуванні американських національних інтересів”, що припускає “присутність США в стратегічно важливих районах світу”, серед яких Близький Схід, зона Перської затоки і прилягли до них регіони, на що прямо вказала в одному зі своїх виступів тоді ще радник президента Буша з питань національної безпеки Кондоліза Райс. А в публікації в газеті “Чикаго триб’юн” у лютому 2001 р. вона згадала про довгостроковий негативний вплив чеченської війни як обмежника відносин Росії “з такими різними державами, як Саудівська Аравія, Грузія та Азербайджан”, чим, безсумнівно, скористаються США³³.

³³ У світлі таких висловлень, набуває ваги той факт, що віце-президент США Р. Чейні впродовж кількох років очолював нафтову компанію Haliburton, що діяла і на території Азербайджану.

До подій 11 вересня 2001 року Центральна Азія цікавила США в основному з погляду довгострокової стратегії. Тому співробітництво в самих різних галузях розвивалось, в основному, з Узбекистаном та Казахстаном, які претендували на роль регіонального лідера. Однак постійно декларована відданість президента Казахстану Нурсултана Назарбаєва просуванню інтеграційних процесів у форматі СНД сприяли тому, що основну ставку в цьому регіоні уряд США вирішив зробити на Узбекистан, який розглядався Вашингтоном як ключова країна, здатна очолити процес стратегічної переорієнтації держав Центральної Азії з Росії на США. Цьому посприяв і той факт, що Узбекистан у 1999 р. вийшов з Договору про колективну безпеку СНД. З іншого боку, США завжди прагнули мати собі надійного союзника поряд з Каспійським морем, районі з великими запасами нафти і газу. У короткостроковій перспективі США сподівалися допомогти Узбекистану в протистоянні з ісламськими фундаменталістами, що активізували свою діяльність у сусідніх країнах, домогтися співробітництва з Узбекистаном у програмах із запобігання поширення зброї масового знищення. У той час як держдепартамент наголошував на необхідності лібералізації в Узбекистані, військові для досягнення вищевказаних цілей успішно працювали з узбецькими представниками, наголошуючи на налагодженні контактів серед військовослужбовців обох армій³⁴.

³⁴ За повідомленнями ЗМІ, в 1999 р. у деякі райони біля Ташкента прибули групи "зелених беретів" – еліта американської армії (впродовж наступних двох років вони з'являлися і зникали кожні кілька місяців). Їхнє завдання полягало в тому, щоб підготувати недосвідчених солдатів узбецької армії до сутичок з диверсійно-терористичними групами Ісламського руху Узбекистану, яких обвинувачували у підготовці й проведенні в 1999 р. терактів у Ташкенті. Довгострокова мета була ширша, пов'язана з розширенням домовленостей в області безпеки. "Зелені берети" заклали основу для широкого військового співробітництва. Так, відповідно до програми міжнародної військової освіти і підготовки Узбекистан у 1995–2000 рр. одержав 2,2 млн. дол. США, на які в США навчалася 150 офіцерів узбецької армії. У свою чергу, більша кількість американських військових стала брати участь у навчаннях у гірських і степових районах Узбекистану. США також сприяли узбецьким військовослужбовцям і прикордонникам у придбанні військового спорядження: шоломів, бронжилетів, джипів, приладів нічного бачення, засобів зв'язку, протитанкових ракет і детекторів радіації, використовуваних для пошуку контрабандних ядерних матеріалів.

Результатом співробітництва між США та Казахстаном, що мало місце впродовж 90-х років ХХ ст., стали розроблені фахівцями обох країн «План військового співробітництва» міністерств оборони і «Програма військових контактів між ЗС Республіки Казахстан і Центральним командуванням США». Відповідно до цих документів здійснюються конкретні програми навчання казахстанських військовослужбовців у США, підготовка американським спецназом інструкторів з частин спецназу і мобільних сил ЗС РК, програми фінансування і проведення спільних навчань, формування миротворчого казахстанського батальйону і т. п. (щоправда, свого часу була поширена інформація, що в Астані задовго до 11 вересня 2001 р. на напівофіційному рівні розглядалася можливість щодо розміщення під Карагандою мотострілкової бригади США чисельністю до 5 тис. осіб).

Таким чином, ще до терористичних актів 11 вересня 2001 року військово-політична присутність США та НАТО на Кавказі і в ЦАР поступово посилювалась. Після початку антитерористичної операції в Афганістані посилення цієї присутності відбувалось значно вищими темпами і призвело, в кінцевому результаті до закріплення на тривалий час за США та їх союзниками статусу найвагомшого політичного суб'єкта в регіоні.

Після терористичних актів 11 вересня 2001 року США та інші країни-члени НАТО в своїй політиці щодо регіону керувались двома основними прагненнями:

1. Завдати нищівного удару по ісламських терористах, що в першу чергу передбачало знищення “Аль-Каїди” та усунення від влади руху “Талібан” в Афганістані.

2. Зробити каспійську нафту вагомим важелем свого впливу на світовий ринок енергоносіїв для того, щоб послабити залежність західних країн від ісламських країн – постачальників нафти, що передбачає збільшення її видобування та прокладення з регіону нафтопроводів у західному напрямі в обхід територій Ірану та РФ.

Географічні та політичні чинники спричинили різні ступені посилення військово-політичної присутності країн Заходу в регіоні. Якщо в ЦАР розміщені військові формування країн НАТО, то на Кавказі, швидше за все, триває підготовка до можливості такого самого розвитку співробітництва і основна увага сконцентована на нафтопроводі Баку–Тбілісі–Джейхан та на проекті Транскаспійського газопроводу. Але цю підготовку здійснюють високими темпами і є всі підстави говорити, що рівень співробітництва у політичній, військовій та економічній площині між Грузією та Азербайджаном, з одного боку, та країнами-членами НАТО (передусім США та Туреччини), з другого, в разі виникнення небезпеки для нафтопроводу, пуск якого відбувся у 2005 році, дає всі шанси для її ліквідації.

Навесні 2002 р. Вашингтон і Тбілісі погодили програму прискореного зближення Грузії з НАТО. Влітку 2002 року США заявили про можливість забезпечити міжнародний захист транзитних нафтогазових артерій і великих портів у Закавказзі, включаючи, насамперед, нафтопровід БТД і прилеглі райони, а також термінали в Батумі і Поті. Активно розвивалися також програми військово-технічної допомоги країнам Кавказького регіону з боку США: найвідомішою була програма роботи військових інструкторів, що готували підрозділи спеціального призначення ЗС Грузії (ці підрозділи в 2003 році одними з перших підтримали «революцію троянд»), і фінансова допомога країн Заходу, спрямована на модернізацію збройних сил. При цьому США і Великобританія посилили свою військову присутність на територіях, що прилягають до регіону: були створені нові військово-розвідувальні об'єкти цих країн у Туреччині, басейні Перської Затоки, Афганістані. За такого розвитку подій російські військові бази, що ще залишились у Вірменії та Грузії, а також можливості РФ та Ірану впливати на транспортування каспійської нафти, виявляться малоефективними.

Військова присутність США і їх союзників у країнах Центральної Азії має більш масштабний характер. На початку жовтня 2001 р. США та Узбекистан уклали угоду, відповідно до якої американським військам в обмін на зобов'язання підтримувати безпеку Узбекистану були надані великі повноваження в проведенні операцій з узбецької бази Карші-Ханабад, яка відіграла одну з провідних ролей в антитерористичній кампанії в Афганістані аж до її ліквідації у 2005 році після відмови керівництва РУ провести розслідування андижанських подій із залученням міжнародного співтовариства. Військовослужбовці іншої країни НАТО – Німеччини – отримали базу в узбецькому Термезі (на самому кордоні з Афганістаном) і зберегли її після погіршення американсько-узбецьких відносин.

Так само успішно розвивалися після 11 вересня 2001 року контакти країн Заходу і з Киргизстаном, на території якого під час найактивніших бойових дій в Афганістані було дислоковано близько 3000 військовослужбовців країн НАТО³⁵. Через те, що Киргизстан є учасником Організації Договору про колективну безпеку (ОДКБ) і не має права створювати на своїй території військові бази інших держав, іноземним військовослужбовцям, які прибули у Бішкек, присвоєно статус співробітників спеціальної дипломатичної місії. На думку Пентагона, аеропорт «Манас» має стати плацдармом для довгострокової військової присутності США в колишніх радянських республіках Середньої Азії. Цінність його для США зросла після ліквідації бази в узбецькому Карші, тому Вашингтон усіма силами намагається зберегти цю базу, протидіючи дедалі більш активним спробам Росії та Китаю домогтися від нового киргизького керівництва її ліквідації³⁶.

³⁵ У січні 2002 р. у центральному аеропорті Бішкека "Манас" понад 200 американських і французьких військовослужбовців приймали транспортні літаки. До лютого 2002 р. їхня чисельність зросла до 3000. А у межах досяжності літаків, що базуються на цій базі, виявилися райони індійсько-пакистанського кордону, західної частини Китаю, Узбекистан, Таджикистан, Казахстан, Туркменистан.

³⁶ Найбільшим успіхом Москви та Пекіна в цьому плані стала Декларація Шанхайської організації співробітництва від 2005 року, в якій йшлося про визначення термінів перебування військових баз країн НАТО в ЦАР. Проте Киргизстан що як член ШОС приєднався до заяви, і далі зберігає цю базу, активно «граючи» на інтересах провідних світових держав та виторговуючи для себе економічні преференції.

Вашингтон одержав також згоду Таджикистану на використання повітряного простору та аеродрому Айни, розташованого неподалік від Душанбе. Його злітно-посадочну смугу було переустатковано для того, щоб американські й французькі літаки могли скористатися Айни, минаючи Пакистан.

З Туркменістаном США та їх союзники домовилися лише щодо використання його повітряного простору військовими літаками низки країн НАТО.

Дещо особливе положення в цьому плані посідає Казахстан, який перший з центральноазіатських держав у вересні 2001 р. офіційно заявив про повну підтримку американської операції в Афганістані і запропонував США свою допомогу, пообіцявши надати аеродроми в Чимкенті й Луговому, а також інші бази для розгортання контингенту військ і сил антиталібської коаліції. Однак у зв'язку з великою віддаленістю баз Казахстану від кордонів Афганістану вони не представляють поки інтересу для США. Тому використання військових об'єктів Казахстану Сполученими Штатами Америки та їхніми союзниками по НАТО можливо лише в майбутньому. Військові експерти західних країн припускають, що американська військова присутність усе-таки розширюватиметься в цю країну, тому що саме Казахстан є ключовою ланкою в планах з реалізації грандіозних транснаціональних транспортно-енергетичних проєктів на зразок ТРАСЕКА і ІНОГЕЙТ. Керівництво Казахстану розуміє, що без виходу на міжнародні ринки енергоносіїв не можна говорити про соціально-економічний прогрес та набуття статусу регіонального лідера, а встановлення і підтримка дружніх контактів зі США є обов'язковою умовою реалізації подібних планів. Тому керівництво Казахстану попри постійні заяви про наміри розвивати інтеграційні проєкти з Росією активно розширює контакти з Заходом і насамперед зі США. Найбільш яскраво (аж до цинічності) ця політика проявилась у 2006 році, коли Н. Назарбаєв підписав угоду про приєднання Казахстану до нафтопроводу БТД напередодні візиту в Астану президента Росії, яка активно протидіяла цьому проєкту.

Подібні настрої керівництва центральноазіатських країн використовують представники НАТО для того, щоб закріпитися в регіоні. На цей момент керівництво США, для того щоб реалізувати цю далекосяжну мету, певною мірою “підіграє” керівникам цих країн, менше критикуючи їх за авторитарні методи правління, як це роблять, наприклад, представники західних неурядових організацій та деякі представники ЄС (значною мірою на це вплинула самоізоляція Узбекистану від країн Заходу після андижанських подій, встановлення ним союзницьких відносин з Росією та приєднання до ОДКБ та Євразійського економічного співтовариства). Це дає змогу уникнути протидії місцевого керівництва у справі розширення військово-політичної присутності в регіоні. Але таке акцентування уваги на військовому співробітництві та неувага до внутрішньополітичної ситуації в країнах регіону та внутрішньорегіональних протиріч може призвести до того, що лідери центральноазіатських країн, що значно зміцнять свої позиції завдяки допомозі країн Заходу, спробують вирішувати такі протиріччя силовими методами.

При нарощуванні своєї військово-політичної присутності на Кавказі та в ЦАР країни Заходу повинні враховувати і позиції інших позарегіональних сил – РФ та КНР, які намагаються протидіяти посиленню впливу США та їх союзників на країни регіону, оскільки вбачають у ньому значну загрозу своїй безпеці.

Так, у випадку закріплення постійної військової присутності США і їхніх союзників по НАТО на території Кавказу та ЦАР у РФ виникають значні проблеми, пов'язані зі зміною геополітичної обстановки на південних кордонах, коли потенційний противник упритул наблизився до районів розгортання стратегічних резервів Російської армії. Повністю блокованими в цій ситуації можуть опинитися військові бази РФ на території Киргизстану, Таджикистану, Грузії (поки не виведені остаточно) та Вірменії. Ще одна проблема полягає в тому, що ряд стратегічних військових об'єктів Росії залишився в ЦАР з радянських часів. Це космодром Байконур у Казахстані, орендований Росією для своїх військових і цивільних програм, секретний протиракетний полігон Сари-Шаган і розташовані на березі Балхашу радіолокаційні станції, які входять до системи попередження про ракетний напад, що безпосередньо пов'язані з управлінням ядерними арсеналами Росії (усі розташовані в Казахстані); у Киргизстані розташовано пункт далекого зв'язку ВМС Росії і полігон на озері Іссик-Куль для випробовування ракетоторпед для атомних підводних човнів ВМС Росії; у Нуреці (Таджикистан) вступила в дію нова станція оптико-електронного спостереження «Вікно», що здійснює бойове чергування в складі глобальної російської системи контролю космічного простору.

Інший стратегічний інтерес Росії до ЦАР та Кавказу в економічній площині: слідуючи концепції «енергетичної наддержави», вона намагається об'єднати енергоносії цих регіонів зі своїми у підконтрольний їй єдиний пул. Це, крім прямих економічних дивідендів, дасть їй можливість впливу як на країни Європи (не кажучи вже про енергетично залежні від неї колишні радянські республіки, в числі яких і Україна), так і на Китай, а країни ЦАР не зможуть послабити своєї залежності від російських трубопроводів.

Для реалізації своїх інтересів РФ намагається шляхом привабливих економічних пропозицій залучити країни цих регіонів до активнішого співробітництва як у двосторонньому, так і в багатосторонньому (ОДКБ, ЄврАзЕС, ШОС) форматі. І нині щодо розвитку подій на Каспії Росія певною мірою випереджає Захід. Це відбувається завдяки досягнутим двостороннім угодам з розмежування шельфу, експлуатації родовищ та її довгостроковим угодам з Казахстаном і Туркменистаном з транзиту нафти і газу. Слабким місцем Росії є зношеність російських трубопроводів і їх відносно мала пропускна спроможність, а також її намагання використовувати енергоресурси в політичних та економічно-експансіоністських цілях, проявлені «газовими війнами» з Україною та Білоруссю. Тому вона, з одного боку, висуває країнам півдня СНД привабливі проекти трубопроводів у напрямі Балтійського моря, а з другого – намагається усіляко протидіяти, по-перше, транспортуванню нафти через Каспійське море крупнотоннажними танкерами і, по-друге, за допомогою будівництва підводного транскаспійських нафто- і газопроводів до Баку.

Протидія з боку КНР західній присутності на півдні СНД зумовлена аналогічними російським причинами: в зоні досяжності літаків ЗС США опинилися стратегічно важливі об'єкти, наприклад, ядерний полігон у неспокійному Сінцзян-Уйгурському автономному районі (СУАР), а намагання США та ЄС спрямувати каспійські енергоносії через Закавказзя та Туреччину на Захід суперечить енергетичній стратегії Китаю.

Заголом активність КНР у Центральноазіатському регіоні зумовлена такими інтересами:

- боротьба з тероризмом, сепаратизмом і екстремізмом (Пекін прагне приборкати сепаратистські сили СУАР, які можуть знайти підтримку серед етнічно близьких тюркських народів ЦА);
- збереження стабільності в регіоні, оскільки в разі її порушення дестабілізованим може стати й СУАР;

- заохочення економічного процвітання ЦАР, країни якого можуть стати додатковим ринком збуту китайської продукції;
- доступ до високих технологій, які були отримані країнами регіону ще за часів їх перебування у складі СРСР;
- забезпечення дружніх відносин країн регіону з Китаєм;
- створення такого становища, за якого ці країни не потраплять під контроль однієї з наддержав;
- запобігання формуванню в регіоні військових блоків, спрямованих проти Пекіна (цим і трьома попередніми пунктами Китай прагне зберегти ЦА як стабільний у стратегічному плані тил);
- забезпечення доступу КНР до енергоресурсів (Китай розглядає всі республіки регіону як досить серйозних потенційних постачальників енергоресурсів, як вуглеводневих, так і гідроенергетичних, і як своїх партнерів в інших сферах економіки).

Для реалізації своїх інтересів Китай, як і Росія, намагається привабливими (в першу чергу) економічними пропозиціями залучити країни цих регіонів до активнішого співробітництва як у двосторонньому, так і в багатосторонньому (Шанхайська організація співробітництва) форматі. Найбільш вагомою є пропозиція КНР надати пільговий кредит центральноазіатським членам ШОС приблизно у 1 млрд. дол. США. А найактивніше останнім часом розвивається енергетична взаємодія Китаю з прикаспійськими Казахстаном та Туркменистаном. Так, Республіка Казахстан уже побудувала і запустила першу чергу нафтопроводу Атасу–Алашанькоу, проектна потужність якого 30 млн. т нафти на рік. Нове керівництво Туркменистану підтвердило задекларовані ще покійним С. Ніязовим плани побудови в Західній Китай газопроводу потужністю 30 млрд. куб. природного газу на рік.

Подібні розбіжності в інтересах впливових країн ставлять Кавказ та ЦА, як і весь простір СНД, перед загрозою дестабілізації. І найбільшої небезпеки для пострадянських країн можуть завдати взаємовиключаючі спроби конкуруючих позарегіональних сил встановити економічний та політичний контроль над країнами регіону. В разі посилення цих спроб, а отже і протиріч між Сполученими Штатами Америки, Європейським Союзом, Російською Федерацією та Китайською Народною Республікою, які використовуватимуть у своїх цілях різні країни та різні внутрішньорегіональні сили, ситуація в ЦАР та на Кавказі дестабілізується і всі позитивні моменти, які привнесла західна присутність у регіоні, будуть знівельовані. А спроби позарегіональних сил витіснити конкурентів, які передбачатимуть допомогу регіональним деструктивним силам з метою дестабілізації останніми обставини в регіоні, де досі зберігається можливість виникнення значних конфліктів, можуть спричинити трагічні наслідки.

Проте наразі можна стверджувати, що пострадянські країни отримують більше позитиву від подібних конкурентних відносин позарегіональних сил, оскільки вони створюють нові можливості, які активно використовуються країнами регіону для отримання економічних, політичних та безпекових дивідендів.

3.3. Пострадянські конфлікти у міжнародному контексті

В умовах регіоналізації міжнародних економічних і політичних відносин дедалі більшої ваги набуває саме регіональний чинник³⁷. Зазначена світова тенденція має два рівні прояву. Перший – перехід до багатопольярного світу, що створює чіткі зони впливу світових держав, з прискоренням розвитку внутрішньорегіональних взаємозв'язків. Другий – створення так званих «сірих зон», за які світові центри не бажають або не можуть брати відповідальності.

Регіоналізація накладає свій відбиток на процеси націотворення й державного будівництва. У загальноцивілізаційному масштабі національне питання постає в протиставленні двох тенденцій. *Перша* проявляється у русі націй до самовизначення й незалежності, а *друга*, на противагу, у прагненні до інтеграції, до створення великих поліетнічних об'єднань та спільностей або ж навіть до формування політичних «супер націй». Обидві ці тенденції, помічені політиками та науковцями ще на початку ХХ ст., є об'єктивними й закріплені у міжнародному праві як “право націй на самовизначення” і “збереження територіальної цілісності держав”. Власне, у цьому протиріччі й закладено основу існуючих регіональних конфліктів у всьому світі.

В сучасних геополітичних реаліях глобальна конкуренція стає неявною, реалізуючись в окремих, обмежених за масштабами регіонах, у формально не пов'язаних між собою конфліктах, які мають переважно довгостроковий, тліючий характер. Необхідно також мати на увазі, що, очевидно, геоекономічні та геополітичні конфлікти ХХІ століття відбуватимуться на ґрунті збереження ідентичності, безпеки, демократичних цінностей, права на міграцію та відвоювання енергетичних ресурсів³⁸.

³⁷ Лунев С. Центральная Азия и Южный Кавказ как геополитические регионы и их значение для России // Центральная Азия и Кавказ, 2006. № 3(45), – С. 14–15.

³⁸ Tisdall S. Interests and Aspirations Clash in Region of Frozen Conflicts // Guardian. – 2005. – February 8.

У минулому конкуренція двох систем мала не тільки економічний, а й ідеологічний характер. На сучасному ж етапі відбувається глобальна конкуренція, спрямована передусім на боротьбу за ресурси. Потенційний «ресурсний голод» виливається в те, що в межах глобального простору центри уваги переміщуються на енергонасичені регіони.

Новим викликом глобальній стабільності після закінчення «холодної війни» і розпаду Радянського Союзу став розвиток конфліктних і кризових ситуацій на пострадянському просторі. Нині у більшості регіонів відсутні військові конфлікти, проте вони стали «тліючими» чи «замороженими», а відтак зберігають потенціал конфронтації.

В умовах глобалізації та високого рівня взаємозалежності країн світу стабільність у певному регіоні, наприклад, на Кавказі та в Придністров'ї, істотно впливає на безпеку в макрорегіональному та світовому масштабі. Відтак, політологічний аналіз конфліктних ситуацій має прикладне значення.

Сучасна геополітика, як у межах власне теоретичних, так і прикладних досліджень нерозривно пов'язана з конфліктологією. Використовуючи комплексний підхід та споріднений понятійний апарат, обидві науки виходять на вивчення кожного окремого суб'єкта конфлікту, враховуючи *економіко-географічні характеристики* (населення, наявність мінеральних, водних, енергетичних або інших ресурсів, промисловий, військовий або технологічний потенціал і т. д.), *історичні передумови, особливості національного характеру, а також специфічно політологічні моменти: стійкість державного ладу, наявність внутрішніх конфліктів, моральний дух суспільства, здатність влади домагатися підтримки з боку народу.*

Винятково важливим у процесі аналізу є виявлення справжніх інтересів і головної мети учасників конфлікту як важливих чинників майбутнього врегулювання конфлікту.

Країни, блоки країн, політичні або національні рухи можуть формально не брати безпосередньої участі в конфлікті, але підтримувати ту чи іншу сторону *політичними, військовими* (поставляючи зброю або посиляючи "добровольців"), *економічними* (фінансування, надання необхідної стратегічної сировини, продовольства тощо), *інформаційно-пропагандистськими* або іншими способами. Ступінь залученості може зазнавати змін у зв'язку з тим, що непрямі учасники можуть втягнутися в конфлікт.

Крім того, практично будь-якому конфлікту передують кризи, або кризові явища, а тому в хронологічному вигляді структуру кризи можна представити у вигляді фаз:

Перша фаза – загострення конфлікту інтересів і вихід на перший план однієї або кількох гострих проблем.

Друга фаза – одна зі сторін вдається до ескалації конфлікту, кидаючи виклик іншій стороні.

Третя фаза – криза переростає у відкриту конфронтацію.

Четверта фаза – завершення кризи, яка, в свою чергу, може відбуватися за двома сценаріями: *криза переходить у війну* або *послаблюється напруженість, відбувається залагодження кризи політико-дипломатичними засобами*.

Загалом конфліктогенність у межах певного регіону можна класифікувати в такому варіанті:

- 1) *зони гострих кризових конфліктів* (зокрема військових або балансування на їхній грані);
- 2) *потенційно кризові ситуації*;
- 3) *зони сильного регіонального сепаратизму*;
- 4) *зони помірною регіонального сепаратизму*;
- 5) *зони інертного сепаратизму*.

Якщо розглядати тільки збройні конфлікти, то в пострадянських республіках можна виділити їх три типи:

- а) конфлікти, викликані прагненням національних меншостей реалізувати своє право на самовизначення;
- б) конфлікти, викликані поділом колишньої союзної спадщини;
- в) конфлікти, що мають форму громадянської війни і мають соціальне підґрунтя.

Передумови конфліктів на пострадянському просторі склалися в радянську епоху. Ці конфлікти можна розподілити за типами:

- *соціально-економічні конфлікти* – боротьба за підвищення рівня життя тощо;
- *культурно-мовні конфлікти* – пов'язані з прагненням реальної культурної автономії, захистом мовних прав і т. д.);
- *територіально-статусні конфлікти* – їхні учасники вимагають зміни кордонів, створення нових національно-державних (адміністративних) утворень і підвищення їхнього статусу.

Поняття територіально-статусного конфлікту тісно пов'язане з іншим терміном – «**невизнана держава**». Вони виникають, коли конфлікт переходить в інерційний стан чи «заморожується». Поняття "*невизнана держава*" виникло в другій половині ХХ століття в результаті конкретизації більш раннього політичного явища – "*самопроголошені держави*".

Через стадію "*самопроголошеної держави*" пройшло більшість країн. Нідерланди набули статусу міжнародного визнання тільки через 70 років після здобуття фактичної незалежності. Держави Латинської Америки, Африки та Азії, у тому числі Сполучені Штати Америки, також пройшли довготривалий період від проголошення незалежності до визнання.

На початку ХХ століття в міжнародне право ввійшла концепція "права націй на самовизначення". Ряд "*самопроголошених*" держав виникли в 1917–1918 рр. після розпаду Російської, Австро-Угорської та Османської імперій. Після "параду суверенітетів" на початку 1990-х років, коли припинили своє існування СРСР і Югославія, виникло понад 20 нових держав.

Однак у результаті етнотериторіальних конфліктів одночасно з "визнаними" на території пострадянського й постюгославського простору виникли "невизнані" держави: Нагірнокарабаська Республіка, Придністровська Молдавська Республіка, Південна Осетія, Абхазія, Республіка Сербська Країна й т. п. Міжнародне співтовариство посіло щодо них тверду позицію, фактично проголосивши пріоритет принципу "непорушності кордонів" над принципом "права на самовизначення" й категорично відмовилося визнавати нові державні утворення. Експерти зазначають, що значна частина цих утворень є, по суті, державами, що цілком відбулися, – вони володіють ефективним державним апаратом і користуються масовою підтримкою з боку населення.

Сучасна політична наука визначає невизнані держави як утворення, які, маючи всі ознаки державності (суверенітет, наявність публічної влади, кордонів, власної податкової системи та правової системи), водночас позбавлені повного або часткового міжнародного дипломатичного визнання і, таким чином, не можуть де-юре виступати суб'єктами міжнародних відносин.

Є й класифікація невизнаних держав:

- частково визнані держави, що контролюють свою територію (Китайська Республіка (Тайвань), Турецька Республіка Північного Кіпру);
- невизнані держави з фактичним контролем своєї території (Придністровська Молдавська Республіка, Південна Осетія й Сомаліленд (у травні 1991 північні клани проголосили Незалежну Республіку Сомаліленд, що включає в себе 5 з 18 адміністративних регіонів Сомалі));
- невизнані держави із частковим контролем своєї території (Абхазія, Нагірнокарабаська Республіка, Вазиристан у Пакистані, Таміл-Ілам у Шрі-Ланці);

- частково визнані держави, що перебувають під військовою окупацією (Сахарська Арабська Демократична Республіка (Західна Сахара), яку фактично контролює Марокко, визнана 48 державами; Палестинська держава);
- території, що перебувають під міжнародним управлінням, а їх населення прагне суверенітету (Косово хоч і не визнається як незалежна держава, але фактично з 1999 року управляється ООН незалежно від Сербії; юридично – це автономна провінція Сербії).

На початку ХХ століття світ виявився неготовим до виклику "невизнаних держав". Тому міжнародна спільнота визнала безпечнішим інший шлях консервації або "замороження" етнорегіональних конфліктів, відкладаючи на довгу перспективу їхнє вирішення. Це стосується передусім пострадянських конфліктів, які на початку 1990-х років було досить складно вирішити несиловими методами.

Збройні конфлікти, що виникли на початку 1990-х рр. на території Грузії, Азербайджану й Молдови, були припинені. Однак російські миротворчі підрозділи, введені до зони конфліктів згідно з миротворчим мандатом СНД, роз'єднали не тільки конфліктуючі сторони, а й самі території, об'єктивно сприяючи утвердженню на них сепаратистських режимів. Підсумком минулого десятиліття стало їх де-факто незалежне існування – там почали формуватися політичні квазі – нації.

Певні сподівання в питанні вирішення «заморожених» конфліктів керівництво Грузії, Молдови та України покладали на формування нової системи регіональної безпеки в Південно-Східній Європі та на Кавказі.

Безумовно, що формування в Чорноморському регіоні та на Південному Кавказі системи регіональної безпеки і стабільності є одним із ключових завдань у зовнішньополітичних стратегіях усіх зацікавлених сторін. Проблема ж полягає у різних (часом діаметрально протилежних) підходах до побудови такої системи безпеки та відсутності консенсусу в цьому питанні. Система, що мала місце після розпаду «радянської» системи безпеки, уже не задовольняє країни регіону (насамперед Україну, Грузію й Азербайджан). Передусім щодо вирішення конфліктів – придністровського, абхазького, південноосетинського й карабаського, а також соціально-економічних проблем регіонів. Закономірно, що керівництво цих країн, особливо Грузії та України, намагається вирішити їх уже в рамках іншої, нової системи безпеки. Зокрема, в рамках концепції євроатлантичної інтеграції.

Ймовірність розв'язання конфліктів (принаймні, територіальних проблем) у руслі зацікавленості Києва, Тбілісі й Баку в новій системі безпеки невисока, оскільки за умови підтримки Росією невизнаних держав Південного Кавказу та Придністров'я потенціал конфронтації в їхніх відносинах із Тирасполем, Сухумі, Цхінвалом й Степанакертом лише посилюється.

Тбілісі й Баку вже підсилюють силовий тиск на невизнані держави, у тому числі й шляхом широкої модернізації своїх збройних сил із приведенням їх до стандартів НАТО. Це саме стосується і Кишинєва, який також поглиблює своє партнерство з Південноатлантичним альянсом, при збереженні позаблокового статусу.

В умовах асиметрії економічних потенціалів Вірменії та Азербайджану одним із варіантів підтримки наявного військового балансу в зоні карабаського конфлікту залишається членство Вірменії в Організації Договору про колективну безпеку.

Таким чином, *йдеться про «конкуренцію» пропозицій двох систем безпеки для Чорноморського та Південнокавказького регіонів: євразійської (ОДКБ) та євроатлантичної (НАТО).*

Основні особливості політики безпеки в Чорноморсько-Каспійському регіоні полягають у:

- геополітичній конкуренції позарегіональних гравців (США, ЄС та РФ) за контроль над енергетичними запасами Каспію та шляхами транспортування газу і нафти через Кавказ до ЄС;
- конкуренції між країнами Південного Кавказу за регіональне лідерство та напруженості відносин між Вірменією, Азербайджаном і Грузією;
- наявності “заморожених” конфліктів у Придністров’ї та на Кавказі, вирішення яких вимагає або консенсусу інтересів усіх зацікавлених сторін, або значне військово-політичне посилення однієї з груп інтересів.

Існує версія, згідно з якою розв’язання проблеми “заморожених” конфліктів на пострадянському просторі лежить у площині розвитку інтеграційних процесів. Але інтеграційний процес у рамках СНД набув затяжного й нестабільного характеру. Не дають відповіді на зазначені питання й інтеграційні проекти “другого покоління”: ЄврАзЕС і ГУАМ. Це пов’язано з тим, що країни СНД по-різному розглядають свій подальший шлях розвитку, покладаючи надії на такі зовнішні чинники, як: інтеграція в НАТО та ЄС або формування Євразійських інтеграційних форматів (ЄврАзЕС чи ШОС).

На початку 2000-х рр. країни Заходу, а також Україна, Грузія, Молдова та Азербайджані покладали значні надії на те, що буде прискорено зі утворення ГУАМ – Чорноморсько–Прикаспійського союзу держав. Перспектива полягала в можливості союзних країн проти конфліктні зусилля на Кавказі та Придністров’ї.

Такі підходи мали ґрунтуватися на:

- прозорості у виробленні й реалізації політики, спрямованої на вирішення конфліктів;
- виробленні спільного плану дій щодо залучення у процес врегулювання третіх сторін;
- врахуванні інтересів один одного в процесі врегулювання конфліктів;
- забезпеченні прав, свобод і безпеки громадян, які проживають у зонах конфліктів;
- відмові від застосування збройної сили та односторонніх дій, що можуть дестабілізувати ситуацію в регіоні.

Проте процес вироблення «єдиних підходів» не увінчався успіхом. Із жодного з перерахованих вище пунктів сторони не дійшли згоди, а сам переговорний процес набув елементів кулуарності й непрозорості.

Та попри політичні невдачі питання забезпечення трансрегіональної безпеки й стабільності набуває особливої актуальності: через території, де мають місце «заморожені» конфлікти, відбувається контрабанда, нелегальний трафік озброєнь, людей та наркотиків. Окрім того, сам факт існування непідконтрольних і невизнаних утворень створює безпекові загрози РФ, країнам ЄС і СНД.

Закономірно, що на початку 2000-х рр. питання остаточного врегулювання "заморожених" конфліктів знову постало на порядку дня. Розглядалася, зокрема, безліч проектів нормалізації державотворення в Грузії й Молдові: від асиметричної федерації до конфедерації.

Серед головних причин провалу багатьох перспективних пропозицій з врегулювання конфліктів стала трансформація суті самих конфліктів. Із площини етнонаціональних вони плавно почали зміщуватися у бік конфліктів між адміністративно-управлінським апаратом. Йдеться, зокрема, про економічну вигоду доходів від "тіньового" бізнесу для правлячих еліт "невизнаних держав" і "метрополій", збереження існуючого "невизнаного статусу".

Специфічні особливості регіональних конфліктів на пострадянському просторі Незважаючи на зусилля міжнародного співтовариства, процес врегулювання конфліктів на пострадянському просторі залишається складним. Досі не створено діючої структури регіональної безпеки, яка дозволила б країнам регіону протидіяти сучасним викликам і загрозам. Кожна конфліктна зона має свою специфіку.

На Кавказі є конфлікти, які вже сформувалися, такі, що формуються, та потенційні конфлікти на етнополітичній основі³⁹:

а) всередині країн Кавказького регіону (конфлікт між Південною Осетією, Абхазією і Грузією; Чечнею і РФ; Осетією та Інгушетією);

б) внутрішньорегіональні конфлікти (конфлікт між Вірменією та Азербайджаном);

в) державами сусіднього регіону (конфлікт між Грузією та РФ).

Конфліктна ситуація довколо Абхазії та Південної Осетії впродовж 2007 р. загострювалася. З боку Тбілісі, Сухумі й Цхінвалі відбуваються періодичні обвинувачення один одного в провокаціях. Ситуація навколо Абхазії та Південної Осетії, у свою чергу, впливає й на відносини між Грузією та Росією, між якими триває інформаційна війна.

З боку грузинської сторони, в 2007 р. велися пошуки шляхів розв'язання конфлікту в Південній Осетії. М. Саакашвілі заявив на саміті ОДЕР–ГУАМ: *"Ми не лише готові надати автономію Південній Осетії, не лише проводимо переговори з цього питання, а й плануємо виділити етнічним осетинам місця в центральному уряді"*.

Разом з тим Грузія в односторонньому порядку розірвала угоду з урядом Росії про взаємодію у відновленні економіки в зоні грузино-осетинського конфлікту й поверненні біженців, підписану 23 грудня 2000 року (Указ Президента Грузії № 261 від 20 квітня).

³⁹ Лунев С. Центральная Азия и Южный Кавказ как геополитические регионы и их значение для России//Центральная Азия и Кавказ. - 2006. - № 3(45). - С. 16.

Прагнучи мирного врегулювання конфлікту, Грузія вдалася до створення в Південній Осетії уряду альтернативного діючому. Його мав очолити Д. Санакоєв на противагу контролюючому близько 80% території РПО президенту Е. Кокойти.

Парламент Грузії, за пропозицією президента М. Саакашвілі, прийняв закон про створення «тимчасової адміністративної одиниці Південної Осетії» з наступним призначенням на посаду її голови Д. Санакоєва. Раніше в грузинських офіційних документах Південна Осетія називалася «Цхінвальським регіоном» або «колишньою Південноосетинською автономією». Натомість у тексті законопроекту про реституцію громадян Грузії осетинської національності повернули самоназву «Південна Осетія».

Таким чином, грузинська сторона запропонувала новий формат врегулювання грузино-осетинського конфлікту, у якому роль Російської Федерації практично повністю відсутня. Грузія намагається продемонструвати перед осетинським населенням і міжнародним співтовариством, що саме вона є ініціатором мирного врегулювання конфлікту, і що вона зможе реалізувати це завдання за умов наявності згоди інших сторін.

В 2007 р. ситуація навколо карабаської проблеми дещо стабілізувалася. Зменшилася кількість погроз застосування сили, що звучали з боку офіційного Баку. Каменем спотикання залишається, зокрема, проблема Лачинського коридору, від якого значною мірою залежить функціонування системи життєзабезпечення НКР.

Азербайджан, на відміну від Вірменії, готовий до компромісу, пропонуючи НКР високий рівень автономії у складі своєї держави, а також значні субсидії на відновлення соціальної й господарської інфраструктури. Влада Карабаху на ці пропозиції не реагує. Переговори президентів Азербайджану й Вірменії з проблем Нагірного Карабаху, які відбулися в Санкт-Петербурзі в середині 2007 р., не принесли реальних результатів, переговорний процес перемістився на рівень керівників зовнішньополітичних відомств.

Сучасні конфлікти в Нагірному Карабасі, Південній Осетії та Абхазії мають негативні наслідки для регіональної безпеки Південного Кавказу, що робить її вразливою для зовнішніх впливів та загроз. Окрім того, залученість зовнішніх акторів до боротьби за вплив у регіоні нерідко інтенсифікує протиріччя між країнами.

Негативним чинником можна вважати гетерогенний характер кавказької регіональної системи. Конфлікти та нестабільність призводять до деструктивних процесів у соціальній та економічній сферах, хронічної політичної нестабільності, збільшення потоку біженців.

3.4. Політика провідних світових гравців у зонах «заморожених» конфліктів та інтереси України.

Власні інтереси у зоні «заморожених» конфліктів мають Російська Федерація, Європейський Союз та Сполучені Штати Америки. Політика кожного з цих трьох ключових суб'єктів світової геополітики істотно відрізняється методами та способом її впровадження, але при цьому мета залишається спільною: мінімізувати вплив один одного на розвиток ситуації у цьому регіоні та посилити свої позиції.

Спільною загальною рисою інтересів Росії, ЄС та США є те, що кожен із провідних світових гравців спрямовує свою політику на закріплення та посилення власної ролі як найефективнішого медіатора у врегулюванні регіональних кризи з «насадженням» власних методів антикризового менеджменту.

Політика ЄС. У конфлікті інтересів довкола Придністров'я та на Південному Кавказі ЄС відстоює ідею демілітаризації та створення ефективної системи «м'якої» безпеки в Чорноморсько-Каспійському регіоні. Особливо це стосується Придністров'я, оскільки цей регіон розташований у безпосередній близькості до нових зовнішніх кордонів ЄС. Провідною лінією політики ЄС є сприяння рішенням Стамбульського саміту ОБСЄ 1999 року, згідно з якими Росія має вивести свої військові контингенти з Придністров'я та Грузії, вбачаючи у цьому дієвий крок у напрямі подолання тривалої стагнації переговорного процесу в «заморожених» конфліктах.

Важливість Південно-кавказького регіону для ЄС відображено в Резолюції Європарламенту від 26 лютого 2004 р. *“Політика ЄС щодо Південного Кавказу”*, в якій визначено напрями співробітництва ЄС з країнами Південного Кавказу. Відповідно до Європейської стратегії безпеки (2003 р.) Південний Кавказ є регіоном посиленого інтересу ЄС. З боку ЄС робиться головний акцент на співробітництві у сфері енергетики та у сприянні врегулювання конфліктів. У Концепції стратегічного сусідства (European Neighbourhood Policy. Strategy Paper (2004 р.) наголошується на зацікавленості ЄС у стабільному розвитку Південного Кавказу.

В лютому 2007 року в Брюсселі було створено Кавказько-Каспійську комісію Євросоюзу з метою вироблення нових підходів ЄС до політики регіону. До її складу ввійшли політичні й суспільні діячі з Азербайджану, Росії, США, Великобританії, Грузії, Вірменії, Німеччини, Литви, України, Словенії, Туреччини, Ірану та інших країн.

Політика ЄС у Придністров'ї та на Південному Кавказі ґрунтується на просуванні власних інтересів Євросоюзу, які полягають у *забезпеченні транзиту енергоресурсів до ЄС та створення нових транспортних коридорів без участі РФ*. Євросоюз зацікавлений у диверсифікації шляхів поставок нафти. У документі Європейської комісії «*Чорноморська синергія*» (Black Sea Synergy – a new regional cooperation initiative) (від 11 січня 2007 року) вже йдеться не тільки про зростаючу потребу Євросоюзу в енергоресурсах, а й зовнішню вразливість, що є результатом закупівлі нафти й газу у країн монополістів, надмірної залежності членів співдружності від «єдиного постачальника».

Попри те, що моніторингова Місія ЄС на придністровській ділянці українсько-молдовського кордону засвідчила відсутність у цьому регіоні контрабандної «чорної діри», участь ЄС як посередника щодо вирішення придністровського питання обумовлено закріпленням досягнутого результату. Брюссель вважає, що декриміналізація придністровської проблеми має бути підкріплена ефективним переговорним процесом, який у короткостроковій перспективі має завершитися остаточним розв'язанням придністровського конфлікту загалом.

Провідним напрямом участі ЄС в придністровському врегулюванні є *практична апробація Європейської політики сусідства*, яка має бути підкріплена надійними заходами формування без єдиного безпекового простору на східних кордонах ЄС. Тобто мова йде про мінімізацію різноманітних загроз безпеці ЄС в Чорноморсько-Каспійському регіоні.

Політика США. Традиційний інтерес США до Східної Європи та Кавказу обумовлюється стратегією поширення свого геополітичного впливу на пострадянські країни.

Інтерес США до відкритих на початку 90-х років ХХ ст. енергетичних ресурсів Каспійського басейну лежить і в основі активізації політики Вашингтона на Південному Кавказі. Разом з іншими країнами Заходу Сполучені Штати Америки скористалися зменшенням довіри кавказьких народів до Росії, запропонували їм допомогу у подоланні породжених радянською спадщиною та інспірованих деструктивними силами РФ кризових та конфліктних явищ.

Це виявилось як у розробці та реалізації за підтримки з боку США та Євросоюзу великих міжнародних енергетичних і транспортних проектів (ТРАСЕКА, нафтопровід Баку–Супса, південнокаспійський газопровід Баку–Тбілісі–Ерзерум, нафтопровід Баку–Тбілісі–Джейхан), так і в налагодженні багатогалузевого співробітництва.

Зростаюча присутність США на Південному Кавказі сприймається керівництвом Грузії та Азербайджану як чинник стабільності та економічного розвитку. Таким чином, інтереси Вашингтона на Південному Кавказі окреслюються курсом на визначені підтримку процесу становлення молодих незалежних держав, їх демократизації, а також підключення їх до контрольованої Сполученими Штатами Америки системи транснаціональних енергетичних коридорів. Після подій 11 вересня 2001 року інтерес США до регіону значно зріс. Якщо раніше політика США щодо Південного Кавказу була фактично складовою частиною “політики стосовно Росії”, то після вересневих терористичних актів вона стала «регіонально автономна» (поява американської військової складової в Грузії є тому підтвердженням).

Водночас необхідно зазначити, що кавказько-каспійський енергетичний комплекс поки що не приніс Вашингтону очікуваних економічних дивідендів. Таку ситуацію можна пояснити значними загостреннями конкурентного протистояння в регіоні між США і РФ й необхідністю залучення сюди нових матеріальних та політичних ресурсів.

Вашингтон розглядає «замороженні» конфлікти на Південному Кавказі як довгограючі перешкоди на шляху доставки каспійської нафти й газу на світовий енергетичний ринок⁴⁰.

Тут перетинаються економічні й політичні інтереси США, Росії, Ірану, Туреччини, держав Кавказу й Середньої Азії. Їх надмірна суперечливість фактично унеможлиблює швидке та безперервне підключення до світового ринку енергетичних запасів Чорноморсько-Каспійського регіону, а тому мало ймовірно, що доставка нафти із Середньої Азії й Кавказу буде можлива раніше 2010 року.

У цьому зв'язку США змушені виходити із стратегічної перспективи, розрахованої на десятиліття і не ставить за мету встановлення свого контролю над регіоном Південного Кавказу та Придністров'я в короткочасній перспективі. Їхні зусилля сконцентровані нині на віднайденні альтернативних схем розв'язання абхазької і південноосетинської проблем. Пропонується, зокрема, створення адміністративних одиниць на територіях, які перебувають під контролем Грузії або населені етнічними грузинами. Ці схеми не повністю влаштовують Грузію, оскільки Тбілісі сподівався на цілковите вирішення конфліктів на свою користь. Проте американські ЗМІ та експертні доповіді зусилля Грузії в Кодорській ущелині й у процесі формування альтернативного керівництва в Південній Осетії розглядають як такі, що сприяють реалізації цих планів.

Перехід США до поглибленого співробітництва з країнами регіону пояснюється передусім у залученні їх до євроатлантичного процесу. Вашингтон та Брюссель пропонують державам Південного Кавказу поглиблені програми партнерства з Альянсом та залучення цих країн до спільних безпекових проєктів. Водночас керівництво Пентагону та НАТО дає зрозуміти, що не вимагає від своїх партнерів форсування подій. Поки що йдеться про модернізацію збройних сил Грузії та Азербайджану, створення т. зв. формату «м'якої безпеки» для Кавказу.

⁴⁰ "Стратегічні Парадигми 2025: Планування безпеки США для Нової Ери" (Strategic Paradigms 2025:US Security Planning for a New Era), яке опублікував Інститут Аналізу Міжнародної Політики.

Так, на початку вересня 2007 р. президент Грузії Михайло Саакашвілі вніс на розгляд парламенту проект збільшення чисельності збройних сил з 27 до 32 тисяч осіб. Уряд Грузії ухвалив також рішення щодо створення п'ятої бригади ЗС і будівництва нової військової бази в Хоні. Напередодні у Вашліджварі (район Тбілісі) було відкрито нову військову базу для загону спецпризначення. Незабаром має бути завершено будівництво великої військової бази в Горі. Інтенсивно модернізуються військові бази у Вазіані, табори резервістів у Телаві та інших місцях. Уряд Грузії збільшив бюджет Міноборони загалом на 182,9 млн. США, що фактично становить 6% від ВВП країни.

Крім того, Грузія до 2008 р. має намір приєднатися до діючої в рамках НАТО єдиної європейської системи обміну даними — Airspace Situation Database Exchange System. Це означає, що інформація про ситуацію у повітряному просторі Грузії відразу передаватиметься до контрольних пунктів НАТО. Таким чином Тбілісі унеможливило в майбутньому порушення свого повітряного простору з боку РФ.

Отже, політика США у Придністров'ї та в «заморожених» конфліктах Південного Кавказу ґрунтується на **забезпеченні безпеки транспортних коридорів і енергопроводів на Кавказі та в Південно-Східній Європі**. З цією метою США реалізують політику поширення нових «м'яких форматів безпеки» на Кавказі та Придністров'ї, сприяють залученню інвестицій в молдовську, грузинську та азербайджанську економіку. Як зазначив верховний головнокомандувач об'єднаних збройними сил НАТО в Європі генерал Джеймс Джонс, на каспійську нафту, що йде через Кавказ, у найближчі п'ять років може припадати до 25% загальносвітового приросту виробництва нафти, крім того, "кавказькі вуглеводні забезпечать диверсифікованість джерел енергії для Європи". Важливо врахувати також, що Південний Кавказ «є ключовою географічною точкою в процесі поширення демократії й ринкової економіки в країни Центральної й Південно-Західної Азії».

Придністровський регіон та Грузія цікавить Вашингтон як черговий елемент впливу на нові демократії колишнього СРСР і є логічним продовженням встановлення свого геополітичного домінування в країнах ГУАМ. Забезпечення територіальної цілісності Молдови і Грузії, на яких наполягають США, розглядається Вашингтоном як елемент конструювання нового політичного простору в південній частині СНД з метою позбавлення Росії можливості залишити за собою вплив на ключові країни Східноєвропейського регіону та Південного Кавказу.

Помітним є той факт, що політика США у Придністров'ї та на Південному Кавказі більшою мірою проходить під впливом процесу розширення НАТО на Схід. Ця стратегія повністю вписується у глобальний план Вашингтона поступової ліквідації російської військової (а згодом, і політичної) присутності. Демілітаризація Придністров'я відкриває широкі перспективи щодо прискорення інтеграції Молдови у вигідний для США напрям.

США вважають, що значною перешкодою на шляху конструювання нової конфігурації пострадянського простору, субординованого ніж їхні інтереси, є «невизнані псевдодержавні утворення» – «unrecognized quasi-states» (Придністров'я, Абхазія, Нагірний Карабах та Південна Осетія), які своїм існуванням унеможливають остаточне його оформлення.

Політика Російської Федерації. До 2001 р. Росія проводила стосовно зон конфліктів на пострадянському просторі політику консервації «статус кво». РФ, залишаючись прихильником політичного врегулювання конфліктів при дотриманні територіальної цілісності Молдови та Грузії на основі вироблення особливого, надійно гарантованого статусу Придністров'я, Абхазії та Південної Осетії, виступає в переговорному процесі за збереження механізмів забезпечення стабільності в регіоні, включаючи діючі миротворчі операції.

Водночас, як зазначається в «Огляді зовнішньої політики РФ за 2007 р.» МЗС РФ, Росія занепокоєна тим, що *“заморожені” конфлікти на Південному Кавказі використовуються позарегіональними силами з метою зміцнення свого впливу в регіоні на шкоду російським позиціям*». РФ наполягає на вирішенні цих конфліктів у форматі *«позатимчасових та статусних рамок»*, що передбачає добровільну згоду сторін конфлікту на реалізацію виробленої ними ж у рамках діючих переговорних форматів моделі урегулювання. Зберігаючи присутність у регіоні своїх військових частин, Росія відстоює тезу про те, що евентуальне отримання Косово незалежності матиме прецедентний характер⁴¹.

Загалом дії РФ на Південному Кавказі та в Придністров'ї є надзвичайно суперечливими, оскільки продиктовані різноспрямованими інтересами. З одного боку, вона зацікавлена в мирному врегулюванні конфліктів, що принесло б їй вищий рівень стабільності на кордонах та нормалізацію умов життя для росіян у сусідніх державах. З іншого боку, збереження конфліктних ситуацій та військова присутність Росії дає їй змогу контролювати ситуацію на стратегічно важливих напрямках зовнішньої політики. Тому вона відіграє складну й часом суперечливу роль на Південному Кавказі і в Придністров'ї, намагаючись, з одного боку, зберегти вплив на підконтрольні Москві території, і з другого боку, забезпечити стабільність своїх південних кордонів.

Території *“заморожених”* конфліктів відіграють роль буферної зони для Росії, що побоюється зростання впливу США в Чорноморсько-Каспійському регіоні.

⁴¹ Обзор внешней политики Российской Федерации// http://www.mid.ru/brp_4.nsf/0/3647DA97748A106BC32572AB002AC4DD

Таким чином, політика Росії у Придністров'ї та в зонах «заморожених» конфліктів на Південному Кавказі у полягає використанні невизнаних Придністровської республіки, Абхазії та Південної Осетії як потужних важелів геополітичного впливу РФ на Україну, Молдову та Грузію. Саме з цією метою Росія усіляко сприяє збереженню існуючого статусу в Придністров'ї, Абхазії та Південній Осетії.

Також варто зазначити, що, з безпекової точки зору, Придністров'я, Абхазія та Південна Осетія для Росії – важливий військово-стратегічний плацдарм, що забезпечує їй вплив на Південному Кавказі та на південно-східну частину Європи, Причорномор'я і Балкани. Така стратегія яскравим чином вписується у нову американо-російську політику європейського стримування. Тому проблема збереження російської військової присутності у ПМР та на Південному Кавказі для Росії є досить актуальною, особливо у світлі масштабного розширення НАТО на Схід.

Інтереси Росії у цих регіонах обумовлюються не тільки військово-політичною, а й економічною та енергетичною присутністю, особливо у контексті реалізації нових проектів поставок енергоресурсів країнам Євросоюзу. Особливий інтерес Росії у Придністровському регіоні – це можливе створення постійно діючої військової бази збройних сил Росії для збереження балансу сил при розширенні НАТО на Схід. Після приєднання до НАТО Румунії, Чехії, країн Балтії, задекларованого стратегічного курсу України та Грузії на вступ до Альянсу, а також розгортання у Східній Європі американської системи ПРО Росія зацікавлена мати свій «форпост» у епіцентрі євроатлантичних інтеграційних процесів на теренах Східної Європи та країн колишнього радянського блоку.

На відміну від Абхазії та Південної Осетії, які фактично позбавлені промисловості, в ПМР існує металургійна та легка промисловість. Значна частина придністровських підприємств приватизована саме російським капіталом, який зацікавлений у збереженні свого контролю над придністровськими активами (загальна вартість контрольованих російськими економічними агентами підприємств ПМР сягає кількох мільярдів доларів США).

Збереження впливу на Придністров'я та Південний Кавказ розглядається РФ як складова політики відновлення російського культурного простору на СНД. У цих регіонах проживають сотні тисяч росіян (громадян Росії), турбота про яких є одним із пріоритетів зовнішньої політики Росії.

Проте у зв'язку з активізацією позарегіональних гравців (насамперед США і Євросоюзу) в Придністров'ї та Південному Кавказі Росії доводиться відмовлятися від ставки на «заморожування» конфліктів навколо невизнаних держав і намагатися виходити на узгоджені рішення з іншими зацікавленими сторонами⁴². До ідеї інтернаціоналізації миротворчих місій поступово схиляються й політичні лідери невизнаних держав.

Характерною складовою цього процесу стало проведення міжнародного моніторингу придністровської ділянки українсько-молдавського кордону силами представників Євросоюзу.

⁴² Смирнов Павел «Мерцающий режим» конфликтов самоопределений в Восточной Европе//Международные процессы. 2006. – №2. – С. 23.

Зміни в російській стратегії неминучі, оскільки вона ризикує відстати від суспільних настроїв у самих цих республіках. Кожна з них переживає складний процес зміни еліт – «революціонери першої хвилі», які очолювали сепаратистські рухи поступаються місцем представникам бізнес-структур. Останні зацікавлені в прагматичному вирішенні конфліктів, хоча й не порушують питання про повернення до метрополій. Вибори у Верховну Раду Придністров'я (грудень 2005 р.) це наочно підтвердили. Прикметно, що лідери невизнаних держав звертаються до західної аудиторії, сподіваючись на програми західної економічної допомоги, в обмін на пом'якшення політичного радикалізму.

Показовим в цьому зв'язку є мирний план, запропонований наприкінці 2005 р. лідером Південної Осетії Е. Кокойти:

- 1) заснувати зону економічного сприяння, яка б включала Південну Осетію й сусідні райони Грузії та Північної Осетії;
- 2) створити необхідні умови для реалізації в зоні конфлікту економічних проектів, фінансованих Єврокомісією та ОБСЄ.

Голова Верховної Ради Придністров'я Е. Шевчук у травні 2006 року, звертаючись до учасників Лондонської конференції з питань урегулювання придністровської проблеми, припустив можливість підписання тимчасової союзної угоди з Молдовою.

У січні 2006 р. президент РФ В. Путін виступив з пропозицією «універсального підходу» до розв'язання проблеми «невизнаних держав». На його думку, не можна відмовляти абхазам або південноосетинам у праві на незалежність, якщо таке право буде визнане за Косово. Це не означає, що Росія негайно визнає Абхазію або Південну Осетію як незалежні держави (подібно до того, як Туреччина визнала Республіку Північного Кіпру). Проте не треба забувати, що такі прецеденти в міжнародному житті мають місце. Загалом, не будучи в змозі врегулювати конфлікти на пострадянському просторі за власним сценарієм, Росія реалізує політику їх "косовізації": ні остаточного врегулювання, ні одностороннього визнання.

Формуються "пастки для діалогу": проведення повторних референдумів у Придністров'ї та Південній Осетії про незалежність створює нормативні труднощі для переговорного процесу. З іншого боку, Молдова й Грузія опосередковано підігрують Москві, ухвалюючи законодавчі обмеження щодо майбутнього статусу невизнаних територій. Наприклад, Молдова прийняла закон "Про статус Лівобережжя Дністра", що передбачає надання ПМР вузької автономії (за кримським зразком).

Попри все спостерігається певне зміцнення політичних режимів у невизнаних державах. У Придністров'ї та Південній Осетії відбулися президентські вибори, у результаті яких поновили свої мандати нинішні лідери; розгортаються політичні реформи, завданням яких є зміцнення виконавчої вертикалі. В Абхазії 4 березня 2007 р. відбулися парламентські вибори, метою яких також було стабілізувати політичне життя в республіці. У Нагорному Карабасі на грудневому референдумі (2006 р.) було ухвалено нову Конституцію.

За таких обставин Росія прагне встановити контроль над політичними процесами в невизнаних республіках шляхом формування ефективних менеджерських команд, субординованих під інтереси РФ.

Спостерігається також прагнення Росії зберегти "часткову суверенізацію" Придністров'я, Південної Осетії, Абхазії та Нагірного Карабаху, наблизити їхній статус до формулювання "частково визнаних". Цьому має прислужитися практика соціально-економічного субсидування невизнаних держав (виділення допомоги в розмірі до 10 млн. дол. США щомісяця для потреб соціальної сфери), відстоювання інтересів правлячих еліт невизнаних у міжнародних інституціях.

Інтереси України в сфері врегулювання конфліктів. Україна може відігравати одну з провідних ролей у розбудові єдиного трансрегіонального безпекового простору.

Пріоритетними для України, зокрема, є Придністровський регіон та зона Південного Кавказу, де Київ має безпосередні інтереси, пов'язані з забезпеченням національної, військово-політичної та енергетичної безпеки. Йдеться про участь Києва у врегулюванні «заморожених» конфліктів.

З точки зору геополітики та геостратегії, Південний Кавказ може стати ареною для втілення в життя зовнішньополітичних проектів й ініціатив нашої держави, підкріплюючи тим самим українську заявку на регіональне лідерство в Чорноморсько-Каспійському регіоні.

Для держав Південного Кавказу (у першу чергу Грузії та Азербайджану) Україна – це геополітичний союзник, вагомий економічний партнер, а також поступальної суверенізації держави.

Зовнішньополітичні інтереси країн ПК та України збігаються в таких питаннях, як європейська і євроатлантична інтеграція, взаємна допомога у відстоюванні інтересів перед Росією, співробітництво в енергетичній сфері, зміцнення економічної привабливості й створення сприятливого інвестиційного клімату в Чорноморському регіоні, а також вирішення «заморожених» конфліктів, насамперед, в Абхазії та Південній Осетії.

Питання доступу України до каспійських енергоресурсів у зв'язку з запуском нафтопроводу Баку-Тбілісі-Джейхан і газопроводу Баку-Тбілісі-Ерзерум залишається невирішеним, адже учасники, що задіяні в даних проектах, не зацікавлені в участі української держави як рівноправного партнера. Навіть нафтопровід Баку-Супса, що доставляє азербайджанську нафту в грузинський порт, поки не приносить Україні дивідендів у сфері диверсифікації енергоресурсів.

Участь українських миротворців у врегулюванні конфліктів в Абхазії, Південній Осетії та Нагірному Карабасі залишається відкритим питанням, однак виключно миротворча діяльність не є самоціллю, вона спрямована також на розв'язання проблеми диверсифікації енергопостачання.

Україна має стати невід'ємною складовою процесу формування системи енергетичної та регіональної безпеки Південного Кавказу. При цьому необхідно домагатися того, щоб враховувалися не тільки інтереси транзитних країн, але й України як рівноправного партнера.

Для України важливим є якнайшвидше впровадження проекту Одеса – Броди – Гданськ та формування коротшого маршруту транспортування центральноазійського газу до Європи, через свою територію. Маршрут Каспійське море – Кавказ – Чорне море – Україна – Європейський Союз повинен бути визначений як національно пріоритетний.

Залучення України, до співробітництва з ЄС на різних рівнях у Південнокавказькому регіоні дасть змогу набути реальні перспективи членства в Євросоюзі, а тому варто максимально повно використати запропоновані Брюсселем формати співробітництва, особливо у сфері фінансування регіональних проектів.

Тому саме в українських стратегічних інтересах прискорення врегулювання Придністровського конфлікту. Підсиленню українського чинника у регіоні сприяла б активізація прикордонного співробітництва з Придністров'я до України.

На сучасному етапі провідним завданням центральної влади України є конвертація потенційних переваг нашої держави в регіоні конфлікту, максимальне забезпечення українських економічних і гуманітарних інтересів на обох берегах Дністра, а тим самим підвищення статусу України в системі регіональної безпеки. Такі дії повинні відобразити готовність України до відповідальності за регіональну стабільність і дієздатність як донора, а не споживача європейської безпеки.

Придністровська проблема набуває політичної ваги у зв'язку з динамікою відносин у трикутнику Україна – Молдова – Румунія. На сьогодні Румунія надала своє громадянство 600 тис. мешканцям РМ, ще близько 1,5 млн. подало заяви на одержання румунського паспорта. Загалом населення Молдови становить 3,4 млн. осіб. Отже, нині майже 60% працездатного населення Молдови може вже мати румунське громадянство. Посилено проводиться політика румунізації культурного та інформаційного простору РМ. Румунська сторона взяла на себе зобов'язання щодо координації та видачі в'їзних віз жителям Молдови і створила Єдиний європейський центр видачі віз у Кишиневі.

Крім того, відбувається масова видача довгострокових віз до Румунії. На часі відкриття консульств Румунії в молдавських містах Бельці і Кагул. Загальна кількість бажаючих отримати румунські візи сягає майже 1 млн. осіб. Як зазначає молдавська газета Jurnal de Chisinau, *“магнетизм Європи неодмінно скаже своє слово – залучить робочу силу, вдихне надію, закличе жителів Бессарабії бути гордими тим, що вони є румунами”*.

Президент Румунії Траян Басеску заявив, що його країна *“шукатиме підтримки всередині Європейського Союзу для того, щоб Республіка Молдова повернулася до Європи, звідки вона пішла в 1940 році проти своєї волі”*. Тренд про об'єднання Румунії та РМ в Євросоюзі є популярнішим серед румунського та частини молдовського політикуму.

В короткостроковій перспективі очікується остаточне врегулювання статусу молдавсько-румунських відносин через підписання Базового договору між РМ та Румунією та Договору про кордони. Бухарест заявив про намір збільшити свої інвестиції й відкрити окрему кредитну лінію для Кишинева.

Фактично йдеться про посилене залучення РМ у політичний, культурний та економічний простір Румунії, яка з набуттям членства в ЄС та НАТО стала привабливою для значної частки молдован. Як зазначають молдовські експерти, станом на листопад 2006 р., у 80% представників політичної, культурної та економічної еліти РМ було подвійне (молдавське та румунське) громадянство. Опитування громадської думки серед молоді Молдови вказує, що 90% громадян не бачать перспектив Молдови як незалежної держави і виступають за об'єднання з Румунією.

Такі настрої в РМ дають підставу зробити висновок про кризу державності РМ та реальність реалізації сценарію розчленування Молдови та відходу від неї окремих територій. За прогнозами європейських експертів, Молдова як самостійна держава має “запас міцності” в 10–15 років. Розпад РМ створить для України потужні виклики з точки зору національної безпеки.

Зокрема, Придністров'я розглядається РФ як власний ексклав, який відіграє роль резонатора та стримує розширення ЄС та НАТО на Схід. У випадку розпаду РМ, Придністров'я неодмінно отримає можливість легалізувати свій статус. Неоднозначною є ситуація навколо Гагаузії. Цей регіон також не має наміру приєднуватися до Румунії. Водночас на території України компактно проживає вдвічі більше гагаузів, ніж у самій Гагаузії. Сепарація автономії в РМ стане новим поштовхом до політичної самоорганізації українських гагаузів та культивуваці ідеї про створення Буджакської республіки на території Одеської області.

Щоб уникнути в майбутньому негативних наслідків для України, у тому числі перенесення сепаратистських настроїв на свою територію, необхідно створити механізми амортизації загроз у регіоні. Потенційно це може розглядатися в контексті посилення впливу та залучення Придністров'я й Гагаузії до українського культурного, політичного та економічного простору, налагодження горизонтальних контактів, співробітництво між областями, посилення неформального сектору відносин з Придністровським регіоном та АТО Гагауз-Єрі.

Особливо перспективним є посилення економічної присутності українського капіталу в Придністров'ї, його участі в приватизаційних процесах, державне сприяння вітчизняним компаніям у веденні бізнесу в Придністровському регіоні, підтримка спільних проектів, спрямованих на соціально-економічний розвиток регіону.

У цьому зв'язку Україна має відмовитися від гострої рефлексії на прояви зовнішнього тиску і проводити власну чітко визначену політику, в основі якої лежать принципи прозорості та демократичності, жорсткого захисту власних економічних та політичних інтересів.

У справі залагодження етнополітичних конфліктів на теренах СНД важливу роль може відігравати координація безпекових дій усіх учасників Співдружності на основі спільно вироблених механізмів.

Загальними принципами узгодження без пекової політики країн СНД могли б стати:

- незастосування зброї;
- демілітаризація спірних територій;
- роззброєння незаконних військових формувань;
- визнання рівноправного статусу учасників конфлікту;
- розмежування повноважень і відповідальності конфліктуючих сторін;
- створення багатосторонніх комісій з подолання наслідків конфлікту;
- міжнародний контроль за виконанням підписаних договорів і угод.

Розділ 4. Європейський та євроатлантичний вимір національної безпеки України

4.1. Національна безпека України в умовах європейської інтеграції

Поява України та ряду інших нових незалежних держав у світовому політичному просторі у 1991 р. певною мірою була однією зі складових процесу формування нової міжнародної системи. Тому чутливість до змін у міжнародному середовищі, готовність адекватно реагувати на нові можливості та виклики, зокрема шляхом участі в інтеграційних об'єднаннях, є важливою умовою подальшого розвитку української державності⁴³ і зміцнення її національної безпеки.

Європейська інтеграція України, що передбачає набуття Україною у перспективі повноправного членства в ЄС, продиктована самим фактом належності України до європейської цивілізації. Євроінтеграційний процес передбачає здійснення глибоких перетворень у державі, утвердження в ній демократії та верховенства права, модернізацію політичної системи, посилення захисту прав людини, формування цілісної демократичної ідентичності українського суспільства, поширення сучасних технологій, закріплення України як конкурентоспроможного та інвестиційно привабливого учасника світової економіки.

Результатом європейської інтеграції стане утвердження в Україні європейських політичних, економічних, соціальних, гуманітарних стандартів, якісне підвищення життя суспільства. Сам процес інтеграції України до ЄС є стимулом для зміцнення внутрішніх демократичних та соціально-економічних реформ, а також додатковим консолідуючим чинником для

⁴³ Yavorska G. Constructing European identity in Ukraine (paper at the Conference International et Pluridisciplinaire: Pour une Maison de l'Europe contemporaine, « L'Europe: utopie ou levier du changement », Paris, 16-17 June 2006.

суспільства. Тому альтернативи європейській інтеграції Україна не має. Стратегічна мета залишається незмінною, а тактика України, зважаючи на складні процеси всередині ЄС та інституційні перетворення, має бути принципово гнучкою і багатоваріантною⁴⁴.

Отже, ключовою метою на європейському шляху має бути трансформація держави та суспільства, що спонукатиметься європейським вибором. У зв'язку з цим видимі переваги від європейської інтеграції в максимально широкому колі сфер життя держави та суспільства Україна отримає ще до набуття повноправного членства⁴⁵.

– **Адаптація законодавства України до законодавства, забезпечення прав людини.** Адаптація законодавства України до законодавства ЄС полягає у зближенні українського права із сучасною європейською правовою системою, що забезпечить розвиток політичної, підприємницької, соціальної, культурної активності громадян України, економічний розвиток держави у рамках ЄС і сприятиме поступовому зростанню добробуту населення, приведенню його до рівня, що склався у державах–членах ЄС. Адаптація законодавства України передбачає реформування її правової системи та поступове приведення у відповідність до європейських стандартів і охоплює приватне, митне, трудове, фінансове, податкове законодавство, законодавство про інтелектуальну власність, охорону праці, охорону життя та здоров'я, навколишнє природне середовище, захист прав споживачів, технічні правила і стандарти, транспорт, а також інші галузі.

– **Економічна інтеграція та розвиток торгівельних відносин між Україною та ЄС.** Глобалізація світового господарства, уніфікація національних економік на засадах СОТ, економічні тенденції в державах–членах ЄС у рамках консолідованого єдиною грошовою одиницею

⁴⁴ Яворська Г. М. Криза навколо конституції ЄС та євроінтеграційні перспективи України (про необхідність застосування багатоваріантних сценаріїв у політичній практиці) // Стратегічна панорама – 2005 – № 3.

⁴⁵ Зовнішня політика України – 2006: стратегічні оцінки, прогнози та пріоритети / За ред. Г.М. Перепелиці. – К.: ВД “Стилос”, 2007.

Європейського Союзу, потенційна взаємовигідність вільної торгівлі є важливими факторами економічної інтеграції та розвитку торгівлі між Україною та ЄС. Розвиток процесу економічної інтеграції полягає у лібералізації та синхронізованому відкритті ринків ЄС та України, взаємному збалансуванні торгівлі, наданні на засадах взаємності режиму сприяння інвестиціям з ЄС в Україну та українським експортерам на ринках ЄС, запровадженні спільного правового поля і єдиних стандартів у сфері конкуренції та державної підтримки виробників. Економічна інтеграція базується на координації, синхронізації та відповідності прийняття рішень у сфері економіки України та ЄС і передбачає ліквідацію обмежень розвитку конкуренції та обмеження застосування засобів протекціонізму, формулювання основних економічних передумов для набуття Україною повноправного членства у ЄС.

– **Політична консолідація та зміцнення демократії.** Політична консолідація передбачає неухильне поглиблення політичного діалогу і поліпшення загальної атмосфери стосунків між Україною та ЄС. Вона спрямована на гарантування політичної стабільності як в Україні, так і на всьому Європейському континенті; забезпечення мирного розвитку та плідного співробітництва всіх європейських націй; зміцнення демократичних засад в українському суспільстві.

Політичну консолідацію у контексті стратегії України на європейську інтеграцію слід розглядати у двох площинах. Зовнішньополітична консолідація спрямована, насамперед, на зміцнення європейської безпеки. З одного боку, вона включає всебічне входження України в європейський, правовий, економічний, інформаційний, культурний простір. З іншого – ідентифікацію політики ЄС щодо України, відокремлення її від політики ЄС щодо Росії та підтримку державами Європи та світовим співтовариством стратегії інтеграції України до ЄС. Істотною складовою зовнішньополітичної консолідації слід вважати згоду ЄС на поступове залучення України до регіональних ініціатив Союзу, а також відповідних форм політичного

діалогу, партнерства та співробітництва ЄС з державами – асоційованими членами ЄС та іншими державами. Одним із реальних внесків на шляху до зближення політичних позицій України та ЄС було б досягнення згоди щодо спільної платформи в ООН з глобальних міжнародних питань та приєднання України до спільних заяв ЄС, заяв, що приймаються державами–членами ЄС в рамках Спільної зовнішньої та безпекової політики і у відповідних міжнародних організаціях, у тому числі ООН та ОБСЄ, залучення України до спільних дій ЄС, а також вироблення і прийняття спільних позицій та проведення спільних дій України та ЄС.

Внутрішньополітична консолідація базується на виборі, зробленому українським суспільством на користь інтеграції до ЄС. Вона включає, насамперед, зміцнення демократії та верховенства права в державі. Європейська інтеграція сприятиме становленню громадянського суспільства в Україні і дальшому формуванню української політичної нації як повноправного члена сім'ї європейських націй. Важливим елементом внутрішньої консолідації є формування у суспільстві прихильності до ідеї набуття у майбутньому членства в ЄС як реальної можливості забезпечити гідне майбутнє для України та її громадян.

– **Адаптація соціальної політики України до стандартів ЄС.** Адаптація соціальної політики України полягає у реформуванні систем страхування, охорони праці, здоров'я, пенсійного забезпечення, політики зайнятості та інших галузей соціальної політики відповідно до стандартів ЄС і поступовому досягненні загальноєвропейського рівня соціального забезпечення і захисту населення.

– **Культурно-освітня і науково-технічна інтеграція.** Поряд із згаданими напрямками європейської інтеграції культурно-освітній та науково-технічний посідають особливе місце. Це зумовлено потенційною можливістю досягти вагомих успіхів у інтеграційному процесі саме на цих напрямках. Вони охоплюють галузі середньої і вищої освіти, перепідготовку кадрів, науку, культуру, мистецтво, технічну й технологічну сфери. Інтеграційний

процес на відповідних напрямках полягає у впровадженні європейських норм та стандартів у освіті, науці й техніці, поширенні власних культурних і науково-технічних здобутків у ЄС. У кінцевому результаті такі кроки працюватимуть на підвищення в Україні європейської культурної ідентичності та її інтеграцію до загальноєвропейського інтелектуально-освітнього та науково-технічного середовища.

– **Регіональна інтеграція України.** Практичне здійснення інтеграційного процесу можливе лише за умови доповнення загальноєвропейського виміру співпраці регіональною інтеграцією та поглибленням галузевого співробітництва України і ЄС. Ураховуючи важливу для ЄС тенденцію, висловлену в гаслі ЄС: “Від Союзу країн до Союзу регіонів”, цей напрям набуває особливого значення. Регіональна інтеграція передбачає встановлення і поглиблення прямих контактів між окремими регіонами України та державами-членами і кандидатами у члени ЄС, їх розвиток з метою поступового перенесення основної ваги інтеграційного процесу з центральних органів виконавчої влади на регіони, органи місцевого самоврядування, територіальні громади і, зрештою, якнайширшого залучення громадян України.

– **Галузева співпраця.** Галузева співпраця являє собою координацію і взаємодію між Україною та ЄС у конкретних галузях й сферах господарської діяльності. Пріоритет у галузевій співпраці слід віддати сфері транс'європейських транспортних, включаючи магістральні газо- та нафтопроводи, електроенергетичних та інформаційних мереж, співробітництву у галузі юстиції, запобіганню та боротьбі з організованою злочинністю і поширенням наркотиків, митній справі, науково-дослідницькій сфері, промисловій та сільськогосподарській кооперації тощо. Окремим і винятково важливим напрямом галузевого співробітництва є співробітництво в галузі використання атомної енергії в мирних цілях.

– **Співробітництво у галузі охорони довкілля.** Охорона довкілля є визнаним пріоритетом державної політики і предметом підвищеної уваги

громадськості в європейських державах, одним із головних напрямів діяльності ЄС та актуальною проблемою для України, зумовленою не лише наслідками аварії на ЧАЕС, а й загальним станом довкілля в Україні. В результаті співробітництво в галузі охорони довкілля має привести до створення безпечного і сприятливого для людини загальноєвропейського екологічного простору⁴⁶. Беручи до уваги підвищення актуальності питань екологічної безпеки, Україна активізує взаємодію з ЄС у цій сфері, активно співпрацюючи у питаннях протидії наслідкам кліматичних змін глобального потепління.

– **Інтеграція України до ЄС у контексті загальноєвропейської безпеки.** Безпека України у контексті загальноєвропейської безпеки ґрунтується на тому, що розвиток і зміцнення ЄС поглиблюють загальноєвропейську безпеку в усіх її вимірах.

Європейський Союз — одне з найвпливовіших економічних об'єднань світу прагне зміцнити свою роль як повноправний суб'єкт геополітики з метою сприяння реалізації інтересів його членів. З цією метою в раках ЄС дедалі більшої ваги набирає політична та безпекова інтеграція, виражена у Спільній зовнішній та безпековій політиці. Одне базових завдань цієї політики – забезпечення безпеки європейської спільноти у цілому та окремих її членів зокрема⁴⁷. З огляду на це, інтеграція України в Європейський Союз набуває цінності стратегічного національного інтересу не лише у економічній сфері, а безпосередньо для забезпечення національної безпеки Української держави, а також для поліпшення безпекової ситуації на Європейському континенті. Для України розвиток структур безпеки ЄС — це можливість паралельно з розвитком особливого партнерства з НАТО зміцнювати відносини у сфері безпеки та оборони з Євросоюзом. Відмова від інтеграції в євроатлантичні і європейські структури безпеки може створити

⁴⁶ Стратегія інтеграції України до Європейського Союзу // Офіційний сайт Міністерства закордонних справ України – <http://www.mfa.gov.ua>

⁴⁷ Корнієвський О., Терешко С. Європейський вектор безпеки: роль України // День – 2005. – № 44.

для України загрозову ситуацію опинитися за межами сучасних європейських безпекових процесів.

Саме у сфері безпеки Україна нині має перспективи стати не лише користувачем, а й реальним суб'єктом європейської політики безпеки. Перспективними напрямками співпраці між Україною та ЄС у рамках Європейської політики безпеки та оборони є надання послуг з переміщення військ та перевезення військових вантажів авіатранспортом України, залучення українських військових підрозділів до проведення миротворчих операцій під егідою ЄС, розвиток співробітництва між підприємствами ВПК України і держав ЄС з реалізації спільних проектів з розробки нових видів озброєнь та військової техніки, модернізації наявних видів, космічні програми тощо. Знаковим для розвитку співробітництва України з ЄС у сфері безпеки є прийняття Радою Міністрів ЄС резолюції щодо України в контексті зміцнення двостороннього співробітництва у сфері зовнішньої політики та політики безпеки, що не виключає залучення українських військових підрозділів і до складу європейських сил швидкого реагування, і до участі в об'єднаних тактичних силах Союзу⁴⁸.

Також перспективним напрямком співробітництва України та ЄС у сфері безпеки є миротворча діяльність. Відбувається посилення цієї складової в діяльності Євросоюзу: йде до свого завершення передача стабілізаційних повноважень від НАТО до Євросоюзу з урегулювання конфліктів на Балканах. Між цими організаціями розпочалися переговори щодо активного залучення можливостей та ресурсів ЄС до врегулювання конфліктів на Близькому Сході, в інших регіонах Азії, Африці; посилено увагу керівництва ЄС до превентивної антикризової політики Союзу як складової Європейської політики безпеки та оборони.

Один із пріоритетних напрямів співпраці України і ЄС у сфері регіональної безпеки — це врегулювання конфліктів на пострадянському

⁴⁸ Україна – ЄС у сфері миротворчості // Офіційний сайт Національного інституту стратегічних досліджень – <http://www.niss.gov.ua/book>.

просторі, насамперед придністровського. В базовій Угоді про партнерство та співробітництво між ЄС та Україною зазначено, що сторони зобов'язуються співпрацювати у напрямі розв'язання придністровської проблеми. При цьому Брюссель готовий підтримати зовнішньополітичні ініціативи України в регіоні як миротворця, уповноваженого європейською спільнотою⁴⁹. Нині Україну як миротворця запрошують Грузія й Азербайджан, що посилює значущість складової безпеки у зовнішній політиці нашої держави, адже Чорноморсько-Каспійський регіон став для ЄС питанням безпосередньої важливості, зважаючи на приєднання до Євросоюзу Болгарії та Румунії.

– **Енергетична безпека.** Особливе значення має співпраця України з ЄС у галузі енергетичної безпеки. Ця сфера має стратегічне значення для обох сторін. Меморандум про взаєморозуміння у співпраці в галузі енергетики між Україною та ЄС від 1 грудня 2005 р. чітко окреслює пріоритети у цій сфері і наголошує на особливій ролі України як безпечного та надійного транзитера енергоносіїв. У межах цієї співпраці досягнуто значного поступу. Україна вже отримала статус спостерігача в європейській енергетичній спільноті і ЄС підтримує намагання України стати її повноправним членом. Це означає, що Україна поступово долучається до членства в окремих інституціях ЄС, тобто здійснює реальний процес європейської інтеграції і працює на підвищення власної енергетичної безпеки, отримуючи перспективу участі у формуванні та функціонуванні майбутньої спільної політики енергетичної безпеки ЄС.

Отже, з глобальними геополітичними змінами у світі та Європі роль Європейського Союзу у сфері безпеки безперечно зростатиме. Україна має зважати на цей факт при реалізації політики національної безпеки. Статус України як держави, що має особливі відносини з НАТО та інтенсифікований діалог з питань членства в Альянсі, відкриває реальні перспективи для

⁴⁹ Угода про партнерство та співробітництво. Повний текст Угоди, підписаної між Європейським Союзом та Україною в Люксембурзі 16 червня 1994 року. — К.: Делегація Європейської Комісії в Україні, 1994.

наближення до тієї стартової позиції, з якої її можна було б розглядати як потенційного члена Європейського Союзу⁵⁰.

4.2. Євроатлантична інтеграція України як чинник зміцнення її національної безпеки

У сучасному світі відбувається формування якісно нової системи міжнародних відносин. Глобалізаційні процеси призводять до зміцнення взаємних зв'язків і одночасного посилення взаємної залежності держав, що вимагає послідовної координації міжнародних зусиль в економічній, політичній, оборонній сферах. Сучасне складне та динамічне міжнародне середовище організується за новими принципами, які позначені тенденцією до збільшення ролі міжнародних структур безпеки, оскільки проблеми економічного, політичного, екологічного та гуманітарного ґатунку якісно іншого, глобального рівня окрема держава, навіть наймогутніша, не спроможна подолати самотужки.

Глобалізаційні процеси справляють визначальний вплив на глобальні, регіональні та національні системи безпеки і поряд з новими можливостями загострюють старі, спричиняють появу новітніх загроз міжнародній безпеці, серед яких активізація глобальної геополітичної конкуренції, енергетична залежність, міжнародний тероризм, світові екологічні проблеми, взаємозалежність економік та економічні кризи, неконтрольовані міграційні процеси, викликані демографічними, соціальними, природними кризами, інфекційні захворювання, нелегальна торгівля зброєю і торгівля людьми, наркоторгівля тощо.

Виникає об'єктивна потреба у створенні нових дієздатних механізмів міжнародного співробітництва. Безпека суверенної держави, її ефективність

⁵⁰ Корнієвський О.А., Терешко С.В. Європейський Союз і Україна: перспективи та можливості співробітництва у сфері безпеки // Стратегічна панорама. – 2006. – №1.

значною мірою залежить від участі в успішних інтеграційних об'єднаннях, спроможних адекватно відповідати на нові виклики та загрози.

Загрози, породжені і загострені процесами глобалізації, мають транскордонний характер. З огляду на це, національного рівня гарантування безпеки вже не достатньо для їх попередження й подолання. Характерною ознакою сучасного безпекового середовища є зникнення чіткої межі між військовою та невійськовою сферами безпеки, внутрішньою та зовнішньою безпекою держав. Військова сила зберігає значення, але втрачає свою виняткову вагомість для збереження безпеки, яка базується на відкритості, прозорості та взаємній підтримці. В новому середовищі поняття суверенітету ускладнюється за рахунок спільних зобов'язань і доповнюється принципом солідарності. Відтак захистити національну безпеку шляхом проголошення нейтралітету чи позаблокового статусу або запровадження жорсткого візового режиму стає неможливим. Разом з тим неефективні будь-які форми ізоляціонізму⁵¹. Політика політичної, економічної та безпекової самоізоляції у будь-якій формі в умовах глобалізованого світу є не тільки неможливою, а й небезпечною, у крайньому випадку вона, здатна призвести до втрати національного суверенітету.

Протидіяти новітнім загрозам можна лише завдяки колективним міжнародним зусиллям. Жодна держава у сучасному світі, навіть коли йдеться про світові суперпотуги, не в змозі протистояти їм наодинці⁵². Особливо небезпечними можуть бути випадки одночасної дії кількох загроз, що посилюють одна одну (найзагрозливіший сценарій – зброя масового ураження може потрапити до рук терористів). До того ж кожна з окремих загроз здатна стимулювати появу інших (регіональні конфлікти призводять до екстремізму й тероризму, спричиняють занепад державного устрою, що

⁵¹ Bogomolov A. Ukraine's Strategic Security On a Crossroads between Democracy and Neutrality // *Quid* Ukraine's Strategic Security? - ESF Working Paper No. 24. January 2007. – P. 6.

⁵² A Secure Europe In A Better World European Security Strategy. Brussels, 2003.-

<http://www.mae.es/NR/rdonlyres/140E90B3-E188-4E78-9C80-32951BA0F/1836/europasegurapdf.pdf>

створює, у свою чергу, умови для функціонування організованої злочинності і т. п.)⁵³.

Головними формами такої протидії є створення глобальних та регіональних моделей безпеки з колективними засобами попередження загроз та їх подолання. Говорячи про безпеку, ми розуміємо під нею широкий перелік складових: політичну, оборонну, економічну, енергетичну, гуманітарну, екологічну, цивілізаційну⁵⁴. Крім необхідності пошуку колективних форм гарантування безпеки на міжнародному рівні, сучасний світ накладає на всіх його суб'єктів й особливу відповідальність. Ігнорування негативних та загрозливих тенденцій, що відбуваються в іншому кінці світу, призводить до появи відповідних загроз поблизу своїх кордонів або безпосередньо у своїй країні. Тож Україна як кожна сучасна держава не має права уникати викликів глобалізованого світу, вона приймає їх й шукає адекватні та системні відповіді, що засвідчує стратегічний курс на європейську та євроатлантичну інтеграцію України. Завдяки реалізації цього курсу Україна не лише зміцнює власну національну безпеку, політика безпеки Української держави має стати невід'ємною складовою загальної системи безпеки Європейського континенту, що передбачає активну участь України у європейських та євроатлантичних безпекових структурах.

Таким чином, Україна виходить з того, що в сучасних умовах жодна країна світу не в змозі самотійно забезпечувати свою безпеку від глобальних викликів і загроз. Взаємопов'язаність та взаємозалежність країн у сучасному світі – економічна, політична, соціальна, інформаційна, енергетична, природна, військова – створення міждержавних об'єднань, таких як Північно-атлантичний альянс або Європейський Союз та інших міжнародних політико-економічних структур – руйнує традиційну замкненість країн у межах своїх кордонів як і саму ідеологію нейтральності.

⁵³ Там само.

⁵⁴ Експертна доповідь: “Україна в 2006 році: внутрішнє і зовнішнє становище та перспективи розвитку” / Авторський колектив. Відп. ред. Тищенко В.І. – К.: ТОВ “Славутич-Дельфин”, 2007.

Однією з небагатьох систем міжнародної безпеки, що впродовж багатьох десятиріч доводить свою ефективність, є НАТО. З огляду на це, саме інтеграція до Альянсу є для багатьох держав Євроатлантичного регіону є оптимальним інструментом гарантування власної безпеки. В умовах формування єдиного світового простору міжнародної безпеки позиція нейтралітету і позаблоковості поступово і неухильно втрачає сенс. Навіть традиційно нейтральні європейські держави користуються перевагами системи колективної безпеки, що формується завдяки НАТО і вносять свій внесок у формування трансатлантичної та загальноєвропейської архітектури безпеки⁵⁵. В цих умовах Україна також стала на шлях євроатлантичної інтеграції з метою забезпечення національної безпеки держави.

Говорячи про переваги, які у майбутньому може принести членство України в Північноатлантичному альянсі, потрібно зупинитися на таких пунктах, при цьому підкреслюючи, що сьогоденне НАТО – це військово-політичне об'єднання держав на основі спільних інтересів та спільних цінностей. Євроатлантична інтеграція – це не питання танків та гармат, а широке поле співробітництва, починаючи від інвестицій та закінчуючи сферою науки.

Членство України в НАТО матиме глибоке цивілізаційне значення для нашої країни. Воно означатиме її входження у спільноту провідних демократій світу, що підвищить авторитет нашої держави, її статус та роль у системі міжнародних відносин. У цьому контексті реалізація та захист національних інтересів України у світі розглядатиметься багатьма країнами крізь призму її членства в Альянсі, а національна безпека України стане питанням безпеки інших членів НАТО. Після вступу до Альянсу Україна братиме безпосередню участь у процесах вироблення та прийняття рішень щодо подальшого розвитку європейської і євроатлантичної безпеки, які не

⁵⁵ Яворська Г. Позаблоковий статус: Політичний продукт другої свіжості // Дзеркало тижня – 2006. – № 15 (594) 22 — 28 квітня.

лише стосуються інтересів національної безпеки України та НАТО, а й формують сучасне середовище євроатлантичної безпеки, включаючи безпеку України.

Членство в НАТО, відповідно до умов Вашингтонського договору, гарантуватиме Україні захист її суверенних прав, зокрема таких, як посягання на територіальну цілісність, порушення державного кордону, військова агресія, втручання у внутрішні справи, підбивна діяльність іноземних спецслужб, політичний та економічний шантаж тощо. Зокрема, у випадку членства нашої держави в НАТО неможливими стануть події схожі на конфлікт навколо о. Коса Тузла, силове втручання у виборчий процес з боку іноземної держави, несанкціоновану висадку іноземного десанту на територію України. Наша держава не буде об'єктом провокацій на кшталт закликів до перегляду статусу Севастополя та Кримського півострова. Національним інтересам України відповідає взаємодія з країнами-членами НАТО у боротьбі проти міжнародного тероризму, поширення зброї масового ураження, нелегального обігу наркотиків, торгівлі людьми, в питаннях захисту навколишнього середовища, становлення громадянського суспільства тощо.

Оборонна складова держави зміцнюється за рахунок реформ в армії та секторі безпеки. Армії держав НАТО краще оснащені, екіпіровані та підготовлені, традиційні спільні навчання сприяють підвищенню вишколу військових. НАТО надає допомогу у розв'язанні проблем звільнених у запас військовослужбовців. Військові Альянсу також мають високий рівень соціального забезпечення. Щодо позитивів, які Україна вже має сьогодні, слід згадати проєкт НАТО щодо створення Трастового фонду для ліквідації надлишків застарілих боєприпасів в Україні, а їх – 133 тис. тонн, 1,5 млн. одиниць застарілої стрілецької зброї та 1 тис. одиниць переносних зенітно-ракетних комплексів. Саме завдяки НАТО було збережено найбільший у Європі полігон “Яворів” у Львівській області, до забезпечення діяльності якого залучається велика кількість цивільних осіб приватних компаній

малого та середнього бізнесу, отримуючи постійну роботу і замовлення на надання побутових та інших послуг⁵⁶.

Членство у НАТО гарантує безпеку своїм членам не лише від зовнішніх загроз. у рамках Альянсу діють масштабні програми з попередження надзвичайних ситуації природного і техногенного характеру, захисту навколишнього середовища, подолання їх наслідків й порятунку людей та довкілля.

Членство України в НАТО сприятиме її економічному зростанню. Політична та безпекова інтеграція в рамках Альянсу сприятиме підвищенню довіри до нашої держави з боку її союзників по блоку як до країни, що сповідує спільні з ними цінності, умови розвитку суспільства та державного управління. Визнання за Україною всіх цих рис за її долучення до НАТО сприятиме активізації економічного співробітництва з країнами Альянсу, зростанню інвестицій в українську економіку, створенню кращих умов для виходу на західні ринки. Союзниками, і, як результат, економічними партнерами, стануть найбагатші країни світу (зокрема шестеро із держав “великої сімки”). Неможливо назвати точну цифру фінансових вливань, які може отримати Україна, проте досвід країн попередніх хвиль розширення свідчить про значне зростання прямих закордонних інвестицій. У 1997 р. в економіку Польщі було інвестовано 2,7 млрд. дол. США, у 1998р. – 5 млрд. дол. США, а в 1999 р. – році вступу Польщі до НАТО – вже 8 млрд. дол. США. Щодо Чехії й Угорщини цифри ще більш вражаючі. У 1997 р. прямі іноземні інвестиції в економіку цих країн становили відповідно 4 і 6,2 мільярди, у 1998 – 9,8 і 10, 2 млрд., у 1999 р. – 12,8 і 14,5 млрд. дол. США. Після вступу Болгарії до НАТО іноземні інвестиції в економіку цієї країни зросли вдвічі. У 2004 р., після вступу Румунії до НАТО, обсяг прямих іноземних інвестицій зріс на 141% порівняно з 2003 р.⁵⁷

⁵⁶ Переваги членства в НАТО. Сайт “Україна–НАТО” <http://www.ukraine-nato.gov.ua/nato>.

⁵⁷ Там само.

Розвиток отримає наукова та освітня галузі. Північноатлантичний альянс забезпечує широку підтримку науковим дослідженням та освітнім проектам. Важливо, що переважна більшість таких досліджень та проектів не пов'язана з військовою сферою, а сприяє розвитку наукової думки саме у цивільних галузях та створенню інноваційно-інформаційного суспільства⁵⁸.

Безпосередньо сам процес вступу в НАТО та виконання вимог членства в Альянсі сприяє здійсненню широкого переліку трансформацій у державі ще до набуття повноправного членства. Інтеграція до НАТО є стимулюючим чинником для проведення внутрішніх політичних та соціально-економічних реформ усіх сфер суспільного життя, гармонізації законодавства з правовими нормами та демократичними принципами країн-членів НАТО, становлення громадянського суспільства, прискорення трансформацій Збройних Сил України, встановлення цивільного демократичного контролю над оборонним та безпековим секторами держави⁵⁹.

Побуває думка, що вступ у НАТО потребує величезних фінансових затрат на реформування армії та підведення її до стандартів блоку. Однак на цей закид всі члени НАТО – і старі, і нові вже дали відповідь: у безпеки немає ціни і це та річ, на якій економити не можна. Особливо це актуально у контексті сучасних глобальних загроз, які потребують колективного захисту і колективної боротьби з ними.

Політика зміцнення національної безпеки України та підпорядкована їй зовнішньополітична стратегія держави визначальним чином пов'язані з інтеграцією до НАТО та Європейського Союзу. В умовах глобалізації, коли національна безпека будь-якої країни не може адекватно забезпечуватися без тісної співпраці з впливовими міжнародними структурами безпеки, євроатлантична інтеграція залишається ключовим елементом політики національної безпеки нашої держави, гарантією нашого вільного

⁵⁸ Гайдуков Л., Терешко С. Альянс без погонів. Наукова та освітня складові в сучасній діяльності НАТО та євроатлантичній інтеграції України / Політика і час. – 2006. – №6.

⁵⁹ Гайдуков Л., Терешко С. Річ, на якій економити не можна. НАТО: від образу ворога до порозуміння та співробітництва / Політика і час – 2005. – №7.

демократичного, економічного, соціального розвитку. За формування єдиного світового простору міжнародної безпеки позиція нейтралітету та позаблоковості неухильно втрачає сенс. Вступ до ЄС є стратегічною метою України, досягнення якої повинно супроводжуватися впровадженням європейських політичних, економічних, соціальних стандартів у контексті реалізації національних інтересів держави. Євроінтеграційна стратегія України має враховувати взаємопов'язаність процесів інтеграції до ЄС та НАТО. Відтак європейська та євроатлантична інтеграція України виступають як провідні та системно пов'язані чинники національної безпеки держави, забезпечуючи сучасну і адекватну відповідь на новітні загрози та виклики.

4.3. Європа – Чорноморський регіон: питання безпеки та співробітництва

Важливим позитивним чинником забезпечення безпеки в Чорноморському регіоні є поступове посилення стабілізуючої ролі ЄС та НАТО, активізація їх участі не тільки в економічних та енергетичних проектах регіону, а й у політичних та безпекових. Україна має реальні можливості налагодити ефективну співпрацю з євроатлантичними структурами, зокрема через регіональні структури Чорноморського простору.

Усвідомлення ЄС себе як впливового геополітичного гравця підштовхує його до переосмислення своєї ролі у Чорноморському регіоні. Останнім часом спостерігається тенденція щодо активізації інтересу ЄС до економічних та зовнішньополітичних процесів, які відбуваються в країнах регіону. Це пов'язано не лише зі вступом Болгарії та Румунії до ЄС 1 січня 2007 року, але і з прийняттям 11 квітня 2007 р. стратегічного документа ЄС ***“Чорноморське співробітництво – нова ініціатива для співробітництва в регіоні”*** (Black Sea Synergy – a new regional cooperation initiative)⁶⁰. Прийняття

⁶⁰ Communication from the Commission to the Council and the European Parliament Brussels, 11.04.2007 COM (2007) 160 final “Black Sea Synergy – A New Regional Cooperation Initiative”. www.icbss.org/index.php?option=com_docman&task=doc_download&gid=360.

такого документу свідчить про існування спільного геополітичного бачення країн ЄС щодо процесів та перспектив розвитку Чорноморського регіону. Євросоюз передусім зацікавлений у розв'язанні безпекових та енергетичних проблем, на відміну від США, які прагнуть обійняти позицію лідера у ширшому Чорноморському регіоні, Євросоюз не ставить перед собою ціль бути лідером у регіоні, принаймні на середньострокову перспективу.

Східна політика ЄС, що охоплює і країни Чорноморського регіону, за 15 років свого існування пододала кілька важливих етапів до того, як вона набула “Європейської політики сусідства”. Цей шлях – від Маастрихту, 1991 р., через Угоди про асоціацію, вироблення “копенгагенських критеріїв” та “білої книги”, до приєднання країн Центральної Європи та Прибалтики та розробки нової політики сусідства – здавався занадто швидким, однак послідовним.

Нова політика сусідства ЄС розроблена як засіб врегулювання тих розбіжностей, які виникали або могли виникнути в результаті розширення ЄС. Політика сусідства охоплює не тільки середземноморські країни та Білорусь, а й деякі країни ширшого Чорноморського регіону, зокрема Південного Кавказу: Азербайджан, Вірменію, Грузію, а також нові незалежні держави Молдову і Україну. Для реалізації поставленого завдання передбачалося використання вже наявних механізмів співробітництва, а також створення нового інструменту зміцнення транскордонного та прикордонного співробітництва в рамках програми Європейського сусідства.

Програма Європейського сусідства передбачає надання коштів для проведення не тільки програм безпосередньо прикордонного співробітництва, але і проектів регіонального розвитку за участі кількох держав-партнерів⁶¹. Результативність співробітництва оцінюватиметься органами, створеними раніше в рамках інших форматів – Угоди про партнерство та співробітництво або Угоди про асоційоване членство.

⁶¹ Communication from the Commission to the Council and the European Parliament Brussels, 11.3.2003 COM (2003) 104 final “Wider Europe— Neighbourhood: A New Framework for Relations with our Eastern and Southern Neighbours. www.mfa.gov.ua/data/upload/publication/mfa/ua/2822/communication.pdf.

12 травня 2004 р. Комісія представила також *концепцію стратегічного розвитку сусідства*, яка визначає принципи співробітництва, його географічні кордони, методи реалізації нової політики⁶². Додатково в документі зазначені пріоритети регіонального співробітництва, зокрема розвиток субрегіональних організацій (ОЧЕС, ЦЄІ тощо) та єврорегіонів. Значну увагу в документі приділено співробітництву ЄС з країнами Південного Кавказу. Так, зазначається, що ЄС дуже зацікавлений у стабільності та розвитку Південного Кавказу.

Європейська стратегія безпеки, схвалена Європейською Радою у грудні 2003 р., визначає Південний Кавказ як один з регіонів, в якому ЄС має значні інтереси (“a stronger and more active interest”)⁶³. ЄС повинен визначити можливість укладання Планів дій з цими країнами в майбутньому, зазначається в документі. З цією метою Комісія має доповідати Раді про прогрес, досягнутий кожною країною у зміцненні демократії, верховенства права та дотримання прав людини. В документі акцентується на співробітництві у сфері енергетики та у сприянні ЄС щодо врегулювання конфліктів. У цьому ж контексті побудована резолюція Європарламенту від 26 лютого 2004 р. “*Політика ЄС щодо Південного Кавказу*”, що визначає напрями співробітництва ЄС з країнами Південного Кавказу⁶⁴. З прийняттям цього документа країни Південного Кавказу включені до нової політики сусідства ЄС.

Зовнішньополітична активність ЄС на Південному Кавказі, зокрема, проявляється у впровадженні власної моделі регіонального співробітництва, суть якої полягає у реалізації ідеї створення *Загальнокавказької економічної зони*, що має стати невід’ємною складовою загальноєвропейського економічного простору. Запропонована модель охоплює лише країни

⁶² Communication from the Commission Brussels, 12.05.2004COM (2004) 373 final “European Neighbourhood Policy. Strategy Paper”. www.ec.europa.eu/world/enp/pdf/strategy/strategy_paper_en.pdf.

⁶³ A Secure Europe in a Better World. European Security Strategy. Brussels, 12 December 2003. www.consilium.europa.eu/uedocs/cmsUpload/78367.pdf.

⁶⁴ EU policy towards South Caucasus / European Parliament resolution with a European Parliament recommendation to the Council on EU policy towards the South Caucasus 2003/2225(INI)P5_TA(2004)0122. [www.europarl.europa.eu/registre/seance_pleniere/textes_adoptes/definitif/2004/02-26/0122/P5_TA\(2004\)0122_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/registre/seance_pleniere/textes_adoptes/definitif/2004/02-26/0122/P5_TA(2004)0122_EN.pdf).

Південного Кавказу, таким чином механізм регіонального співробітництва заради підтримки стабільності та безпеки не поширюється на інші держави Чорноморського регіону. Особливу увагу країни ЄС приділяють врегулюванню “заморожених” конфліктів у регіоні. Запропонована модель не передбачає, що країни Південного Кавказу в результаті вдалої реалізації проекту зможуть претендувати на повноправне членство у ЄС.

Серед елементів політики ЄС у Чорноморському регіоні можна виокремити такі:

Співробітництво щодо врегулювання конфліктів. До 2005 року фактично була відсутня позиція ЄС щодо врегулювання конфліктів у Чорноморському регіоні, крім заяв щодо застосування мирних засобів.

ЄС бачиться країнами об’єднання як незаангажований посередник у процесах врегулювання, який має інтереси, що збігаються з інтересами інших держав регіону. Країни Чорноморського регіону та Вірменія сприймають ЄС не просто як нового сусіда, а й як прогнозованого партнера, спроможного забезпечити стабільність і економічний добробут.

У ЄС розуміють, якщо він залишатиметься осторонь процесів врегулювання конфліктів, існує велика вірогідність, що проблеми Чорноморського регіону перекинуться на Європу, що створюватиме небезпеку для східних кордонів ЄС. Враховуючи це, певна частина нової ініціативи ЄС “Чорноморська співпраця” присвячена питанню врегулювання “заморожених” конфліктів.

Позиція ЄС полягає у тому, що посилення регіонального співробітництва не має на увазі безпосередню участь ЄС у врегулюванні конфліктів, але розвиток співробітництва сприятиме генерації більшої взаємної довіри і таким чином усуненню певних перешкод, які стоять на шляху врегулювання.

Попри таку обмеженість політики ЄС щодо врегулювання конфліктів у Чорноморському регіоні в рамках документа від 11 квітня 2007 р., Європейська комісія вважає, що Євросоюз має посилити свою роль через

політичне залучення до зусиль з урегулювання конфліктів у Придністров'ї, Абхазії, Південній Осетії та Нагірному Карабаху шляхом проведення моніторингу за процесами врегулювання та за безпекою кордонів. ЄС вважає за доцільне надавати допомогу у проведенні економічних реформ, поліпшенні системи державного управління, участі громадськості, а також у просуванні заходів зі зміцнення довіри та діалогу між сторонами конфліктів.

Перша ініціатива залучити ЄС до вирішення *придністровського конфлікту* була запропонована країнами-членами ГУАМ на саміті об'єднання 22 квітня 2005 р. у Кишиневі і вона викликала інтерес з боку ЄС. Унаслідок цього ЄС призначив Спеціального представника у Придністров'ї. Також було змінено формат переговорів з 5 (ОБСЄ, Росія, Молдова, Україна та Придністров'я) на "5+2" шляхом включення до переговорів ЄС та США як спостерігачів. Але процес переговорів не відбувався понад рік через небажання Придністров'я.

Молдова вважає ідеальним варіантом – присутність міжнародної або європейської миротворчої місії замість російських миротворців, а також сподівається на підтримку з боку ЄС у питанні виведення військ РФ з Придністров'я.

Одним із значних досягнень є діяльність Місії ЄС зі сприяння на українсько-молдовському кордоні (the EU Border Assistance Mission at the Ukrainian-Moldovan border (EU BAM)). Штаб-квартира Місії розташована в Одесі. Є також кілька периферійних відділень місії та більше 100 центрів спостереження. Метою діяльності Місії є надання сприяння у забезпеченні безпеки молдовсько-українського кордону, а також спостереження за дотриманням нового митного режиму з березня 2006 р.⁶⁵ Зміцнення кордонів та співробітництва митних служб на регіональному рівні, на думку ЄС, підвищує рівень безпеки та допомагає боротися з наслідками конфлікту,

⁶⁵ Гончарук М. Моніторинг у Придністров'ї / Журнал Прикордонної Служби України "Кордон" – 2006. – № 3 – www.pvu.gov.ua/inf/gurnal/stat1-3-06.htm

такими як організована злочинність, торгівля людьми та зброєю, наркотиками, контрабандою тощо.

Участь ЄС у врегулюванні конфліктів на Південному Кавказі.

Фактично з 1997 р. по 2006 р. у конфліктах на території Грузії ЄС обмежувався фінансовою допомогою на відновлення районів, постраждалих від конфліктів. Лише у 2003 році, коли ЄС призначив свого Спеціального представника на Кавказі, можна говорити про початок включення Євросоюзу до процесів врегулювання конфліктів⁶⁶.

Одним із завдань Спеціального представника ЄС на Кавказі стало сприяння відновленню миру в Азербайджані, Вірменії, Грузії та поверненню біженців. Однак насправді мандат Спеціального представника поширювався лише на підтримання дій ООН та ОБСЄ в регіоні. Лише у 2006 р. мандат був розширений до сприяння у врегулюванні конфліктів, оскільки ЄС почав шукати можливі варіанти більш активного свого залучення до цих процесів.

Активізуючи свою участь у врегулюванні конфліктів, особливо на Південному Кавказі, ЄС наражається на небезпеку зіпсувати свої відносини з РФ. Більшість країн ЄС виступають проти активізації участі Євросоюзу в процесі врегулювання конфліктів, отже єдина позиція щодо цього питання у ЄС відсутня. Російським чинником пояснюється і прагнення ЄС співробітничати більше з ОЧЕС, членом якої є Росія, а не з ОДЕР–ГУАМ, який Росія сприймає негативно.

Великобританія, Польща та Литва провели в Європейській Комісії та Європарламенті велику роботу щодо аналізу російської політики у Грузії. В ЄС активізувалася робота з вивчення цього питання, дано відповідні доручення робочим апаратам підготувати пропозиції з оцінкою політики Росії та ситуації в російсько-грузинських відносинах, включно з проблемою миротворчих сил у Абхазії та Південній Осетії.

⁶⁶ Council Joint Action 2003/872/CFSP of 8 December 2003 extending and amending the mandate of the Special Representative of the European Union for the South Caucasus. www.ue.eu.int/uedocs/cmsUpload/L326-13.12.2003.pdf.

У 2006 році ЄС через свого Спеціального представника долучився і до карабаського конфлікту, не беручи безпосередньої участі у переговорах, однак виявляючи готовність зробити свій внесок. ЄС може застосувати ті важелі та інструменти, якими він користується в контексті спільної європейської політики безпеки й планів дій у рамках політики європейського сусідства із країнами Південного Кавказу, щоб підтримувати переговорний процес, зусилля ОБСЄ й МГ ОБСЄ.

Зацікавленість ЄС у врегулюванні конфліктів у Чорноморському регіоні впливає з бажання європейських країн забезпечити потік енергоносіїв з Каспію та Середньої Азії, а також безпеку торгових комунікацій у рамках проекту ТРАСЕСА (Новий Шовковий шлях).

Співробітництво з питань миробудівництва (peacebuilding).
Політичний діалог ОДЕР-ГУАМ з ЄС, який відбувається паралельно з посиленням взаємодії ЄС з ОЧЕС, передбачає визначення ймовірних сфер співробітництва: моніторинг виборчих процесів, допомога у становленні державних інститутів, надання грантів на відновлення порушених регіонів та розвиток економіки, зміцнення кордонів, боротьба з торгівлею жінками та дітьми, боротьба з корупцією та контрабандою, вжиття відповідних заходів щодо боротьби з трафіком наркотичних та психотропних речовин.

Для вирішення цих питань, на нашу думку, має бути налагоджено ефективну взаємодію Віртуального Центру ОДЕР-ГУАМ по боротьбі з організованою міжнародною злочинністю з відповідними компетентними структурами ЄС.

Важливим напрямом взаємодії з ЄС має бути налагодження співробітництва у сфері боротьби з міжнародним тероризмом та проявами агресивного сепаратизму. Україна підтримує дії ЄС у відповідності до рішень, визначених у Декларації ЄС щодо боротьби з тероризмом, Стратегічним цілям ЄС у боротьбі проти тероризму, Декларації про солідарність у боротьбі з тероризмом, а також схвально оцінює введення посади Координатора ЄС з питань боротьби з тероризмом.

Транскордонне співробітництво. Країни регіону є учасницями Чорноморської програми Інструменту Європейської політики сусідства (2007–2013) (ENPI Black Sea Program). В цю програму включено Азербайджан, Вірменію, Болгарію, Грецію, Грузію, Молдову, Румунію, Росію, Туреччину та Україну. Метою цієї програми є підтримка транскордонного співробітництва в Чорноморському регіоні. Серед основних завдань – формування єдиного економічного та соціального простору Чорноморського регіону, своєчасне реагування на виклики та загрози в регіоні, забезпечення безпеки кордонів та налагодження контактів між мешканцями прикордонних регіонів.

Взаємодія з питань захисту навколишнього середовища.

Співробітництво між країнами Чорноморського регіону та ЄС у сфері екології здійснюється у рамках Бухарестської конвенції. Конвенцію щодо захисту Чорного моря від забруднення (Бухарестська конвенція) було підписано у 1992 р. шістьма прибережними державами (Болгарія, Грузія, Румунія, Росія, Туреччина та Україна). Європейська комісія приєдналася до Чорноморської конвенції – ЄС має статус спостерігача. Стратегічний план дій для Чорного моря був прийнятий у 1996 р. Він містить 59 зобов'язань щодо стандартів, вжиття заходів з метою скорочення забруднень та фінансування проектів у сфері захисту навколишнього середовища. Імплементация плану відбуватиметься шляхом прийняття кожною-країною учасницею плану дій на національному рівні відповідно до змісту Стратегічного плану дій для Чорного моря.

Європейська комісія погодилася фінансувати окремі екологічні проекти за умови внесення поправок до самої конвенції та Стратегічного плану дій, зокрема з метою вироблення адекватної до сучасних реалій політики у сфері захисту навколишнього середовища та басейну Чорного моря.

У площині взаємодії з питань захисту навколишнього середовища доцільно відзначити роботу Спеціальної комісії з досліджень проблем Чорного моря та Дунаю ***DABLAS*** (the DABLAS Task Force). Спеціальну комісію очолює Європейська комісія. До складу комісії входять представники від країн регіону, міжнародних фінансових інституцій, зацікавлених країн-членів ЄС, міжнародних та регіональних організацій з відповідними функціями.

Спеціальну комісію з досліджень проблем Чорного моря та Дунаю було створено міністрами із захисту навколишнього середовища держав Дунайсько-Чорноморського регіону у листопаді 2001 р. з метою забезпечення платформи для взаємодії з питань захисту Дунаю та Чорного моря.

У 2003 р. DABLAS ухвалила 30 пріоритетних інвестиційних проектів у регіоні, більшість яких стосується інфраструктури стічних вод. 14 проектів отримали повне фінансування, решта – часткове або потребувало детальнішої підготовки документації та обґрунтування проектів з метою надання фінансування. Щорічно з'являлися нові проекти, адже виникали нові пріоритети регіонального розвитку, з'являлися нові можливості. Нині здійснюється фінансування 39 проектів на різних етапах реалізації⁶⁷.

Країни Чорноморського регіону також беруть участь у таких екологічних проектах, які фінансує Європейська Комісія: *Управління транскордонним річковим басейном* (екологічний контроль за станом річок, які впадають у Чорне море); *Інвестиційна можливість для Чорного моря* (розвиток досліджень у рамках проектів із захисту вод у країнах Чорноморського регіону); *Співпраця з питань захисту навколишнього середовища для Чорного моря* (поліпшення імплементації законодавства з питань захисту вод, більш інтенсивне включення у процес співпраці з питань захисту Чорного моря Молдови, яка не є учасницею Бухарестської Конвенції); *Управління системою забезпечення захисту вод* (внесення змін до законодавства з питань захисту вод, його імплементація; нині перебуває у стадії проектування); *Співінвестиційна можливість для Чорного моря* (надання інвестицій передусім найбільш біднішим країнам регіону; проект лише проектується).

⁶⁷ Inventory of Black Sea Regional Activities of The European Commission. www.fp6-nip.kiev.ua/211106/bsecl.doc.

Реалізація транспортно-комунікаційних проектів. Бакинський процес. Відповідно до Заключного документа, прийнятого на конференції міністрів транспорту країн Чорноморсько-Каспійського регіону та ЄС в Баку у 2004 р., було створено чотири експертні робочі групи з питань авіації, безпеки усіх транспортних засобів, автотранспорту та залізничного транспорту, транспортної інфраструктури. Загальна мета – зміцнити співробітництво між ЄС та країнами-партнерами Чорноморсько-Каспійського регіону, важливим елементом цього проекту – є сприяння взаємодії між самими країнами регіону з питань транспорту та комунікацій. Перші висновки роботи транспортних робочих груп були представлені під час дискусії на конференції міністрів транспорту Чорноморсько-Каспійського регіону та ЄС у травні 2006 р. у Софії. В результаті роботи конференції було створено п'яту робочу групу з питань безпеки морського простору. Слід зазначити, що РФ має статус спостерігача.

Усі транспортні проекти, які здійснюються із залученням коштів регіональної програми TACIS, також фінансуються через кошти в рамках субпрограми TACIS – TRACECA.

TRACECA – транспортний коридор Схід–Захід з Центральної Азії в Європу через Каспійське та Чорне моря. Він покриває автошляхи, залізні дороги та морські сполучення. Учасниці цього коридору: 5 центральноазійських країн, 3 кавказькі країни, Україна, Молдова, Болгарія, Румунія, Туреччина та Афганістан. Програму було розпочато у 1993 р., базову багатосторонню угоду було підписано у 1998 р. Відповідно до неї було створено нові міжурядові структури: Міжурядову комісію та Постійний секретаріат у Баку, а також Офіс технічної підтримки в Одесі.

Нині через субпрограму TRACECA фінансується 39 проектів з технічної підтримки вартістю 57,7 млн. євро та 14 інвестиційних проектів вартістю 52,3 млн. євро. У 2006 р. було додатково виділено 13 млн. євро на проекти за цією субпрограмою⁶⁸.

⁶⁸ Там само.

Протягом 5-го щорічного засідання Міжурядової комісії TRASECA у травні 2006 р. країни-учасниці офіційно схвалили довгострокову стратегію розвитку коридору до 2015 р.

Країни Чорноморського регіону відіграють значну роль у реалізації проекту під назвою *“Група високого рівня з питань продовження головних транс’європейських шляхів до сусідніх країн та регіонів”*. Передбачається, що транс’європейський шлях буде прокладено через Україну, яка морем поєднає Європу з країнами Південного Кавказу та таким чином зв’яже Європу з Каспійським регіоном. Також на довгострокову перспективу планується продовжити цю магістраль до Центральної Азії. Група складається з країн-членів ЄС, Європейського Інвестиційного Банку, ЄБРР та Світового банку. В доповіді віце-президента групи Берота 7 грудня 2005 р. було визначено 5 основних шляхів та заходи, які слід вжити для налагодження роботи транспортної інфраструктури з метою підвищення її ефективності. Більшість заходів, які запропонувала група, стосується Чорноморського регіону, зокрема проблем безпеки водних шляхів та здійснення процедур контролю за кордонами.

Країни регіону також беруть участь у таких проектах, які фінансуються Європейською Комісією, як: Контроль за транспортуванням небезпечних товарів через коридор TRASECA; Тренінги для фрахтовщиків; Тренінги для моряків; Поліпшення водного сполучення між коридорами TRASECA та коридорами TEN (поліпшення комбінованих перевезень водними та залізничними шляхами; проект на стадії прекування); Аналіз перевезень у рамках коридору TRASECA та міжрегіональний діалог з питань транспорту (сприяння збиранню інформації про транспортні перевезення та створення прогностичної моделі розвитку транспортних перевезень на основі даних щодо торговельних потоків у рамках коридору TRASECA; підтримка діалогу з питань транспортних перевезень на регіональному рівні; проект лише розробляється); Посилення роботи інституцій, діяльність яких спрямована на підготовку фахівців з транспортних питань, у країнах пострадянського простору; RAP 2006 – Розвиток загальної системи управління, спрямованої на забезпечення безпеки та співробітництва з питань безпеки водних шляхів та попередження забруднення Чорного та Каспійського морів (початок реалізації проекту заплановано на 2008 р.); Розвиток водних шляхів Чорного та Каспійського морів (поліпшення логістичних можливостей та збільшення мультимодальних перевезень між країнами пострадянського простору, Європою та іншими країнами світу; проект планується розпочати у 2008 р.).

Взаємодія з питань реалізації енергетичних проектів. Конференцію на рівні міністрів з питань співробітництва у сфері енергетики між ЄС та прибережними країнами Каспійського та Чорного морів було проведено у 2004 р. у Баку. Учасники погодилися посилити співробітництво в сфері енергетики та створити чотири робочі групи з питань: створення гармонізованих ринків вуглеводнів та електрики; безпеки виробництва енергії, її транспортування та постачання; сталого розвитку; інвестицій в енергетичні проекти.

Друга конференція на рівні міністрів з питань співробітництва у сфері енергетики відбулася в листопаді 2006 р. у Казахстані. Під час цього заходу країни-учасниці схвалили “дорожню карту” з метою посилення взаємодії у сфері енергетики, яка визначила основні напрями діяльності та зобов’язання з метою наближення політики в енергетичній галузі країн Чорноморсько-Каспійського регіону до стандартів внутрішнього енергоринку ЄС.

Країни регіону беруть участь у програмі **INOGATE**, яка є програмою надання технічної підтримки, що розрахована на багато років, і фінансується в рамках TACIS. INOGATE є невід’ємною складовою програм, які фінансуються ЄС, та спрямовані на підтримку розвитку нової енергоінфраструктури шляхом надання цільового технічного сприяння.

Головна мета INOGATE – посилити безпеку енергопостачання шляхом сприяння регіональному інтегруванню нафто- та газопроводів та підтримки транспортних шляхів і в рамках регіону країн-учасниць програми INOGATE, і в рамках простору ЄС. Важливо зазначити, що в рамках цієї програми передбачено надання технічної підтримки розвитку електромереж.

Серед інших проектів, які фінансуються Європейською комісією, у сфері енергетики, в яких беруть участь країни регіону, можна визначити такі: Впровадження системи спостереження за допомогою супутників та уникнення надзвичайних ситуацій (Satellite Monitoring and Accident Prevention System); Реалізація системи спостереження за допомогою супутників та уникнення надзвичайних ситуацій; Підтримка роботи Технічного секретаріату INOGATE в Києві (забезпечення реалізації особливих завдань, визначених програмою INOGATE, шляхом заходів, спрямованих на покращання інвестиційної привабливості енергетичних проектів, зміцнення взаємодії між країнами-виробниками, країнами-транзитерами та країнами-споживачами з точки зору забезпечення безпеки функціонування нафто- та газопроводів уже існуючих та тих, що потенційно можуть бути прокладені найближчим часом); Маломасштабні інвестиції в розвиток газо- та нафтоінфраструктури; Інвестування нафто- та газопроводів Фондом забезпечення технічного сприяння за рахунок коштів міжнародних фінансових інституцій (програма інвестування завершується 5 грудня 2007 р.; мета – забезпечити технічну, фінансову, правову та екологічну експертизу нафто- та газових проектів у Кавказькому регіоні та у Східній Європі з погляду відповідності документації проектів вимогам міжнародних фінансових інституцій щодо отримання інвестування; Програма інтегрування енергетичного ринку за підтримки ERRA (European Regional Regulators Association) Асоціації європейських регіональних регуляторів (передбачається фінансове забезпечення процесу гармонізації законодавств, забезпечення безпеки трубопроводів, особливо інфраструктури, а також сприяння підвищенню ефективності використання енергії та застосування технологій енергозбереження); Дослідження можливостей розвитку газових транзитних з'єднань Північ–Південь на Кавказі та Центральній Азії (визначення найбільш прийнятних газопроводів з метою розвитку з'єднань Північ–Південь між північним (через РФ) та південним (через Іран та Туреччину) газовими транзитними шляхами від каспійських країн в Європу,

таким чином поліпшити безпеку постачання газу в межах регіону та забезпечити безпеку газопостачання в Європу; контракт завершується 31 грудня 2007 р.); Розвиток підтримки модернізації системи транспортування газу відповідно до міжнародних стандартів у рамках роботи окремих газових компаній в країнах пострадянського простору (проект завершується 31 грудня 2007 р.); Створення мережі між Технічним секретаріатом INOGATE та координаторами INOGATE; Гармонізація стандартів щодо газу та нафти ЄС та практик, що існують у Східній Європі та на Кавказі; Забезпечення безпеки функціонування газопроводів у Східній Європі та на Кавказі (посилення безпеки енергопостачання шляхом імплементації сучасних систем моніторингу над функціонуванням газопроводів); Гармонізація технічних стандартів, правил та практик з питань електрики у країнах пострадянського простору (максимальне зближення правових та технічних стандартів в електричному секторі з метою створення функціонального інтегрованого енергоринку відповідно до стандартів ЄС та міжнародних правових норм; Фонд підтримки інвестування проектів, спрямованих на ефективне використання енергії та сталий розвиток (сприяння надходженню інвестицій з боку міжнародних фінансових інституцій з метою фінансування проектів, спрямованих на ефективне використання енергії з урахуванням витрат на енергію, що збільшуються, змін клімату та постійної потреби імпортування енергії); Посилення заходів щодо захисту навколишнього середовища в контексті розвитку газової та нафтової промисловості.

Фінансування або співфінансування Євросоюзом економічних та енергетичних проектів у ширшому Чорноморському регіоні можливе в рамках програм, які пропонує ЄС, а також із залученням коштів провідних міжнародних фінансових інституцій. Таким чином постає необхідність розробки комплексної стратегії розвитку відносин з міжнародними фінансовими структурами та укладання Рамкових угод про співробітництво між окремими регіональними організаціями Чорноморського простору та ЄС, які визначали б основні напрями взаємодії, механізм здійснення та форми участі ЄС у реалізації економічних, енергетичних, політичних та безпекових проектів у рамках діяльності регіональних структур.

Взаємодія ЄС з регіональними організаціями Чорноморського простору. Розширення ЄС на Південний Схід дедалі більше охоплює Чорноморський регіон, що природно готує Європу до встановлення інституціоналізованих відносин з ОЧЕС. За оцінками Єврокомісії, Чорноморський регіон, де мешкає близько 190 млн. осіб, - потенційно важливий ринок для збуту товарів ЄС. Через зближення з ОЧЕС ЄС готовий підключитися до фінансування важливих, ключових проектів. Значна увага приділяється взаємодії ЄС з ОЧЕС у документі ЄС “Чорноморське співробітництво – нова ініціатива для співробітництва в регіоні” від 11 квітня 2007 р.. ЄС має намір звернутися з проханням до ОЧЕС надати ЄС статус спостерігача у цій організації. Однак виділення додаткових коштів на реалізацію цієї ініціативи не передбачається.

Зі свого боку, держави ОЧЕС надають особливої ваги розвитку конструктивних відносин з ЄС. Декларація міністрів закордонних справ ОЧЕС “Посилення співпраці з Європейським Союзом” (Кишинів, 28 жовтня 2005 р.) підкреслює, що “посилення відносин з ЄС, зокрема в економічній сфері, створило б додатковий поштовх для організації ОЧЕС у напрямі до посилення співробітництва в регіоні та сприяло б тісній взаємодії з іншим регіональними та міжнародними організаціями”⁶⁹.

⁶⁹ Максименко І. Перспективи регіонального співробітництва в Чорноморському регіоні та стратегія участі України в ОЧЕС. www.niss.od.ua/publications/lang/ukr/31.doc.

Серед пріоритетних напрямів взаємодії між ОЧЕС та ЄС можна визначити такі: розвиток інфраструктури, насамперед транспортної, енергетичної та телекомунікаційної, включаючи їх подальшу інтеграцію до загальноєвропейської мережі; торговельне та економічне співробітництво, особливо в рамках транскордонного співробітництва; розвиток і створення сприятливих умов для інвестицій; боротьба з організованою злочинністю, торгівлею людьми і наркаторгівлею; боротьба з тероризмом; захист навколишнього середовища; розвиток наукової та технологічної співпраці; співпраця у сфері запобігання та ліквідації надзвичайних ситуацій, що для учасників ОЧЕС має велике значення.

На жаль, у документі від 11 квітня 2007 р. серед регіональних структур, з якими ЄС має намір співробітничати, відсутні ОДЕР–ГУАМ та СДВ.

ЄС вважає зайвим наповнювати ГУАМ військово-політичним змістом. Доцільно, з позиції Євросоюзу, залишити тільки економічну складову, поглиблена взаємодія в рамках якої дасть змогу країнам ГУАМ сприйняти європейські цінності та стандарти, налагодити тісніші економічні та політичні відносини з ЄС.

Серед країн Чорноморського регіону ЄС надає особливого значення Туреччині, інтеграція якої в ЄС є довгостроковим проектом, який, з позиції Європарламенту, Євросоюз не зможе здійснити в короткостроковій перспективі.

Одним із негативів вступу Туреччини до ЄС вважаються чинники міжцивілізаційних відмінностей, хоча для толерантних європейців це не є головною причиною гальмування процесу набуття членства Туреччиною. Основними перепонами є питання можливої масової турецької міграції до Європи, а також додаткові витрати на наближення економіки Туреччини до стандартів ЄС. Об'єктивно для Європи вступ Туреччини має більше позитивних компонентів, ніж негативних. Туреччина – світська держава, але, безумовно, в країні є сили, які прагнуть бачити її ортодоксально-мусульманською, і якщо європейська інтеграція загальмується, ці сили отримують додатковий стимул до активізації. По-друге, як країна-член НАТО, Туреччина вже входить до системи безпеки Європи, а небажання низки країн прийняти її до ЄС, вносить додатковий розлад у взаємовідносини цих двох організацій. По-третє, надмірне нав'язування Туреччині нескінченних вимог та претензій з боку ЄС може підштовхнути її до формування нового інтеграційного об'єднання, де вона вже сама відіграватиме ключову роль. Отже, для ЄС важливіше мати Туреччину у своєму політичному та правовому просторі, враховуючи глобалізаційні тенденції, взаємопроникнення культур, цивілізацій як додаткове взаємозбагачення та стимул для подальшого розвитку.

Таким чином, інтереси ЄС у Чорноморсько-Каспійському регіоні ґрунтуються на прагненні створити сприятливий клімат для розвитку різних форм регіонального співробітництва. Передусім це зумовлено бажанням ЄС створити зону стабільності на нових кордонах. ЄС прагне інтегрувати Росію в процеси створення структур регіональної стабільності, які потребують співробітництва як життєво необхідної передумови для розвитку вище зазначених структур.

Однак, з другого боку, ЄС обмежується двостороннім діалогом з кожною країною регіону окремо, чітко визначивши місце кожної на порядку денному ЄС. Таким чином, спостерігається тенденція щодо побудови особливих відносин ЄС – окрема країна регіону. В результаті не створюються необхідні передумови для формування комплексного бачення регіону у ЄС, що, зрозуміло, заважає, процесу реалізації стратегії ЄС щодо регіону, визначеному в документі ЄС від 11 квітня 2007 р.

В перспективі можна очікувати, що країни Чорноморського простору і надалі залишатимуться для ЄС партнером стратегічного значення передусім в транспортній та енергетичній сферах. Після приєднання до ЄС Латвії, Литви та Естонії (2004), а в 2007 р. – Болгарії та Румунії, стратегічне завдання Євросоюзу – формування Балто-Чорноморського поясу енергобезпеки – перейшло у завершальну стадію. Україні належить одна з ключових ролей у реалізації цієї стратегії. Як країна-транзитер стратегічного значення, вона володіє газотранспортною системою (включно з 13-ма потужними газосховищами), якою щорічно постачаються до Європи 130 млрд. кубометрів газу. Це становить 8 від зорієнтованого на ЄС експорту газу Росії і третину обсягу його споживання Євросоюзом. Таким чином, з перспективою інтеграції України в ЄС пов'язане підключення її газотранспортних магістралей до спільної інфраструктури Союзу й забезпечення транзитної складової його безпеки у сфері енергопостачання, передусім з Росії.

ЄС об'єктивно зацікавлений у підключенні енерготранзитних можливостей України до транспортування в Європу нафти і газу з Каспійського регіону, а також із Близького та Середнього Сходу (проект "Набукко"). Реалізація таких проектів відкриває для України можливості демонополізації енергопостачання, створення надійної системи енергетичної безпеки.

Україна як потенційний лідер регіону у взаємодії з рештою держав Чорномор'я має ініціювати створення нової моделі субрегіональної безпеки у Чорноморській зоні, яка засновувалась б на багаторівневій системі співробітництва, що гарантувала б стабільність розвитку та захист від загроз загалом, так і для кожної країни субрегіону зокрема⁷⁰. Реалізація такої моделі відповідає ключовим положенням зовнішньої регіональної політики України (2005 р.).

Серед головних завдань України та інших країн Чорноморського регіону, які ще не є членами ЄС, на перехідному євроінтеграційному етапі – застосування т. зв. "блокового варіанта вrostання в ЄС". Особливо це важливо для реалізації євроінтеграційних прагнень країн-учасниць ОДЕР–ГУАМ. Подібно до країн Вишеградської групи, країни-учасниці ОДЕР–ГУАМ можуть використати переваги узгодженої інтеграційної політики, включаючи уніфікацію законодавства та зближення рівнів соціально-економічного розвитку в процесі поглиблення режиму вільної торгівлі; реалізацію консолідованої позиції в енергетичній сфері; узгодження з рішеннями ЄС зовнішньополітичних кроків із ключових міжнародних проблем.

Розвиток взаємодії з ЄС є важливим зовнішньополітичним напрямом для країн Чорноморського простору з точки зору активізації участі Євросоюзу у реалізації політичних, безпекових, економічних та енергетичних регіональних проектів. З цією метою, на нашу думку, доцільно активізувати

⁷⁰ Стародуб Т.С. Вплив геополітичних ідентифікацій України на процеси формування системи регіональної безпеки в Чорноморському регіоні // Вісник "Філософія. Політологія" Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – К.: 2003. – Вип. 59–61. – С. 162–164.

роботу між ЄС та окремими організаціями регіону. Адже інтенсифікація взаємодії лише з ОЧЕС свідчить про ігнорування Євросоюзом таких структур, як ОДЕР–ГУАМ, СДВ тощо.

Іншим важливим питанням є процес імплементації міжнародних (ООН) та регіональних (ЄС) правових документів у національні законодавства країн Чорноморського простору, які не є членами Євросоюзу. Цей процес має відбуватися на основі порівняльного аналізу законодавств держав Чорноморського простору та ЄС, виявлення спільних та спеціальних тенденцій нормотворчості та відповідність національних законодавств положенням міжнародного права.

4.4. НАТО у Чорноморському регіоні

Сутність політики та основні цілі політики НАТО викладені у *концептуальному документі “Параметри європейської безпеки на півдні континенту” (2001 р)*⁷¹. У зазначеному документі відображено зміст домовленості щодо створення після набуття Румунією та Болгарією членства в НАТО (квітень 2004 р.) єдиної регіональної системи безпеки, інтегрованої у загальноєвропейську систему безпеки в рамках Євроатлантичної спільноти (ініціатори: Румунія, Болгарія, Туреччина). Таким чином, передбачалось, що країни Південного Кавказу та Україна можуть стати членами Альянсу в рамках єдиної чорноморської системи безпеки та співробітництва, інтегрованої в НАТО.

Політика НАТО у Чорному морі цілком зрозуміла з погляду геополітики. Це є політика т. зв. широтної експансії, зміст якої зводиться до спроби “удушення” Євразії шляхом блокади по лінії берегових зон та перекриття виходів до морів, яку сформулював американський адмірал Альфред Мехем. Враховуючи вищезазначене, можна констатувати, що нова

⁷¹ Асмус Р., Джексон Б. Черное море мое. Сайт аналитического центра “НАМАКОН”. www.namakon.ru/pic/article110.doc.

політика НАТО щодо ширшого Чорноморського регіону ґрунтується суто на реалізації геополітичних інтересів Альянсу.

По-перше, *підтримка безпеки та стабільності в Європі певною мірою залежить від здатності протистояти загрозам, які надходять з регіону Великого Близького Сходу* (Чорноморський регіон є одним з основних маршрутів нелегального трафіку в Європу; регіон є простором, де зберігаються “заморожені” конфлікти, що створює сприятливі умови для зрощування організованої злочинності та тероризму).

По-друге, *ширший Чорноморський регіон є природним географічним тилом регіону Великого Близького Сходу (ВБС), у зв'язку з цим він набуває ще більшого стратегічного значення* (стабілізація Чорноморського регіону, на думку західних експертів, слугуватиме стабілізації ВБС). Тому розміщення баз НАТО в країнах регіону з метою боротьби з тероризмом є нагальною невід'ємним елементом стратегії Альянсу в Чорноморському регіоні.

По-третє, *основна мета НАТО – трансформація країн Чорноморського регіону на процвітаючі демократичні держави, які перетворюються на форпост для просування західноєвропейських цінностей у південному та східному напрямках.*

По-четверте, створення регіональних інтеграційних утворень та контроль за їх діяльністю з боку НАТО сприятиме стабілізації та демократизації регіону (ГУАМ, СДВ тощо).

По-п'яте, питання енергетичної безпеки. *Чорноморський регіон може стати ключовим елементом усього “євроазійського енергетичного коридору”, який починається від нафто- та газопроводів, що проходять через Україну до Північної Європи, та закінчуючи трубопроводом Баку–Тбілісі–Джейхан, що постачає Середземномор'я.* Вдала реалізація стратегії в контексті забезпечення енергоресурсами гарантуватиме європейським країнам політичну незалежність від будь-якого “енергошантажу” з боку Росії

або країн Близького Сходу, а будівництво та обслуговування нових нафто- та газопроводів слугуватиме новим поштовхом для розвитку економіки всіх держав у Чорноморському регіоні, з якими західноєвропейські країни не поглиблюють відносини.

У політиці Альянсу чітко визначається російський чинник впливу на ширший Чорноморський регіон. Стверджується, що незважаючи на те, що усіляке прагнення Заходу розширити зону безпеки в Європі сприймається більшістю росіян як акт ворожості і навіть агресії, західним країнам слід дотримуватися своїх дій, що спрямовані на інтеграцію країн Чорноморського регіону до євро- та євроатлантичних структур.

Програма “Активні зусилля” для Чорноморського регіону. В червні 2005 р. командуючий Об’єднаними воєнно-морськими силами НАТО в Південній Європі (NAVSOUTH) італійський віце-адмірал Фердінандо Санфеліче ді Монтефорте проголосив, що у 2006 році натівська антитерористична операція “Активні зусилля”, яка вже кілька років триває у Середземному морі, пошириться і на Чорне⁷². Також зазначив, що російський Чорноморський флот приєднається до операції, “коли буде готовим”, а дії ВМФ РФ у рамках цієї програми можуть бути аналогічними діям кораблів НАТО – інспекції портів та патрулюванню морських комунікацій. Віцепрем’єр РФ, міністр оборони С. Іванов заявив, що Росія розглядає свою участь в операції “Активні зусилля” як важливу складову частину взаємовідносин з НАТО, “... демонстрація прапора в стратегічно важливих регіонах світу” є важливим чинником для РФ⁷³. На думку експертів, ця фраза мала особливий підтекст. Щодо прапора, то малось на увазі натовського. Які не були б перспективи російсько-натовського співробітництва, розширення НАТО на Схід суперечить гео-інтересам Росії, яка до цього часу офіційно вважає, що поки що зберігає сильні позиції в ЧКР. Росія, зокрема, підтримує невизнану Республіку Абхазія, яка вже багато років перебуває на межі збройного конфлікту з Грузією. Важливим елементом оборони Грузії є її флот, який складається переважно з бронекатерів.

Грузія поки що не є членом НАТО і тому не може активно залучати потенційних союзників до розв’язання абхазької проблеми. Однак Захід ставиться до Грузії більш ніж доброзичливо, і грузинська влада, швидше за все, спробує використати прийдешню антитерористичну операцію у Чорному морі у своїх інтересах.

⁷² Североатлантизация Черного моря. www.tut.zp.ua/index.php?lang=1&part_id=200&item_id=2&article_id=3239.

⁷³ Там само.

Наприклад, щодо незлічених конфліктів в абхазьких територіальних водах, під час яких справа нерідко доходить до використання зброї. Жодна держава на теперішній момент не здійснює офіційний контроль за тим, що відбувається в цих водах. Отже, Тбілісі може наполягати на тому, що саме ця частина Чорного моря патрулювалась особливо ретельно. В результаті Сухумі позбавиться можливості контролювати свої морські кордони, і Москва нічим не зможе йому допомогти.

Проблема Чорноморського флоту РФ. На теперішній момент Севастополь є головною базою Чорноморського флоту РФ. На думку російських експертів, територіальні води України, яку в НАТО серйозно розглядають як майбутнього кандидата в члени Альянсу, є цілком логічним місцем для проведення натівської контртерористичної операції, але при цьому залишаються зоною стратегічних інтересів РФ. Присутність ЧФ у Севастополі може призупинитись у 2017 р. Якщо до того часу Москва та Київ збережуть теперішній політичний курс, то, ймовірно, вже у 2018 р. Севастополь стане натовською воєнною базою. Тому Києву вже нині потрібно робити все можливе, щоб допомогти північноатлантичним кораблям заздалегідь засвоїтись у кримських водах.

Формально жодних претензій до НАТО у Росії бути не може. До Чорного моря, крім Росії, мають вихід Грузія, Туреччина, Болгарія, Румунія та Україна. Грузія та Україна, хоча не є членами Альянсу, але активно підтримують цей блок. А Румунія, Болгарія та Туреччина є членами Альянсу безпосередньо. Таким чином, протестувати проти “Активних зусиль” на Чорному морі Москва не може.

Тому, на думку російських експертів, Росії залишається взяти участь у цій операції. Беручи участь у цій програмі НАТО, Москва отримує реальний шанс відстояти свої інтереси в цьому регіоні. Наприклад, отримати можливість патрулювати абхазькі територіальні води якщо не самостійно, то хоча б у складі міжнародних груп.

Слід зазначити, що Росія вже активно бере участь у міжнародному воєнно-морському проекті BLACKSEAFOR, до складу якого також входять Болгарія, Грузія, Румунія, Туреччина та Україна. В рамках цього проекту у травні 2005 р. відбулися навчання, обговорення підсумків яких відбулося за участю представників НАТО. Саме тоді була підписана угода про взаємодію, яка формально дала змогу “Активним зусиллям” розгорнутися на Чорному морі. Також Росія є учасницею програми НАТО “Партнерство заради миру”.

Однак, на думку С. Іванова, “Активні зусилля” на Чорному морі не бажані. Позиція Росія, озвучена ним в Брюсселі, полягає в тому, що Росія не бачить жодного сенсу в розширенні мандату на Чорне море, мотивуючи тим, що, по-перше, BLACKSEAFOR у змозі сам впоратися з проблемами в цьому регіоні, а, по-друге, існують російсько-турецькі навчання, які виконують ті самі функції, що й “Активні зусилля”, зокрема, перехоплення нелегальних мігрантів, зброї тощо.

В перспективі є можливою де-факто інтернаціоналізація грузино-абхазького конфлікту, оскільки “Активні зусилля” спрямовані на підтримання миру та стабільності в регіонах. А неврегульованість російсько-українських прикордонних морських суперечок дає можливість розглядати Азовське море як міжнародні води, в яке можуть заходити і судна НАТО.

Отже, Росії не подобається можлива присутність НАТО в Чорному морі, прагнення США поширити свою політику на Каспій. Окрім цього, Росія не вдоволена тим, що Молдова хоче бачити у Придністров’ї спостерігачів від НАТО, Азербайджан чекає воєнної допомоги від Альянсу та захисту трубопроводу Баку–Тбілісі–Джейхан, Україна і Грузія активно підтримують політику НАТО та реалізують курс на інтеграцію до цієї структури.

Ще в лютому 2005 р. верховний головнокомандувач об'єднаними збройними силами НАТО в Європі Д. Джонс заявив про те, що “Кавказько-Каспійський регіон зростаючою мірою є важливим для інтересів США. Цей регіон є ключовою географічною точкою в процесі поширення демократії та ринкової економіки в країни Центральної та Південно-Східної Азії”⁷⁴. Таким чином, була озвучена стратегічна програма США та НАТО в Кавказько-Каспійському регіоні до 2015 р. У програмі зазначалося, що Росія має піти з регіону з тим, щоб не заважати США перебазовувати постійні та ротаційні сили американського спецназу на нові бази. Отже, на місці російських баз з'являться бази США.

В цьому контексті слід також відзначити позицію Росії щодо планів розташування інфраструктури НАТО та воєнного контингенту цієї організації в країнах, які нещодавно стали членами Альянсу. За словами міністра закордонних справ РФ, “основоположний акт Росія – НАТО передбачає, що на території нових членів альянсу не повинні розташовуватись істотні воєнні сили, однак досі не існує чіткого тлумачення цього терміну.” Росія прагне отримати пояснення цього терміну. Не визначено також конкретні параметри розташування. В консультаціях з НАТО Росія прагне отримати це пояснення, проте поки що безрезультатно. Також Росія вважає, що порушується адаптований Договір про звичайні збройні сили в Європі через розташування баз НАТО в країнах Чорноморського басейну – Болгарії та Румунії, яке передбачає різке збільшення ВМС Альянсу в цьому регіоні.

⁷⁴ Івашов Л.Г. Военные базы России на Кавказе: что впереди? / Советская Россия. – 2005. - № 39 (12663). 24 марта. www.sovross.ru/old/2005/39/39_7_1.htm.

Розв'язання проблем Кавказу НАТО передбачає багатоступінним.

Спочатку як миротворчі сили можуть бути використані військові контингенти країн ГУАМ, які можуть бути посилені військами з Польщі, Туреччини, Румунії. Саме Румунія, Туреччина та Болгарія “побудують міст” до Кавказу, а потім США розпочнуть *створення Чорноморської хартії прибережних держав у рамках НАТО*. Таким чином, розширення НАТО та передислокація військ США дають міцний поштовх розвитку нових міждержавних зв'язків та утворень на кордонах Євразії. Крім того, ефектом розширення НАТО стане подальший переділ воєнно-стратегічних зон, а, відповідно, і економічних інтересів.

НАТО виступає за якнайшвидше врегулювання ***придністровського конфлікту***, розглядаючи цей процес у контексті зміцнення стабільності та безпеки у регіоні. Водночас Альянс НАТО не готовий обрати безпосередню участь у самому процесі врегулювання конфлікту, обмежуючись спостереженням за процесом врегулювання з метою винайдення найприйнятнішого для всіх зацікавлених сторін сценарію врегулювання. НАТО виступає за можливість зміни формату переговорів за умови погодження з усіма сторонами, що беруть участь у переговорах. *Альянс підтримує український план врегулювання придністровського конфлікту*, який було запропоновано на Кишинівському саміті ГУАМ 22 квітня 2005 р. та підкреслює важливу роль України як гаранта забезпечення ефективного митного та прикордонного контролю на придністровській ділянці українсько-молдовського кордону.

26 жовтня 2006 р. у штаб-квартирі Альянсу відбулося засідання *Політичного комітету НАТО у форматі держав–членів НАТО плюс Республіка Молдова (26+1)*, на якому проаналізовано проблемні питання врегулювання придністровського конфлікту. Молдовська сторона представила доповідь *“Розморожування “замороженого” конфлікту: легальні аспекти сепаратистської кризи в Молдові”*, з висновками щодо можливих шляхів врегулювання конфлікту відповідно до норм міжнародного права⁷⁵. Альянс наголошує на необхідності врегулювання конфлікту шляхом визначення юридичного статусу Придністровського регіону у складі Республіки Молдова зі збереженням територіальної цілісності та суверенітету держави. З позиції НАТО невиконання РФ зобов’язань, взятих на Стамбульському саміті ОБСЄ щодо виведення своїх збройних сил та озброєння з території Молдови, залишається серйозною перешкодою на шляху врегулювання конфлікту.

НАТО–ОДЕР–ГУАМ. НАТО вбачає в ОДЕР–ГУАМ ефективний регіональний інструмент, спроможний у взаємодії з іншими організаціями з безпеки вчасно реагувати на виклики та загрози безпеці в Чорноморському регіоні. Але, розглядаючи ОДЕР–ГУАМ переважно як економічну структуру, Альянс дотримується позиції, що цю організацію не варто перетворювати на військовий союз. У цьому контексті доцільно розрізняти політику НАТО у Чорноморському регіоні та зацікавленість США та їх стратегію щодо ГУАМ.

Реалізація будь-яких військово-політичних або антитерористичних програм у регіоні має здійснюватися за умови врахування інтересів як країн Чорноморського регіону, які не є учасницями ОДЕР–ГУАМ, так і країн-членів евро- та евроатлантичних структур. Попри те, що НАТО розповсюдила клімат довіри на Чорноморський регіон через програму “Партнерство заради миру”, BLACKSEAFOR, спільні навчання у Чорноморському регіоні, зробила багато для реформування і демократизації

⁷⁵ Члени НАТО заявляють, что сохранение российского вооружения на территории РМ представляет собой препятствие в урегулировании приднестровского конфликта. Сайт Интернет-газети “MOLDOVA AZI”. www.azi.md/news?ID=41644.

сектору безпеки країн Чорноморського регіону, потенціал взаємодії у форматі НАТО – регіональна організація (ГУАМ) ще не реалізовано.

Вести розмову про конкретні форми взаємодії ОДЕР–ГУАМ з НАТО у сфері безпеки поки що недоцільно, оскільки, по-перше, Альянс надає перевагу співробітництву окремо з кожною країною, а по-друге, не вважає співробітництво з ОДЕР–ГУАМ як регіональним утворенням своїм пріоритетним завданням на найближчу перспективу.

Україна, зі свого боку, неодноразово порушувала питання щодо можливої координації спільних заходів між ОДЕР–ГУАМ та НАТО. Попри декларації Альянсу сприяти стабілізації та демократизації регіону через посилення взаємодії з регіональними інтеграційними об'єднаннями, зокрема з ОДЕР–ГУАМ, жодних кроків у напрямі поглиблення цієї співпраці зроблено не було.

На сьогодні не існує реальних перспектив для поглиблення співробітництва у форматі ОДЕР–ГУАМ – НАТО, крім взаємодії з питань врегулювання конфліктів, а також співпраці у сфері боротьби з наркотрафіком, незаконним переміщенням людей, забезпечення безпеки кордонів.

Маючи значний досвід миротворчих операцій, Україна спроможна взяти активну участь у формуванні регіональних спільних миротворчих сил ОДЕР–ГУАМ, які діяли б під егідою ООН та ОБСЄ та у взаємодії з НАТО. Інша їх функція полягала б у забезпеченні безпеки транспортно-енергетичних комунікацій. Рішення про створення спільного миротворчого підрозділу прийнято на саміті ГУАМ у Баку (червень 2007 р.).

З метою посилення впливу євроатлантичної інтеграції на регіональне співробітництво, на нашу думку, необхідно активізувати зусилля як країн Чорноморського регіону, так і НАТО. Слід, насамперед, зосередити увагу на посиленні інтересу керівництва НАТО до діяльності регіональних структур у Чорноморському регіоні, зокрема, СДВ (наповнення економічної та безпекової складової СДВ реальними проектами) та ОДЕР–ГУАМ (сприяння з боку НАТО завершенню процесу інституціоналізації об'єднання).

Проблеми регіонального співробітництва в ширшому Чорноморському регіоні та питання реалізації інтеграційних прагнень країн зазначеного простору можуть бути розв'язані тільки спільними зусиллями держав регіону та європейських країн. Країни Чорноморського регіону мають активніше ініціювати проекти, які стимулювали б співробітництво в рамках уже існуючих програм і підвищували б зацікавленість до себе на шляху до інтеграції з Альянсом. Зі свого боку, НАТО теж має використовувати всі свої можливості багатостороннього співробітництва з неоднорідним і нестабільним Чорноморським регіоном.

Резюмуючи, слід зазначити, що наразі є нагальна потреба у конкретизації можливих напрямів взаємодії, механізмів їх реалізації та закріплення цих питань у відповідних міжнародних документах, що можуть

бути укладені між регіональними організаціями Чорноморського регіону (ОДЕР–ГУАМ, ОЧЕС, СДВ та ін.), з одного боку, та ЄС і НАТО, з іншого. З цією метою, на нашу думку, доцільно розробити рамкові угоди про співробітництво між відповідними регіональними структурами та євро- і євроатлантичними організаціями з питань політики, безпеки, економіки та енергетики.

Розділ 5. Участь України у міжнародній миротворчій діяльності: здобутки та перспективи

5.1. Нормативно-правова база участі України у миротворчих операціях

Нині міжнародна миротворча діяльність стала одним із дієвих способів забезпечення національної безпеки держав, недопущення поширення наслідків воєнних конфліктів на інші регіони. До воєнно-політичних аспектів сучасності, що посилюють актуальність та значення миротворчої діяльності, можна віднести:

- появу нових викликів і загроз міжнародній безпеці, зміну характеру конфліктів і, відповідно, необхідність пошуку та оцінки нових форм реагування на ці конфлікти з метою забезпечення миру і безпеки;
- посилення протиріч між основними принципами міжнародного права: суверенітету держав та правами людини, територіальної цілісності держав і правом націй на самовизначення;
- усвідомлення того, що миротворча діяльність є найважливішим елементом сучасних систем колективної безпеки;
- необхідність реформування колективних систем безпеки;
- розуміння того факту, що участь у миротворчій діяльності стає складовою воєнної політики держав та міжнародних організацій і

починає впливати на формування їх воєнних доктрин та реформування збройних сил або створення багатонаціональних формувань.

За цих умов миротворча діяльність, як колективні дії міжнародних організацій політичного, економічного, дипломатичного, воєнного, гуманітарного та іншого характеру, є досить ефективним (а часто і єдиним) засобом розв'язання міжнародних суперечок, запобігання і припинення воєнно-політичних конфліктів. Сьогодні дедалі більше збройних конфліктів урегульовується за політичної, економічної та військової участі міжнародних організацій, тимчасових коаліцій держав, що здійснюються під гаслом міжнародної миротворчої діяльності, і все більше держав та організацій беруть активну участь у проведенні міжнародних миротворчих операцій.

З набуттям чинності, 24 жовтня 1945 р., Статуту Організації Об'єднаних Націй виникли правові підстави для проведення, за необхідності, заходів щодо врегулювання конфліктів. Їх юридичним обґрунтуванням є рішення РБ ООН на підставі вимог Глав VI-VIII Статуту ООН. Відповідно до статті 33 Статуту ООН, сторони, що беруть участь у будь-якому спорі, мають вирішувати його мирним шляхом, а саме: через переговори, огляд, посередництво, примирення, арбітраж, судові розгляди, звертання до регіональних організацій та інші мирні засоби. Згідно зі статтями 39-42 Статуту ООН, у разі необхідності, РБ передбачає відповідні дії у зв'язку із загрозою миру, порушенням миру або актами агресії, вживає їх у рамках колективної самооборони (стаття 51 Статуту ООН) чи за допомогою регіональних структур, завдяки яким члени можуть об'єднатися в коаліцію. Для цього (стаття 45 Статуту ООН) “з метою забезпечення для ООН можливості вживати термінових військових заходів, члени Організації повинні підтримувати у стані негайної готовності контингенти національних військово-повітряних сил для спільних міжнародних примусових дій”⁷⁶. Основою для будь-якої місії з врегулювання конфліктів є чіткий і точний мандат ООН або ОБСЄ, розроблений шляхом консультацій з державами-

⁷⁶ Статут Організації Об'єднаних Націй. <http://www.un.org/russian/documen/dasicdoc/charter.htm>

учасницями або зацікавленими сторонами, який охоплює всі основні елементи наступної операції. Винятком є ситуації, передбачені Главою VII Статуту ООН (про примусові заходи для відновлення миру). Визначальним критерієм є те, що держава, військовий контингент якої бере участь в операції з підтримання миру, повинна бути абсолютно нейтральною до кожної з воюючих сторін і переслідувати при цьому лише одну мету – врегулювання конфлікту.

Не існує погодженого визначення для операцій, які призначені для підтримання або відновлення миру та безпеки. Тому варто зазначити, що операції з підтримання та примусу до миру визначаються як дії, що охоплюють певний діапазон багатофункціональної операції з метою відновлення чи встановлення миру з окресленим політико-дипломатичним напрямом (попередження конфлікту, творення й будівництво миру) та із визначеним військовим напрямом (примусового встановлення миру). Концепції операцій підтримання миру (ОПМ) визначається положеннями Глави VI, а операцій примусу до миру (ОПДМ) вказаними вище вимогами Глави VII Статуту ООН. *ОПМ є обмеженою в часі воєнно-політичною акцією, що проводиться для встановлення миру між сторонами конфлікту з використанням спеціально підготовленого для цих цілей військового, поліцейського і цивільного персоналу.*

Необхідними умовами проведення ОПМ є підписання між конфліктуючими сторонами угоди про припинення вогню; наявність чітко вираженої політичної волі сторін щодо врегулювання конфлікту політичними засобами; згода конфліктуючих сторін на проведення ОПМ із використанням контингентів з підтримання миру (КПМ); згода на встановлення тісного співробітництва сторін із керівництвом цих контингентів при проведенні такої операції; прийняття сторонами конфлікту зобов'язань поважати міжнародний статус, нейтральність, привілеї та імунітет персоналу КПМ відповідно до міжнародного права; відкритість операцій підтримання миру, нейтральний їх характер. КПМ формуються на коаліційній основі за участю

держав, які дали згоду на участь в ОПМ. При цьому кожна держава самостійно визначає форми своєї участі в ОПМ. Рішення про виділення військових контингентів, військових спостерігачів, поліцейського (міліцейського) і цивільного персоналу для участі в ОПМ приймається відповідно до національного законодавства.

Після успіхів у проведенні ОПМ після закінчення “холодної війни” зазнали невдачі війська ООН у Сомалі і колишній Югославії, що визначило більш глибоке переосмислення можливостей, способів підготовки та проведення таких операцій. У підсумку було зроблено стратегічний вибір на користь превентивної дипломатії та пошуку нових способів постконфліктного встановлення миру. Концепцію превентивної дипломатії було розширено за рахунок військових засобів підтримання миру. Розгортання сил ООН у превентивних цілях стало одним із ефективних засобів запобігання воєнних конфліктів, що було доведено діями військ у Македонії і виключило поширення конфлікту.

Незважаючи на тенденцію активізації діяльності в галузі превентивної дипломатії, основна частина заходів щодо врегулювання воєнних конфліктів пов'язана з активним миротворчим процесом та проведенням ОПДМ⁷⁷. Мета заходів щодо врегулювання конфліктів – припинення збройної боротьби, а проміжні цілі – скорочення масштабів протиборства, здійснення спостереження, надання допомоги в дотриманні раніше досягнутої угоди, сприяння до врегулювання конфлікту, роз'єднання та виведення військ зі спірних територій на основі резолюції РБ ООН. За таких умов втручання КПМ у ролі сторони, що роз'єднує, без застосування сили проти учасників конфлікту є вирішальним. ОПМ передбачають розгортання присутності ООН за згодою всіх конфліктуючих сторін. Традиційно ОПМ проводилися військовослужбовцями держав-членів ООН, що виділяють військові контингенти. Однак аналіз історико-наукового матеріалу, пов'язаного з ОПМ ООН, дає змогу виявити стійку тенденцію до збільшення числа поліцейських

⁷⁷ Деятельность Организации Объединённых Наций по поддержанию мира. -М.: Права человека 1997. – 92 с.

і цивільних службовців, які беруть участь в цих операціях. Іншою тенденцією є набуття ОПМ примусового характеру, перетворення її в ОПДМ, з метою забезпечення дотримання норм міжнародного права після здійснення акта агресії або порушення миру. Основним способом примусу є спільні дії багатонаціональних збройних сил за мандатом РБ ООН, виданого на підставі глави VII Статуту ООН⁷⁸.

Коли РБ ООН приймає рішення направити в ту чи іншу державу “блакитні шоломи” для відновлення міжнародного миру, виникає питання, – які норми права регулюватимуть їхню діяльність. Зокрема, якщо ці формування застосовують силу, то чи поширюється на них міжнародне гуманітарне право? Чи можна надати статус військовополоненого члену особового складу ООН, захопленому однією із сторін у конфлікті, і чи може він користуватися на цій підставі захистом, який передбачає Женевська конвенція? Всі ці питання обговорюються впродовж багатьох років, але й сьогодні залишаються суперечливими. Ні Женевські конвенції про захист жертв війни 1949 р., ні Додаткові протоколи до них 1977 р. не згадують про діяльність сил підтримання миру.

Традиційна роль сил підтримання миру полягає в тому, щоб, розмістившись між ворогуючими сторонами, завадити їх зіткненню або спостерігати як виконується угода про припинення вогню. В цих операціях визначальним була згода зацікавлених сторін, неупередженість і застосування сили виключно для необхідної оборони. У контексті розширення масштабів заходів врегулювання воєнних конфліктів, діапазону дій, які застосовують миротворчі сили, поєднуючи специфічно військові та цивільні акції, що спрямовані на припинення насильства, загальну зміну воєнно-політичної ситуації у певній країні, особливої актуальності набуває проблема правової легітимності та морального виправдання застосування міжнародної збройної сили для встановлення, збереження чи відновлення миру. Переконавання у надійній міжнародно-правовій базі запроваджених

⁷⁸ Там само.

воєнних акцій завжди було підґрунтям для твердого морально-психологічного настрою учасників акцій. Основоположні принципи міжнародного права – державний суверенітет, невтручання у внутрішні справи суверенних держав та незастосування сили чи загроза силою, з одного боку, та повага до прав людини, захист прав, свобод та здоров'я людини, гуманізм, з іншого, опинилися у стані суперечності. Проблема насильницької зовнішньої регуляції підтримки внутрішнього та міжнародного миру в світі є занадто делікатною. Її сучасний стан утворився в результаті встановлення міжнародного порядку після завершення Другої світової війни. У Статуті ООН вказано: “Дійсний Статут жодною мірою не дає Організації Об'єднаних Націй права на втручання у справи, які по суті входять до компетенції будь-якої держави...”.

На сьогодні міжнародно-правова база всіх категорій миротворчих дій загалом досить умовна, адже у Статуті ООН відповідні до змісту сучасної миротворчості терміни відсутні. У Главі VII Статуту, яка присвячена діям Організації щодо загрози миру, порушень миру та актів агресії, на перше місце поставлено “заходи, не пов'язані з використанням збройних сил”. А це – “повна чи часткова перерва економічних відносин, залізничних, морських, повітряних, поштових, телеграфних, радіо та інших засобів зв'язку, а також розрив дипломатичних відносин”. А у статті 42 Статуту перелічено лише воєнно-технічні сторони таких дій: демонстрація, блокада, операції повітряних, морських чи сухопутних сил членів ООН, а у воєнно-теоретичному відношенні – заходи при загрозі миру, порушенні миру й агресивних діях невизначені.

Законність (легітимність) чи не законність (не легітимність) своїх дій завжди складала важливий чинник впевненості вояків у справедливості тієї справи, за яку вони віддають своє життя. Важливо не тільки турбуватись про знання особовим складом правового підґрунтя своїх дій, а й посилювати правове забезпечення дій підрозділів, особливо при різкій зміні ситуації.

Тому міжнародно-правова база заходів щодо врегулювання воєнних конфліктів має бути чітко визначена.

Серед зарубіжних теоретиків миротворчих акцій (Дж. Л. Кларк) є думка, що умовно Глава VI Статуту ООН дає змогу проводити операції з підтримання миру, а Глава VII – операції примусу до миру⁷⁹. Проблема міжнародно-правового забезпечення проведення ОПМ та ОПДМ полягає у відповідності миротворчих дій існуючій системі міжнародного права. Склалося кілька принципових позицій у розв'язанні цієї проблеми.

Перша позиція: ОПМ та ОПДМ – це насильницькі дії міжнародної спільноти, що ґрунтуються на сучасній інтерпретації відповідними інституціями Статуту ООН, який, по суті, є міжнародним багатостороннім договором конкретно-історичного характеру та допускає конкретні акції щодо запобігання загрози міжнародній безпеці на підставі Глав VI та VII Статуту. А конкретне рішення РБ ООН надає легітимності миротворчим діям, встановлює країни та їх військові формування, що залучаються до цих дій, ступінь відповідальності командування тощо. Тим самим Статут ООН забезпечує проведення ОМП та ОМПД.

Друга позиція: операції з врегулювання воєнних конфліктів невизначеного типу “гуманітарні інтервенції”, “паралельні миротворчі акції з військовими діями проти міжнародного тероризму” та ін., які ще не достатньо поширені, є винятком із загальних міжнародних норм, в умовах, коли захист прав людини, ідея запобігання гуманітарних криз превалює над міркуваннями пріоритету державного суверенітету. Тому їх правовий статус буде встановлено лише у майбутньому, синхронно зі змінами у системі міжнародного права у нових міжнародно-правових координатах.

Третя позиція: нові заходи щодо врегулювання конфліктів віддзеркалюють процес становлення нових норм міжнародного права, починаючи з другої половини ХХ ст., а тенденція щодо встановлення нових

⁷⁹ Доронина Н. Й. Международный конфликт. О буржуазных теориях конфликта. Критический анализ методологии исследований. – М.: Международные отношения, 1981. – 184 с.

відносин між інтересами безпеки держави та правами людини, між державним суверенітетом та правом світової спільноти врегульовувати внутрішні кризи, які представляють загрозу світу, поступово набирає силу.

Посилання на Статут ООН як на міжнародно-правову основу прийняття рішення про проведення акцій врегулювання воєнних конфліктів має доповнюватися посиланнями й на інші документи міжнародного права, а необхідний фрагмент змісту кожної з міжнародно-правових угод повинен трактуватись у спільному контексті дотримання заснованих норм і принципів міжнародного права, взаємозв'язаних між собою. Є необхідність створення спеціальної міжнародно-правової бази проведення операцій з врегулювання криз. Але якщо наполягати на прийнятті “міжнародного законодавства” щодо миротворчих операцій, то при цьому допускається істотна помилка. У міжнародному праві відсутні закони, а взаємини держав та інших суб'єктів міжнародного права регулюють угоди. Якщо виходити із незмінності Статуту ООН, на наш погляд, слід орієнтуватися на розробку та підписання країнами відповідних двох та багатосторонніх угод щодо ОПМ та ОПДМ.

Водночас у випадку відсутності мандата РБ ООН не зникає “зобов'язання діяти” для відвернення гуманітарної кризи, і вимагає переорієнтацією міжнародною спільнотою підстав для проведення заходів щодо врегулювання конфліктів з міжнародного права на міжнародну мораль. Але це, у свою чергу, означає необхідність розробки певних критеріїв, за наявності яких силове втручання стає якщо не правовим, то морально виправданим у міжнародному масштабі. Однак проблема критеріїв для визначення моральності чи аморальності дій на міжнародній арені є доволі складною. Західні моральні цінності базуються на визнанні невід'ємних природних прав людини, тоді як інші культури та цивілізації мають свої пріоритети. Як тільки ми пориваємо з євроцентристським поглядом на право й мораль, то зустрічаємося з незвичайними для європейців цінностями, захищати які будуть сотні мільйонів людей. Тому слід відшукувати універсальні моральні підстави для здійснення заходів щодо врегулювання

воєнних конфліктів у невідкладних випадках паралічу роботи міжнародно-правового механізму. Загальним критерієм могло б бути наступне застереження. Зміст його полягає в тому, що у випадках, не передбачених кодифікованими нормами права війни, населення і комбатанти залишаються під охороною та дією начал міжнародного права, які мають витoki в усталених серед цивілізованих народів звичаях, законах людяності та вимог суспільної свідомості. Таким чином, закони людяності, вимоги суспільної свідомості та міжнародна мораль могли б стати моральною універсальною підставою для вирішення питання щодо початку миротворчої акції.

Більш конкретними моральними критеріями, у свою чергу, мали б бути такі міркування: загибель великої кількості людей в регіоні конфлікту; наявність масових і брутальних порушень прав людини у масштабах, які можна кваліфікувати як злочини проти людства; вичерпання можливих мирних засобів запобігання масовим порушенням прав людини та загроза життю і здоров'ю; неспроможність або небажання РБ ООН надати мандат миротворчим силам; недієздатність урядових структур та їх неспроможність контролювати ситуацію; можливість пропорційного застосування сили існуючим загрозам життю і здоров'ю людей; наявність підготовленого багатонаціонального складу регіональних збройних сил, які можуть бути нейтральними та безпристрасними; прийняття рішення регіональною миротворчою інституцією, консенсусом її членів та інші раціонально-етичні міркування.

Однак сподівання на адекватність оцінки міжнародною мораллю гуманітарних криз та гуманітарних катастроф не завжди справджуються. Тому більш надійними виглядають, на нашу думку, синтетичні міжнародно-правові та моральні критерії вирішення питання щодо початку, проведення та оцінки результатів миротворчих акцій. Базовими правовими засадами можуть вважатися лише сукупність принципів і норм міжнародного права, на основі яких РБ ООН надає мандат на конкретні миротворчі акції. Правові принципи та норми мають також і певне моральне навантаження: міцний і тривалий

мир, справедливість, всезагальне благо, згода всіх сторін. Можливо, що у майбутньому на основі принципів та норм міжнародного права прийматимуться дво- та багатосторонні угоди за обов'язковою участю сторони, на території якої здійснюватимуться міжнародні миротворчі операції. Моральні засади миротворчих операцій – гуманізм, міжнародна свідомість і мораль, справедливість, активність у добродійності, активна участь у міжнародних процесах, універсальний захист прав людини. Як ми бачимо, справедливість є водночас принципом міжнародного права і моралі.

Упродовж кількох десятиліть питання застосування міжнародного гуманітарного права залишалося в галузі теоретичній, оскільки операції були нечисленні й обмежувалися рамками свого мандата, сила в них практично не застосовувалася. Питання, пов'язані із застосуванням міжнародного гуманітарного права, стали більш актуальними на початку 90-х років минулого століття. Це було викликано змінами в мандаті підтримання миру (інколи в цьому випадку вживається термін “операції другого покоління”). Останнім часом їхні функції розширилися і включають у себе процес сприяння примиренню та відновленню суспільної, економічної та адміністративної інфраструктури. Крім того, ці сили застосовуються тепер не тільки у випадку конфлікту між двома державами, якщо останні згодні на це, а й у внутрішніх конфліктах, в умовах падіння урядових установ і навіть тоді, коли немає згоди одного чи кількох учасників.

Сила стала застосовуватися частіше й різниця між операціями ОПМ та ОПДМ поступово зменшувалася. Деякі з них, які розпочиналися відповідно до Глави VI Статуту ООН, згодом стали здійснюватися відповідно до Глави VII. Протягом багатьох років ООН не зважувалася визнати застосування міжнародного гуманітарного права до сил з підтримання миру. Посилаючись на перепони правового, політичного і практичного характеру, вона відкидала можливість безпосереднього застосування цього права. Зокрема, ООН стверджувала, що не є учасником Женевських конвенцій 1949 р. Додаткових протоколів 1977 р. і що останні не передбачають можливість їх ратифікації

міжнародними організаціями. Крім того, ООН не можна розглядати як сторону в конфлікті чи державу за змістом Женевських конвенцій.

У 1992 р. положення про безпосереднє зобов'язання ООН примушувати дотримуватися міжнародного гуманітарного права були включені до угод про статус сил ООН, що укладаються з державами, на території яких ці сили розміщуються. У зв'язку із збільшенням кількості нападів на персонал ООН, Генеральна Асамблея у 1995 р. прийняла Конвенцію про безпеку персоналу Організації Об'єднаних Націй і пов'язаного з нею персоналу (набрала чинності в січні 1999 р.), де стаття 20 містить застереження щодо міжнародного гуманітарного права, яке передбачає: “Ніщо в теперішній Конвенції не впливає на застосування міжнародного гуманітарного права чи на обов'язок такого персоналу дотримуватися цього права і таких стандартів”⁸⁰. Застосування міжнародного гуманітарного права до сил ООН висловлено в прямій формі.

Таким чином, позиція ООН змінилася і поступово організація погодилася частково взяти на себе зобов'язання забезпечувати дотримання гуманітарного права військами, які ООН контролює. Цьому сприяла позиція Міжнародного комітету Червоного Хреста, який впродовж 1961–1996 рр. докладав відповідні зусилля, наслідком яких стало опублікування 6 серпня 1999 р. Бюлетеня Генерального секретаря ООН “Дотримання силами ООН норм міжнародного гуманітарного права” (набрав чинності 12 серпня 1999 р. у день 50-річчя прийняття чотирьох Женевських конвенцій про захист жертв війни).

Необхідно зазначити, що миротворчі операції можуть відбуватися у різноманітних середовищах у всьому спектрі воєнних конфліктів. Різне право стосується різних видів конфлікту. Залежно від виду конфлікту та специфічної ситуації, миротворці зобов'язані керуватися кількома або всіма такими нормами внутрішнього права країни–перебування та країни-

⁸⁰ Деятельность Организации Объединённых Наций по поддержанию мира. - М.: Права человека 1997. – 92 с.

відправника, прав людини, міжнародного гуманітарного права, положень та мандатів регіональних організацій, угод про статус сил, інших галузей міжнародного права. Для з'ясування досконалості правової бази врегулювання воєнних конфліктів важливим є аналіз нормативних актів й інших, окрім ООН, міжнародних організацій, передусім НАТО.

Реакція Організації Північноатлантичного альянсу на зміни воєнно-політичної ситуації наприкінці 80-х та початку 90-х рр. ХХ ст. знайшла своє відображення в документах, схвалених главами держав і урядів країн НАТО, зокрема, у Загальній концепції контролю над озброєнням і роззброєнням (1989), Лондонській декларації про трансформований Північноатлантичний альянс (1990), Стратегічній концепції (1991), Римській декларації про мир і співпрацю (1991). Стратегічна концепція 1991 р. істотно відрізнялася від попередніх – вона була видана як відкритий документ, доступний для обговорення та коментарів. Концепція визначала, що успіх політики Альянсу у збереженні миру та запобіганні війни у новому політичному і стратегічному середовищі в Європі залежить ще більше, ніж у минулому, від ефективної превентивної дипломатії та успішного врегулювання криз, що впливають на безпеку країн-членів.

Зміст Статуту ООН не дає юридичного обґрунтування дій НАТО проти СРЮ, оскільки вони не ґрунтувалися ні на рішенні РБ ООН на основі Глави VII Статуту ООН, яка передбачає відповідні дії у зв'язку із загрозою миру, порушенням миру або актами агресії, а ні були вжиті в рамках колективної самооборони, як це передбачено статтею 51 Статуту ООН. Водночас слід констатувати, що в сучасних міжнародних відносинах існує тенденція до удосконалення балансу між інтересами безпеки держави та інтересами безпеки людини. Важливість проблеми захисту прав людини зростає.

У процедурно-правовому сенсі надання мандату для проведення миротворчих операцій є складним процесом. Право вето п'яти постійних членів РБ ООН в його сучасній формі піддається сумніву. Під час Корейської

війни (1950–1953 рр.) більшість членів ООН не підтримали ситуацію, за якої РБ ООН могла бути заблокована в своїх рішеннях і діях через застосування права вето Радянським Союзом за умов існування загроз і порушень миру. Резолюція, відома під назвою “Об’єднання заради миру”, прийнята ГА ООН 3 листопада 1950 р., давала змогу кваліфікованій більшості Асамблеї брати відповідальність за підтримання міжнародного миру та безпеки у випадках, коли РБ виявлялася неспроможною або не бажала взяти на себе таку відповідальність. Під час косовської кризи, коли існувала можливість застосування з боку Росії й Китаю вето у випадку голосування будь-якої резолюції РБ ООН, що передбачала б застосування сили, НАТО могла звернутися до Генасамблеї ООН, використовуючи механізм “Об’єднання заради миру” з метою санкціонування військового втручання. Досягнення кваліфікованої більшості на підтримання легітимності дій НАТО могло бути цілком імовірним (спрямований на засудження дій Альянсу російський проект резолюції РБ ООН не був підтриманий членами РБ, серед яких Аргентина, Бахрейн, Бразилія, Габон, Гамбія та Малайзія).

Північноатлантичний альянс, як організація створена з метою колективної самооборони, мав би визнати себе як регіональну організацію безпеки у розумінні колективної безпеки, закладеному в Главі VIII. Останнє, в свою чергу, може слугувати основою для кваліфікації військових дій на території СРЮ як гуманітарної інтервенції. В цьому випадку військові дії проти СРЮ, хоча й не санкціоновані РБ ООН, як того вимагає стаття 53, Глава VIII Статуту ООН, можуть розглядатися як прецедент колективної (а не односторонньої) гуманітарної інтервенції, здійсненої регіональною організацією в результаті колективного процесу прийняття рішення. Цей прецедент також може бути охарактеризований як відхід від пасивності у випадках гуманітарної кризи та відображення потреби в орієнтуванні міжнародного права на міжнародну мораль.

Необхідність розробки чітких критеріїв силового втручання за відсутності санкції РБ ООН очевидна. Вони мають передбачати:

наявність грубих порушень прав людини, що наближаються до масштабів злочину проти людства;

вичерпання всіх механізмів мирного врегулювання;

неспроможність РБ ООН зупинити злочини проти людства;

небажання уряду держави, в якій відбуваються такі злочини, виправити ситуацію. При цьому рішення на вжиття заходів військового характеру може бути прийняте регіональною організацією у відповідності до Глави VIII Статуту ООН на основі використання прецеденту “Об'єднання заради миру”, схвалене більшістю в дві третини членів Генасамблеї. Використання сили має бути пропорційним гуманітарній проблемі, що виникла та здійснюватися відповідно до норм міжнародного гуманітарного права. Метою гуманітарної інтервенції має бути обмежено припиненням репресій та створенням системи безпеки для населення. Формулювання доктрини гуманітарної інтервенції могло б стати важливим кроком уперед у розвитку міжнародної системи безпеки.

Нову Стратегічну концепцію НАТО було офіційно схвалено Главами держав і урядів Альянсу на Вашингтонському саміті 24 квітня 1999 р.^{81 82} Вашингтонська концепція фактично затвердила практику діяльності НАТО з 1991 р. Окрім документального визнання досвіду НАТО за цей період, Стратегічна концепція загалом торкається правової основи операцій, подібних до втручання НАТО в Косовому. В питаннях адаптації стратегії НАТО відповідно до нових завдань Альянсу, зокрема в діяльності з врегулювання воєнних конфліктів, особливу увагу слід звернути на визначення в Стратегічній концепції 1999 року ролі РБ ООН. Операція НАТО в СРЮ, за відсутності мандату ООН, безумовно, вплинула на процес вироблення її відповідних положень. Але непоодинокі згадування в ній

⁸¹ Стратегічна концепція Альянсу затверджена главами держав та урядів, які взяли участь у засіданні Північноатлантичної Ради у Вашингтоні, Федеральний округ Колумбія, 23-24 квітня 1999 р. // Наука і оборона. – 1999. – № 3.– Вкладка. – С. 1–8.

⁸² The Alliance's Strategic Concept Approved by the Heads of State and Government participating in the meeting of the NAC in Washington DC on 23 and 24 April 1999. - The NATO Handbook - Documentation. - NATO Office of Information and Press, 1999.

принципів та Статуту ООН (пп. 10, 11, 14, 15, 25, 31) мають загальний характер і не містять жодного посилання на необхідність резолюції РБ ООН для військового втручання сил НАТО з метою врегулювання криз за географічними межами відповідальності Альянсу. Варто зазначити, що у пункті 15 йдеться про те, що Рада Безпеки ООН несе головну відповідальність за підтримання міжнародного миру та безпеки і відіграє вирішальну роль у зміцненні безпеки і стабільності в Євроатлантичному регіоні.^{83 84}

Принципова позиція України полягає у неприйнятності застосування військових методів врегулювання конфліктів без санкції РБ ООН. Саме цим принципом керувалися представники України під час вироблення резолюції РБ ООН щодо врегулювання косовської кризи. Резолюцію № 1244 було ухвалено 10 червня 1999 р. РБ ООН у результаті одностайного голосування всіх її членів. Згідно з резолюцією, вирішено розгорнути в Косовому під егідою ООН міжнародну цивільну присутність та присутність з безпеки (військову), надати країнам-членам ООН та міжнародним організаціям (НАТО) повноваження на встановлення міжнародної присутності для забезпечення миру. Ця Резолюція є документом, який визначає повноваження НАТО щодо здійснення командування операцією КФОР (KFOR – Kosovo Forces). Окремого документа, який регулював би взаємовідносини між ООН і НАТО в процесі здійснення миротворчої діяльності, не існує.

У Празі 21–22 листопада 2002 р., відбувся черговий саміт НАТО, під час якого було уточнено завдання, структура та характер діяльності Альянсу на період наступних 10–15 років, а також подальші перспективи його розвитку. Головним результатом саміту стало прийняття комплексу заходів,

⁸³ Стратегічна концепція Альянсу затверджена главами держав та урядів, які взяли участь у засіданні Північноатлантичної ради у Вашингтоні, Федеральний округ Колумбія, 23-24 квітня 1999 р. // Наука і оборона. – 1999. 9 – № 3. – Вкладка. – С. 1–8.

⁸⁴ The Alliance's Strategic Concept Approved by the Heads of State and Government participating in the meeting of the NAC in Washington DC on 23 and 24 April 1999. - The NATO Handbook - Documentation. - NATO Office of Information and Press, 1999.

спрямованих на посилення можливостей НАТО протистояти двом сучасним загрозам, визначеним у документах саміту як основні загрози безпеці Альянсу: тероризм та поширення ЗМУ та засобів її доставки. Одним із елементів цього комплексу стала “воєнна концепція оборони проти тероризму”, згідно з якою оновлений Альянс у воєнному відношенні має бути готовий до проведення операцій чотирьох основних типів, а саме: операцій з попередження тероризму (превентивні воєнні операції високої інтенсивності, на зразок операції проти Іраку); антитерористичних операцій (на зразок операції “Непохитна свобода” в Афганістані); операцій з врегулювання криз та наслідків терористичної діяльності (на зразок операції, що проводиться силами ISAF в Афганістані); операцій із взаємодії (колективний обмін розвідувальною інформацією щодо терористичної діяльності, спеціальними підрозділами тощо). Тобто основою військової діяльності НАТО мають стати превентивні операції наступального характеру за межами зони відповідальності Альянсу.

29 грудня 1995 р. Уряд України прийняв Постанову про залучення до складу Сили виконання військових аспектів Паризької мирної угоди на території колишньої Югославії (ІФОР) 240-го окремого спеціального батальйону (осб). У січні 1996 р. представниками НАТО було проведено сертифікація 240 осіб, після якої (23 лютого 1996 р.) батальйон було підпорядковано ІФОР у Боснії і Герцеговині під егідою НАТО. Українські військовослужбовці та їх колеги, що представляли НАТО, утворили єдину командно-штабну систему, спрямовану на виконання спільних миротворчих зусиль. Відбулося класичне використання обмежених військових можливостей держави з метою налагодження й оптимізації макросистеми узгоджених і збалансованих з Брюсселем військово-політичних контактів.

Незважаючи на те, що епоха глобального протистояння відійшла у минуле, основною тенденцією, пов’язаною зі станом безпеки на пострадянському просторі, залишається поширення нестабільності у зв’язку з внутрішніми конфліктами. Угодою про створення Співдружності

Незалежних Держав (СНД) від 8 грудня 1991 р., а також національним законодавством України не передбачено надання Співдружності статусу суб'єкта міжнародного права. Саме тому ставлення України до миротворчої діяльності в межах СНД базується на тому, що в регіоні ОБСЄ жодна держава, організація або угруповання не можуть мати будь-якої домінуючої відповідальності за підтримання миру та стабільності або розглядати будь-яку частину регіону ОБСЄ як сферу свого впливу. Зважаючи на таку позицію, Україна не бере участі в діяльності сил СНД щодо врегулювання воєнних конфліктів на теренах країн колишнього СРСР, розглядаючи її як таку, що не відповідає всім принципам проведення операцій з підтримання миру.

З документів, що регламентують миротворчу діяльність на територіях держав-учасниць СНД, Україна підписала лише Угоду про Групи військових спостерігачів і Колективні сили з підтримання миру в СНД від 20 травня 1992 р. (із застереженням) і два Протоколи до неї. Таким чином, національне законодавство обмежує участь України в цій сфері багатостороннього співробітництва у межах СНД. Повільний прогрес у врегулюванні конфліктів на територіях держав-учасниць Співдружності, крім недостатньої конструктивності залучених до них сторін, є наслідком прагнення створити особливу процедуру щодо запобігання й врегулювання конфліктів у межах СНД. Така процедура фактично виключає співробітництво з ООН і ОБСЄ у сфері миротворчої діяльності. На практиці це призводить лише до звуження матеріальних, фінансових та інших можливостей ефективного врегулювання конфліктів на територіях держав-учасниць СНД. Україна не визнає особливий механізм щодо запобігання і врегулювання конфліктів у межах СНД, оскільки компетенцію на проведення операцій з підтримання миру може мати тільки ООН. Тому військові підрозділи України не входять до складу Колективних сил з підтримання миру СНД.

Водночас Україна готова в кожному конкретному випадку розглядати питання про участь її контингентів та спостерігачів у миротворчих силах на

теренах СНД, діяльність яких буде підкріплено мандатом ООН/ОБСЄ. Наша держава володіє достатніми можливостями для того, щоб узяти на себе роль миротворця в європейській частині пострадянського простору. По-перше, геополітичне положення України дає змогу повною мірою враховувати політичні, кліматичні, соціально-економічні та культурно-етнічні особливості Східноєвропейського регіону в інтересах підтримання миру і стабільності. По-друге, Україна має відповідні структури, сили та засоби, необхідні для підготовки і проведення миротворчих операцій.

Конкретні форми миротворчої діяльності України можуть бути різними залежно, від особливостей кожного конфлікту. Наприклад, щодо конфлікту в Республіці Молдова, Україна взяла на себе зобов'язання бути посередником у врегулюванні придністровського конфлікту та гарантом безпеки сторін.

Проблеми визначення статусу нових державних утворень, що стали існувати де-факто в результаті конфлікту та присутність російських військ у зонах конфлікту, доцільність їхнього використання як миротворчих, характерні не тільки для Придністров'я, а й для Абхазії. Остання, здобувши військову перемогу в грузино-абхазькому конфлікті, де-факто вийшла з-під юрисдикції Грузії.

Позиція України щодо врегулювання конфліктів на терені СНД, залежно від впливу зовнішніх і внутрішніх чинників, змінюється. Проте при збереженні орієнтації на європейську інтеграцію Україна сприяє врегулюванню конфліктів та збереженню територіальної цілісності країн регіону.

Україна як одна з держав-фундаторів ООН надає виняткового значення діяльності ООН та регіональних міжнародних організацій у галузі миротворчості та зміцнення миру й безпеки. Така позиція ґрунтується на концепції її зовнішньополітичної діяльності “Основні напрями зовнішньої політики України”, схваленої Верховною Радою 2 липня 1993 р., в якій участі країни в миротворчих акціях надається першочергове значення. Визначаючи

такий зовнішньополітичний пріоритет, миротворча діяльність України однак обмежується певними внутрішніми чинниками. Важливим внутрішнім чинником, що умовлює участь України в міжнародних миротворчих діях, є національне законодавство, яке регламентує миротворчу політику України у відносинах з різними країнами та міжнародними організаціями.

Історію формування законодавства України для участі в діяльності щодо підтримання чи відновлення міжнародного миру і безпеки доцільно виокремити у два етапи: перший (липень 1992 р. – квітень 1999 р.), коли безпосередня діяльність українських підрозділів у врегулюванні воєнних конфліктів регулювалася лише Постановами Верховної Ради та Кабінету Міністрів України; другий (з квітня 1999 р.), після прийняття Верховною Радою Законів України “Про участь України в міжнародних миротворчих операціях” та “Про порядок направлення підрозділів Збройних Сил України в інші держави”^{85 86}.

Враховуючи геополітичну обстановку у Європі та світі, а також власні військово-політичні можливості, Україна не могла не відреагувати на підвищення “політичного попиту” світової співдружності держав на кваліфіковані миротворчі сили. Нормативна база застосування ЗСУ формувалася водночас із розвитком держави, що створювало додаткові труднощі з правовим забезпеченням миротворчої діяльності.

На момент прийняття РБ ООН 21 лютого 1992 р. Резолюції № 743 “Про створення миротворчих сил ООН з охорони на території колишніх югославських республік загальною чисельністю близько 50 тис. осіб” з метою уникнення жертв серед цивільного населення та сприяння політичному врегулюванню конфлікту в колишній Югославії лише Закон України “Про Збройні Сили України” № 193 5-ХІІ (введений в дію Постановою Верховної Ради України 6 грудня 1991 року) та Закон України

⁸⁵ Закон України “Про участь України в міжнародних миротворчих операціях”. Відомості Верховної Ради (ВВР). – 1999. – № 22–23. – Ст. 202.

⁸⁶ Закон України Про порядок направлення підрозділів Збройних Сил України в інші держави (зі змінами внесеними Законом № 686 –IV від 03.04.2003) № 1518-III від 02.03.2000. ВВР № 19.

“Про оборону”, (введений у дію Постановою Верховної Ради України № 1933-ХП від 6 грудня 1991 р.) регламентували діяльність ЗС України в галузі миротворчості. Стаття 2 Закону “Про оборону України” визначає: “З метою запобігання збройній агресії чи збройному конфлікту, забезпечення національних інтересів і реалізації власної воєнної політики Україна, дотримуючись норм відповідальної та заснованої на співробітництві поведінки в галузі безпеки, бере участь у міжнародному співробітництві у сфері оборони на підставі міжнародних договорів України та в порядку і на умовах, визначених законодавством України”.

Постанови Верховної Ради України “Про участь батальйону Збройних Сил України в миротворчих силах Об’єднаних Націй у зонах конфліктів на території колишньої Югославії” від 3 липня 1992 р. та “Про збільшення чисельності батальйону Збройних Сил України в Миротворчих Силах ООН на території колишньої Югославії та надіслання групи військових спостерігачів” від 19 листопада 1993 р. були першими і створювали правову основу для формування українського контингенту миротворчих сил.

Згодом напрями миротворчої політики нашої держави були визначені у Воєнній доктрині України, де, зокрема, наголошується, що “... воєнна безпека України досягається за рахунок готовності виділити військові контингенти до складу військ ООН для проведення, згідно з рішеннями Ради Безпеки, воєнних дій з метою припинення агресивних дій окремих держав або груп держав, а також підтримання миру і безпеки в різних регіонах”.

З 28 червня 1996 р. правовим підґрунтям участі України у міжнародних миротворчих операціях стала Конституція України. Статтею 85 Конституції України передбачено, “... схвалення рішень про надання військової допомоги іншим державам, про направлення підрозділів ЗСУ до іншої держави належить до повноважень Верховної Ради України”. При цьому відповідно до статті 92 “... порядок направлення підрозділів Збройних Сил України до інших держав встановлюється відповідним законом України”.

Підсумком діяльності ЗСУ в справі врегулювання воєнних конфліктів у 1992–1999 рр. і водночас потужним правовим орієнтиром на майбутнє став Закон України “Про участь України в міжнародних миротворчих операціях”, підписаний Президентом України 23 квітня 1999 р.. Політична важливість цього документа беззаперечна: усвідомлюючи свою відповідальність у справі підтримання міжнародного миру та безпеки, враховуючи зобов’язання України як держави–члена ООН надавати допомогу Організації в діях, що провадяться відповідно до Статуту ООН, а також зобов’язання як держави–члена ОБСЄ конструктивно співробітничати у використанні діапазону можливостей ОБСЄ для запобігання конфліктам та їх вирішення, Україна розглядає участь у міжнародних миротворчих операціях (ММО) як важливу складову своєї зовнішньої політики.

Цей Закон визначає правові, організаційні та фінансові засади щодо участі України у ММО, а також порядок направлення Україною військового та цивільного персоналу, організації його підготовки та забезпечення для участі в діяльності з підтримання чи відновлення міжнародного миру і безпеки. Закон визначає ММО як міжнародні дії або заходи, що здійснюються за рішеннями РБ ООН відповідно до Статуту ООН, ОБСЄ, інших регіональних організацій, які несуть відповідальність у сфері підтримання міжнародного миру і безпеки, згідно з положеннями Глави VIII Статуту ООН, а так само дії і заходи багатонаціональних сил, що створюються за згодою РБ ООН, які проводяться під загальним контролем РБ ООН з метою: запобігання виникненню міждержавних або внутрішніх конфліктів; врегулювання або створення умов для врегулювання міждержавних, а також внутрішніх конфліктів за згодою сторін конфлікту або з використанням примусових заходів за рішенням РБ ООН, що може включати, зокрема, спостереження і контроль за додержанням угод про припинення вогню та інших ворожих дій, роз’єднання сторін, які конфліктують, роззброєння і розформування їх підрозділів, виконання інженерних та інших робіт; надання гуманітарної допомоги населенню, яке

постраждало внаслідок міждержавних або внутрішніх конфліктів; виконання міліцейських (поліцейських) функцій із забезпечення миру і дотримання прав людини; надання допомоги у подоланні наслідків конфліктів; усунення загрози порушень миру чи акту агресії.

Законом передбачено, що участь України у міжнародних миротворчих операціях здійснюється шляхом надання миротворчого контингенту, миротворчого персоналу, а також матеріально-технічних ресурсів та послуг. До миротворчого контингенту віднесено військові підрозділи, оснащені відповідним озброєнням і військовою технікою, засобами підтримки та зв'язку, що направляються Україною для участі в ММО, у тому числі військові підрозділи ЗСУ, інших військових формувань, котрі входять до складу об'єднаних військових підрозділів, що створюються спільно з іншими державами для участі у міжнародних миротворчих операціях (спільні батальйони тощо). Миротворчий персонал – це окремі військовослужбовці та працівники ЗСУ, інших військових формувань, особи начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ та інших державних органів і цивільних установ України, які направляє держава для участі в ММО і які не входять до складу миротворчого контингенту. Включення громадян України до складу миротворчого контингенту або миротворчого персоналу здійснюється винятково на добровільній основі. До матеріально-технічних ресурсів та послуг віднесено такі, що надаються Україною для використання в ММО, зокрема бойова і спеціальна техніка, окремі види озброєнь, транспортні засоби та засоби зв'язку, продовольство, медикаменти тощо.

Участь у ММО здійснюється лише у випадках проведення такої операції наддержавними інституціями, а саме: ООН, рішення на проведення яких прийнято РБ ООН; ОБСЄ чи інших регіональних організацій, які несуть відповідальність у сфері підтримання міжнародного миру та безпеки згідно з положеннями Глави VIII Статуту ООН; багатонаціональних сил, що створюються за згодою РБ ООН, дії та заходи яких здійснюються під загальним контролем РБ ООН. Участь України в ММО здійснюється шляхом

надання миротворчого контингенту, миротворчого персоналу, а також матеріально-технічних ресурсів та послуг у розпорядження відповідних органів, визначених рішенням про проведення операції. В контексті такого обмеження кількості суб'єктів міжнародної політики, покликаних здійснювати планування та керівництво миротворчими діями зацікавлених сторін, зрозуміла позиція України щодо ініціатив Російської Федерації стимулювати миротворчі акції на теренах СНД з обов'язковим залученням російських підрозділів та російських керівників цих підрозділів. Згідно з положеннями цього Закону – Кабінет Міністрів щорічно подає Верховній Раді України доповідь про участь України в діяльності з підтримання чи відновлення міжнародного миру і безпеки.

Отже, в Україні поступово встановлюється система підходів щодо участі у миротворчих заходах під егідою ООН. Подальше посилення воєнно-політичного співробітництва України з іншими державами на засадах миротворчості потребує удосконалення відповідної законодавчої бази. Зазначений Закон чітко регламентує порядок прийняття рішення про участь України в ММО та процедуру його реалізації. Пропозиція щодо участі України в ММО від тієї чи іншої регіональної організації вноситься до Ради національної безпеки і оборони України (РНБО) Міністерством закордонних справ України за погодженням з Міністерством оборони України та іншими зацікавленими структурами виконавчої влади. РНБО, в свою чергу, вносить цю пропозицію на розгляд Президенту України. Далі Президент України приймає відповідне рішення про направлення миротворчого контингенту чи миротворчого персоналу або надання матеріально-технічних ресурсів та послуг від України для проведення ММО. Після цього Президент України подає до Верховної Ради законопроект про схвалення рішення про направлення миротворчого контингенту. Після схвалення такого законопроекту Верховною Радою України Міністерство закордонних справ повідомляє про це Секретаріат ООН, Секретаріат ОБСЄ та інші регіональні чи субрегіональні організації, які надіслали Україні офіційні звернення щодо

участі у відповідних миротворчих операціях. Вирішальну роль у прийнятті рішення щодо участі України в тій чи іншій ММО відіграє те, яка організація проводить цю операцію та в якому регіоні світу вона проводиться. В цьому контексті участь України в миротворчих операціях та інших формах застосування миротворчих сил розглядається як один з основних напрямів зовнішньої політики України. У контексті цього наказом Міністра оборони України №224 від 28 червня 2001 р. затверджено Концепцію організації міжнародного співробітництва в Збройних Силах України щодо, зокрема, участі контингентів ЗСУ в міжнародних миротворчих, гуманітарних та пошуково-рятувальних операціях.

Зазначені документи встановлюють нормативно-правові засади участі України в міжнародній миротворчій діяльності, загальні принципи, порядок формування миротворчого персоналу, організацію їх підготовки та забезпечення участі в збереженні миру.

Таким чином, нормативні документи встановлюють правові засади участі України в міжнародній миротворчій діяльності, загальні принципи та порядок формування українського миротворчого контингенту та персоналу, організацію їхньої підготовки й забезпечення участі в процесі збереження чи відновлення міжнародного миру.

Наявність концептуальних та нормативно-правових основ врегулювання воєнних конфліктів і розвиток законодавчої бази залучення України до міжнародної миротворчої діяльності визначають другу складову передумов становлення системи залучення Збройних Сил України до діяльності з підтримання чи відновлення міжнародного миру й безпеки.

2. Концептуальні та організаційні засади використання українських миротворчих підрозділів

До процесу забезпечення й підтримання миру в світі нині залучаються міжнародні та регіональні організації, воєнно-політичні блоки та багатонаціональні коаліції, окремі держави та приватні особи. Визначну роль

відіграють міжнародні та регіональні організації, які являють собою об'єднання держав на спільних принципах і дають змогу використовувати широкі можливості щодо вироблення рішень та практичного втілення міжнародної миротворчої діяльності. Нинішня структура міжнародних організацій, їх роль у миротворчій діяльності створювалася історично, впродовж десятків років об'єднаних зусиль, конструктивного діалогу та впровадження в життя низки рішень.

Гнучкий механізм взаємодії держав під час вироблення рішень щодо вживання санкцій проти агресії та надання мандату на проведення ММО дають можливість концентрувати зусилля всієї міжнародної спільноти на подоланні кризових ситуацій та виробленні рішень щодо втручання в той чи інший воєнний конфлікт. Впливові країни світу та міжнародні організації обережно ставляться до конфліктів всередині держави. Повага до принципу суверенітету, відсутність інтересу до внутрішніх справ інших держав та розуміння того, що найбільшу загрозу міжнародній стабільності становлять міждержавні конфлікти, є складовими загальної концепції невтручання. Варіативність конфліктів, зростання політичної, економічної та соціальної вразливості держави й неможливість приховати бойові дії від інших держав обмежують власну роль держав у розв'язанні конфліктів.

Країни, міжнародні організації, політичні діячі по-різному реагують на нові конфліктні ситуації. Держави демонструють дедалі більшу готовність втручатись у внутрішні державні конфлікти від імені міжнародної спільноти, діючи через міжнародні організації, у ряді випадків – за допомогою сили. Істотно зросла роль ситуативних багатонаціональних коаліцій держав у розв'язанні конфліктів, наприклад, в Афганістані, Косовому та в Східному Тиморі. Могутні держави продовжують очолювати миротворчі операції у багатьох міждержавних і внутрішніх конфліктах.

Більшість сучасних конфліктів, що створюють загрозу міжнародному миру, мають внутрішній характер у місцях етнонаціональної, міжрелігійної

та культурної напруги, з якими національні силові структури не можуть впоратися. Тому у інституціональному плані забезпечення миру з другої половини ХХ ст. набуло глобального масштабу та пов'язане не з національними структурами, а з функціонуванням спеціалізованих міжнародних органів: ООН, спеціальних регіональних інститутів. Найадекватнішим миротворчим засобом вважаються акції багатонаціональних збройних сил під проводом цих інституцій з широким спектром воєнних і цивільних функцій. Роль міжнародних інституцій у справі збереження миру підвищується завдяки утворенню міжнародними організаціями нової архітектоніки системи безпеки.

При розробці Статуту ООН передбачалося створення допоміжної організації Ради Безпеки – Військово-штабного комітету (ВШК), який, згідно зі статтею 47, мав “... давати поради й надавати допомогу Раді Безпеки у всіх питаннях, що стосуються військових потреб Ради Безпеки: в справі підтримання міжнародного миру та безпеки, використання військ, переданих в її розпорядження, і командування ними, а також регулювання озброєнь і можливого роззброєння”. Структура ВШК, його місце у системі органів ООН, функції і повноваження визначені Главою VII Статуту ООН “Дії щодо загрози миру, порушення миру і актів агресії”. Згідно зі Статутом ООН (п. 2 ст. 47) ВШК складається із начальників штабів держав, які є постійними членами РБ. Враховуючи коло обов'язків цих посадових осіб у справах керівництва національними збройними силами, Статут дає змогу направляти у ВШК їх представників. ВШК був створений і його перше засідання відбулося 4 лютого 1946 р. Але з серпня 1948 р. робота ВШК фактично припинилася. Представники держав у ВШК обмежувалися лише символічними зустрічами, які відбувалися двічі на місяць. Інститут ВШК був відроджений лише під час нападу Іраку на Кувейт у 1990 р., коли РБ розблокувала кризи у Перській затоці.

Оскільки ВШК фактично не бере реальної участі у плануванні та проведенні операцій під прапором ООН, то всю відповідальність за цю

роботу покладено на Департамент миротворчих операцій, що був створений у 1965 р. Департамент входить до складу секретаріату ООН, очолює його заступник ГС. Департамент вирішує широкий комплекс завдань, які пов'язані з операціями з підтримання або встановлення миру, надання гуманітарної допомоги, сприяння у проведенні демократичних виборів та ін., спрямовані на збереження миру та безпеки. У середині 90-х років ХХ ст. передбачалася структурна перебудова Департаменту із створенням трьох регіональних відділів – Європи, Латинської Америки, Африки і двох відділень – планування й матеріально-технічного забезпечення та проведення операцій. Однак повністю ці плани не були реалізовані. Невдача з планами реформування пов'язана, на наш погляд, із ускладненням реформування всієї Організації, а не тільки цих відділів та відділень.

За ініціативою та під керівництвом ООН більше ніж півстоліття проводяться миротворчі операції різного функціонального призначення, головним завданням яких є врятування життя та здоров'я людей, замирення конфліктів. У пікових точках миротворчості – ООН витратила 3,4 млрд. дол. США, а миротворчу місію безпосередньо виконували 73 тис. вояків (1995 р.). Упродовж останніх років значно розширилася кількість завдань миротворчих операцій ООН. До виключно військових – роззброєння протиборчих сторін, вилучення зброї у місцевого населення, розведення сторін, розмінування території, припинення вогню та інших перед миротворцями були поставлені завдання суто цивільні – контроль за дотриманням прав людини, проведенням незалежних виборів, забезпечення розподілу харчів, надання допомоги у створенні системи адміністративного управління та ін. Так, перед місією ООН у Сьєрра-Леоне було визначено завдання демобілізації та інтеграції у мирне життя колишніх учасників бойових дій та загальний контроль над воєнно-політичною ситуацією.

Водночас поступово стали виявлятися слабкі сторони миротворчих операцій під проводом ООН: неоперативне реагування відповідними комітетами ООН на ескалацію конфліктів, складність та надмірна тривалість

бюрократичної процедури прийняття рішення Радою Безпеки, недостатнє фінансування та матеріальне забезпечення миротворчості. Недостатність ресурсів гостро проявлялася у таких видах забезпечення військ як зв'язок, транспорт, інженерне забезпечення. На міжнародному семінарі у Канаді (1994 р.), відзначалося, що мають місце значні проблеми у керівництві миротворчими місіями, а також слід звернути увагу на підготовку уніфікованих програм підготовки персоналу до виконання миротворчих функцій. Після згортання миротворчої місії в Боснії та Герцеговині критики знову відзначили недостатній рівень підготовки особового складу, вади в управлінні операцією, нечіткі дії командування.

Однак удосконалення миротворчої діяльності ООН, незважаючи на зростаючу критику з боку світової спільноти, залишається одним з пріоритетних напрямів цієї найавторитетнішої миротворчої інституції. Керівництво ООН вважає, що у новому тисячолітті операції повинні мати дещо інший характер, а саме допомагати конфліктуючим сторонам забезпечувати свої інтереси політичними засобами. Крім того, ООН була й залишиться в майбутньому основною міжнародною миротворчою інституцією, яка співробітничатиме з іншими міжнародними організаціями.

Посередництво у конфліктах не мають достатнього організаційного оформлення, хоча ГС ООН намагається застосовувати всі свої повноваження із цією метою. Практика призначення Генсеком ООН спеціальних представників засвідчує перевагу цього механізму – він не передбачає формальної згоди РБ, завдяки чому посланці можуть швидко відбутися до місця призначення. Важливим інструментом запобігання конфліктам та постконфліктної розбудови, що його має у своєму розпорядженні ГС, є стратегічне керівництво діяльністю установ ООН. У разі проведення багатопланових операцій призначається “головний орган” з координації взаємодії між залученими до операції різноманітними інститутами ООН. Верховний комісар ООН у справах біженців керує операціями ООН з повернення біженців. Водночас Верховний комісар ООН з прав людини

виконує завдання спостереження за постконфліктною ситуацією. Об'єктом уваги ООН стали дедалі частіші випадки нападів на співробітників гуманітарних місій. У 1998 р. кількість жертв серед цивільного персоналу місій ООН вперше перевищило втрати військових місій і це стало жахливою тенденцією. Хоча Конвенція безпеки персоналу ООН та її організації 1994 р., яка трактує вбивство або замах на працівника ООН як міжнародний злочин, набула чинності в січні 1999 р., вона поширюється лише на персонал місій, що мають мандат РБ, а її ратифікація йде повільно.

Визначальною подією міжнародної миротворчої діяльності став саміт Тисячоліття, на якому була доповідь Комісії з миротворчих операцій ООН. Ця доповідь, відома як Доповідь Брагімі за ім'ям голови Комісії Л. Брагімі – є всебічним і практично спрямованим оглядом миротворчих операцій ООН. Огляд безпосередньо ґрунтується на висновках доповідей 1999 р. про події у Руанді та Сребрениці. Комісія з 10 членів піддала ООН критиці за розгортання миротворчих контингентів в умовах неготовності до постконфліктних операцій. Вона поставила під сумнів виплекану ООН думку про власну неупередженість, стверджуючи, що жодна невдача не завдала миротворчій діяльності ООН у 1990-ті роки такої шкоди, як небажання відрізнити жертву від агресора. На думку Комісії, сили ООН повинні мати чітко визначені права на самооборону та, за умови відповідних повноважень, на захист цивільного населення. Згадувалось і про неспроможність країн-членів ООН надати миротворцям належні мандат, кошти, персонал та озброєння.

Рекомендації Доповіді Брагімі щодо миротворчої діяльності містили зміни в процесі прийняття рішень. Секретаріат має спочатку оцінити потреби майбутньої операції з тим, щоб скласти реалістичне уявлення про зміст майбутньої місії. Наступна резолюція РБ має залишатися проектом, доки ГС не підтвердить виділення країнами ООН потрібних військових контингентів і прийняття ними інших зобов'язань. Окрім того, планування від самого початку має враховувати найгірші сценарії розвитку подій та передбачити

порядок виведення військ. Пропонувалося багато практичних реформ, що стосуються, спроможності збору та аналізу інформації у штаб-квартирі ООН; істотного вдосконалення арсеналу заходів щодо забезпечення якнайшвидшого розгортання військ; створення національних та об'єднаних баз даних про цивільних фахівців, насамперед, поліції, цивільних адміністраторів і юристів; поліпшення можливостей планування в рамках ООН шляхом створення інтегрованих спеціальних сил. У доповіді також підкреслено важливу роль заходів щодо постконфліктної побудови миру в рамках операцій ООН і зміцнення існуючих можливостей ООН у цій сфері. Комісія закликала до стратегічного підходу щодо заходів побудови миру; підвищення ваги гнучких “проектів швидкого реагування” на початковому етапі постконфліктного періоду; концептуальних змін у використанні поліції і структур забезпечення правопорядку в миротворчих операціях. Доповідь поставила амбіційну мету реформування миротворчої діяльності ООН. Рекомендації доповіді враховують реальність – небажання країн-членів надавати ООН миротворчі сили та ресурси на постійній основі.

Після проведення перших місій, у рамках ООН почала складатися система підготовки військовослужбовців для миротворчих операцій. Необхідність мати підготовлені й навчені підрозділи саме для специфічних завдань ООН було викликано інтересами підтримання миру. Статут ООН зобов'язує державу-члена цієї організації тримати в стані постійної готовності відповідні військові контингенти для надання їх у розпорядження РБ. Це положення й слугувало підставою для створення в деяких країнах резервних підрозділів з наступною їх участю в місіях ООН.

Найцікавішим у системі підготовки військовослужбовців ООН є діяльність урядів північних країн: Данії, Норвегії, Швеції та Фінляндії, де налагоджено чітку систему підготовки військ до операцій під егідою ООН. Тут створено “північні резервні сили ООН”, які фактично є постійною армією. Накопичений цими державами досвід становить особливий інтерес щодо розв'язання проблем політичного, організаційного й фінансового

характеру, з якими стикаються миротворчі сили ООН. Підготовка військовослужбовців для сил ООН відбувалося в державах Північної Європи на добровільній основі, причому у жодній з цих країн не бракувало кандидатів. Також залучалися кадрові офіцери й резервісти, що раніше пройшли військову підготовку. Причина популярності служби під прапором ООН – у наданні великої кількості фінансових пільг, соціальному та матеріальному забезпеченні військовослужбовців. Додатково до державного грошового забезпечення ООН виплачувала добові та компенсувала витрати на роз'їзди, забезпечувала обмундируванням і спорядженням. Термін служби становив від 6 до 12 місяців, залежно від конкретної держави. Сформована система підготовки давала змогу навчати “миротворчій справі” контингент як із чоловіків, так і жінок. До складу цих сил входили: один піхотний батальйон, ремонтна рота, медична рота, взвод поліції та транспортний взвод. Військово-повітряні сили представляла авіаційна ескадрильєєю, що складалася з ланки (два літаки С-130) військово-транспортної авіації та вертолітної ланки (чотири вертольоти). А військово-морські сили одним кораблем. Особовий склад усіх підрозділів комплектувався добровольцями віком від 19 до 35 років, а командний склад переважно категоріями “майор” або “підполковник” віком від 30 до 40 років.

Держави мали свою спеціалізацію: Швеція готувала офіцерів для багатонаціональних штабів і персоналу для шпиталів, Фінляндія військових спостерігачів, Данія навчала військову поліцію, а Норвегія фахівців з матеріально-технічного забезпечення. До всіх військовослужбовців ставилися такі само вимоги, які існували в збройних силах провідних країн світу. Кандидати у військові спостерігачі повинні бути здорові, розвинуті фізично, не мати проблем із владою. Основною вимогою була професійна кваліфікація. Кожен мав бути дипломатом, знати техніку ведення переговорів, уміти знаходити компроміси. Крім цього, кандидат повинен мати досвід військової служби та володіти англійською мовою, яка є загальноприйнятою при проведенні операцій ООН.

В 1999 р. було переглянуто структуру Департаменту миротворчих операцій. Як наслідок, вся військова експертиза була підпорядкована новому органу Відділу військової та цивільної поліції. Підрозділи політичного аналізу та оцінки досвіду були об'єднані та підпорядковані заступнику ГС. Поступово відмовилися від послуг безоплатного персоналу, наданого окремими країнами, що поставило питання про додатковий штат, зокрема експертів з цивільних адміністративних справ. Намагання скоротити та реформувати структури не дали змоги ГС створити штаби місій швидкого розгортання з метою оперативного проведення нових миротворчих операцій після отримання мандату. Тимчасові правила миротворчої діяльності ООН дозволили до грудня 1999 р. досягти певного прогресу: 87 країн висловили готовність брати участь у створенні нового механізму. Однак лише 32 з них підписали Меморандум про взаєморозуміння з ООН, на підставі якого національні уряди можуть швидко приймати рішення про виділення сил та засобів для операцій ООН. Крім того, повільно йшов процес надання деталізованої інформації щодо планування операцій. За наявними даними, в розпорядження ООН може бути швидко передано 147,5 тис. осіб.

Співробітництво України з ООН у галузі міжнародної безпеки є продуктивним. Україна як активний член ООН бере участь в операціях з підтримання миру під егідою цієї організації, починаючи з 1992 р., виступає за створення превентивного механізму глобального моніторингу ООН потенційних конфліктів, запобігання їх переростання у збройні зіткнення. Пропонується поглибити стосунки ООН із регіональними організаціями при збереженні провідної ролі РБ ООН. Головним завданням є досягнення взаєморозуміння та консенсусу у міжнародному сприйнятті необхідності виправдання втручання світового співтовариства у внутрішні справи країни, в якій відбувається системне чи масове порушення прав людини. Для цього необхідно розширити рамки компетенції реорганізованої РБ ООН, яка мала б діяти на підставі "розуміння" виправданості, необхідності та справедливості застосування, за певних обставин, воєнних та розвідувально-поліцейських

сил для забезпечення дотримання гуманітарного права й запобігання злочинам проти людства.

Починаючи з 1992 року, Україна виступає як значний контрибутор військового та цивільного персоналу операцій з підтримання миру. За його чисельністю наша держава стабільно обіймає провідне місце серед понад 80 держав–учасниць ОПМ ООН. За цей час понад 30 тисяч представників України брали участь в 16 операціях ООН підтримання миру. Географія цих миротворчих дій, до складу яких входив або задіяний український персонал, охоплює Боснію та Герцеговину, Хорватію (місії ООН у Східній Славонії та на Превлакському півострові), Косово, Македонію, Анголу, Таджикистан, Ліван, Сьєрра-Леоне, Ефіопію та Еритрею, Демократичну Республіку Конго, Ірак та Гватемалу. Україна була ініціатором Конвенції щодо захисту миротворчого персоналу ООН, відкритої до підписання на 49-й сесії ГА ООН. У грудні 1994 р. наша країна однією з перших підписала цей документ, а 6 липня 1995 р. український парламент його ратифікував.

Наша держава надає великого значення проблемі посилення можливостей швидкого реагування ООН на кризові ситуації. В Україні із зацікавленням ставляться до розвитку механізмів, які кардинально б поліпшили здатність ООН на швидке реагування, до ідеї створення бригади швидкого розгортання ООН. У лютому 1994 р. Україна задекларувала свою готовність брати участь у Системі резервних угод ООН (механізм, згідно з яким певні військові підрозділи країн, зарахованих до Системи резервних угод, перебувають у готовності на своїй території і за запитом Секретаріату ООН та після ухвалення законодавчого рішення країни, надсилаються до тієї чи іншої місії ООН). З того часу Україну зараховано до складу країн-учасниць зазначеного механізму.

Існує визнаний світовим співтовариством у рамках ООН спосіб застосування сили, для цілей миротворчості, згідно із рішеннями РБ вдатися до примусових дій. Однак механізм ООН доволі інерційний, тому у

невідкладних ситуаціях надії покладаються на інші міжнародні інституції. Проблемною є взаємодія ООН з регіональними організаціями при проведенні конкретних миротворчих операцій, адже найчастіше ООН просто поступається місцем регіональним структурам, самоусувається і перекладає свої обов'язки на ОБСЄ, НАТО, ЄС.

Починаючи з 1999 р., відбувся істотний прорив у зміцненні політичного та воєнного потенціалу ЄС щодо запобігання конфліктам і врегулювання криз. Намагання ЄС зміцнити власні оборонні можливості, яке почалося з підписанням у грудні 1998 р. спільної британо-французької Декларації про європейську оборону (Декларація Сен-Мало), сприяло просуванню Євросоюзу в напрямі розвитку власних миротворчих сил. Косовський конфлікт ще більше підштовхнув цей процес, при тому, що ЄС виявився неспроможним швидко розгорнути в регіоні чисельні сили. Ще більша слабкість проявилася в організації операції з врегулювання кризи. В червні 1999 р. відбулося засідання ЄС в Кельні, на якому його лідери заявили про намір координувати врегулювання кризових ситуацій та миротворчу діяльність, чим за запитом ЄС займався ЗЄС. Було досягнуто домовленості, що Єврокорпус – багатонаціональні сили, створені в 1993 р. Німеччиною та Францією, до яких пізніше приєдналися Бельгія, Люксембург та Іспанія, мають стати Європейськими силами швидкого реагування (ЄСШР). Плани створення цих сил отримали подальший розвиток на грудневому 2000 р. засіданні ЄС у Гельсінкі, де лідери ЄС домовилися до кінця 2003 р. створити сили швидкого реагування чисельністю до 60 тис. осіб.

У зв'язку з самостійною роллю у миротворчості ЄСШР виникає проблемне питання: якою може бути форма участі країн, які не належать до ЄС та НАТО, у миротворчих акціях? Щодо країн-партнерів, зокрема України, то з самого початку їхня участь в ЄСШР не передбачалася. Для нашої держави винятково важливе значення мають рішення лідерів ЄС запросити європейські держави, які є членами НАТО, але не є членами ЄС (Туреччину, Норвегію), а також окремі країни, які не є членами НАТО та ЄС, в тому числі

Україну та Росію, брати участь в операціях під проводом ЄС. Лідери Євросоюзу, таким чином, визнали готовність України бути не тільки споживачем, але й контрибутором безпеки в Європі. Висунувши низку ініціатив щодо зміцнення співробітництва між Україною та ЄС у сфері зовнішньої політики, військового та військово-технічного співробітництва, в тому числі можливого запровадження формату “Україна – ЄС – НАТО”, українська сторона поки що не отримала від ЄС відповіді на свої пропозиції.

Отже, можна говорити про такі тенденції розвитку миротворчої діяльності в Європі, головними з яких є зміна пріоритетів миротворчої діяльності. Особливого значення набуває геополітичний аспект її здійснення. Територія виникнення конфліктів стає плацдармом для реалізації стратегічних цілей акторів міжнародних відносин.

На двосторонньому рівні і в межах діяльності міжнародних форумів триває діалог з країнами Південно-Східної Європи та Чорноморського регіону. Рішенням Ради Міністрів країн Південно-Східної Європи, прийнятим у Салоніках 6 червня 2001 р., Україна стала спостерігачем цієї Ради. Триває робота із залучення Міністерства оборони України до Співдружності центральноевропейських націй та підтримання миру (CENCOOP) і набуття Україною статусу спостерігача у Багатонаціональних силах з підтримання миру країн Південно-Східної Європи (SEBRIG). Рішенням четвертого засідання Міністрів оборони держав-учасниць CENCOOP, яке відбулося 20-21 червня 2002 р. у Словенії, Україні запропоновано надати статус інформаційного партнера.

Створення у випадку виникнення конфлікту спеціальних багатонаціональних коаліцій для розв’язання внутрішніх криз або для посередництва в їхньому врегулюванні вважається основною тенденцією у миротворчій діяльності. Діючи за власною ініціативою, але за підтримки ООН та регіональних організацій, коаліції зацікавлених держав спроможні більш гнучко та оперативно реагувати на регіональні конфлікти, ніж

організації, чия активність гальмується бюрократичними перешкодами та відсутністю належного фінансування. Враховуючи політичну ментальність у потенційно кризових країнах, втручання коаліцій можна вважати більш доцільним, ніж проведення операцій ООН. Чинники, що визначають участь держав у багатонаціональній діяльності, як правило, включають територіальну близькість конфлікту, інтереси безпеки, політичні та економічні цілі, дієздатність, міжнародне становище. Розглядаючи потенційні переваги багатонаціональних коаліцій, не можна ігнорувати й ряд їх слабких сторін: ризик односторонньої підтримки тієї чи іншої сторони, відсутність прозорості та переважне дотримання власних національних інтересів.

Участь України у зміцненні воєнно-політичної стабільності в регіоні й у світі здійснюється через:

спільне проведення планових та оперативних заходів у рамках міжнародних систем безпеки (участь у миротворчих, рятувальних і гуманітарних операціях під егідою ООН, ОБСЄ, НАТО) та захист інтересів національної безпеки за кордоном. Участь України у миротворчих операціях під егідою ООН, ОБСЄ та НАТО має важливе значення для підвищення політичного авторитету держави, її ролі у створенні міжнародної системи колективної безпеки. Окрім того, це сприяє підвищенню рівня професійної підготовки особового складу; утворення міжнародних військових підрозділів та забезпечення їхнього функціонування.

З метою встановлення дружніх взаємовигідних стосунків між державами, їх колективної здатності протистояти новим загрозам, забезпечення стабільності в регіоні і в світі Україна підтримує ідею створення міжнародних миротворчих військових підрозділів. У відповідності до договору між Україною та Польщею і за підтримки партнерів по НАТО (зокрема США) сформовано спільний українсько-польський миротворчий батальйон.

Організаційні процедури підготовки контингентів ЗС України до участі в міжнародних миротворчих операціях передбачають тісну координацію діяльності центральних органів виконавчої влади України та органів військового управління, їх взаємодію з органами управління ООН, НАТО, ОБСЄ та інших міжнародних організацій і чітко визначений порядок комплектування миротворчих контингентів, їх всебічної підготовки й організації відправлення до місця проведення міжнародних миротворчих операцій. Підготовку миротворчих контингентів ЗС України координує Генеральний штаб Збройних Сил України через свій структурний підрозділ – Управління євроатлантичної інтеграції.

Громадяни України, які входять до складу миротворчого контингенту або направляються для участі в ММО як миротворчий персонал, попередньо проходять відповідну спеціальну підготовку. Досвід участі ЗСУ в ММО підтвердив необхідність створення цілісної системи такої підготовки. З 1997 р. Міністерством оборони України в інтересах підготовки підрозділів ЗСУ до участі в ММО використовувався 108-й навчальний центр, а з 1999 р. – навчальний центр за Програмою ПЗМ. Підготовка миротворчого персоналу (військових спостерігачів, штабних офіцерів і військових поліцейських) здійснюється на спеціальних курсах. Наполегливо вирішується питання створення міжнародного навчального центру з підготовки багатонаціональних миротворчих підрозділів і персоналу на Яворівському полігоні. У грудні 2003 р. створено Центр підготовки офіцерів для багатонаціональних штабів при Національній академії оборони України. Центр призначений: для підготовки миротворчого персоналу за єдиною для системи освіти країн–членів НАТО програмою, створеною в рамках програми “Партнерство заради миру”; підготовки та підвищення кваліфікації науково-педагогічних (педагогічних) працівників з питань співробітництва з ООН, НАТО, ОБСЄ в ході підготовки та проведення ММО; здійснення якісного навчання та підготовки як українських військовослужбовців, так і

представників країн-партнерів для досягнення цілей взаємосумісності в ході участі у ММО.

Отже, інституціонально проведення миротворчих операцій має опиратися на інтернаціональні структури системи міжнародної безпеки, передусім на ООН, для якої миротворчість була і є пріоритетним напрямом діяльності. Для виконання своєї місії ООН має необхідні правові засади, моральний авторитет та достатні матеріально-фінансові ресурси. Проте, ООН не має власних військових формувань і покладається на добру волю країн-учасниць.

Фінансовий аспект участі ЗСУ в міжнародній миротворчій діяльності вирішальним чином впливає на хід виконання запланованих миротворчих заходів на усіх стадіях: від планування в центральних установах до втілення на місцях. Від фінансування залежить, які сили будуть задіяні в ОПМ, наскільки ефективними будуть їх дії, і, як наслідок, який кредит довіри матиме відповідна структура. Водночас фінансові умови участі в миротворчій діяльності окремих країн-членів міжнародних організацій у формі компенсацій за використання техніки, платні - особовому складу контингентів також стимулюють розвиток комплексу питань, пов'язаних із прагненням країни брати активнішу участь у подібних операціях.

Отже, головні фінансові показники – динаміка надання необхідних фінансових ресурсів міжнародним організаціям та фінансові умови участі в миротворчій діяльності окремих країн-членів міжнародних організацій можуть визначити напрям зусиль країн-учасниць у галузі миротворчості під егідою будь-якої організації та перспективи продовження цих зусиль.

Форми та способи застосування українських контингентів у складі міжнародних миротворчих сил відповідають положенням оперативного мистецтва і тактики ЗСУ та враховують специфіку ММО, умови їх проведення, забезпечення, управління та взаємодію з підрозділами збройних сил інших держав.

До керівних документів із підготовки та проведення ЗС України операцій (бойових дій) введено спеціальний розділ "Миротворчі операції", в якому визначено основні форми застосування військ (сил):

операції сприяння миру (peacesupport operations) здійснюються на основі глави VI Статуту ООН при обов'язковій згоді конфліктуючих сторін. Їхнім основним змістом є вирішення конфліктів, головним чином, шляхом мирного врегулювання (посередництво, переговори, надання різноманітних видів допомоги) або превентивного розгортання військ для недопущення конфлікту;

операції з підтримання миру (peacekeeping operations) мають ту саму правову основу, що й попередні. Операції передбачають роз'єднання ворогуючих сторін, контроль за дотриманням перемир'я або припинення вогню. Це найпоширеніший тип міжнародних миротворчих операцій;

операції зі встановлення миру (peaceenforcement operations) проводяться на підставі глави VII Статуту ООН і не передбачають обов'язкової згоди всіх конфліктуючих сторін. Під час їх проведення можуть вживатися примусові заходи з використанням військової сили. Такі операції проводяться для припинення конфліктів, що відбуваються у вигляді громадянських та міжетнічних війн;

операції з відбудови миру (peacebuilding operations) включають заходи із використанням як військових, так і невійськових засобів і спрямовані на відновлення життєдіяльності найважливіших елементів інфраструктури та цивільних інститутів країни у післяконфліктний період;

пошуково-рятувальні операції (search and rescue operations) проводяться з метою пошуку і порятунку людей, що потерпають на суші та воді. Здійснення пошуково-рятувальних операцій не потребує спеціального мандату. Керівництво ними може здійснювати як військова, так і цивільна особа;

гуманітарні операції (humanitarian operations) проводяться з метою захисту та рятування життя жертв конфлікту або стихійного лиха, надання їм допомоги, полегшення страждань населення, особливо за умов, коли місцева влада не спроможна або не намагається налагодити нормальне забезпечення населення. Гуманітарні операції не потребують спеціального мандату. Керівництво гуманітарними операціями здійснюють цивільні особи.

Комплекс завдань, які здійснюються контингентами міжнародних миротворчих сил під час проведення сучасних ММО, сформувався історично і є сукупністю різнопланових та різнотермінових військових, гуманітарних, економічних, політичних та інших акцій та операцій (від англійського слова mission – операція, місія). Більшість цих операцій здійснюється військовими підрозділами різних країн, що зумовлено специфікою воєнних конфліктів, ризиком застосування військової сили та нестабільною воєнно-політичною обстановкою в районах конфліктів. В основу теорії та практики миротворчих операцій повинні бути покладені п'ять найважливіших принципів: наявність гнучкої, адаптованої до сучасних умов доктрини; визначення принципів комплектування особового складу; досягнення відповідного рівня бойової підготовки з використанням механізму проведення спільних багатонаціональних навчань; об'єднання зусиль військових та інших державних організацій (міліція, митниця, сили цивільної оборони тощо) для вирішення будь-яких завдань, що виникають під час миротворчих операцій; наявність розвиненої системи управління та контролю.

Аналіз завдань військового характеру, які виконуються на всіх етапах проведення міжнародних миротворчих операцій, показує, що кожне окреме завдання вимагає індивідуального планування, окремої ретельної підготовки особового складу (військовослужбовців усіх категорій), окремого матеріального та технічного забезпечення у відповідності із специфікою умов, в яких ці завдання виконуються. Подібна підготовка дає змогу ефективніше проводити самі операції та зводити до мінімуму витрати і незворотні втрати від непередбачуваних дій як конфліктуючих сторін, так і

миротворців. Якість такої підготовки залежить від точності прогнозу щодо обсягу і змісту можливих завдань миротворцям в районі операції підтримання миру. Розвиток мистецтва проведення міжнародних миротворчих операцій у конфліктах ХХІ сторіччя неможливий без розширення спектра завдань, які покладатимуться на багатонаціональні миротворчі контингенти (сили операцій з підтримання миру).

Сучасні міжнародні миротворчі операції та їх аналіз, проведений на основі узагальнення досвіду участі підрозділів ЗС України у подібних операціях, показав, що є військові завдання, спектр яких значно розширився. До цих завдань належить: надання допомоги місцевому населенню в облаштуванні території, знешкодженні вибухонебезпечних об'єктів, шкідливих для здоров'я матеріалів, рекультивациі ґрунтів у районах воєнних конфліктів; боротьба з терористичними угрупованнями на території конфлікту; ліквідація злочинних угруповань у районі воєнного конфлікту; ліквідація зброї масового ураження (хімічної, біологічної) на територіях держав-учасниць конфлікту та підприємств з її виробництва; сприяння в припиненні незаконної торгівлі зброєю (в тому числі важкою) в районі воєнного конфлікту; моніторинг рівня воєнного потенціалу конфліктуючих сторін та тенденцій деескалації конфліктогенної ситуації в районі конфлікту. Важливе значення для успішного проведення миротворчих операцій має погодження дій міжнародних миротворчих контингентів та єдине розуміння завдань.

Участь у міжнародних миротворчих операціях – це складова міжнародного співробітництва Збройних Сил України. Її роль у забезпеченні національної безпеки, зміцненні міжнародного авторитету України як демократичної суверенної держави та розвитку Збройних Сил нашої держави має тенденцію до постійного зростання. Це зумовлено об'єктивними причинами:

зростанням активності України в розбудові нової системи євроатлантичної безпеки;

нагальною потребою об'єднання та координації зусиль міжнародної спільноти для відповіді на нові виклики й загрози зміцненням наявних і створенням нових механізмів запобігання негативним явищам і врегулювання криз;

необхідністю прискорення розвитку Збройних Сил України, що потребує використання всього спектра світового досвіду і знань, набутих провідними державами.

За роки державної незалежності Україна здобула визнання у світі статусу виваженого, послідовного і неупередженого контрибутора міжнародної безпеки. Свідчення тому – активні зусилля нашої держави у врегулюванні воєнних конфліктів, участь Збройних Сил України у міжнародних миротворчих операціях, принципова позиція щодо кризових ситуацій, яка завжди ґрунтується на загальновизнаних принципах міжнародного права. Доцільність участі України в конкретних міжнародних миротворчих операціях можна оцінити такими критеріями:

1. Наявність неврегульованого збройного конфлікту по периметру кордонів України.
2. Поширення негативних наслідків збройного конфлікту глобального, регіонального або національного рівня на стан міжнародної та національної безпеки України (у вигляді значних потоків біженців на (або через) територію України, нелегальної зброї, наркотиків, ядерних компонентів та представників ворогуючих угруповань).
3. Реальна можливість застосування ЗМУ у конфлікті.
4. Наявність відповідного рішення Ради Безпеки ООН.
5. Надання РБ ООН певних повноважень іншим міжнародним

структурам безпеки на врегулювання конфлікту.

6. Наявність консенсусу між органами державної влади України на прийняття відповідного рішення щодо участі у миротворчій операції.
7. Чітке усвідомлення можливих наслідків участі (або неучасті) України у конкретній миротворчій операції.
8. Підтримка з боку населення відповідних рішень влади.
9. Наявність певних міжнародних зобов'язань України.

Існуюча міжнародно-правова, соціально-політична та моральна основа для проведення міжнародних миротворчих операцій створює підґрунтя для морально-політичної та психологічної впевненості вояків у справедливості своїх дій, слугує підвалинами для ефективного проведення операцій, послаблення конфліктних відносин між миротворцями та протиборчими силами, місцевим населенням у зоні конфлікту. Водночас зміни, що відбуваються у структурі сучасних воєнних конфліктів потребують адекватних, термінових змін правового середовища для забезпечення ефективного відновлення порушеного балансу миру.

Вивчення досвіду залучення миротворчих контингентів та персоналу України до участі у виконанні миротворчих завдань дає підстави констатувати, що:

відбуваються суттєві зміни у формах та методах проведення миротворчих операцій (перевага надається операціям зі встановлення миру);

при врегулюванні регіональних конфліктів повноваження ООН передаються воєнно-політичному союзу або державі-лідеру;

створюються коаліційні угруповання військ, мета яких – вирішення миротворчих завдань; здійснюється вплив миротворчої діяльності на трансформацію положень воєнних доктрин з метою уточнення завдань збройних сил;

миротворчість виступає каталізатором розвитку співпраці держав у воєнній сфері;

співробітництво у сфері миротворчої діяльності підвищує імідж нашої держави на міжнародному рівні, дає змогу ознайомитися з досвідом інших держав у галузі реформування збройних сил, набуту досвіду спільних дій з силами НАТО та партнерів при плануванні, організації, реалізації та всебічному забезпеченні миротворчих операцій, сприяє підготовці підрозділів та окремих фахівців Збройних Сил України як за кордоном, так і в Україні за спільною програмою; залучає до післявоєнного устрою країн, де українські миротворці беруть участь у врегулюванні воєнних конфліктів.

Для успішного застосування Збройних Сил України у врегулюванні воєнних конфліктів до особового складу повинні бути висунуті вимоги щодо:

специфічної підготовки відповідного рівня (політичної, правової, мовної, психологічної тощо) для проведення конкретної операції;

готовності до виконання не властивих для військовослужбовців функцій, що обумовлені мандатом ООН;

спроможності приймати рішення та діяти у нештатних ситуаціях і непередбачуваних обставинах під час виконання своїх обов'язків;

відповідності рівня оперативної, технічної підготовки та сумісності, який передбачав би оволодіння штабними процедурами, технікою і, можливо, зброєю армій інших держав, які беруть участь у міжнародних миротворчих операціях та місіях.

Участь Збройних Сил України в міжнародних миротворчих операціях потребує зосередження зусиль на:

удосконаленні відповідної законодавчої та нормативно-правової бази взаємодії підрозділів ЗСУ з іншими військовими формуваннями у врегулюванні воєнних конфліктів, розв'язання суперечності між розширенням участі України у міжнародній миротворчій діяльності та

відставанням у забезпеченні правових і воєнно-теоретичних основ такої діяльності, стандартизація та уніфікація правових основ миротворчої діяльності в державах, збройні сили яких систематично беруть участь у миротворчих операціях;

створенні цілісної ефективною системи підготовки миротворчих підрозділів Збройних Сил України (завчасна підготовка повинна здійснюватися у місцях постійної дислокації у плановому порядку із залученням у військових навчаннях, а не безпосередньо перед відправленням до району виконання завдань на базі окремо визначених частин);

здійсненні диференційованої підготовки миротворчих підрозділів до дій в особливих географічних умовах (гірських, пустельних, тропічних тощо) із врахування специфічних кліматичних умов перебування контингентів та персоналу – високі температури з контрастними перепадами протягом доби, а також відсутність якісної питної води й складна санітарно-епідеміологічна обстановка району розташування;

забезпеченні потужного рівня соціального захисту військового й цивільного персоналу ЗСУ, які залучаються до виконання завдань у миротворчих операціях та членів їхніх сімей, через неухильне виконання прийнятих законів.

Важливим напрямом вдосконалення системи залучення ЗСУ до врегулювання воєнних конфліктів повинно стати науково-аналітичне супроводження миротворчої діяльності, основні завдання якого включають:

уточнення понятійного апарату теорії миротворчої діяльності ЗСУ;

оцінка воєнно-політичних і воєнно-стратегічних умов участі Збройних Сил України міжнародних миротворчих операціях;

визначення показників і критеріїв ефективності підготовки й застосування формувань Збройних Сил України міжнародних миротворчих операціях;

розроблення відповідних методик оцінки ефективності цієї діяльності;

дослідження ефективності підготовки та застосування формувань Збройних Сил України міжнародних миротворчих операціях за наявним досвідом і в прогнозованих умовах, визначення пріоритетних напрямів та конкретних шляхів підвищення цієї ефективності.

Частина II. Актуальні проблеми економічної безпеки України

Розділ 1. ТРАНСНАЦІОНАЛІЗАЦІЯ ЕКОНОМІКИ ТА ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА УКРАЇНИ

1. Зовнішньоторговельна безпека

Проблеми зовнішньоторговельної безпеки в Україні є дуже актуальними. Лібералізація зовнішньої торгівлі за відсутності структурних змін в економіці призвела до виникнення у 2006 р. від'ємного зовнішньоторговельного сальдо (- 2,9 млрд. дол. США), а платіжний баланс у 2006 р. зменшився з 10,7 до 2,4 млрд. дол.⁸⁷ Коефіцієнт покриття імпорту товарів їх експортом у 2006 р. становив 0,85, частка експорту наукоємних товарів у експорті товарів – 1,3%, експорт наукоємних послуг в експорті послуг – 3%. У Японії, Великобританії, США експорт наукоємних товарів у національному експорті перевищує 20%; у Сінгапурі, Філіппінах, Малайзії – 50%⁸⁸.

⁸⁷ Зовнішня торгівля України /Держкомстат України. – К., 2007. – С. 9.; Довідка про державний борг України. – /<http://minfin.gov.ua>; Платіжний баланс і зовнішній борг України /НБУ. – К., 2007. – С. 11.

⁸⁸ http://hdr.undp.org/hdr2006/pdfs/report/HDR_2006_Tables.pdf

Від'ємне сальдо зовнішньої торгівлі України за 9 міс. 2007 р. сягнуло 3,7 млрд. дол. США, що, разом зі збільшенням цін на імпортовані енергоносії, змусило уряд переглянути прогноз від'ємного зовнішньоторговельного сальдо на 2008 р. з 3,4 млрд. дол. до 7,5 млрд. дол. США⁸⁹.

Наразі загострюються такі загрози у сфері зовнішньої торгівлі:

- обмеженість можливостей географічної диверсифікації експорту;
- недостатня конкурентоспроможність вітчизняних виробників;
- залежність від імпорту енергоносіїв і окремих видів продукції;
- дискримінація України у міжнародних торговельних відносинах;
- істотне погіршення зовнішньоторговельного балансу.

Внутрішніми проблемами, що посилюють вплив зовнішніх загроз, є: зниження інноваційної активності підприємств; недосконала галузева і технологічна структура економіки; зношення основних фондів, висока ресурсо- та енергоємність виробництва; відсутність диверсифікованих і конкурентоспроможних корпорацій; висока частка тіньового сектору.

Під впливом глобалізації світової економіки буде загострюватися конкуренція на ринках. Водночас виникатимуть додаткові можливості доступу товарів на ринки світу і використання загальних правил зовнішньої торгівлі.

Основною проблемою України у зовнішній торгівлі є недосконала географічна і товарна структура експорту, що насамперед є наслідком недостатньої конкурентоспроможності вітчизняної продукції.

Географічна структура зовнішнього товарообігу (ЗТО) України серед основних регіонів світу (рис 2.1.1) свідчить про те, що істотної географічної диверсифікації зовнішньої торгівлі не відбулося. Орієнтовані на експорт галузі залишаються енергоємними і знижують інноваційну активність, що обмежує їх експортний потенціал.

⁸⁹ Постанова Кабінету Міністрів України № 1340 від 21.11.2007 р. «Про схвалення основних макропоказників економічного і соціального розвитку України на 2008 рік».

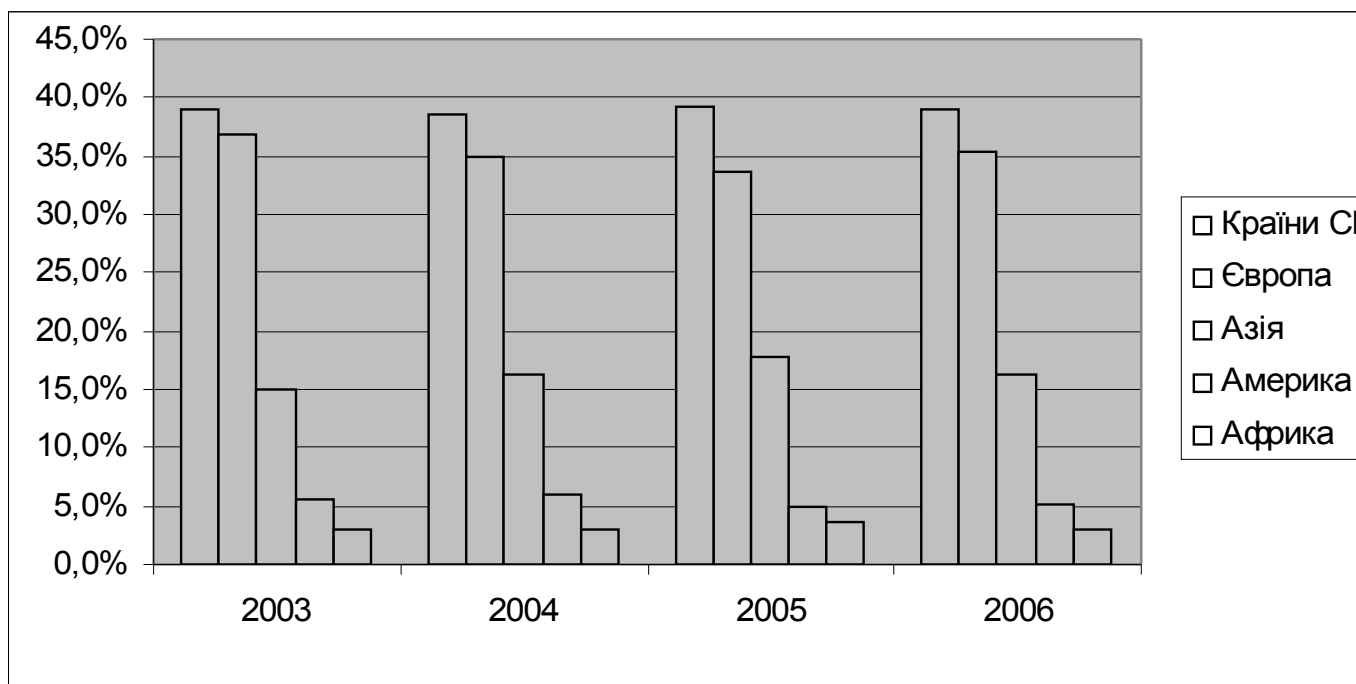

Рис. 2.1.1. Частки регіонів світу у зовнішній торгівлі України

Останнім часом сальдо України у зовнішній торгівлі товарами на основних векторах зовнішньої торгівлі (Європа і СНД) погіршилося (рис. 2.1.2). Зросла залежність країни від імпорту енергоносіїв і високотехнологічної продукції, збільшується експорт з країни невідновлювальних ресурсів.

Особливу увагу слід приділяти прогнозуванню зрушень у географічній структурі зовнішньої торгівлі за умов вступу до СОТ. У структурі імпорту України частка країн СОТ зросла з 47,5% у 2004 р. до 55,2% у 2006 р., частка експорту у країни СОТ зменшилася з 69,6% у 2004 р. до 63% у 2006 р. За такий само період у торгівлі з країнами, що не є членами СОТ, частка імпорту скоротилася з 52,2% до 44,8%, частка експорту зросла з 30,4% до 37%.

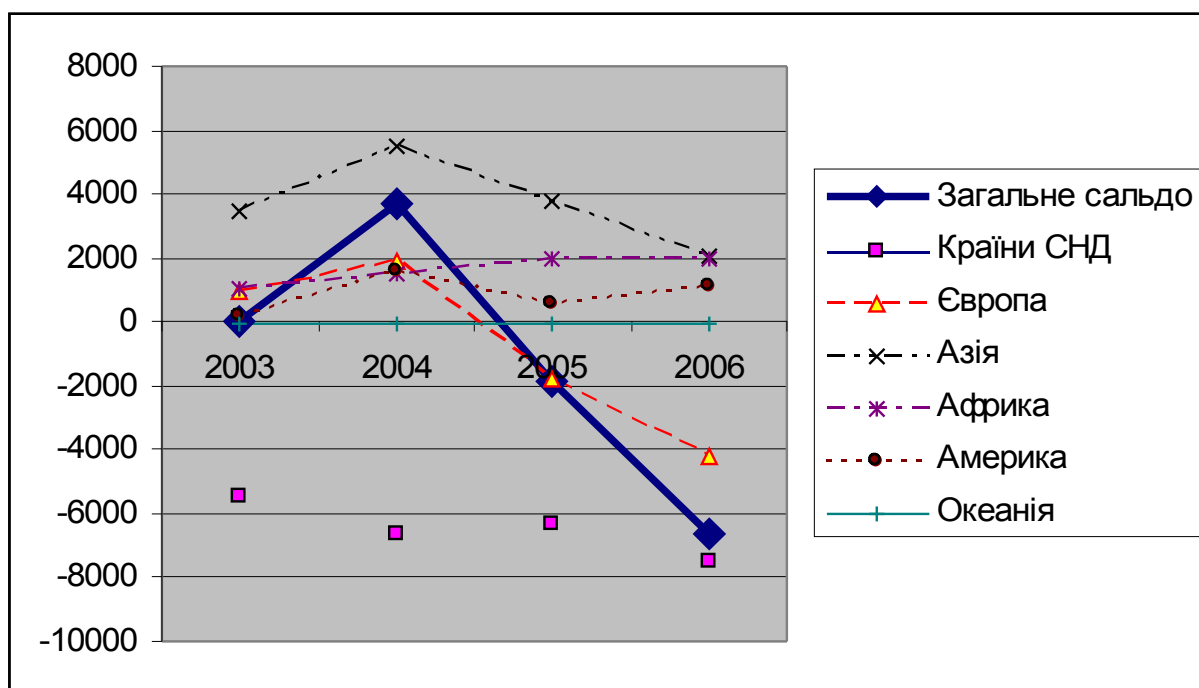

Рис.2.1.2. Сальдо у торгівлі товарами по регіонах, млн. дол. США

Через випереджальне зростання імпорту насамперед з країн СOT сальдо України у зовнішній торгівлі товарами у 2006 р. перетворилося на негативне (-6,68 млрд. дол. США). Імпорт високотехнологічних товарів з країн СOT значно перевищує український експорт у ці країни. В експорті до країн СOT у 2004 – 2006 рр. збільшилася частка чорних металів з 34,8% до 38,1%, скоротилася частка електричних машин і устаткування з 3,2% до 2,7%, ядерних реакторів, котлів, машин, апаратів – з 3% до 2,4%.

За умов вступу до СOT зовнішня торгівля України може активізуватися за рахунок таких факторів: зменшення витрат експортерів від дискримінаційних заходів; зменшення ризиків завдяки прогнозованому режиму торгівлі; зменшення витрат через уніфікацію стандартів; зменшення транспортних витрат завдяки вільному пересуванню товарів; здешевлення кредитів завдяки лібералізації ринку фінансових і банківських послуг; застосування механізмів урегулювання торговельних суперечок.

Водночас може відбуватися істотне збільшення імпорту з країн СOT у зв'язку зі зниженням торговельних бар'єрів. Недостатня конкурентоспроможність національних підприємств на європейських ринках може призвести до зайняття цими підприємствами залежних позицій у міжнародній спеціалізації і кооперації. У разі скасування механізмів державної підтримки погіршаться показники конкурентоспроможності продукції, фінансові результати та інвестиційні можливості національних виробників у певних галузях.

Спостерігаються істотні диспропорції у товарній структурі українського експорту, що й зумовлює негативне сальдо зовнішньої торгівлі через низький рівень доданої вартості експортованих товарів (табл. 2.1.1).

Таблиця 2.1.1

*Структура товарного експорту України (у відсотках) **

Назва та шифр товарної підгрупи	2002 р.	2003 р.	2004 р.	2005 р.	2006 р.
Товарний експорт у цілому	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Чорні метали (72)	29,9	29,2	33,0	33,5	34,0
Вироби з чорних металів (73)	3,1	4,7	4,4	5,4	6,2
Енергетичні матеріали; Нафта та продукти її перегонки (27)	9,2	11,9	10,4	9,8	6,7
Продукти неорганічної хімії (28)	2,5	2,6	2,4	2,7	2,8
Добрива (31)	2,2	2,6	2,3	2,8	2,6
Котли, машини, апарати і пристрої (84)	7,1	6,2	5,5	5,6	5,3
Електричні машини і устаткування (85)	2,7	3,9	3,8	2,7	3,3
Зернові культури (10)	5,6	1,7	2,6	4,0	3,5
Залізничні і трамвайні локомотиви, шляхове обладнання (86)	1,7	2,4	4,6	2,8	2,8
Інші товари	36	34,8	31	30,7	32,8
<i>Довідка: Експорт товарів у млрд. дол. США</i>	<i>17,9</i>	<i>23,1</i>	<i>32,7</i>	<i>34,3</i>	<i>38,4</i>

**Дані Держкомстату України, отримані за запитом Національного інституту проблем міжнародної безпеки*

Країни СНД є найбільшими споживачами української машинобудівної продукції. Подібна концентрація експорту є небезпечною. Зростаюча конкуренція на ринку чорних металів загрожує кризовими явищами в металургійній галузі України. Існує також загроза того, що видобувні підприємства України можуть розпочати масштабний експорт залізної руди, що призведе до порівняно швидкого виснаження її запасів. Залежність виробництва товарів українського експорту від невідновлюваних ресурсів звужує експортний потенціал.

Зазначені недоліки свідчать про актуальність дослідження вітчизняного експортного потенціалу на всіх векторах зовнішньої торгівлі України, а також про необхідність паралельного здійснення інноваційних зрушень у національній економіці і диверсифікації експортних потоків.

Розширення зовнішньої торгівлі можливе шляхом використання місткого ринку ЄС. Алгоритм євроінтеграції України передбачає: вступ до СОТ, створення зони вільної торгівлі (ЗВТ), здобуття асоційованого членства в ЄС, вступ до ЄС. Найбільш важливим є етап формування ЗВТ, що дасть можливість удосконалити всю систему зовнішньоекономічної діяльності.

На першу трійку партнерів України у європейському регіоні (табл. 2.1.2) припадає 45% експорту товарів з України і 49% імпорту товарів в Україну. Перевищення імпорту з Німеччини над експортом до Німеччини – основний чинник утворення негативного сальдо України у торгівлі з Європою.

**Основні європейські партнери України у торгівлі товарами у 2006 р.,
тис. дол. США**

Експорт		Імпорт	
Італія	2503422	Німеччина	4267604
Польща	1344516	Польща	2109116
Німеччина	1283847	Італія	1465182
Угорщина	946132	Франція	989753
Нідерланди	710706	Чеська Республіка	825141

На векторі ЄС Україна має багато проблем. У структурі експорту України частка машинобудування в 2006 р. становила 8,9%. Негативне сальдо у торгівлі машинобудівною продукцією зростає (табл. 2.1.3) внаслідок низького рівня конкурентоспроможності українських товарів.

Таблиця 2.1.3

**Торгівля України з країнами ЄС продукцією машинобудування,
млн. дол. США, ***

Показник	Експорт по роках			Імпорт по роках			Сальдо по роках		
	2004р.	2005р.	2006р.	2004р.	2005р.	2006р.	2004р.	2005р.	2006р.
Всього	1530	759	969	4103	5082	6951	-2573	-4323	-5982
Механічне обладнання (84,85)	950	551	740	2715	3553	4476	-1765	-3002	-3736
Транспортні засоби (86-89)	219	196	212	1131	1302	2148	-912	-1106	-1936
Прилади і апарати (90)	361	12	17	257	227	327	104	-215	-310

*Розраховано за даними статистичних збірників «Зовнішня торгівля України товарами та послугами» за 2004–2006 рр. Т.2 / Держкомстат України. – К. 2005, 2006, 2007.

Збільшується негативне сальдо у торгівлі з ЄС наукоємними товарами (табл. 2.1.4), що зумовлено недостатньою увагою до наукового забезпечення виробництва в Україні: понад 50% витрат на інновації припадає на закупівлю обладнання, на закупівлю прав на інтелектуальну власність – менше 5%⁹⁰.

Таблиця 2.1.4

**Торгівля України з ЄС наукоємними товарами (гр. 30, 88, 90),
млн. дол. США***

Показник	Експорт				Імпорт			
	2004 р.	2005 р.	2006 р.	1 півр. 2007 р.	2004 р.	2005 р.	2006 р.	1 півр. 2007 р.
Всього товарів	9779,3	9201,6	10866,4	6904,4	9373,6	11871,3	15618,1	9594,0

⁹⁰ Наукова та інноваційна діяльність в Україні. Стат. зб./ Держкомстат. – К.: ДП «Інформаційно-видавничий центр Держкомстату України», 2006. – С. 198.

У т.ч. наукоємні товари	368,7	31	32,9	20,6	779,8	939,2	1288,7	738,6
– фармацевтична продукція	3,2	2,5	3,6	2,0	501,8	706,7	950,3	561,1
– аеронавігаційні або космічні апарати	4,9	16,1	11,9	8,1	20,5	5,9	11,1	5,3
– прилади і апарати	360,6	12,4	17,4	10,5	257,5	226,6	327,3	172,2

**Розраховано за даними статистичних збірників Держкомстату України «Співробітництво між Україною та країнами ЄС» у 2005 р., 2006 р., 1 півріччі 2007 р.*

Основною умовою формування ЗВТ України з ЄС має бути поетапна лібералізація доступу на вітчизняний ринок. Слід отримати згоду ЄС на застосування щодо України асиметричної торговельної політики, за якої Україна матиме перехідний період для зміцнення своїх конкурентних позицій.

Частка СНД у зовнішній торгівлі України поступово зменшується, проте простір СНД лишається пріоритетним напрямом зовнішньої торгівлі України. Слід враховувати, що в межах цього простору відбувається регіональна інтеграція країн, змінюються господарські і зовнішньоторговельні моделі кожної країни.

Головними торговельними партнерами України в рамках СНД у 2006 р. були РФ (68,3% зовнішньоторговельного обороту в рамках СНД), Туркменістан (11%), Білорусь (7,5%), Казахстан (5,5%).

Частка СНД у загальному товарообігу України останніми роками загалом мала стійку тенденцію до зниження і скоротилася з 2001 р. по 2006 р. з 42,2% до 39,4% (табл. 2.1.5). Однак у вартісному виразі торгівля товарами з країнами СНД збільшилась майже в 3 рази.

Частка СНД в експорті України у 2006 р. була максимальною (33%) через втрати на ринках ЄС. Негативне сальдо України у товарообміні в межах СНД збільшується через зростання цін на енергоносії. Негативне сальдо у торгівлі нафтою і газом в межах СНД становить 8,5 млрд. дол. США за загального негативного сальдо у торгівлі товарами – 7,5 млрд. дол. США.

Таблиця 2.1.5

Частка СНД у зовнішній торгівлі України товарами*

Показник	2001 р.	2002 р.	2003 р.	2004 р.	2005 р.	2006 р.
Зовнішня торгівля товарами, млн. дол. США	32040	34934	46087	61663	70428	83402,1
У т.ч. з СНД	13507,6	13345,6	17552,9	23765	27759,9	32850,4
Частка СНД у загальному товарообороті, %	42,2	38,2	38,1	38,5	39,4	39,4
Експорт, млн. дол. США	16265	17957	23067	32666	34287	38367,7
У т.ч. з СНД						
Частка СНД у загальному експорті, %	28,8	24,4	26,2	26,2	31,3	33,0

Імпорт, млн. дол. США	15775	16977	23020	28997	36141	45034,4
У т.ч. з СНД	8832,2	8968,2	11508,5	15208	17029,3	20184,9
Частка СНД у загальному імпорті, %	55,9	52,8	49,9	52,5	47,1	44,8
Загальне сальдо, млн. дол. США	489,6	980,3	46,7	3669,3	-1854	-6666,7
У т.ч. з СНД	-4156,8	-4590,8	-5464,1	-6651	-6298,7	-7519,4

*Розраховано за інформацією http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/oper_new.html#zed

Експорт української машинобудівної продукції на ринки СНД не компенсує імпорт енергоносіїв. Позитивне сальдо по машинобудівній продукції у 2006 р. становило лише 0,8 млрд. дол. США (табл.2.1.6).

Таблиця 2.1.6

Динаміка зовнішньої торгівлі України продукцією машинобудування,

млн. дол. США, *

Показник	2005 рік			2006 рік		
	Експорт	Імпорт	Сальдо	Експорт	Імпорт	Сальдо
Білорусь	269,2	314,4	-45,2	279,9	351,2	-71,3
Казахстан	284,5	11,2	273,3	295,6	18,1	277,5
РФ	2238,3	2031,2	207,1	2951,6	2655,9	295,7
Всього СНД	3092,4	2382,4	710	3884,7	3082	802,7
Інші країни	1546,5	7669,6	-6123,1	1678,5	10615,2	-8936,7
Всього	4638,9	10052	-5413,1	5563,2	13697,2	-8134
Частка країн СНД, %	66,7	23,7	-	69,8	22,5	-

*Розраховане за інформацією http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/oper_new.html#zed

Український товарний імпорт з СНД протягом усього часу був переважно сировинним. Частка мінеральних продуктів у структурі імпорту з країн СНД до загального імпорту в Україну мінеральних продуктів протягом 1991–2006 рр. була на рівні 90 %. Відомо, що в країнах ЄС частка імпорту енергоносіїв з однієї країни утримується в межах 30% загальної потреби в них.

Негативне сальдо у торгівлі товарами з країнами СНД раніше компенсувалося за рахунок послуг. Зараз цього не відбувається (табл. 2.1.7). Поки що країни СНД є основними партнерами України у торгівлі послугами. Основними тут є послуги трубопровідного транспорту України, частка цих послуг в експорті всіх послуг у 2006 р. становила 33,3 % (у 2005 р. – 44%). Загалом структура експорту послуг України є “монокультурною” (частка транспортних послуг у 2006 р. становила 71,3%), не реалізується повною мірою потенціал виходу на ринки туристичних та інформаційних послуг.

Частка СНД у зовнішній торгівлі України послугами

Показник	2000 р.	2001 р.	2002 р.	2003 р.	2004 р.	2005 р.	2006 р.
Зовнішня торгівля послугами, млн. дол. США	4637,7	4691,9	5246,9	5706	7366,5	9069,7	11319
У т.ч. з СНД	2356,9	2384,7	2725,7	2660,3	2922,7	3369,9	4153,6
Частка СНД, %	50,8	50,8	51,9	46,6	39,7	37,2	36,7
Експорт, млн. дол. США	3486,8	3544,4	4055,3	4248	5307,9	6134,7	7505,5
У т.ч. з СНД	2141,4	2151,9	2430,1	2323,5	2515,5	2849,2	3451,3
Частка СНД, %	61,4	60,7	59,9	54,7	47,4	46,4	46,0
Імпорт, млн. дол. США	1150,9	1147,5	1191,6	1458	2058,6	2935	3812,4
У т.ч. з СНД	215,5	232,8	295,6	336,8	407,2	520,7	702,3
Частка СНД, %	18,7	20,3	24,8	23,1	19,8	17,7	18,4
Сальдо, млн. дол. США	2335,9	2396,9	2863,7	2790	3249,3	3199,7	3693,1
У т.ч. з СНД	1925,9	1919,1	2134,5	1986,7	2108,3	2328,5	2749

Загальне негативне сальдо у торгівлі України і товарами, і послугами з країнами СНД у 2006 р. становило 4770,4 млн. дол. США (у 2005 р. – 3970,2 млн. дол. США).

Україні особливо слід враховувати факт надмірної залежності від РФ. У 2006р. Україна мала «критичну» залежність від РФ. Відношення експорту до РФ товарів однієї групи до загального експорту товарів даної групи становить по алкогольних і безалкогольних напоях – 65,0%, паперу та картону – 71,4%, друкованій продукції – 60,0%, бавовні – 69,7%, килимах – 80,6%, трикотажному полотну – 65,0%, склу та виробам із скла – 66,1%, нікелю і виробам з нікелю – 93,9%, залізничних і трамвайних локомотивах, шляховому обладнанню – 69,8%. Тому запровадження торговельних бар'єрів з боку РФ відчутно позначається на українських підприємствах.

Критичний рівень залежності трубопровідної системи України від транзиту енергоносіїв з РФ загрожує втратою валютних надходжень у випадку реалізації шляхів постачання енергоносіїв в обхід України. Такий розвиток подій також зменшить можливості задоволення потреб України у паливі на компенсаційній основі або можливості утримання цін на російські енергоносії на прийнятному для України рівні.

Серед країн Азії найбільшими зовнішньоторговельними партнерами України в 2006 р. були Туреччина (22,2% торгівлі з країнами Азії), Китай (20,1%), Індія (8,6%), Південна Корея (7,2%), Японія (6,7%).

Частка країн Азії в загальному обсязі товарообігу України має нестійку тенденцію: з 2001 р. по 2005 р. вона зросла з 15,4% до 18,5%, у 2006 р. скоротилася до 17,0%. У вартісному виразі торгівля товарами між Україною і країнами Азії збільшилася у 2,9 разу (табл. 2.1.8).

У загальних обсягах експорту України частка країн Азії скоротилася з 24,4% - у 2001 р. до 21,2% у 2006 р., у вартісному виразі експорт у країни

Азії зріс у 2 рази. Частка країн Азії в імпорті України зросла (з 6,2% у 2001 р. до 13,5% у 2006 р.), у вартісному виразі імпорт з країн Азії зріс у 6,3 разу. Отже, відбулася втрата українськими виробниками ринків країн Азії і частини внутрішнього ринку за рахунок збільшення імпорту з цих країн.

Таблиця 2.1.8

Динаміка зовнішньої торгівлі товарами України з країнами Азії

Показник	2001 р.	2002 р.	2003 р.	2004 р.	2005 р.	2006 р.
Зовнішня торгівля товарами, млн. дол. США	32040	34934	46087	61663	70428	83402,1
У т.ч. з країнами Азії	4941,2	6239,3	7372	10624,9	13048	14205,6
Частка країн Азії у загальному товарообороті, %	15,4	17,9	16,0	17,2	18,5	17,0
Експорт, млн. дол. США	16265	17957	23067	32666	34287	38367,7
У т.ч. у країни Азії	3970,3	5067,7	5400,9	8034,6	8403,5	8134,8
Частка країн Азії у загальному експорті, %	24,4	28,2	23,4	24,6	24,5	21,2
Імпорт, млн. дол. США	15775	16977	23020	28997	36141	45034,4
У т.ч. з країн Азії	970,9	1171,6	1971,1	2590,3	4644,5	6070,8
Частка країн Азії у загальному імпорті, %	6,2	6,9	8,6	8,9	12,9	13,5
Сальдо, млн. дол. США	489,6	980,3	46,7	3669,3	-1854	-6666,7
У т.ч. з країнами Азії	2999,4	3896,1	3429,8	5444,3	3759	2064

Через інтенсивний розвиток металургійної промисловості в країнах Азії, зокрема в Китаї, скорочуються поставки українських виробників цієї продукції в Азію. Частка цього регіону у географічній структурі експорту металургійної продукції України скоротилася з 37,1% до 29,6%.

Країни американського континенту за обсягами торгівлі посідають четверте місце серед регіонів, з якими торгує Україна. У торгівлі з країнами Америки Україна має позитивне сальдо 1,2 млрд. дол. США (табл. 2.1.9).

Американський регіон є стабільним споживачем українських товарів, водночас обсяг їх експорту до цього регіону свідчить про недостатнє використання українськими виробниками свого експортного потенціалу на цьому ринку.

Основними статтями товарного експорту до країн Америки є недорогочінні метали та вироби з них (66%), продукція хімічної промисловості (14%), мінеральні продукти (8%). В імпорті з країн Америки переважає механічне обладнання, машини та механізми, електрообладнання та пристрої для відтворення зображення і звуку (18%), продукція хімічної промисловості (14%), готові харчові продукти (13%), живі тварини, продукти тваринного походження (13%), транспортні засоби та шляхове обладнання (11%).

Зовнішня торгівля України з країнами американського континенту,
млн. дол. США

Показник	2003 р.	2004 р.	2005 р.	2006 р.
Торгівля, всього, у т. ч.:	2 834	4 203	3 971	4 939
Торгівля товарами	2 291	3 510	3 097	4 009
Експорт товарів	1 219	2 544	1 831	2 544
Імпорт товарів	1 072	966	1 266	1 465
Сальдо торгівлі товарами	147	1 578	565	1 079
Торгівля послугами	543	693	874	930
Експорт послуг	260	409	477	575
Імпорт послуг	283	284	397	355
Сальдо торгівлі послугами	23	125	80	220

В імпорті спостерігається домінування продукції з високою доданою вартістю. Основні партнери України у торгівлі товарами наведено у таблиці 2.1.10.

Таблиця 2.1.10

Торгівля України товарами з країнами американського континенту у 2006
р.,
тис. дол. США

Експорт		Імпорт	
США	1201722	США	879109
Британські Віргінські острови	480921	Бразилія	279810
Мексика	204174	Канада	98720
Бразилія	138404	Еквадор	64212
Канада	122452	Аргентина	57735

На США припадає 47% українського експорту та 60% імпорту з американського регіону. Саме торгівля з США має найкращий потенціал збільшення позитивного сальдо України на цьому векторі.

У торгівлі з африканськими країнами Україна має позитивне сальдо, яке у 2006 р. сягнуло майже 2 млрд. дол. США. Торгівля з країнами африканського регіону товарами і послугами становила 2,9 млрд. дол. США, з яких 2,8 млрд. припадає на торгівлю товарами (табл. 2.1.11). Просування українських послуг на цьому ринку відбувається повільно. Позитивний ефект торгівлі з Африкою дає можливість певною мірою компенсувати загальне негативне сальдо в українській зовнішній торгівлі. Проте потенціал торгівлі на цьому векторі повністю не використовується.

Найбільшими були обсяги взаємної торгівлі недорогочінними металами та виробами з них. Експорт цих товарів становив 71% загального українського експорту до африканських країн.

Таблиця 2.1.11

Зовнішня торгівля України з країнами Африки,
млн. дол. США

Показник	2003 р.	2004 р.	2005 р.	2006 р.
Торгівля, всього, у т. ч.:	1 564	2 110	2 934	2 935
Торгівля товарами	1 499	2 038	2 832	2 787
Експорт товарів	1 250	1 758	2 406	2 374
Імпорт товарів	249	280	426	413
Сальдо торгівлі товарами	1 001	1 478	1 980	1 961
Торгівля послугами	65	72	102	148
Експорт послуг	52	51	73	96
Імпорт послуг	13	21	29	52
Сальдо торгівлі послугами	39	30	44	44

В імпорті товарів з Африки до України мінеральні продукти становили 63%. Перелік основних торговельних партнерів України у цьому регіоні надано у таблиці 2.1.12.

Таблиця 2.1.12

Основні партнери України у торгівлі товарами у 2006 р.,
тис. дол. США

Експорт		Імпорт	
Єгипет	748386	Гвінея	95279
Алжир	466671	Кот-Д'Івуар	56816
Туніс	227285	Гана	54701
Нігерія	183381	Габон	49135
Марокко	166331	Єгипет	43224

Надмірна концентрація українського товарного експорту на ринках країн Північної Африки свідчить про недостатнє використання можливостей експорту до інших країн регіону.

Система забезпечення зовнішньоторговельної безпеки держави має бути спрямована на ефективну реалізацію конкурентних переваг, збільшення експортного потенціалу, раціоналізацію імпорту, утримання прийняттого зовнішньоторговельного сальдо, наповнення валютних резервів і бюджету держави за рахунок ефективної міжнародної торгівлі й економічного розвитку підприємств-експортерів. За умов приєднання до СОТ зовнішньоторговельна безпека України може бути гарантована тільки шляхом диверсифікації торгівлі і підвищення конкурентоспроможності товарів і послуг.

Для усунення диспропорцій у географічній і товарній структурі зовнішньої торгівлі та забезпечення зовнішньоторговельної безпеки України необхідні такі мотиваційні заходи на державному рівні:

- розбудова корпоративно-коопераційного каркасу економіки шляхом створення потужних вітчизняних ФПГ, ТНК, кластерів, технопарків;

- селективна підтримка розвитку високих технологій (аерокосмічних, інформаційних, нанотехнологій) для збільшення наукомісткості експорту;
- підвищення рівня витрат на НДДКР, поєднання інвестицій з інноваціями, активізація патентно-ліцензійної діяльності, капіталізація нематеріальних активів, інтеграція до світового науково-технічного простору;
- зменшення імпоротної залежності щодо енергоресурсів, розвиток імпортозамінного виробництва, забезпечення імпорту передових технологій для модернізації економіки і створення замкнутих технологічних циклів;
- збереження ефективних напрямів спеціалізації України в міжнародному поділі праці: авіакосмічна промисловість; виготовлення і впровадження лазерної техніки; електрозварювальне виробництво, суднобудування та ін.;
- вдосконалення системи тарифного регулювання зовнішньоторговельної діяльності, використання антидемпінгових механізмів з метою усунення загроз імпортних інтервенцій та захисту вітчизняного виробника;
- розбудова сучасної технічної, інформаційної та інституційної інфраструктури зовнішньої торгівлі;
- забезпечення активної участі всіх регіонів України у формуванні експортного потенціалу і виходу на світові ринки товарів і послуг;
- узгодження систем сертифікації та стандартизації українських товарів з основними країнами-імпортерами;
- проведення аналізу можливих економічних наслідків інтеграції України до СОТ через оцінку цінової конкурентоспроможності основних товарів і, в разі виявлення критичних загроз, корегування політики державної підтримки окремих галузей та регіонів у перехідному періоді;
- досягнення домовленостей із СОТ щодо перехідного періоду для зміцнення конкурентних позицій таких галузей України, як приладобудування, фармацевтика, аерокосмічна, виробництво транспортних засобів, харчова і легка промисловість;
- доопрацювання законодавства, зокрема Податкового кодексу України, проекту Закону «Про державну допомогу», проекту Кодексу про конкуренцію з метою використання дозволених СОТ механізмів державного субсидування (субсидії регіонального розвитку; субсидії на проведення науково-дослідної діяльності; субсидії на програми реструктуризації та ін.);
- опрацювання досвіду використання інструментів СОТ для державної підтримки експорту наукоємної продукції (гарантування і страхування експортних кредитів; державні закупівлі, заставні внески для участі в тендерах; компенсація витрат на встановлення контактів за кордоном; субсидування початкових витрат на маркетинг; утворення торгових домів за кордоном);
- запровадження програми державної підтримки вітчизняного експорту через механізми експортного кредитування й експортного

страхування, визначення обсягів бюджетного фінансування заходів державної підтримки експорту українських високотехнологічних товарів і послуг;

- сприяння диверсифікації українського експорту через збільшення його частки на ринках Африки й Америки, проведення на конкурсній основі маркетингових досліджень цих ринків з метою виявлення партнерів для науково-виробничої кооперації і розширення торговельної інфраструктури;

- посилення інформаційно-маркетингової підтримки експортерів, забезпечення завчасного інформування їх про світові виставки, участь в яких сприятиме зростанню українського експорту, відшкодування витрат, пов'язаних із участю у міжнародних тендерах, виставкових заходах;

- запровадження системи підготовки та підвищення кваліфікації державних службовців з питань розвитку зовнішньоекономічних зв'язків, організація відповідних спецкурсів у вищих навчальних закладах України;

- погодження із СОТ введення ліміту на участь іноземного капіталу у банківській системі з метою поступового збільшення капіталізації українських банків і створення ними мережі філій за кордоном для забезпечення кредитування українських експортерів.

Для наукового обґрунтування державної зовнішньоторговельної політики із врахуванням вимог зовнішньоторговельної безпеки необхідно розвивати наступні напрями досліджень:

- прогнозування зрушень у географічній і товарній структурі зовнішньої торгівлі та оцінка впливу цих зрушень на економічну безпеку держави;

- дослідження можливостей товарної і географічної диверсифікації зовнішньої торгівлі та оптимізації її структури;

- актуалізація концептуальних засад і пріоритетів зовнішньоторговельної політики України;

- вивчення стану зовнішньої торгівлі високотехнологічною продукцією і трансферу технологій;

- прогнозування зовнішньоторговельних відносин у розрізі регіональних угруповань у контексті забезпечення економічній безпеці держави.

1.2. Міжнародне співробітництво у фінансовій сфері

Міжнародне співробітництво у фінансовій сфері має здійснюватися з огляду на загрози, що можуть виникати у процесі взаємодії з міжнародними фінансовими організаціями, у процесі залучення кредитів і вкладення фінансових ресурсів у вигляді інвестицій, участі в інших процесах інтернаціоналізації фінансових потоків.

Фінансова безпека держави (ФБ) – це захищеність інтересів держави у фінансовій сфері, або такий стан бюджетної, податкової та грошово-кредитної систем, що гарантує спроможність держави ефективно формувати, зберігати від надмірного знецінення та раціонально використовувати

фінансові ресурси країни для забезпечення її соціально-економічного розвитку і обслуговування фінансових зобов'язань.

Основними загрозами фінансовій безпеці держави є:

- втрата інтересу нерезидентів (портфельних інвесторів) до фондового ринку країни після попередньої концентрації капіталів на ньому;
- недосконалість бюджетної політики і нецільові витрати коштів;
- переважно фіскальний характер системи оподаткування;
- значні розміри державного та гарантованого державою боргу;
- різкі зміни рівня цін та курсу національної валюти;
- невисокий рівень капіталізації банківської системи, малі обсяги довгострокового кредитування та значний рівень відсоткових ставок;
- криміналізація та масштабний вплив капіталу в “тінь” і за кордон.

Неадекватне реагування на зазначені загрози призводить до фінансової кризи, котра проявляється у різкому скороченні ВВП, порушенні процесу формування і розподілу централізованих фондів держави, дестабілізації банківської системи, знеціненні національної валюти та дефолті з суверенних боргів. Підвищення рівня ФБ має здійснювати держава у межах бюджетно-податкової, боргової і грошово-кредитної політики, у т.ч. валютно-курсової.

Посилення взаємозалежності фінансових ринків країн зумовлюється розвитком світової інформаційної мережі й електронних технологій; підвищенням активності інституційних інвесторів; зростанням обсягів трансграничних операцій з цінними паперами внаслідок злиття компаній і розгортання приватизації у транзитивних країнах. Взаємозалежність фінансових ринків країн проявляється у синхронному коливанні курсів цінних паперів на фондових ринках країн і виникненні фінансових криз.

Тенденція транснаціоналізації фінансових потоків є об'єктивною і висвітлена у багатьох наукових працях⁹¹. Глобалізація фінансового ринку несе нові можливості, але і нові загрози економічній безпеці країн. Для вдосконалення механізмів міжнародної діяльності країни на фінансових ринках потрібно відстежувати тенденції зрушень у світовій фінансовій сфері.

Основна загроза стабільності фінансових ринків походить від портфельних інвесторів і може виникати внаслідок одночасної втрати інтересу нерезидентів до ринку цінних паперів країни після попередньої концентрації на ньому їхніх капіталів. За таким сценарієм виникла фінансова криза у Південно-Східній Азії 1997 р. З першими ознаками "перегріву" економіки регіону іноземні інвестори різко змінили пріоритети, що призвело до масового відпливу капіталів. Для захисту своїх валют уряди країн Південно-Східної Азії вдалися до валютних інтервенцій та підвищення відсоткових ставок. У Таїланді, наприклад, протягом червня 1997 р. валютні

⁹¹ Глобализация и национальные финансовые системы / Джеймс А., Хансон В., Васильев А.С. (пер.с англ.). — М. : Весь Мир, 2005. — 306 с.; Делягин М. Г. Мировой кризис. Общая теория глобализации /Институт проблем глобализации (ИПРОГ). — 3.изд. - М. : ИНФРА-М, 2003. — 768 с.; Сорос Джордж. О глобализации. — М. : Эксмо, 2004. — 220 с.; Рубцов Б. Б. Мировые рынки ценных бумаг // М.: «Экзамен», 2002. — 448 с.; Samuel C. Stock Market and Investment: The Signaling Role of the Market. — Washington, 1996. — 48 p.

резерви скоротилися з 33,3 до 1,1 млрд. дол. США. Зменшення резервів і зростання відсоткових ставок призвели до зовнішньої заборгованості.

Світова фінансова криза кінця ХХ ст. не оминула і пострадянський простір. Так, в Російській торговельній системі (РТС) обсяги торгівлі цінними паперами з жовтня 1997 р. до жовтня 1998 р. зменшилися у 65 разів. Ціни на російські акції за 1998 р. порівняно з максимумом, який було досягнуто 6 жовтня 1997 р., знизилися у 13 разів⁹². Відлуння світової кризи відчула й Україна. Лише за перше півріччя 1998 р. НБУ продав на валютному ринку 1,13 млрд. дол. США міжнародних резервів. Всього за 1998 р. по ОВДП конвертовано й репатрійовано за кордон 2,3 млрд. грн., сталися девальвація національної валюти, інфляція, скоротилися золотовалютні резерви країни, збільшилася зовнішня заборгованість⁹³.

Нині сплесків активності нерезидентів на ринку ОВДП не спостерігають. Обсяг ОВДП у власності нерезидентів протягом 2006 р. зменшився на 3371,7 млн. грн. (натомість у 2005 р. обсяг ОВДП у власності нерезидентів збільшився на 4247,7 млн. грн.).

Наступна світова криза сталася у 2000 — 2001 рр. У січні 2000 р. індекс Dow Jones досяг рекордного значення — 11582, на початку березня 2000 р. рекордними були й інші світові індекси. А вже наприкінці вересня 2001 р., услід за американськими, впали європейські та азіатські фондові індекси.

Причина в тому, що з початку 1990-х рр. економіка США знаходилася на підйомі, однак навесні 2000 р. спеціалісти дедалі частіше фіксували її „перегрів”: більшість акцій було переоцінено, курс долара був занадто високий. У березні 2000 р. сталося два падіння біржі Nasdaq, яка торгує акціями високотехнологічних фірм. Інвестори вважали, що ситуація відновиться, але на складах накопичилася величезна кількість продукції, збут якої почав викликати труднощі у зв'язку з падінням попиту. Наприкінці 2000 р. з'явилися ознаки біржової кризи: курси акцій стрімко падали, на біржі панувала паніка. У цей самий час сталося падіння індексу ПФТС на українському фондовому ринку, яке, за підсумками 2001 р., становило 23,2%.

Наприкінці лютого 2007 р. відбулося чергове значне падіння фондових індексів майже на всіх світових фондових майданчиках. Поштовхом для цього було різке падіння 27 лютого основних фондових індексів КНР — індекс Shanghai and Shenzhen 300 впав на 9,2%, індекс Shanghai Composite — на 8,8%. Обвал основних китайських фондових індексів спровокував процес скидання акцій інвесторами практично на всіх фондових ринках світу, в результаті чого їх капіталізація скоротилася майже на 1 трлн. дол. США. Ступінь падіння індексів основних світових фондових майданчиків, а також

⁹² Барановський О. Програма вибудови російського фондового ринку // Цінні папери України. — 1999. — № 15. — С. 12.

⁹³ Еволюцію фінансової кризи, її причини, а також антикризові заходи детально описано у книзі: Пирожков С. І., Сухоруков А. І., Григоренко О. Я. Фінансова політика в Україні та Російській Федерації: порівняння, досвід, проблеми: Монографія / За ред. А. І. Сухорукова. — К.: НІУРВ, 2000. — 148 с. — С. 11—38.

основного індексу українського фондового ринку (ПФТС) проілюстровано на рис. 2.1.3.

Першопричиною запуску механізму цієї кризи стала інформація про наміри комісії з ринку цінних паперів Китаю розпочати перевірку учасників китайського фондового ринку щодо можливих махінацій, які призвели до стрімкого його зростання.

Падіння індексу ПФТС викликано переважно «перегрівом» українського фондового ринку (з початку 2007 р. індекс ПФТС зріс на 262,52 пункту або 52,6%, тоді як показники 2006 р. становили, відповідно, 153,3 пункту або 44,4%), а також появою ознак кризи на фондових ринках інших країн, що спонукало інвесторів (переважно нерезидентів) до фіксації своїх прибутків. При цьому найбільше падіння котирувань акцій спостерігалось на потенційно цікавіших для інвесторів об'єктах.

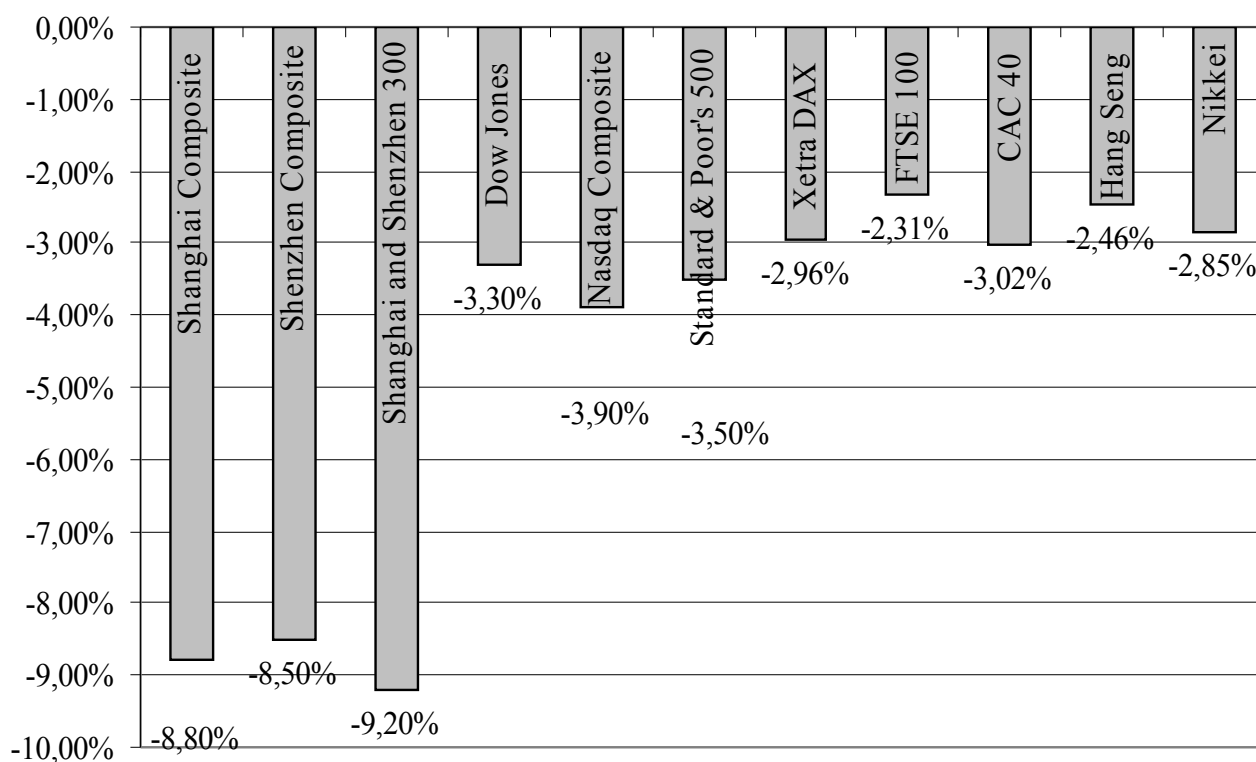

Рис. 2.1.3. Падіння фондових індексів (на кінець сесії 27.02.2007 р.)

Фондові ринки, як складову світового фінансового ринку за ступенем розвитку можна поділити на дві групи: фондові ринки розвинутих країн і фондові ринки країн, що розвиваються. Фондові ринки першої групи відрізняються від фондових ринків другої групи значним ступенем капіталізації та істотним впливом на світову економіку. Фондові ринки країн, що розвиваються, можна диференціювати на чотири групи. До

першої належать ринки Південно-Східної Азії, що вирізняються розвинутою інфраструктурою й активною участю іноземного капіталу. До другої групи належать ринки Латинської Америки, на яких також спостерігається активність іноземного капіталу. У третій групі — країни Центральної та Східної Європи і Середземноморського басейну (Ізраїль, Туреччина, Єгипет, Ліван, Йорданія). До четвертої можна віднести ринки країн СНД з порівняно низьким рівнем капіталізації.

Розвиток світового фондового ринку визначається наступними тенденціями: зростання капіталізації; збереження вищої дохідності акцій порівняно з облігаціями; посилення зв'язків між фондовими ринками країн; зростання ролі інституційних інвесторів; початок укрупнення фондових бірж за рахунок злиття⁹⁴.

Узагальнюючим індикатором, що визначає ступінь розвитку фондового ринку, є капіталізація ринку акцій. Аналіз засвідчує, що капіталізація світового фондового ринку зросла з 37 трлн. дол. США у 2004 р. до 41 трлн. дол. США у 2005 р.⁹⁵ У 2005 р. лідерами були Нью-Йоркська фондова біржа (13,6 трлн. дол. США), NASDAQ (3,6 трлн. дол. США), Токійська фондова біржа (4,6 трлн. дол. США), Лондонська фондова біржа (3,1 трлн. дол. США.), Euronext, що об'єднує біржі Бельгії, Франції, Нідерландів, Португалії (2,7 трлн. дол. США). За даними Всесвітньої Федерації фондових бірж, у торгівлі акціями також домінують американські фондові біржі, на які припадає 51,1% від загального обсягу торгів на біржах.

Порівняння середньорічної дохідності акцій і облігацій, проведене англійськими дослідниками⁹⁶, засвідчило більшу дохідність акцій. Найвищою вона була у Швеції, Австралії, ПАР, США, Канаді.

Нові технології електронної торгівлі призвели до перегляду концепцій і моделей фондового ринку і окремих видів бізнесу, пов'язаних з торгівлею цінними паперами, включаючи поставку інформації, брокерсько-дилерські послуги, клірингові, платіжні, депозитарні системи. Розвиток і впровадження нових технологій дали можливість залучати на ринок індивідуальних інвесторів. Такі інвестори (трейдери) можуть здійснювати угоди по кілька разів за одну торговельну сесію. При цьому рівень інформаційного забезпечення в індивідуальних інвесторів наближується до професійного.

Зростає роль інвестиційних фондів, фондів венчурного капіталу, пенсійних і страхових фондів, зокрема, у 2000 р. частка портфельних

⁹⁴ Котляров С. Фондові ринки країн, що розвиваються в умовах інтернаціоналізації та глобалізації // Ринок цінних паперів України. – 2004. – № 1– 2. – С. 7–18; 2. Собкевич О.В. Діагностика розвитку світових фондових ринків та потенційні загрози фінансовій сфері України / Матеріали III всеукраїнської науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених “Проблеми глобалізації та моделі стійкого розвитку економіки”, – Луганськ, 2007 – С.554-558.

⁹⁵ World Federation of exchanges, Annual report, 2006 p. (<http://www.world-exchanges.org/WFE/home.asp?menu=15&document=4941&nav=ie>)

⁹⁶ Димсон Э., Марш П, Стонтон М. Триумф оптимистів. – Лондонская школа экономики. – 2002 г.

інвестицій в обсязі світових інвестицій становила 34% (у 2003 р. — 47%⁹⁷), частка інституційних інвесторів на ринках капіталу сягнула 50%⁹⁸.

Розпочалося укрупнення фондових бірж. У 2006 р. Нью-Йоркська фондова біржа (NYSE) придбала за 9 млрд. дол. США Чикагську біржу Archipelago Holdings Inc., і цей конгломерат отримав назву NYSE Group. У 2007 р. відбулося злиття NYSE Group і Euronext. У результаті утворено перший трансатлантичний оператор NYSE Euronext Inc., який став найбільшим у світі. Очікується подальша експансія NYSE Euronext Inc., зокрема, може бути укладено угоду про альянс з токійською фондовою біржею, національною фондовою біржею Індії, а також із франкфуртською біржею, яка була конкурентом NYSE Group у боротьбі за Euronext.

У перспективі очікують розподіл бізнесу з торгівлі активами між трьома-чотирма учасниками. Новостворювані біржі висувають певні вимоги щодо прозорості бізнесу і якості корпоративного управління у емітентів, тому виходу на ці біржові майданчики має передувати серйозна підготовка.

Загроза стабільності фінансових ринків транзитивних країн походить від портфельних інвесторів. Загрозою економічній безпеці є також нестача інвестиційних ресурсів, що потребує розвитку фондового ринку. Перша фондова торговельна система (ПФТС) характеризує розвиток організованого сектору фондового ринку, оскільки обсяг торгів на ПФТС у 2006 р. становив 96,4% обсягу угод на організаторах торгівлі і вдвічі збільшився проти 2005 р. (табл. 2.1.13).

Індекс ПФТС збільшився за 2006 р. на 41,3% з 352,97 до 498,86 пунктів. Динаміка індексу ПФТС протягом року істотно коливалася. Порівняння параметрів фондового ринку України та інших країн⁹⁹ свідчить про значне відставання вітчизняного ринку акцій (табл. 2.1.14).

Таблиця 2.1.13

Обсяги торгів у ПФТС у 2005 – 2006 рр.,

*млрд. грн.**

Показник	2006 р.	2005 р.
Загальний обсяг торгів	27,63	14,48
У тому числі:		
Облігації	21,36	11,04
Акції	5,97	3,33
Цінні папери інститутів спільного інвестування	0,29	0,12

* Складено на основі даних ПФТС

Капіталізація ринку акцій в Україні є низькою, лістинг ПФТС включає лише 262 компанії (2% зареєстрованих ВАТ), 10 з них становлять 68%

⁹⁷ World Economic Outlook database, МВФ, August 30, 2004. (www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2004/01/weodata/index.aspx).

⁹⁸ Сонин А. Корпоративное управление: мифы и реальность // Управление компанией. – 2005. — №12.

⁹⁹ Сухоруков А. І., Собкевич О.В. Роль фондового ринку у забезпеченні економічної безпеки України // Стратегічна панорама. – 2006. – №1. – С. 88 – 96.

капіталізації ринку. Найбільшими емітентами ПФТС є ВАТ “Міттал Стіл Кривий Ріг” (23,27 млрд. грн.), ВАТ “Укртелеком” (18,08 млрд. грн.), ВАТ “Укрнафта” (17,16 млрд. грн.), ВАТ “Північний ГЗК” (10,02 млрд. грн.), ВАТ “Райффайзен Банк Аваль” (9,96 млрд. грн.).

Таблиця 2.1.14

Оборот ринку акцій і капіталізація фондових ринків,

млрд. дол. США

Показник	Капіталізація		Оборот ринку акцій	
	2004 р.	2005 р.	2004 р.	2005 р.
США (NYSE)	12707,6	13310,9	11618,1	14125,3
США (NASDAQ)	3532,9	3603,9	8767,1	10086,7
Японія (Tokyo SE)	3557,7	4572,9	3218,1	4481,7
Великобританія (London SE)	2865,2	3058,2	5169,0	5677,7
Франція та ін. (Euronext) ¹⁰⁰	2441,3	2706,8	2472,1	2906,2
Німеччина (Deutsche Borse)	1194,5	1221,1	1541,1	1915,3
Італія (Borsa Italiana)	789,6	798,1	969,2	1293,7
Австрія (Wiener Borse)	87,8	126,3	24,2	46,5
Польща (Warsaw SE)	71,5	93,6	16,3	30,4
РФ (ММВБ)	153,3	274,1	112,7	140,1
Україна (ПФТС)	11,8	29,2	0,2	0,7

Механізмами інтеграції до світового фондового ринку є вихід на нього вітчизняних компаній через публічне розміщення акцій (IPO) та емісію євро-облігацій. Процедура IPO (Initial Public Offering) у розвинутих країнах є ефективним механізмом, через який фінансується 15—20% інвестицій в основний капітал. Перевагою IPO є доступ до значних фінансових ресурсів, а мотивом – намір отримати новий акціонерний капітал і створити ліквідний ринок власних акцій. Наприкінці 2006 р. IPO провели лише 4 компанії з України (табл. 2.1.15), що залучили разом близько 200 млн. дол. США. Російські ж компанії тільки в 2006 р. розмістили акцій на 18 млрд. дол. США¹⁰¹.

Таблиця 2.1.15

IPO українських компаній на світових фондових біржах

Компанія	Пакет, проданий інвесторам, %	Вид діяльності	Торговельний майданчик
Астарта – Київ	20	Виробництво цукру	Варшавська фондова біржа
Cardinal Resources LLC	39,7	Видобуток газу і нафти на території України	Альтернативний торговельний майданчик (AIM) Лондонської фондової біржі
XXI століття	37,5	Будівництво	Альтернативний торговельний майданчик

¹⁰⁰ Euronext включає ринки Франції, Нідерландів, Бельгії і Португалії.

¹⁰¹ Струк О. Особиста справа // Фондовый рынок. – 2006. – № 48 (484).

			(АІМ) Лондонської фондової біржі
Укрпродукт	27,21	Виробництво молочної продукції	Альтернативний торговельний майданчик (АІМ) Лондонської фондової біржі

Практикується також приватне розміщення акцій на міжнародних ринках через продаж їх кільком портфельним інвесторам без торгів на біржах. Приватне розміщення акцій здійснили ВАТ “Концерн Галнафтогаз” (Львів) — 10% від статутного фонду, ВАТ “Холдингова компанія Автокраз” (Кременчук, Полтавської обл.) — 5%, ВАТ “Дніпроазот” (Дніпропетровськ) — 7%. Наступним етапом для цих підприємств може стати IPO. Через розміщення навіть невеликих пакетів акцій за кордоном українські компанії можуть залучити додаткові ресурси, підвищити капіталізацію, створити позитивний імідж на ринку. Наприклад, компанія „Галнафтогаз” вийшла на ринок у 2005 р. з капіталізацією 130 млн. дол. США, а на 10. жовтня 2006 р. її капіталізація становила вже 200 млн. дол. США, тобто вартість компанії підвищилася на 50%.

У майбутньому імовірно розміщення акцій на біржі NYSE Euronext, оскільки ця біржа має намір розширити присутність у країнах зі зростаючими ринками і планує співпрацювати з українськими компаніями у сфері проведення IPO і приватизації. Претендентами на проведення IPO на NYSE Euronext можуть бути лише великі фінансово-промислові групи України (наприклад, „Метінвест холдинг”, „Систем Кепітал Менеджмент”, „Інтерпайп”), оскільки вимоги NYSE Euronext щодо надання інформації про власників і менеджмент компаній більш жорсткі, ніж на інших біржах.

Цінні папери, емітовані українськими компаніями, мають невисоку ліквідність і надійність. На зовнішніх ринках розміщено облігації лише „Київстар GSM”, „НАК Нафтогаз України”, „Стиролу”. Для розміщення облігацій на зовнішніх ринках необхідно пройти ряд процедур, у т.ч. отримати кредитний рейтинг. Рейтинг країни загалом також є орієнтиром для інвестора. Кредитний рейтинг України за довгостроковими зобов'язаннями невисокий — у рейтингах авторитетних агентств (Standard & Poog's та Moody's) Україна посідає останні рядки у спекулятивному класі, тобто інвестиційний ризик у країні є істотним. Відповідними є рейтинги вітчизняних компаній.

Наведений аналіз свідчить про те, що Україна розпочала процес інтеграції до світового фондового ринку, проте кількість представлених на закордонних ринках вітчизняних емітентів залишається незначною.

Причинами повільного виходу на світові фондові ринки є:

- неготовність вітчизняного бізнесу до публічності;
- низький рівень корпоративного управління;
- низька ліквідність вітчизняного фондового ринку;
- нераціональна система оподаткування (емісійний дохід зараховується у валовий дохід підприємства і підлягає оподаткуванню за ставкою 25%).

З метою поширення присутності українських компаній на провідних фондових ринках і забезпечення економічної безпеки держави необхідно:

- удосконалити законодавчу базу, зокрема, прийняти закони „Про акціонерні товариства”, „Про систему депозитарного обліку”, „Про похідні цінні папери (деривативи)” та ін.;
- підвищити прозорість діяльності емітентів, пристосувати інформацію про них до міжнародних стандартів, що дасть змогу інвестору оцінити реальну вартість підприємства та його потенціал;
- розвивати інститути спільного інвестування, страхові і пенсійні фонди для ефективного розміщення ресурсів на фондовому ринку;
- створити єдину біржову систему, яка діяла б за єдиними правилами;
- вжити заходів для отримання рейтингу інвестиційного класу.

Після отримання незалежності Україна розпочала співробітництво з міжнародними фінансовими організаціями: Міжнародним валютним фондом (МВФ); Світовим банком (СБ), Європейським банком реконструкції та розвитку (ЕБРР). Ці заходи є певною запорукою майбутньої успішної діяльності на світових фондових ринках.

За роки співробітництва з МВФ (1994–2006 рр.) Україна отримала 4469,6 млн. дол. США кредитних ресурсів у рамках реалізації системної трансформаційної позики (STF), резервного кредитування (Stand-by), розширеного фінансування (EFF), а також попереджувального Stand-by. Кредити МВФ були спрямовані на стабілізацію грошово–кредитної системи, фінансування дефіциту платіжного балансу, а також для сприяння макроекономічній стабілізації в Україні і виходу на позитивну економічну динаміку шляхом збільшення валютних резервів НБУ. У 2005 р. формально завершилася спільна програма Уряду України та МВФ „Попереджувальний стенд-бай”, що мала на меті підтримку економічного зростання, контроль рівня інфляції, зниження рівня нараження економіки різного гатунку ризикам.

Після її завершення співпраця, згідно зі статтею IV Статуту МВФ, продовжується у форматі здійснення щорічних консультацій щодо стану валютного регулювання в Україні, впровадження статистичних та фінансових стандартів та отримання технічної допомоги (включаючи навчання персоналу). Щодо співробітництва України зі СБ, то його кредитні ресурси Україна отримує переважно через МБРР. У рамках співробітництва з МБРР (1993 — 2006 рр.) переважна більшість позичкових коштів для реалізації 32 проектів за укладеними 34 кредитними угодами використана на фінансування системних перетворень через фінансування державного бюджету і лише 16% їх спрямовано на реалізацію інвестиційних проектів.

Всього отримано 9 позик для реалізації системних проектів на загальну суму 2,71 млрд. дол. США, 6 проектів завершено станом на початок 2001 р., 3 проекти ("Перша програмна системна позика" (ПСП-1), "Друга програмна системна позика" (ПСП-2), "Перша позика на політику розвитку"

(ППР-1)), що виконувалися протягом 2001 — 2005 рр., також завершено. У 2005 — 2006 рр. проводилася робота щодо виконання системного проекту "Друга позика на політику розвитку" (ППР-2) обсягом 0,5 млрд. дол. США, але ці кошти не було отримано через невиконання певних заходів.

Для реалізації 23 інвестиційних проектів передбачалося отримати від МБРР позики на суму 1,84 млрд. дол. США, з яких фактично отримано та використано лише 0,5 млрд. дол. США або 27%. Через порушення виконання умов по 10 інвестиційних позиках анульовано 0,44 млрд. дол. США та залишилося невикористаними 0,9 млрд. дол. США. За весь період співпраці з МБРР завершено реалізацію 11 інвестиційних проектів. За 2 проектами реалізація ще не починалася через незавершення необхідних для цього процедур, по 10 проектах реалізація триває.

Найбільшим з інвестиційно-орієнтованих на реальний сектор економіки позичальників для України є ЄБРР. Згідно з даними ЄБРР, станом на початок 2006 р. український портфель в ЄБРР налічував 133 проекти із загальним обсягом фінансування 2,86 млрд. євро.

В останні 3 роки ЄБРР значно збільшив обсяги інвестування економіки. Якщо у 2002 — 2003 рр. ці обсяги становили близько 160 млн. євро на рік, то у 2004 р. збільшилися до 260 млн. євро, у 2005 р. — до 500 млн. євро. За 2006 рік обсяг інвестицій ЄБРР в Україну становив 797 млн. євро. Інвестиції вкладено у низку галузей, включаючи харчову промисловість, нафтогазову промисловість, транспорт, послуги в сільському господарстві, телекомунікації та муніципальну інфраструктуру.

Серед найзначніших угод останнього часу слід виокремити підписану у грудні 2006 р. кредитну угоду між Україною та ЄБРР щодо фінансування третьої стадії реалізації проекту "Ремонт автомобільної дороги Київ — Чоп". Умови кредитної угоди передбачають виділення коштів з боку ЄБРР у рамках 3 траншів по 40, 110 та 50 млн. євро з терміном погашення до 15 років. Метою даного проекту є продовження ремонту автомобільної дороги Київ — Чоп на ділянці м. Броди — м. Житомир.

Проекти за участі ЄБРР реалізуються переважно у приватному секторі (88%), який досить ефективно використовує кредити. Наприклад, у 2006 р. ЄБРР надав кредитні ресурси меблевій компанії "Kronospan Holdings East Limited" (60 млн. євро), "Кредитпромбанку" (12 млн. дол. США), банку Raiffeisen International (52 млн. євро), компанії First Lease Ltd (10 млн. євро), підприємству "Біомедскло" (10 млн. євро), фармацевтичній компанії Фармак (32 млн. євро), банку Форум (36 млн. дол. США), компанії Bosch (6 млн. євро). Серед найбільших кредитних угод за участі ЄБРР угода, укладена в квітні 2006 р. між ЄБРР та ОАО "Mittal Steel — Кривий Ріг" на суму 200 млн. дол. США. Цей кредит найбільший серед тих, що ЄБРР будь-коли надавав Україні¹⁰².

Стан реалізації проектів економічного і соціального розвитку України за підтримки МФО свідчить про неефективне використання позик. Значну частину проектів, що фінансувалися коштами цих позик, у повному обсязі не

¹⁰² EBRD and Ukraine in 2006 / <http://www.ebrd.com/country/country/ukraine/index.htm>

реалізовано, деякі припинено на початковій стадії та через недоліки під час впровадження. Для переважної більшості проектів характерними є порушення термінів реалізації та неповне освоєння позичкових коштів. Лише кожен третій проект досягає поставленої мети.

У рамках співпраці з МБРР можна навести приклад невиконання українською стороною у визначені терміни погоджених у рамках проекту “Програмна системна позика” заходів (прийняття Податкового кодексу та сумісного з вимогами СОТ і ЄС законодавства про санітарні та фітосанітарні стандарти), що призвело до втрати значного обсягу фінансових ресурсів з державного бюджету (за 2,5 року реалізації Проекту, розрахованого на 3 роки, з обсягом 1,45 млрд. дол. США, одержано 251 млн. дол. США, або 17%).

Другий приклад — проект “Розвиток приватного сектору” (30 млн. дол. США). Через невиконання українською стороною умов угоди, МБРР прийняв рішення щодо часткового призупинення надання позики. Як результат, економічний ефект від здійснених у межах проекту заходів практично відсутній, кошти позики у повному обсязі не використано, більшу частину позики (27,94 млн. дол. США або 93,1%) анульовано. За даними Рахункової палати України, витрати української сторони стосовно реалізації цього проекту, а також ті, які необхідно здійснити для погашення позики у сумі 3,9 млн. дол. США (близько 20 млн. грн.) фактично є збитками Державного бюджету України.

У рамках реалізації проекту з МБРР “Реабілітація та розширення тепlopостачання м. Києва” (200 млн. дол. США) було прострочено термін його виконання і, як наслідок, двічі продовжено на три роки. Із 200 млн. дол. США позики анульовано 40 млн. дол. США або 20%.

Успішнішим виявилось впровадження проектів ЄБРР, які мають чітку інвестиційну спрямованість і потребують обов'язкового спільного фінансування. Проте є окремі недоліки і під час реалізації проектів з ЄБРР. Наприклад, під час реалізації проекту “Фінансування Української енергозберігаючої сервісної компанії” (30 млн. дол. США) лише частково досягнуто його мети, терміни реалізації перевищено у 4 рази, кошти позики використано лише на 66%. На півроку перевищено терміни впровадження проекту “Розвиток залізничних шляхів України” (51,88 млн. дол. США).

Незадовільний стан реалізації проектів МБРР та ЄБРР зумовлений проблемами системного характеру, головні серед яких — неналежне обґрунтування та планування проектів; формування ризикової структури проектного портфелю МБРР в Україні; складні і тривалі процедури МФО щодо набуття чинності угод про позики; відсутність реальної відповідальності українських виконавців та бенефіціарів за реалізацію проектів; недосконалість механізмів управління такими проектами.

1.3. Інвестиційна безпека

Інвестиційна безпека держави забезпечується за умов дотримання граничної норми інвестування, що дає можливість: відтворювати науково-технічний і інтелектуальний потенціал нації; здійснювати розширене відтворення основного капіталу; підтримувати конкурентоспроможність економіки; гарантувати зростання ВВП; створювати стратегічні резерви; долати депресивні явища у регіонах; відновлювати природні ресурси; утримувати на безпечному рівні екологічні параметри.

У процесі інтеграції до глобального економічного середовища питання інвестиційної безпеки України набуває дедалі більшої актуальності. У світі виникає гостра конкурентна боротьба за залучення іноземних інвестицій, змінюється співвідношення між прямими та портфельними іноземними інвестиціями, а також між довгостроковими та короткостроковими інвестиціями (табл. 2.1.16).

Аналіз свідчить, що у 1980 – 2000 рр. відбувалося зростання світових інвестиційних потоків, загальний обсяг яких досяг рекордного рівня — 3236,3 млрд. дол. США.

Таблиця 2.1.16

Річні (середньорічні) обсяги світових інвестиційних потоків у 1980 – 2005 рр.¹⁰³

Роки	Всього		Прямі іноземні інвестиції (ПІІ)		Портфельні		Інші інвестиції**	
	млрд. дол. США	%	млрд. дол. США	Частка (%)	млрд. дол. США	Частка (%)	млрд. дол. США	Частка (%)
1980 – 1984	383,5*	100	45,5	12	59,3	15	279,7	73
1985 – 1989	675,6*	100	140,1	21	188,7	28	346,9	51
1990 – 1994	890,4*	100	233,4	26	353,9	40	303,1	34
1995	1406,5	100	349,5	25	372,4	26	684,5	49
1996	1714,5	100	348,9	20	587,1	35	778,4	45
2000	3236,3	100	1105,9	34	1110,4	34	1020,0	32
2001	2265,7	100	677,7	30	912,4	40	675,6	30
2002	1759,7	100	503,5	29	782,0	44	474,2	27
2003	2755,6	100	447,9	16	1260,8	46	1046,9	38
2004	4294,7	100	603,4	14	1795,1	42	1896,2	44
2005	5196,2	100	744,3	14	2292,7	44	2159,2	42

* середньорічні.

** За методологією МВФ – кредити, у т.ч. кредити МФО, лізингові операції, короткострокові депозити.

Подальше уповільнення темпів їхнього зростання значною мірою пов'язано з геополітичною напруженістю та уповільненням темпів економічного відновлення після рецесії, що охопила у 2001 р. розвинуті країни і ряд країн, що розвиваються (табл. 2.1.17).

¹⁰³ Складено за даними Lipsey. R. The Role of FDI in International Capital Flows, Cambridge, 1999; World Economic Outlook database, September 2006, International Monetary Fund and International Financial Statistics.

Таблиця 2.1.17

Темпи приросту світового ВВП, у % до попереднього року¹⁰⁴

Показник	2000 р.	2001 р.	2002 р.	2003 р.	2004 р.	2005 р.	2006 р.
Світовий ВВП, у т.ч.:	4	1,4	1,8	2,6	4,0	3,2	3,3
розвинуті країни	3,5	1,1	1,2	1,9	3,2	2,4	2,5
транзитивні країни	8,3	5,7	5,1	7,1	7,7	6,0	5,9
країни, що розвиваються, у т.ч.:	5,6	2,4	3,6	4,9	6,6	5,7	5,6
найменш розвинуті країни	4,8	5,9	6,2	6,5	6,7	6,8	6,6

У 2003 р. зростання світових інвестицій відновилося, тенденції останніх років свідчать про стрімке зростання світових інвестиційних потоків до 4294,7 млрд. дол. США у 2004 р. і 5196,2 млрд. дол. США у 2005 р. Розподіл світових інвестицій за регіонами наведено у табл. 2,1.18.

У розвинутих країнах у 2000 — 2003 рр. рух ПІ уповільнився через рецесію. Надалі, внаслідок зростання економіки і активізації злиття і поглинання компаній, відновлюються темпи припливу і відпливу ПІ, рух портфельних та інших інвестицій відбувається активніше, ніж рух ПІ.

Таблиця 2.1.18

Розподіл світових інвестицій за регіонами, млрд. дол. США¹⁰⁵

Види інвестицій	Роки											
	2000		2001		2002		2003		2004		2005	
	припл ив	відпл ив	припл ив	відпл в	припл ив	відпл в	припл ив	відпл в	припл в	відпл в	припл ив	відпл в
<i>Розвинуті країни (США, Японія, Канада, Великобританія, Євросоюз)</i>												
ПІ	897,3	894,3	454,4	574,7	324,9	426,2	256,2	426,5	346,4	592,2	405,6	477,7
Портфельні	1018,2	736,8	900,9	601,5	794	315,1	1169,7	708,4	1659,5	1019,2	2086,9	648,7
<i>Країни, що розвиваються, і транзитивні країни (147 країн, у т.ч. Гонконг, Ізраїль, Корея, Сінгапур, Тайвань)</i>												
ПІ	208,6	40,2	223,3	44	178,6	27,9	191,7	32,6	257	80,1	338,7	82,8
Портфельні	92,2	105,2	11,5	103,1	-12*	90,9	91,1	136,9	135,6	163,9	205,8	276,5

* Мінус перед значенням показника свідчить про перевищення відпливу інвестицій над їх припливом.

Динаміка руху інвестицій по країнах, що розвиваються, характеризувалася низхідним трендом у 2000 — 2002 рр. і висхідним — на

¹⁰⁴ World Economic Situation and Prospects 2006 // Department of Economic and Social Affairs of the UN/DESA

¹⁰⁵ За даними World Economic Outlook database, September 2006, IMF and International Financial Statistics.

наступному етапі. Разом із зростанням притоку інвестицій підвищується роль цих країн як експортерів капіталу.

Галузевий аналіз інвестиційних потоків засвідчив, що в розвинутих країнах швидшими темпами зростали ПІІ у секторі послуг, повільнішими — у первинному секторі. У секторі послуг переважали ПІІ у виробництво і розподіл електроенергії, газу і води; транспорт і зв'язок; операції з нерухомістю; фінансову діяльність. У промисловому секторі ПІІ вкладалися переважно у галузі з високими технологіями (точне приладобудування, виробництво авто і транспортного обладнання, хімічна промисловість). Що стосується первинного сектору, то незначне зростання ПІІ було характерне в сегменті добування природних ресурсів, дещо вищими були темпи притоку ПІІ у сфері сільського господарства, мисливства та рибальства. Водночас приплив інвестицій у первинний сектор країн, що розвиваються, зазнав істотного зростання (табл. 2.1.19).

Таблиця 2.1.19

Галузевий розподіл світових ПІІ (у 1990 та 2004 роках)¹⁰⁶

Сектор (галузь) економіки	Розвинуті країни		Країни, що розвиваються		Розвинуті країни		Країни, що розвиваються		Розвинуті країни	Країни, що розвиваються
	1990 р.	2004 р.	1990 р.	2004 р.	1990 р.	2004 р.	1990 р.	2004 р.		
Всі види економічної діяльності	Загальні обсяги (у млн. дол. США) та структура ПІІ (у %)								Темпи приросту ПІІ у 2004 р. (у % до 1990 р.)	
	1452,19	100	323,74	100	7349,05	100	2124,25	100	506	656
	Первинний сектор	139,56	9,6	21,66	6,7	264,38	3,6	172,358	8,1	189
Промисловий сектор	586,38	40,4	144,37	44,6	2406,13	32,7	634,007	29,8	410	439
Харчова промисловість	64,43	4,4	9,61	3,0	238,07	3,2	40,285	1,9	370	419
Легка промисловість	21,44	1,5	5,01	1,5	78,54	1,1	7,864	0,4	366	157
Деревообробна промисловість	18,51	1,3	4,38	1,4	77,36	1,1	13,421	0,6	418	306
Целюлозно-паперова промисловість	13,86	1,0	0,55	0,2	55,89	0,8	0,273	0,0	403	50
Виробництво коксу та продуктів нафтопереробки	50,19	3,5	3,02	0,9	65,48	0,9	24,652	1,2	130	817
Хімічна промисловість	114,24	7,9	43,65	13,5	651,82	8,9	79,998	3,8	571	183
Гумове та пластмасове виробництво	11,92	0,8	1,76	0,5	38,92	0,5	5,44	0,3	326	308
Інші неметалеві мінеральні вироби	15,55	1,1	2,73	0,8	63,06	0,9	9,798	0,5	406	359
Металургія	46,34	3,2	14,50	4,5	176,91	2,4	21,611	1,0	382	149
Машинобудування	48,95	3,4	9,62	3,0	164,47	2,2	27,433	1,3	336	285
Виробництво електронного обладнання	65,55	4,5	16,62	5,1	183,57	2,5	62,686	3,0	280	377

¹⁰⁶ Розраховано за даними ЮНКТАД – World Investment Report 2006

Точне приладобудування	10,86	0,7	0,46	0,1	72,98	1,0	1,461	0,1	672	318
Виробництво транспортного обладнання	43,27	3,0	7,80	2,4	278,56	3,8	30,815	1,5	644	395
Інші види промисловості	17,68	1,2	2,38	0,7	96,64	1,3	12,402	0,6	547	521
Нерозподілені виробництва	43,59	3,0	22,29	6,9	163,87	2,2	295,869	13,9	376	1327
Сектор послуг	716,54	49,3	151,59	46,8	4624,70	62,9	1258,642	59,3	645	830
Нерозподілені послуги	15,81	1,1	2,04	0,6	345,92	4,7	17,255	0,8	2188	847
Інші	9,70	0,7	4,06	1,3	47,41	0,6	59,239	2,8	489	1459

Аналіз інвестиційних потоків в Україну протягом 2000 — 2005 рр. свідчить, що їх обсяги також постійно зростали. Проте, враховуючи гостру потребу в інвестиціях для проведення структурної перебудови економіки, сучасні обсяги річного притоку ПІ в економіку України свідчить про незадовільний рівень інвестування національної економіки. У 2006 р. обсяг ПІ в розрахунку на душу населення України порівняно з іншими країнами Центральної та Східної Європи (ЦСЄ) є незначним — лише 454 дол. США. Для порівняння: цей показник у Польщі, Чеській Республіці та Угорщині у 2006 р. був на рівні, відповідно, 2828 дол. США, 6394 та 6675 дол. США.

Динаміка зміни обсягів інвестицій, спрямованих в Україну, не відповідала світовим тенденціям розподілу інвестиційних потоків і визначалася:

- зростанням частки прямих іноземних інвестицій (ПІ) в загальному обсязі річних інвестиційних потоків (з 16% у 2000 р. до 31% у 2005 р.);
- незначним скороченням частки портфельних інвестицій у 2001 р. до рівня 11% з подальшим відновленням до рівня 16% у 2005 р.;
- неухильним скороченням у структурі частки інших інвестицій (з 70% у 2000 р. до 53% у 2005 р.) (табл. 2.1.20).

Таблиця 2.1.20

Накопичений обсяг іноземних інвестицій в Україні у 2000 — 2005 рр.*

Роки	Всього		ПІ		Портфельні інвестиції		Інші інвестиції	
	млрд. дол. США	%	млрд. дол. США	частка (%)	млрд. дол. США	частка (%)	млрд. дол. США	частка (%)
2000	23815	100	3875	16	3198	14	16742	70
2001	25966	100	4801	19	2980	11	18185	70
2002	28003	100	5924	21	3293	12	18786	67
2003	31427	100	7566	24	4065	13	19796	63
2004	40283	100	9606	24	6391	16	24286	60
2005	56091	100	17311	31	9191	16	29589	53

*Розраховано за даними НБУ – Міжнародна інвестиційна позиція України. – 2000 – 2005.

Динаміка надходження ПІІ в Україну за окремими видами економічної діяльності також не відповідала світовим тенденціям. Наприклад, пріоритетними видами економічної діяльності для іноземних інвесторів у промисловості України в останні роки були: металургія та обробка металу, деревообробна промисловість, целюлозно-паперова промисловість. У секторі послуг динамічно надходили інвестиції в такі сфери: операції з нерухомістю, будівництво, фінансова діяльність тощо (табл. 2.1.21).

Отже, в Україні ПІІ розміщуються у прибуткових галузях (у торгівлю вкладено 17,6% ПІІ проти 8,9% — у країнах, що розвиваються, та 11,7% — у розвинутих); у галузях з гарантованим збутом (частка ПІІ в харчовій галузі — 10,5%, у країнах, що розвиваються, — 1,9%, у розвинутих країнах — 3,2%); у виробництвах старих технологічних укладів (в металургію вкладено 11,1% ПІІ, в країнах, що розвиваються, — 1,0%, у розвинутих — 2,4%); водночас у машинобудування вкладено 6,2% ПІІ, у розвинутих країнах — 9,5%).

Таблиця 2.1.21

Структура ПІІ в економіці України за видами економічної діяльності¹⁰⁷

Сектор / галузь економіки	2000 р.		2005 р.		
	млн. дол. США	структура (у %)	млн. дол. США	структура (у %)	Динаміка (у % до 2000 р.)
Всі види економічної діяльності	3874,9	100,0	16375,2	100,0	287
Первинний сектор	195,0	5,0	611,0	5,5	313
Сільське господарство, мисливство, рибальство	73,8	1,9	300,7	2,7	407
Добувна промисловість	121,2	3,1	310,3	2,8	256
Промисловий сектор	1919,9	49,5	4693,7	42,3	244
Харчова промисловість	795,7	20,5	1169,3	10,5	147
Легка промисловість	47,6	1,2	129,1	1,2	271
Деревообробна промисловість	41,9	1,1	156,1	1,4	373
Целюлозно-паперова промисловість	44,4	1,1	160,1	1,4	361
Виробництво коксу, нафтопереробка	151,1	3,9	210,9	1,9	140
Гумове та пластмасове виробництво	206,0	5,3	585,5	5,3	284
Вир-во інших неметал. мінер. виробів	63,7	1,6	220,7	2,0	346
Металургія та оброблення металу	166,9	4,3	1232,3	11,1	738
Машинобудування	302,6	7,8	693,8	6,2	229
Інші види промисловості	99,9	2,6	136,0	1,2	136
Сектор послуг	1760,1	45,4	5804,4	52,2	330
Виробництво та розподілення електроенергії, газу і води	22,1	0,6	52,5	0,5	238
Будівництво	99,7	2,6	387,2	3,5	388

¹⁰⁷ Розраховано за даними Держкомстату України

Оптова та роздрібна торгівля	647,2	16,7	1953,4	17,6	302
Готелі і ресторани	108,7	2,8	282,5	2,5	260
Транспорт та зв'язок	245,1	6,3	743,7	6,7	303
Фінансова діяльність	313,1	8,1	1052,5	9,5	336
Операції з нерухомістю	152,2	3,9	926,5	8,3	609
Освіта	2,5	0,1	34,1	0,3	1364
Охорона здоров'я та соціальна допомога	116,1	3,0	177,6	1,6	153
Громадські та особисті послуги	53,4	1,4	194,4	1,7	364

Експерти ЮНКТАД дають оптимістичні прогнози щодо потоків ПІІ у країни СНД. Зокрема, вони вбачають РФ (57% респондентів) та Україну (43%) основними реципієнтами ПІІ.¹⁰⁸ Прогнозується збільшення ПІІ у сектор послуг (фінансову діяльність, будівництво, операції з нерухомістю, транспорт і зв'язок). Близько 75% експертів передбачають динамічний приток ПІІ у сільське господарство і добувну промисловість. В обробній промисловості привабливими для ПІІ будуть харчова і хімічна промисловість, виробництво електронного та електричного обладнання. Таке припущення ґрунтується на врахуванні поширення аутсорсингу в цих галузях.

У середньостроковій перспективі в Україні очікується зростання притоку іноземних інвестицій, особливо ПІІ у зв'язку із очікуваним вступом України до СОТ, розвитком фондового ринку, поширенням практики залучення іноземних інвестицій підприємствами без гарантій уряду.

За міжнародними рейтинговими оцінками, Україна у 2004 — 2006 рр. покращила позиції. Зокрема, за рейтингом UNCTAD щодо індексу залучення ПІІ Україна серед 141 країни піднялася з 62 на 56 місце, за індексом економічної свободи — з 115 на 110 місце (табл. 2.1.22).

Таблиця 2.1.22

Позиції України за міжнародними економічними індексами¹⁰⁹

Міжнародна Організація	Назва рейтингового показника	Місце України у рейтингу*		Кількість країн у рейтингу
		2004 р.	2006 р.	
United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD)	Індекс залучення прямих іноземних інвестицій	62	56	141
Heritage Foundation	Індекс економічної свободи	115	110	161
Foreign Policy Journal	Індекс глобалізації	43	39	62
Transparency	Індекс сприйняття корупції	128	104	146

¹⁰⁸ Global Investment Prospects Assessment (GIPA). Prospects for Foreign Direct Investment and the Strategies of Transnational Corporations, 2005 – 2008.

¹⁰⁹ За даними UNCTAD (www.unctad.org), Heritage Foundation (www.heritage.org), Foreign Policy Journal (www.foreignpolicy.com), Transparency International (www.transparency.org), World Economic Forum (www.weforum.org)

International				
World Economic Forum	Індекс зростання конкурентоспроможності	86	78	128

**чим нижче місце країни у рейтингу, тим кращий стан справ щодо цього показника.*

Водночас ці зрушення дуже незначні для залучення необхідних інвестиційних ресурсів, що потребує значної активізації зусиль в Україні щодо поліпшення інвестиційного клімату. Необхідність останнього підтверджується й віднесенням України такими авторитетними агентствами, як Standard & Poor's, Moody's та Fitch, до спекулятивного класу, виходячи з її низького рейтингу за довгостроковими валютними зобов'язаннями (табл. 2.1.23). Це означає наявність у країні істотного інвестиційного ризику.

Основні недоліки інвестиційного клімату в Україні:

- зatoryжна політична нестабільність (тому вітчизняні та іноземні інвестори перебувають у стані очікування);
- збереження незадовільного стану захисту прав власників та інвесторів (пояснюється корупцією в судовій системі, проявами рейдерства та іншими діями проти прав власності);
- високий рівень "тіньової" економіки (оцінки міжнародних експертів свідчать, що рівень "тіньової" економіки становить близько 55%¹¹⁰);
- зatoryгування з кодифікацією податкових законів (у 2006 р. згідно з даними Світового банку, Україна перебувала на 174-му місці серед 175 країн за легкістю сплати податків, рівень податкового навантаження в Україні (60,3%) є значно вищий, ніж у багатьох країнах ЦСЄ, зокрема у Польщі (38,4%), Латвії (42,6%), Литві (48,4%), Румунії (48,9%), Словаччині (48,9%), Чеській Республіці (49%).¹¹¹

Таблиця 2.1.23

Кредитні рейтинги за довгостроковими зобов'язаннями (станом на 24.01.2007 р.)¹¹²

MOODY'S		STANDARD & POOR'S		Fitch-IBCA
Спекулятивний клас				
Ba1	Єгипет	BB+	Єгипет, Індія, Македонія	Єгипет, Македонія
Ba2	Бразилія	BB	Бразилія, В'єтнам	Бразилія
Ba3	В'єтнам, Туреччина	BB-	Туреччина, Сербія, Україна, Індонезія	В'єтнам, Індонезія, Сербія, Туреччина, Україна
B1	Україна, Монголія, Індонезія, Пакистан	B+	Пакистан, Монголія, Аргентина	Монголія

¹¹⁰ Schneider, "The Size of the Shadow Economies of 145 Countries all over the World: First Results over the Period 1999 to 2003", IZA DP No. 1431, Forschungsinstitut zur Zukunft der Arbeit, Austria, December 2004.

¹¹¹ Paying Taxes: The Global Picture / World Bank's Doing Business report - <http://www.doingbusiness.org/taxes>

¹¹² За даними агентств Standard & Poor's, Moody's, Fitch.

B2	Туркменистан, Боснія	B		
B3	Аргентина	B-		Молдова
Саа1	Куба, Молдова	ССС+		

Залучення іноземних інвестицій може створювати загрози національній економічній безпеці країни-реципієнта.

Моніторинг системних загроз, що пов'язані з відкритістю української економіки, коливаннями кон'юнктури світового ринку та діями ТНК дає можливість виокремити наступні негативні наслідки залучення ПІІ:

- надмірний рівень присутності іноземних ТНК у нафтогазовій галузі України;
- монопольне положення іноземних ТНК у кольоровій металургії (ТНК "Руський Алюміній" через офшорні підрозділи контролює ТОВ "Алюміній України" і ВАТ "Миколаївський глиноземний завод"; ТНК "Суал-холдинг" через ЗАТ "АвтоВАЗ-Інвест" володіє 93,01% акцій ВАТ "Запорізький алюмінієвий комбінат");
- поглинання банків та зростання частки іноземного капіталу в банківському секторі України, про що свідчить збільшення притоку ПІІ у фінансовий сектор країни;
- переважне спрямування інвестицій ТНК у виробництва із застарілими технологічними укладами та низькотехнологічні галузі економіки (за оцінками експертів, 95% ПІІ виробничого спрямування вкладалися у виробництва третього та четвертого технологічних укладів¹¹³);
- масовий відплив прибутків закордонних філій ТНК на фінансування внутрішнього інвестиційного процесу материнських компаній ТНК (частка репатрійованого прибутку ТНК у загальних обсягах прибутку від ПІІ у 2005 р. становила близько 98%, а реінвестовано в Україні лише 3,89 млн. дол. США).

Мали місце випадки недобросовісної поведінки іноземних інвесторів, серед яких можна виокремити наступні:

1. Невиконання умов договорів купівлі-продажу пакетів акцій під інвестиційні зобов'язання. Наприклад, невиконання ТНК "Русский алюминий" зобов'язань щодо будівництва заводу первинного алюмінію; російською ТНК "Luk-Sintez Oil Limited" зобов'язань щодо поставки нафти на Одеський НПЗ; шотландською компанією "Helvick Investments Limited" зобов'язань щодо підтримки обсягів виробництва на ВАТ "Суднобудівна верфь "Меридіан"; канадською "Shipping Technology Limited" зобов'язань щодо виплат до Пенсійного фонду, погашення заборгованостей за кредитами і по зарплаті; ігнорування ТНК Mittal Steel зобов'язань щодо впровадження екологічних та природоохоронних норм на підприємстві ВАТ "Криворіжсталь" тощо.

¹¹³ Ключев А. Тільки переведення економіки на інноваційний режим є гарантією сталого розвитку держави // Урядовий кур'єр. – 2004. – 28 квітня.

2. Доведення іноземними власниками до банкрутства, блокування діяльності, стагнації виробництва вітчизняного підприємства як потенційного конкурента іноземному підприємству. Так, за рік до приватизації Львівського автобусного заводу у 2000 р., на ньому було виготовлено близько 900 автобусів, а в 2001 р. – лише 500. У 2002 р. на заводі було налагоджено виробництво модернізованих автобусів ЛАЗ-4207 під назвою “Лайнер”. У 2003–2004 рр. почали розробляти і виводити на виробничі потужності нові сучасні моделі автобусів, які на сьогодні є кращими на теренах СНД. Проте через стратегію діяльності російських власників заводу їх виробництво не стало комерційним проектом. Натомість Павловський автобусний завод у РФ вдвічі збільшив виробництво автобусів “Аврора”, які були прямим конкурентом львівського 9-метрового автобуса.

Іншим прикладом занепаду українського підприємства під керівництвом іноземних інвесторів можна вважати ВАТ “Чорноморський суднобудівний завод”. Після його приватизації вартість основних фондів підприємства зменшилась у 15 разів. Сьогодні завод має найбільшу заборгованість по зарплаті серед підприємств Миколаївської області. Працівникам холдингу заборгували зарплату більш ніж за 30 місяців. Після приватизації з підприємства було звільнено понад 2,5 тис. працівників, що становить понад 40% загальної чисельності колективу. Кредиторська заборгованість зросла у 2,5 разу. За результатами перевірки, виявлено факти ухилення від сплати податків за 2003–2004 рр. у сумі понад 148 млн. грн., а борги перед Пенсійним фондом України перевищують 12 млн. грн.

Прикладом недобросовісних відносин іноземних ТНК з вітчизняними підприємствами, є також досвід взаємодії з Одеським НПЗ, що донедавна вважався найбільш позитивним у російсько-українському співробітництві. Проте його закриття на модернізацію на 3 роки, всупереч передовій світовій практиці, коли модернізація відбувається паралельно з виробництвом, викликає сумніви щодо справжніх намірів ТНК “Лукойл” в Одесі. На думку доктора економічних наук Г. Бурлаки, таке тривале зупинення Одеського НПЗ технологічно й економічно не виправдане і тому може негативно позначитися не тільки на національному ринку нафтопродуктів, а й на економіці регіонів і України в загалом. Проте сьогодні не працює не лише Одеський НПЗ. На “реконструкції” аж до 2010 р. Херсонський НПЗ. При цьому представники власника заводу — російської компанії “Альянс” — заявляють, що основною причиною припинення роботи НПЗ є економічна недоцільність переробки нафти в Україні. Вони стверджують, що значно дешевше купувати нафтопродукти в РФ, Білорусі, Румунії та Литві. Тоді як обсяги переробки нафти в Україні дедалі знижуються, постачання пального з-за кордону, головним чином, з РФ, зростає. Ніші, що вивільняються на українському ринку після зупинки кількох НПЗ, відразу заповнюються нафтопродуктами з Росії та інших країн. Це призводить до занепаду української нафтопереробної галузі, зменшення кількості робочих місць. При цьому слід пам’ятати, що НПЗ, за умови їх стабільної роботи, забезпечують 40–60% надходжень до місцевих бюджетів.

3. *Захоплення найрозвинутіших і найперспективніших сегментів промислового виробництва країни, її науково-дослідних структур з метою перехоплення пріоритету та переведення отриманого ноу-хау за кордон.* Наглядним прикладом є досвід взаємодії російської компанії “Белагротехснаб”, яка отримала контроль над дніпропетровським комбайновим заводом, що був єдиним на пострадянському просторі підприємством, який виробляв повний комплекс бурякозбиральної техніки. Російські інвестори запропонували спільне виробництво бурякозбиральної техніки. Але в інвестиційній угоді не йшлося про жодні обов’язки інвестора. Контрольний пакет акцій, який мав номінальну вартість не менш ніж 32 млн. грн., було продано за 3,8 млн. грн. Російські власники контрольного пакету свідомо довели завод до банкрутства. У 2005 р. устаткування в цехах було демонтовано, виробництво припинено. Натомість російські інвестори вивезли креслення і почали виробляти подібний буряконавантажувач у Белгороді. Наслідки такої поведінки російських інвесторів для української цукрової промисловості будуть тяжкими, оскільки без буряконавантажувачів неможливе ані вивезення буряків з ланів, ані переміщення їх для переробки на цукрових заводах.

Проте, як відомо, ПІ належать до категорії довгострокових інвестиційних вкладень, яким порівняно з портфельними інвестиціями притаманна стійкість до дії несприятливих факторів, що можуть постати у процесі їхнього функціонування в економіці країни-реципієнта. Про це також свідчать матеріали даного дослідження. Тому ті чи інші наслідки впливу ПІ на економіку країни, ліпше піддаються прогнозуванню.

Портфельні інвестиції належать до категорії короткострокових інвестиційних вкладень і відрізняються від інших двох видів неабиякою рухливістю, пов’язаною з переважно спекулятивним характером операцій за їхньої участі. В результаті потоки портфельних інвестицій можуть стати надпотужним чинником економічної дестабілізації на національному, регіональному або глобальному рівні, джерелом швидкого погіршення становища платіжних балансів країн та їхніх національних валют тощо. Висока рухливість портфельних інвестицій та пов’язана з цим феноменом потенційна можливість масового їх як припливу на ринок цінних паперів, так і відпливу з нього, можуть привести до негативних наслідків для економіки країни – реципієнта портфельних інвестицій. Про це, зокрема, свідчить досвід країн Південно-Східної Азії, де масовий відплив інвестицій спричинив фінансову кризу 1997–1998 років. Виникла також фінансова криза 17 серпня 1998 р. у РФ, де внаслідок серйозних помилок допущених на фінансовому ринку (поспішне зняття усіх обмежень на репатріацію прибутків іноземних портфельних інвесторів, отриманих від їхньої участі на ринку державних цінних паперів; усунення контролюючих державних органів від регулювання ринку, через що частка іноземних учасників зросла до 30 відсотків) виникла критична залежність усталеності фінансової системи від поведінки на ринку іноземних портфельних інвесторів.

За сучасних умов становлення економіки України, серед видів інвестиційних потоків найбільш прийнятними для України, за умов мінімальних негативних наслідків цього процесу є потоки ПІІ та інвестиційні кредити.

З огляду на розглянуті тенденції розвитку процесу іноземного інвестування економіки України, можна говорити про незадовільний стан інвестиційної безпеки України через недостатньо сприятливий інвестиційний клімат та існування широкого спектра загроз економічній безпеці України в інвестиційній сфері.

Враховуючи викладене вище, підвищенню рівня економічної безпеки держави в умовах активізації процесу надходження ПІІ та портфельних іноземних інвестицій в українську економіку сприяли б наступні заходи на державному рівні:

- проведення реформи податкової системи, спрямованої на зниження податкового навантаження через скорочення переліку податків, скасування невиправданих пільг, оподаткування нерухомості за прогресивною шкалою залежно від кількісних та якісних характеристик об'єкта оподаткування;
- запровадження державної ПІІ-стратегії з метою адресного залучення та ефективного використання ПІІ, виходячи з пріоритетів економічного розвитку, концепції структурної перебудови та промислової політики країни;
- проведення одним з органів державної влади (Мінфіном чи Мінекономіки) постійного моніторингу тенденцій щодо надходження портфельних інвестицій в економіку України, а також запровадження Держкомстатом України щоквартального відстеження надходження в економіку країни, крім ПІІ, як нині, також портфельних інвестицій (усіх видів, а не тільки акцій) та інших інвестицій (прикладом відстеження всіх трьох видів іноземних інвестицій є Російська Федерація);
- створення нормативно-правових умов для залучення стратегічних ТНК за ключовими для України високотехнологічними напрямками діяльності, зокрема, запровадження на певний термін податкових пільг у частині інвестицій на розширення виробництва та проведення НДДКР;
- запровадження кодексу поведінки підприємств з іноземними інвестиціями, за яким нерезидентам міг би надаватися статус добросовісного іноземного інвестора з пільгами у разі відповідності таким критеріям: тривалість інвестування, реінвестування, створення робочих місць, імпортозаміщення, сприяння інноваційному розвитку, розвиток експорту наукоємної продукції;
- переорієнтація торгівлі цінними паперами з неорганізованого на організований ринок;
- законодавче скасування податку на додану вартість щодо операцій стосовно ввезення на територію України основних фондів, як інвестицій; стимулювання інвестиційної та інноваційної діяльності, що здійснюється в СЕЗ та ТПР; відновлення пільгового оподаткування пріоритетних видів

інноваційної діяльності згідно з законом України "Про інноваційну діяльність";

- протидія "рейдерству", запровадження механізму страхування інвестицій, розвиток українського ринку рейтингових послуг;
- забезпечення на законодавчому рівні основних прав акціонера (право голосу, право на участь у прибутках, право на перевірку документації емітента, право переважного придбання акцій нових емісій, право на отримання майна при ліквідації);
- законодавче закріплення процедури злиття та поглинання підприємств, що сприятиме залученню іноземних та внутрішніх інвестицій.

1.4. Інноваційне співробітництво

Інноваційно-технологічна безпека держави визначається спроможністю національної інноваційної системи генерувати якісні зрушення в економіці; протистояти зовнішнім технологічним загрозам; гідно презентувати країну на світовому ринку технологій, максимально використовувати потенціал міжнародної науково-технічної кооперації.

За умов інтернаціоналізації науково-технічного прогресу Україна може забезпечити інноваційно-технологічну безпеку і відстояти позиції на вітчизняному і світових ринках лише за рахунок присутності на них з наукоємними товарами (НСТ) і наукоємними послугами (НСП).

Розвинуті країни в процесі жорсткої конкуренції між собою встановлюють контроль над високотехнологічними ринками, концентрують значні фінансові ресурси завдяки трансферу технологій і здійснюють прорив у шостий та сьомий технологічні уклади. Щоб виграти час для цього прориву, розвинуті країни, насамперед США, намагаються контролювати джерела традиційної сировини і енергоресурсів. Конкуренція між розвинутими країнами кардинально впливає на міжнародні позиції транзитивних країн.

У процесі міжнародної взаємодії державні органи і господарюючі суб'єкти України мають враховувати наступні зовнішні загрози інноваційно-технологічній безпеці країни:

- розривання контрагентами раніше встановлених міжнародних науково-технічних та інноваційних коопераційних зв'язків;
- посилення конкуренції з боку виробників високотехнологічної продукції на вітчизняних ринках;
- втрата позицій на закордонних високотехнологічних ринках;
- втрата сумісності стандартів та інших норм зі світовими стандартами;
- посилення експансії іноземних ліцензіарів через недосконалість вітчизняної системи захисту прав інтелектуальної власності;
- надходження з-за кордону морально застарілих, шкідливих чи технологічно непристосованих до українських умов технологій;

- нав'язування залежної спеціалізації в рамках міжнародних науково-технічних програм, проектів і транснаціональних структур.

Зовнішні загрози посилюються наявністю внутрішніх загроз в інноваційно-технологічній сфері. Нездатність вітчизняної економіки задовольняти внутрішній попит на сучасні товари і послуги збільшує імпорту залежність. Слабка конкурентоспроможність України не дає можливості проводити активну зовнішню інноваційну політику, вдосконалювати структуру експорту, завойовувати високотехнологічні ринки.

Внутрішні загрози в інноваційно-технологічній сфері такі:

- недостатній рівень фінансування науково-технічної сфери;
- відплив з наукової сфери висококваліфікованих фахівців;
- низький рівень результативності науково-технічних робіт;
- нерациональна галузева і технологічна структура економіки, переважає галузей з низьким технологічним укладом;
- зменшення інноваційної активності підприємств;
 - нерозвиненість науково-технічної та інноваційної інфраструктури;
 - втрата переваг в окремих високотехнологічних виробництвах та пріоритету і переваг в окремих галузях наукової діяльності;
 - низька конкурентоспроможність вітчизняної продукції та орієнтація на експорт продукції з низьким рівнем доданої вартості;
 - відсутність системного стимулювання інноваційної діяльності;
 - відсутність ефективної інноваційної політики та концепції міжнародного науково-технологічного співробітництва.

Україна має значний інтелектуальний потенціал, проте за умов прискорення НТП і його інтернаціоналізації конкурентоспроможність країни визначається структурою технологічних укладів. Україна значно відстає від розвинутих країн за ключовими макротехнологіями, передусім – у сфері інформаційно-комунікаційних технологій. У структурі експорту також переважає продукція галузей з низьким і середнім технологічними укладами.

Загальнодержавна комплексна програма розвитку високих наукоємних технологій передбачає до 2013 р. збільшити обсяги виробництва 5 технологічного укладу з 5% до 12%, 6 технологічного укладу – з 1% до 3%. Але такі темпи технологічної реструктуризації економіки, з огляду на структуру технологічних укладів у розвинутих країнах, не здатні подолати технологічне відставання і забезпечити прийнятний рівень інноваційно-технологічної безпеки України. З огляду на вимоги і можливості забезпечення інноваційно-технологічної безпеки України, темпи розвитку НТП у розвинутих країнах, необхідно до 2013 р досягти прогресивнішого співвідношення технологічних укладів в Україні (рис. 2.1.4).

Глобальна конкуренція на ринках високотехнологічної продукції і

послуг змушує Україну у поточному і стратегічному режимі здійснювати заходи щодо технологічної реструктуризації економіки.

Принципами узгодженої галузевої і технологічної реструктуризації промисловості мають бути:

- поєднання інвестицій з інноваціями;
- нарощування експортного потенціалу на ринках продукції високого ступеня обробки;
- виробництво імпортозамінної продукції в обсягах, достатніх для зменшення негативного сальдо у торгівлі високотехнологічною продукцією;
- підвищення конкурентоспроможності національної промисловості на світових ринках;
- здійснення кардинальної модернізації виробництв та розвиток наукомістких галузей, розвиток науково-технічного потенціалу України;
- створення замкнених циклів виробництва стратегічно важливої продукції;
- кластерний підхід до розвитку промисловості і забезпечення синергетичного ефекту в результаті міжгалузевої взаємодії.

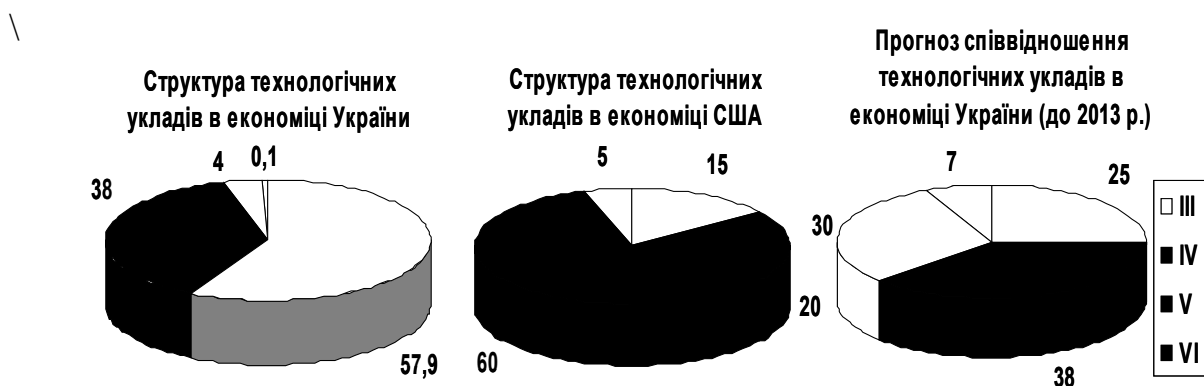

Рис. 2.1.4. Порівняння фактичної та прогнозованої структури технологічних укладів

Важливим інструментом технологічної реструктуризації промисловості є системний моніторинг інноваційно-технологічної безпеки країни, розробка і впровадження методики вибору ефективних інноваційних проектів. Показники (індикатори) інноваційно-технологічної безпеки України дають можливість об'єктивно оцінити її рівень (табл. 2.1.24). Дані таблиці свідчать, що істотного поліпшення стану інноваційної безпеки країни протягом останніх років не відбулося.

У світовому обсязі торгівлі високотехнологічною продукцією частка України не перевищує 0,1%. Український експорт високотехнологічних

товарів¹¹⁴ і наукоємних послуг за обсягами незначний. У 2006 р. він становив 1,3% та 3,0% у загальних обсягах експорту товарів і послуг відповідно. В Японії, Великобританії, США частка експорту високотехнологічних товарів у національному експорті перевищує 20%; у Сінгапурі, Філіппінах, Малайзії – 50%.¹¹⁵

Поки що не можна говорити про активізацію України на найбільш високотехнологічних регіональних ринках, про що свідчить, наприклад, динаміка високотехнологічного товарного експорту України до країн Європи й американського континенту (табл. 2.1.25).

Слід зазначити зростання попиту на комп'ютерні послуги України, експорт яких становить понад третину загального вітчизняного експорту НЄП. Основним партнером України у торгівлі НЄП є США, які в 2006 р. посідали перші місця за

Таблиця 2.1.24

Показники інноваційно-технологічної безпеки України*

Показники	Порогове значення	Фактичне значення по роках						
		1996	2000	2002	2003	2004	2005	2006
Наукоємність економіки, % до ВВП	≥ 2	1,16	1,20	1,16	1,35	1,23	1,17	0,96
Інноваційна активність промислових підприємств, у % до їх загальної кількості	≥ 28	18,7	18,0	18,0	15,1	13,7	11,9	11,2
Фахівці, які виконують НДДКР, осіб на 1 млн. населення	≥ 3100	3133	2455	2229	2193	2244	2240	2142
Сума сплачених гонорарів та ліцензійних платежів на душу населення, дол. США на 1 млн. осіб	≥ 75			0,1	0,3	0,9	0,9	
Частка високотехнологічних товарів у промисловому експорті	≥ 18			5			5	
Інноваційна сприйнятливість підприємств								

¹¹⁴ Згідно методики OECD (Classification of manufacturing industries based on technology. - OECD SCIENCE, TECHNOLOGY AND INDUSTRY SCOREBOARD, 2005 – ISBN 92-64-01055-6 – © OECD) в структурі українського експорту до них належать фармацевтична та аерокосмічна продукція, прилади та апарати (тов. поз. 30, 88, 90).

¹¹⁵ http://hdr.undp.org/hdr2006/pdfs/report/HDR_2006_Tables.pdf

промисловості, % до кількості підприємств, що реалізовували промислову продукцію	≥20	11,3	14,9	13,9	11,8	11,0	10,2	9,2
Темпи оновлення продукції	≥1	0,84	1,21	1,17	0,32	0,54	0,79	в/д

*Розраховано за даними Держкомстату України «Наукова та інноваційна діяльність в Україні» за 2000–2005 рр., «Інноваційна діяльність промислових підприємств у 2006 р.», «Наукова та науково-технічна діяльність в Україні у 2006 р.». Human Development Report.–, 2006/– http://hdr.undp.org/hdr2006/pdfs/report/HDR_2006

обсягами споживання українського експорту комп'ютерних послуг та ліцензійних послуг (відповідно, 41,4 млн. дол. США і 2,4 млн. дол. США) та шосте місце за обсягами споживання українського експорту послуг НДДКР (7,7 млн. дол. США).

Таблиця 2.1.25

Експорт українських ВТТ до країн Європи та Америки

Регіон	2004 р.	2005 р.	2006 р.	2004 р.	2005 р.	2006 р.
	Обсяг експорту, млн. дол. США			Частка експорту в регіон до загального експорту ВТТ України, %		
Америка	97	64	64	12,4	17,5	13,3
Європа	370	33	35	47,0	9,1	7,4

Євроінтеграційна спрямованість національної економіки орієнтує вітчизняних виробників на пріоритетність високотехнологічного ринку країн ЄС. Динаміка двосторонньої торгівлі високотехнологічними товарами (ВТТ) і НЄП вказує на низку проблем (табл. 2.1.26).

Таблиця 2.1.26

Частка ЄС в торгівлі України ВТТ і НЄП, %

Види товарів і послуг	Експорт				Імпорт			
	2003 р.	2004 р.	2005 р.	2006 р.	2003 р.	2004 р.	2005 р.	2006 р.
ВТТ	42,9	46,7	8,43	6,82	65,7	58,2	59,8	61,1
НЄП	18,9	29,0	26,0	30,4	52,9	65,7	69,6	67,2

Частка ЄС в українському експорті ВТТ зменшилася з 42,9% у 2003 р. до 6,82% у 2006 р., а в імпорті становила у цей період понад 60%. Європейський регіон на 67,2% у 2006 р. забезпечував потреби України в наукоємних послугах. Диспаритет у відносинах негативно позначився на стані

зовнішньоторговельної безпеки держави. Коефіцієнт покриття експортом ВТТ імпорту з 2003 р. зменшився з 0,38 до 0,025 (табл. 2.1.27).

Таблиця 2.1.27

**Коефіцієнт покриття експортом імпорту
у торгівлі України високотехнологічними товарами з ЄС–25**

2003 р.	2004 р.	2005 р.	2006 р.
0,38	0,47	0,03	0,025
<i>Довідково: разом з іншою продукцією машинобудування (тов. поз. 84-87, 89)</i>			
0,37	0,33	0,13	0,12

Ця тенденція посилюється кризою, зменшенням інвестицій та уповільненням темпів зростання обсягів продукції в машинобудуванні України. Ситуація ускладнилася також через переорієнтацію нових членів ЄС на внутрішній ринок ЄС, значною мірою через технологічне відставання України та посилення контролю в нових країнах ЄС щодо дотримання технічних стандартів.

Структура імпорту ВТТ з ЄС свідчить про відсутність в Україні стратегії співпраці з ЄС у високотехнологічній сфері з метою скорочення технологічного відставання. В імпорті ВТТ з ЄС понад 70% припадає на *фармацевтичну продукцію* (табл. 2.1.28). Експорт цього виду продукції до ЄС у 2006 р. становив 3,6 млн. дол. США, імпорт – 950,3 млн. дол. США. Це свідчить про стагнацію власної фармацевтики, тоді як торгівля цими товарами є найбільш корумпованою сферою в Україні.

Таблиця 2.1.28

Структура торгівлі України ВТТ з країнами ЄС–25, %

Види продукції	Експорт				Імпорт			
	2003 р.	2004 р.	2005 р.	2006 р.	2003 р.	2004 р.	2005 р.	2006 р.
ВТТ, всього, в т.ч.:	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Фармацевтична продукція	1,3	0,9	8,2	10,9	66,3	64,4	75,2	73,7
Аеронавігаційні і космічні апарати	11,1	1,3	52,5	36,2	0,2	2,6	0,6	0,86
Прилади і апарати	87,6	97,8	40,5	52,9	33,5	33,0	24,2	25,4

З позицій забезпечення зовнішньої торговельної безпеки Україна програє також на ринку ЄС у торгівлі *наукоємними послугами* (табл. 2.1.29).

Таблиця 2.1.29

**Коефіцієнт покриття експортом імпорту в торгівлі України
НЄП з державами-членами ЄС– 25 в 2003-2006 рр.**

Вид послуг	2003 р.	2004 р.	2005 р.	2006 р.
Комп'ютерні	0,17	0,12	0,13	0,41

<i>Роялті та ліцензійні</i>	0,12	0,31	0,04	0,05
НДДКР	5,11	1,99	1,52	0,64
Всього за групою послуг	0,32	0,30	0,15	0,24

У 2006 р. частка наукоємних послуг в експорті становила 2,93%, в імпорті – 14,4% , за обсягом імпорту цих послуг перевищував експорт більш ніж у 4 рази (271,2 млн. дол. проти 65,0 млн. дол.. США). Якщо зростання українського експорту наукоємних послуг до ЄС за 2003–2006 рр. було п'ятикратним, то обсяги їх імпорту збільшилися майже у 7 разів.

Перспективи інноваційного співробітництва з ЄС, яке сприяло б розширенню присутності України на високотехнологічному європейському ринку, вбачаються за такими напрямками.

По-перше, Україні слід активізувати свою участь у *рамкових наукових програмах з досліджень та технологічного розвитку ЄС*. За даними Єврокомісії, у Шостій програмі (РП6) вчені України взяли участь у наукових проектах Програми міжнародного співробітництва „ІНКО” (10 проектів), „Технології інформаційного суспільства” (8), „Сталий розвиток, глобальні зміни та екосистеми” (7), “Нанотехнології та нанонауки, наукомісткі функціональні матеріали, нові виробничі процеси та прилади” (3), по одному – за напрямками “Аеронавтика і космос”, “Наука про життя, геноміка та біотехнології для здоров'я” та ін.. У грудні 2006 р. Рада Європи прийняла програму РП7. Програма триває 7 років, загальний її бюджет становить понад 50,5 млрд. євро, що майже втричі перевищує попередню РП6. Для України участь у РП7 може стати вагомим кроком до інтеграції в європейське інноваційне середовище. Ігнорування такої можливості може створити низку загроз у розвитку високотехнологічних галузей країни.

По-друге, як один з найбільш пріоритетних та перспективних напрямів *науково-технологічного співробітництва з ЄС слід розглядати авіабудування*. У 2005 р. між Україною і компанією EADS, яка володіє 80% акцій концерну Airbus Industries, підписано меморандум про співробітництво і створено п'ять робочих груп. Україна має перспективи співпраці з Airbus, зокрема щодо участі у виготовленні титанових вузлів. Наявність в Україні “титанового ланцюжка” – Запорізького титаномagneїєвого комбінату, Київського інституту зварювання ім. Є.Патона і корпорації “Антонов” – створює для цього всі умови, і наш досвід в рамках робіт тут був би вельми корисним. З огляду на жорстку конкуренцію концерну Airbus з корпорацією Boeing на високоприбутковому ринку магістральних пасажирських літаків, Україна може розглядатися концерном Airbus не як конкурент, а як можливий партнер, чия продукція могла б вдало доповнити номенклатуру європейських літаків. Вважаємо, що Україні потрібно вести ефективний

моніторинг діяльності Airbus, щоб вчасно бути задіяною в основних проектах концерну.

По-третє, головною метою *космічної політики України в європейському напрямі* є активне співробітництво з Європейським космічним агентством в рамках формування Першої європейської космічної програми, а також участі в програмі AURORA (Програма міжпланетних місій), проектах GALILEO (Європейська глобальна система супутникової навігації), GMES (Глобальний моніторинг в інтересах збереження безпеки і довкілля) і FLPP (Програма з підготовки щодо створення носіїв майбутнього) та поступове набуття членства в Європейському космічному агентстві (ЄКА).

По-четверте, важливим інноваційним напрямом співпраці України з ЄС є *адаптація національної системи стандартизації до вимог ЄС*. З приєднанням України до європейської Угоди щодо оцінки відповідності та прийнятності промислових товарів Україна матиме доступ на інші ринки, підвищиться її конкурентоспроможність. Однак на ринок ЄС будуть допускатися лише товари з маркуванням ЄС, і це є негативним моментом.

Відповідно до Плану дій щодо європейської стандартизації, ЄС виділяє кошти на технічну допомогу країнам-сусідам для гармонізації національних стандартів з європейськими. Це вигідно як країні-реципієнту, що отримує сучасні технічні рішення у вигляді стандартів, так і ЄС, що має можливість розширити збут та спростити процедуру доступу на ринок. Однак, такий “експорт” стандартів відбувається з урахуванням економічних інтересів країни-експортера.

Рівень розвитку міжнародного інноваційного співробітництва України визначає також ситуація в патентно-ліцензійній сфері (табл. 2.1.30).

Таблиця 2.1.30

Стан патентно-ліцензійної роботи України з іноземними країнами*

Подано заявок /отримано охоронних документів у патентних відомствах інших країн									
	2000 р.	2004 р.	2005 р.	2000 р.	2004 р.	2005 р.	2000 р.	2004 р.	2005 р.
	Винаходи			Корисні моделі			Промислові зразки		
Всього в іноземних країнах, з них:	164/120	179/140	160/166	9/4	55/52	72/59	21/8	71/30	25/20
Країни ЄС	3/3	3/4	-	-	-	1/-	-	4/3	-/1
РФ	152/113	153/120	151/155	8/4	54/50	71/59	14/8	40/15	20/20
США	-/3	5/3	2/2	-	-	-	-	-	-

* Наукова та інноваційна діяльність в Україні. – К., 2006. – С 282, 288.

Вона свідчить також про те, що за винятком РФ захист українських винаходів та об'єктів промислової власності (ВОПВ) на світовому інноваційному ринку практично відсутній, тоді як зарубіжні власники ВОПВ

намагаються “застовпити” пріоритет для експансії своїх товарів, послуг і технологій на ринку України (табл. 2.1.31, 2.1.32).

Таблиця
2.1.31

Стан патентування винаходів іноземними країнами в Україні*

Показник	Заявки на винаходи						Патенти на винаходи* *		
	Національна процедура			Міжнародні заявки			2004 р.	2005 р.	2006 р.
	2004 р.	2005 р.	2006 р.**	2004 р.	2005 р.	2006 р.**			
Всього,	4356	3842	3788	1422	1750	2142	2838	3433	3698
У т.ч. від іноземних заявників, з них:									
Країни ЄС	146	150	150	696	991	1190	654	685	640
РФ	56	66	44	39	23	48	56	66	68
США	36	31	54	345	521	559	299	305	269

*Наукова та інноваційна діяльність в Україні. – К., 2006. – С 343.

** За даними Річного (2006 р.) звіту Державного департаменту інтелектуальної власності України. – <http://www.sdip.gov.ua/t/docman/binary/ukr6.pdf>

Важливим напрямом інноваційного співробітництва є участь України в міжнародному трансфері технологій.

У розвинутих державах від 60% до 90% приросту ВВП забезпечують найсучасніші технології на базі патентів і “ноу-хау”, в Україні цей показник знаходиться на рівні 0,5-0,7%, що свідчить про недооцінку можливостей патентування і капіталізації нематеріальних активів.

За звітом Всесвітнього економічного форуму (ВЕФ) про глобальну конкурентоспроможність, Україна у 2006 р. за індексом технологічного розвитку, складовою якого є індекс трансферу технологій, посіла 90-те місце, а за рівнем інновацій – 80-те із 125 країн.¹¹⁶

Загрози, пов’язані з процесами міжнародного трансферу технологій, що були актуальними десяток років тому, залишаються такими й досі: значна кількість іноземних фірм, користуючись нашим недостатнім досвідом ліцензійної діяльності та відсутністю коштів на закордонне патентування винаходів, займаються цілеспрямованим відбором та задешевим придбанням наших технологій; залишаються неврегульованими ряд питань належного регулювання імпорту технологій, що призводить до залежності вітчизняних підприємств від закордонного обладнання, технологій, сировини на шкоду кон’юнктурним вітчизняним розробкам.

¹¹⁶Звіт про глобальну конкурентоспроможність 2005–2006.– <http://www.weforum.org/en/index.htm>

З позицій правового регулювання трансферу технологій слід звернути увагу на *недоліки Закону України “Про державне регулювання діяльності у сфері трансферу технологій” від 14 вересня 2006 р.:*

- в законі немає положення про заборону на ввезення в Україну технологій, що не відповідають вимогам державних програм технологічної реструктуризації, критеріїв визначення таких технологій;
- документом не передбачені заходи щодо запобігання поданню заявок на винаходи в інших країнах без попереднього подання їх в Україні;

Таблиця 2.1.32

Патентування та реєстрація інших ОПВ іноземними країнами в Україні

*

Показник	2004 р.	2005 р.	2006 р.**	2004 р.	2005 р.	2006 р.**
	Заявки			Патенти / Реєстрація		
На промислові зразки						
Всього, в т.ч.:	1862	2010	2238	1436	1569	2061
від іноземних заявників, з них	189	260	399	88	146	258
Країни ЄС	38	61	145	31	53	90
РФ	36	56	116	34	21	56
США	16	12	27	1	19	23
На товари і послуги за національною процедурою (крім того – за Мадридською угодою)						
Всього, в т.ч.:	13960	16366	20813	9383	11645	13134
Від іноземних заявників, з них:	2433 (6333)	3182 (8033)	3643 (9183)	1703 (5853)	2227 (6899)	2807(в/ д)
Країни ЄС	690 (4004)	789 (5059)	1062 (6341)	480	701	803
РФ	619 (260)	841 (417)	569 (472)	298	368	691
США	390 (172)	721 (359)	831 (403)	490	540	521

* *Наукова та інноваційна діяльність в Україні. – К., 2006. – С350–352*

** *За даними річного (2006 р.) звіту Державного департаменту інтелектуальної власності України. - <http://www.sdip.gov.ua/t/docman/binary/ukr6.pdf>*

- зарахування до спеціального фонду Держбюджету України коштів, отриманих від трансферу технологій, не передбачає визначеного певного розміру цього внеску щодо до вартості ліцензійного договору, це знижує мотивацію до здійснення трансферу технологій.

Невідповідність вітчизняної методики статистичного спостереження за трансфером технологій міжнародним стандартам заважає проведенню коректного порівняльного аналізу, внаслідок чого інформація про показники України у даних ЮНЕСКО, Євростату, ОЕСР та інших міжнародних організацій відсутня або є фрагментарною.

Об'єкти промислової власності належним чином не враховуються при визначенні ринкової цінності підприємств. Навіть великі компанії (ДП “НВКГ “Зоря” – “Машпроект”, Новокраматорський машинобудівний завод, ВАТ “Мотор Січ”) за наявності у них великої кількості об'єктів промислової власності (ОПВ) не патентують їх за кордоном, мають невелику кількість ліцензійних контрактів на купівлю-продаж ОПВ, укладають ліцензійні договори на продаж ОПВ без надійного захисту їх за межами країни, отримують тимчасові патенти на винаходи, які забезпечують їх захист лише в Україні¹¹⁷.

Вважаємо, слід звернути увагу на *невирішеність питання інтелектуальної спадщини колишнього СРСР* (а це – близько 500 тисяч чинних охоронних документів, авторських свідоцтв з грифом “Для службового користування” і, за підрахунками, стільки ж з грифом “Таємно”), на майже четверту частину якої може претендувати Україна. Однак в Україні й досі немає переліку таких винаходів, а також їх описів, що унеможливило комерціалізацію перспективних наукових напрацювань, які, до того ж, поступово втрачають свою актуальність

Загрозу інноваційній безпеці країни становлять факти *придбання за кордоном непридатних чи технічно необґрунтованих до використання, а то й шкідливих для населення України технологій та їх продуктів.*

Так, зі значними прорахунками було проведено будівництво сховища ядерного палива (СВЯП-2), яке здійснювала французька компанія FRAMATOME, і без якого неможливе виведення Чорнобильської АЕС з експлуатації. Нині цей об'єкт, на спорудження якого витрачено понад 80 млн. євро, є непридатний, і щоб усунути проектні та технічні недоліки, довести сховище до експлуатації, треба ще не менш як 190 млн. євро. Контракт з французькою фірмою був укладений передчасно, оскільки їх технологія не враховувала стан українських паливних збірок, не була загалом адаптована до існуючих на ЧАЕС умов.¹¹⁸

За неофіційними даними, в Україні на основі створення за кордоном генетично модифікованих організмів (ГМО), що спричиняють алергічні захворювання та мутагенні ефекти, вирощують трансгенну сою, кукурудзу, картоплю.

Трансгенні продукти завозять до України у вигляді соєвих концентратів, кормових добавок у птахівництві, з партіями солодошів, молочних виробів. Причому насіння, харчі, продовольчу сировину, що ввозять, не реєструють і не перевіряють на вміст ГМО. З вересня 2003 р. діє підписаний Україною разом з іншими 180 країнами “Картахенський протокол із біологічної безпеки”, який передбачав застосування державами

¹¹⁷ Матеріали парламентський слухань “Захист прав інтелектуальної власності в Україні: проблеми законодавчого забезпечення та правозастосування” 21 березня 2007 р. – http://www.rada.gov.ua/zakon/new/par_sl/sl2110307.htm

¹¹⁸ Прокопчук С. Прямокутники ядра. // Урядовий кур'єр. – 2007. – №50

скоординованих заходів задля забезпечення належного рівня захисту у сфері безпечного обігу, обробки, використання ГМО. Однак ситуація в Україні з використанням ГМО–технологій та їх продуктів залишається невизначеною і потребує встановлення правил біологічної безпеки, державного контролю в цій сфері та розробки відповідних нормативно-правових актів.¹¹⁹

Україна не використовує повною мірою один з ефективних та визнаних інструментів у розширенні міжнародного інноваційного співробітництва – *виставкову діяльність*. За даними Держкомстату України та Виставкової федерації України, виставковими організаціями України в 2005 році було проведено 1094 заходи, із яких 572 виставки та 522 ярмарки. Але з цієї кількості заходів за межами України проведено лише 8 (9 – в 2004 р.) – у Австрії (1), Білорусі (1), Японії (2), Польщі (2) та Російській Федерації (2), а із загальної кількості заходів тільки 13% мали статус міжнародних. Незадовільно також і те, що тематика понад 40% виставок була присвячена товарам повсякденного попиту, тоді як українським новітнім технологіям та продукції – лічені заходи.

Період 2004–2006 рр. визначається зростанням частки нових технологій, придбаних промисловими підприємствами України в іноземних компаній, у загальній кількості придбаних технологій (відповідно по роках – 24,9%, 38,0%, 50,0%). При цьому основною формою залучення закордонних технологій є придбання устаткування. Передача нових технологій за межі України в останні роки мала поодинокий характер, а у 2005 р. не здійснювалася взагалі (табл. 2.1.33).

Кількість країн, від яких підприємства одержали право на використання ОПВ, знизилася з 27 на початок 2002 р. до 15 – на початок 2006 р. Дія договорів про передачу ОПВ за кордон у 1999 р. розповсюджувалася на 32 країни, останнім часом цей ареал звузився до 20 країн.

Таблиця 2.1.33

Стан внутрішнього та міжнародного трансферу технологій в Україні,
ОД.

Показник	Р оки	Придбання		Передача	
		в Україні	за кордоном	в Україні	за кордон
Всього, в тому числі за формами придбання (передання):	2004	721	239	14	3
	2005	237	146	16	-
	2006**	697			
Ліцензії, ліцензійні договори на використання об'єктів ОПВ	2004	54	11	-	3
	2005	39	6	9	-
	2006	38*	26*		
Придбання (передання) виключних майнових прав на винаходи, корисні моделі,	2004	41	12	11	-
	2005	34	2	6	-
	2006				

¹¹⁹ Московська Н. Мічурінська селекція - невинне заняття порівняно з трансгенними організмами. // Урядовий кур'єр –2007. – № 40.

промислові зразки					
Комерційні таємниці (ноу-хау), угоди на придбання (передання) технологій тощо	2004	40	6	3	-
	2005	24	6	-	-
	2006	9	9		
Результати досліджень і розробок	2004	48	29	-	-
	2005	40	-	1	-
	2006	47	4		
Придбання (передання) технологій у складі наданих інвестицій	2004	13	6	-	-
	2005	3	5	-	-
	2006	5	2		
Лізинг	2004	-	-	-	-
	2005	1	1	-	-
	2006	2	2		
Придбання (передання) устаткування	2004	495	168	-	-
	2005	82	123	-	-
	2006	260	271		
Інші	2004	30	7	-	-
	2005	14	3	-	-

* – Разом з формою передачі виключних майнових прав на винаходи, корисні моделі, промислові зразки.

** – Показники 2006 р. вказані за експрес-інформацією та оперативними даними Держкомстату України.

Аналіз надходжень та виплат за договорами на використання ОПВ свідчить про незадовільний їх баланс (табл. 2.1.34).

Доходи вітчизняних ліцензіарів від продажу прав за використання ОПВ за кордон зросли з 13,8 млн. грн. у 2004 р. до 32,9 млн. грн. у 2006 р. Водночас, виплати за придбання таких прав були на порядок вищі, і у 2006 р. становили понад 550 млн. грн. Зокрема, у 2005 р. за 23 ліцензійними договорами, укладеними з 10 країнами ЄС, українськими компаніями за дозволи на використання об'єктів права інтелектуальної власності сплачено 55,1 млн. грн., тоді як п'ятьма країнами ЄС за 8 ліцензійними договорами в Україні у тому самому році було сплачено лише 1,28 млн. грн. На нашу думку, це говорить про відсутність серйозного попиту на українські інноваційні розробки як в Європі, так і світі, можливо – через невміння їх рекламувати та пропонувати.

Таблиця 2.1.34

Кількість договорів на використання ОПВ та надходження/виплати по них, млн. грн.

	Передання	Придбання
--	------------------	------------------

Показник	Кількість договорів по роках			Надходження			Кількість договорів по роках			Виплати		
	2004	2005	2006*	2004	2005	2006*	2004	2005	2006*	2004	2005	2006*
Всього, в т.ч.	322	438	704	70,9	68,1	89,7	229	345	417	385,4	468,0	674,2
Україна	в/д	414	664	57,1	50,7	56,8	186	295	361	в/д	79,5	119,5
Інозем. країни	в/д	24	40	13,8	17,4	32,9	43	50	56	в/д	388,5	554,7

* Показники 2006 р. вказані за експрес-інформацією та оперативними даними Держкомстату України.

З позицій подальшого розвитку інноваційного співробітництва та підвищення ефективності трансферу технологій, зокрема в Україні відповідним органам державної виконавчої влади необхідно:

- підготувати зміни до Закону України “Про державне регулювання діяльності у сфері трансферу технологій” у частині введення обмежень на імпорт застарілих технологій та запобігання патентуванню винаходів в інших країнах без патентування їх в Україні;

- розробити пропозиції щодо створення в Україні нормативно-правової бази міжнародного трансферу технологій, орієнтуючись на структуру і положення відповідних стандартів Європейського Союзу;

- здійснювати оцінку загроз від можливої втрати контролю над провідними технологічними розробками внаслідок придбання іноземними компаніями контрольних пакетів акцій підприємств з наукомісткою продукцією та пропонувати відповідні контрзаходи, що мають бути передбачені при укладанні приватизаційних угод;

- розробити державну програму розвитку національної інфраструктури як внутрішнього, так і міжнародного трансферу технологій з урахуванням світового досвіду в створенні мережі венчурного бізнесу, вдосконалення системи підготовки фахівців у сфері технологічних інновацій, зокрема менеджерів з трансферу технологій.

Окремо слід акцентувати увагу на проблемах інноваційного співробітництва та можливих загрозах інноваційній безпеці України, пов'язаних зі світовими глобалізаційними процесами. У сучасних умовах найбільш потужним рушійним елементом в розвитку міжнародного інноваційного обміну через впровадження високотехнологічних виробництв, комерціалізації науки, трансферу наукоємних технологій є транснаціональні корпорації (ТНК), які контролюють близько 80% патентів і ліцензій на винаходи, нові технології і ноу-хау. На частку ТНК припадає близько половини (46%) глобальних витрат на науково-дослідні і дослідно-

конструкторські роботи (НДДКР) і 70% комерційних витрат на дослідження та розробки (450 млрд. дол. США)¹²⁰.

Основні загрози інноваційній безпеці країнам-реципієнтам від ТНК полягають у тому, що беручи участь у технологічних й інноваційних процесах у таких країнах, вони віддають їм тільки “нижні поверхи” накопичених і використовуваних ними знань. Основні дослідження ТНК проводять у себе, віддаючи країнам-реципієнтам лише другорядні напрями досліджень з більш “примітивнішим” або спрощеним колом розробок. Експерти вбачають основну проблему у взаєминах держави з ТНК у неможливості забезпечити саме своєчасний трансфер технологій від іноземних компаній до національних підприємств.¹²¹

ТНК прагнуть надавати країнам, що розвиваються, не стільки працевітські, скільки капіталомісткі технології. Це сприяє концентрації робочих місць у розвинутих країнах і має яскравий соціально-політичний ефект. ТНК дають роботу “своїм”, забезпечуючи стабільність розвинутих країн за рахунок посилення проблем решти світу. Передача країнам, що розвиваються, не праце-, а капіталомістких технологій, веде до таких:

- загострення проблем зайнятості (обсяги капіталу потребують меншої кількості робочої сили);

- посилення соціальної нерівності (гостріше сприймається розрив між невеликою кількістю забезпечених працівників, які працюють у структурах підконтрольних ТНК, та працівниками у національних компаніях);

- гальмування розвитку технологій, не пов'язаних з ТНК, зокрема, що розробляються національними капіталом і фахівцями.¹²²

Окрім того, іноземні ТНК схильні до недобросовісної поведінки в країнах, що розвиваються. Через це можуть постати загрози інноваційній безпеці держави, наприклад, щодо придбання підприємства виключно заради “ноу-хау”, що призводить до втрати українського пріоритету у відповідних галузях як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках.¹²³

¹²⁰ World Investment Report 2005: Transnational corporations and the internationalization of R&D / United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD). – New York and Geneva: UNCTAD, 2005.

¹²¹ Белорусов А. С. Международный менеджмент: Учебник. – М.: Юристъ, 2000. – 224 с.

¹²² Десягин М. Г. Мировой кризис: Общая теория глобализации: Курс лекций. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: ИНФРА-М, 2003. – 768 с. С.345

¹²³ Сухоруков А. І., Острий О. Г., Олейніков О. О. Вплив іноземних ТНК на економічний розвиток України // Проблеми міжнародної безпеки: аналітичний огляд. – 2004. – Січень – С. 170.

Тому ці та інші мотиви обов'язково мають бути враховані Україною у побудові взаємовідносин в інноваційній сфері з ГНК.

РОЗДІЛ 2. ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ЗОВНІШНЬОТОРГОВЕЛЬНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА УКРАЇНИ

Базилюк Я. Б., Давиденко С. В., Венцовський Д. Ю.

Динаміка та характер зовнішньоторговельного співробітництва України загалом не відповідають необхідному рівню базових параметрів зовнішньої товарної торгівлі, забезпечення яких сприяло б зміцненню зовнішньоекономічної безпеки. **Зберігається критичний рівень відкритості національної економіки, який закріплює залежність розвитку національної економіки від кон'юнктури на зовнішніх ринках, а відтак посилює негативний вплив на стан зовнішньоекономічної безпеки України.**

Україна, входячи до перших 35 країн світу за обсягами ВВП за паритетом купівельної спроможності, та 49 місце за обсягом номінального ВВП, посідає низьке місце у світовому товарному експорті. У 1996 – 2007 р. частка вітчизняного експорту у світовому товарному експорті складала від 0,21 % до 0,36 %, досягнувши свого максимуму лише у 2004 р. та 2007 р. (рис. 2.2.1).

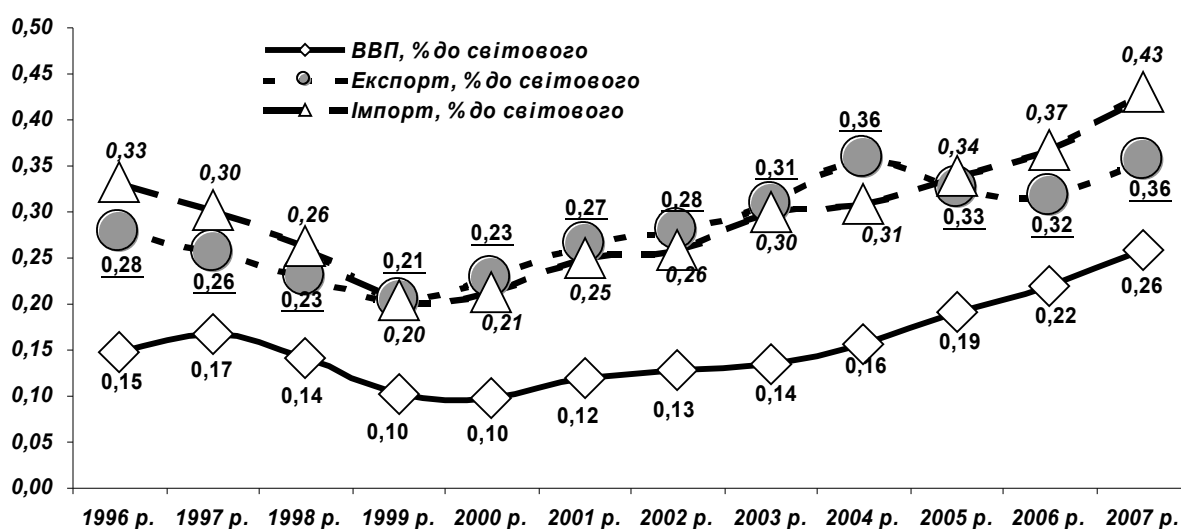

Рис. 2.2.1. Питома вага України у світовому номінальному ВВП, товарному експорті та імпорті у 1996 – 2007 рр., за даними IMF, %

За останнє десятиліття характер динаміки частки країни у світовому експорті та імпорті співпадав, і включав два періоди з оберненими тенденціями. Наприкінці дев'яностих (1996 – 1999 рр.) вклад у світову торгівлі знижувався, але вищою була частка імпорту. На початку 21 століття (2000 – 2004 рр.) була обернена тенденція зростання, при цьому частка експорту була вищою за частку імпорту. Останні три роки характеризуються негативною тенденцією до нарощування імпортової залежності та зростання частки країни у формуванні світового імпорту. За підсумками 2007 р. вагомість України як світового імпортера зросла на 0,6 в. п., що є рекордним приростом для країни. Водночас вклад країни у світовий експорт зріс майже вдвічі менше – на 0,4 в. п..

На сьогодні домінуюча залежність від імпортних поставок зберігатиметься як мінімум на середньострокову перспективу, особливо за умов збереження поточних чинників формування зовнішньоторговельного потенціалу та імпортової залежності внутрішнього ринку. Високий динамізм нарощування зовнішньоекономічного співробітництва в останні роки пов'язується з активністю імпортерів, які забезпечили збільшення у 4,4 разу обсягів імпорту у 2007 р. порівняно з 2000 роком, тоді як експорт збільшився у 3,4 разу, а товарооборот – у 3,9 разу.

Відсутність відчутного впливу на світові товарні ринки за більшістю товарних позицій (за винятком окремих видів продукції металургійної, хімічної, харчової промисловості та сільського господарства) за високого рівня відкритості внутрішнього ринку ускладнює формування умов для стрімкого розвитку конкурентоспроможної національної економіки та стійкої зовнішньоекономічної безпеки. Відкритість національної економіки та її внутрішнього ринку зберігається на високому, порівняно з іншими країнами, рівні. Зокрема, в США (перша країна за обсягами ВВП) частка експорту у ВВП становила 8,4 % (7,9 % у попередньому 2006 р.), в Бразилії – 12,2 % (12,9 % відповідно), в Індії – 13,2 % (13,8 % відповідно), в Японії (друга країна у світі за обсягами ВВП) – 16,3 % (14,8 % відповідно), у Франції – 21,6 % (22,0 %), в Італії – 23,3 % (22,4 %) та ін. (рис. 2.2.2).

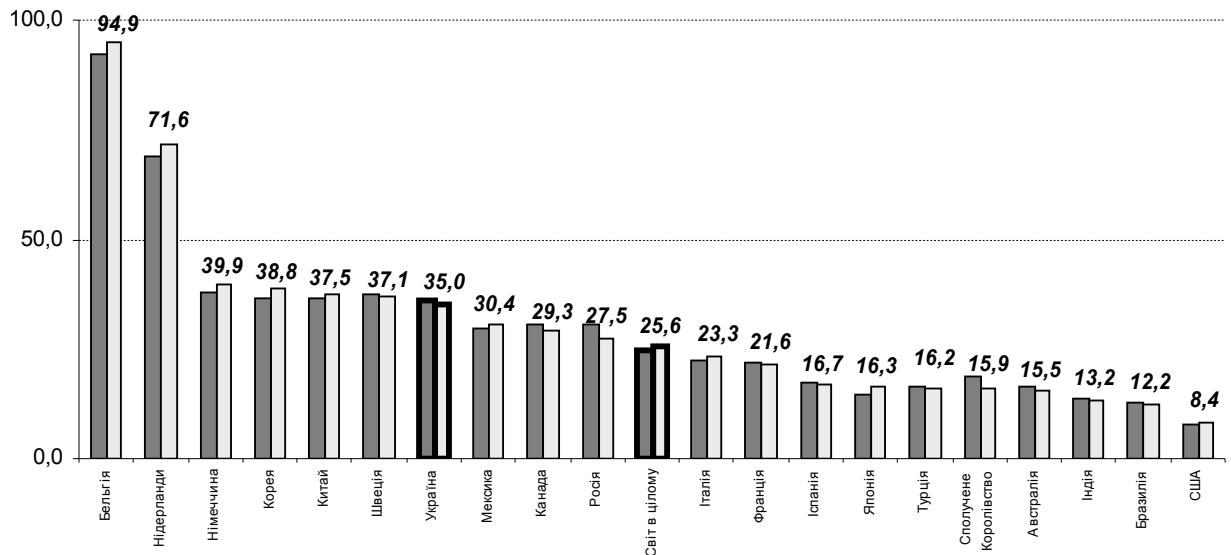

Рис. 2.2.2. Співвідношення товарного експорту та ВВП економічно найбільших країн світу та України у 2006 – 2007 рр., за даними IMF, %

За підсумками 2007 року, три країни з першої двадцятки мали рівень відкритості вищий за середньосвітовий, але нижчий за відповідний рівень України – 35,0 % (36,1 % відповідно у 2006 р.). Зокрема, у Мексиці 30,4 % (29,8 % відповідно), Канаді – 29,3 % (30,4 %), у РФ – 27,5 % (30,7 %). Лише дві країни (Бельгія та Нідерланди) з найбільших двадцяти у 2006 – 2007 роках формують критично високий рівень експорту у ВВП (відповідно 94,9 – 92,1 % та 71,6 – 69,1 %). Світова практика 2007 року засвідчила, що серед країн з найвищим рівнем номінального ВВП переважна більшість активізувала експортну діяльність і, відповідно, збільшила співвідношення товарного експорту до ВВП.

Рівень відкритості економіки України залишається на досить високому рівні (рис. 2.2.3). Найвищого значення відношення товарного експорту до ВВП було у 2004 р., водночас вже наступного року значення різко скоротилося на 10,7 в. п. і до 2007 р. тенденція до зниження відповідного значення зберігалась.

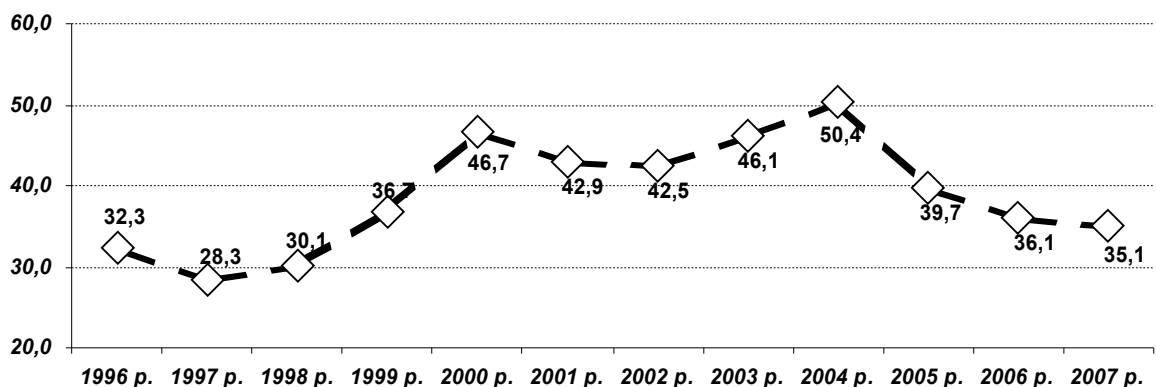

Рис. 2.2.3. Динаміка рівня відкритості економіки України у 1996 – 2007 рр., за даними ІМФ, %

Більшість галузей промисловості залишаються критично залежними від зовнішньоторговельного співробітництва¹²⁴. Для базових експортоорієнтованих галузей вітчизняної промисловості (машинобудування, хімічна, металургійна та легка) рівень такої залежності у 2004 – 2007 роках сягав 60 – 90 %. І навіть для традиційно внутрішньо орієнтованих виробників (харчової промисловості, з виробництва та розподілу газу, електроенергії та води, виробництва будівельних матеріалів) рівень залежності від експорту та імпорту, хоча й не перевищує критично важливого рівня у 50 %, але є достатньо високим (до 40 %).

Повільно удосконалюється структура зовнішньої торгівлі за країнами в напрямі поглиблення співробітництва в процесі регіональної міжнародної інтеграції. Це пов'язано як з реалізацією різновекторної зовнішньої політики країни, так й з неспроможністю швидкої переорієнтації промислових підприємств на виробництво нових конкурентоспроможних товарів, що мають попит на зовнішніх ринках. Загалом закріплюється зорієнтованість зовнішньоторговельних потоків на ринки Європи та країн СНД, на які припадає лівова частка українського товарного експорту та імпорту (рис. 2.2.4).

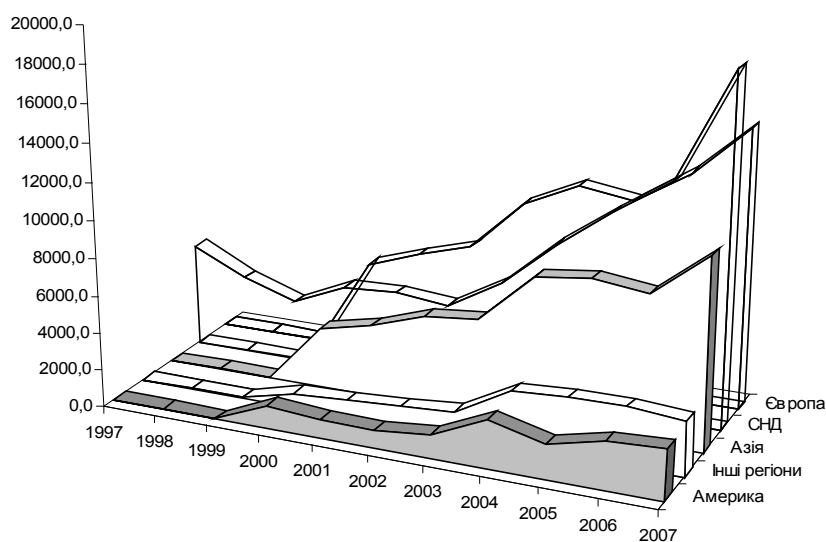

Рис. 2.2.4. Динаміка товарного експорту України за регіонами світу у 2000 – 2006 рр., млн. дол. США (2000 – 2001 рр. за даними Держкомстату, з 2002 р. – за даними Державної митної служби України, Європа включаючи Кіпр та країни Балтії)

Знаковим для динаміки як експорту, так і імпорту з країнами Європи та СНД був 2002 рік. З 2003 року експорт у СНД мав стійку тенденцію до зростання і за підсумками 2006 року перевищив обсяги поставок товарів до Європи. У 2007 р. така тенденція зберігалася. Подібна тенденція мала місце і

¹²⁴ Розрахованого за методологією ОЕСР

щодо товарного імпорту, вартісні обсяги нарощування якого набули у 2003 – 2007 роках значної динаміки. (рис. 2.2.5) З країнами Азії відчутний приріст імпорту розпочався з 2005 року.

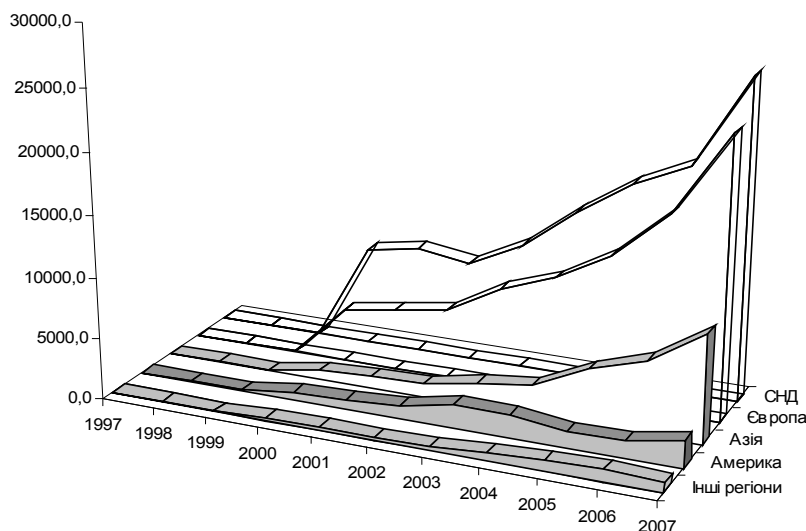

Рис.2.2.5. Динаміка товарного імпорту України за регіонами світу у 2000 – 2007 рр., млн. дол. США (2000 – 2001 рр. – за даними Держкомстату, з 2002 р. – за даними Державної митної служби України, Європа включаючи Кіпр та країни Балтії)

Збереження та нарощування активності традиційно зорієнтованих на зовнішньоекономічну діяльності підприємств базових галузей переробної та добувної промисловості зумовлюють певну сталість технологічної структури товарного експорту та імпорту.

Протягом останніх років у структурі зовнішньоторговельного обороту України за рівнем технологічності не відбулось серйозних якісних зрушень. Товарні поставки в цілому зберігали пропорції між низько-, середньо- та високотехнологічними товарами. У структурі експорту та імпорту домінують товари середньо- низькотехнологічного рівня (рис. 2.2.6).

Рис. 2.2.6. Структура товарного експорту та імпорту України за рівнем технологічності у 2003 – 2007 рр., % (за даними Державної митної служби України)

Технологічна структура товарного експорту не є збалансованою та не відповідає стратегічним цілям та пріоритетам експортної стратегії, зокрема в розрізі розширення присутності вітчизняних експортерів на зовнішніх ринках. Показовою є тенденція відновлення високої долі товарного експорту низькотехнологічної продукції, значення якої до 2004 р. поступово скорочувалась (з 19,6 % у 2003 р. до 16,3 % у 2004 р.). Протягом наступних років проявилась зворотна тенденція і частка низькотехнологічних товарів відновила приріст, в результаті чого в 2007 р. склала 19,1 %. Середньо-низькотехнологічна продукція стабільно формує понад половину вітчизняного експорту (55,4 % у 2007 р., а найбільше значення було у 2005 р. – 60,4 %). Найбільш поширена у товарообміні розвинених країн середньо-високотехнологічна продукція у структурі українського експорту займає лише 23,2 % (2007 р.). Динаміка збільшення експорту таких товарів не є однорідною, так у 2005 р. був спад майже на 5 %, однак у 2007 р. зростання сягнуло 39 %.

Загалом товари із переважанням низькотехнологічного рівня формують втричі більшу частину товарного експорту України ніж товари із переважанням високотехнологічного рівня. В цілому такі товари формують 0,78 млрд. дол. США позитивного сальдо України, тоді як за середньо-високотехнологічними товарами сальдо від'ємне – 9,7 млрд. дол. США.

Критично низьку частку у зовнішніх товарних поставках складає високотехнологічна продукція, частка якої за останні роки змінювалась з 3,4 % - 2004 р. до 1,5 % - 2005 р., і в 2007 р. склала 2,4 %. Крім того, за такими товарами Україна формує від'ємне сальдо зовнішньої торгівлі. За підсумками 2007 р. високотехнологічний імпорт перевищив відповідний експорт на 3 млрд. дол. США.

На відміну від структури експорту України, у структурі товарного імпорту вагому частку займає високотехнологічна продукція, на яку припадає майже 7 % українського імпорту (за даними 2007 р., приріст склав 23 %) структурованого за рівнем технологічності. Водночас протягом останніх років дана частка зазнала певних змін, якщо у 2003 р. відповідні товари становили 6,4 % імпорту, то вже у 2006 р. – 8 %. Найбільш вагому частку технологічного товарного імпорту в Україну складають середньо-низькотехнологічні промислові товари, які формують понад 45 % сукупного імпорту України. Дещо нижчу частку займають товари середньо-високотехнологічні – 34,7 %, що в півтора разу більше за відповідні товари у структурі експорту. Протягом останніх років відповідні товари динамічно збільшували імпорт, темпи приросту стабільно перевищували 30 %, а 2007 р. сягнули 47 %.

Збереження структури формування товарної пропозиції на товарних ринках промислової продукції за внутрішніми та зовнішніми джерелами. Протягом 2007 року зберігалися тенденції попередніх років у частині зміни вагомості імпортованих та вироблених на розташованих в Україні підприємствах у оптовому та роздрібному товарообороті. Йдеться

про подальше витіснення продукції власного виробництва як непродовольчих, так і продовольчих товарів з торговельної сфери. Зокрема, частка обсягу оптової торгівлі товарами, що вироблені в Україні у 2007 р. порівняно з минулим роком зменшилась на 2,7 в. п. і становила 62,6 % загального обсягу оптового продажу, при цьому в обсязі оптової реалізації непродовольчих товарів частка складала 60,4 %, продовольчих товарів – 75,1 %. Через торгову мережу підприємств у 2007 р. було продано споживчих товарів на суму 171,7 млрд. гривень, з яких на товари вітчизняного виробництва припадало 64,5 %, що на 2,8 в. п. менше, ніж у попередньому році.

Більш сприятливі умови для імпорту зумовлюють концентрацію як власних інвестиційних ресурсів, так й іноземного капіталу у невиробничій сфері, що надалі загострюватиме проблему кон'юнктурної залежності низки промислових ринків та ефективності державної політики, спрямованої на їх збалансування.

На ключових промислових ринках зберігається домінуюча роль імпортерів, які формують від 50 до 80 % виручки від реалізації промислової продукції на внутрішньому ринку. Це стосується в першу чергу ринків машинобудівної продукції, на яких у 2007 р. імпортери забезпечили від 60 % (на ринках транспортного устаткування) до 77 % (на ринках механічних машин та устаткування) всієї товарної пропозиції. На ринках продукції хімічної промисловості імпортери формують 70 – 75 % всієї товарної пропозиції, на ринках енергетичних матеріалів – понад 56 %. Водночас підприємства зазначених галузей активно нарощують експортні поставки, в результаті частка виручки, отриманої ними на зовнішніх ринках є високою (понад 50 – 70 %) і в окремих галузях зростає.

Широко використовується потенціал нарощування зовнішньоторговельного обороту через торговельно–виробничу кооперацію вітчизняних та іноземних виробників. Вагомість підприємств з прямими іноземними інвестиціями зростала як у формуванні експортних, так і імпортних поставок. За збільшення за сім років обсягів експорту товарів підприємствами з ПП у десять разів (з 2,1 млрд. дол. США або 13 % у 2000 р. до 20,8 млрд. дол. США або 42,2 % у 2007 р.), обсяги імпорту збільшено, відповідно, у 11,3 разу (рис. 2.2.7).

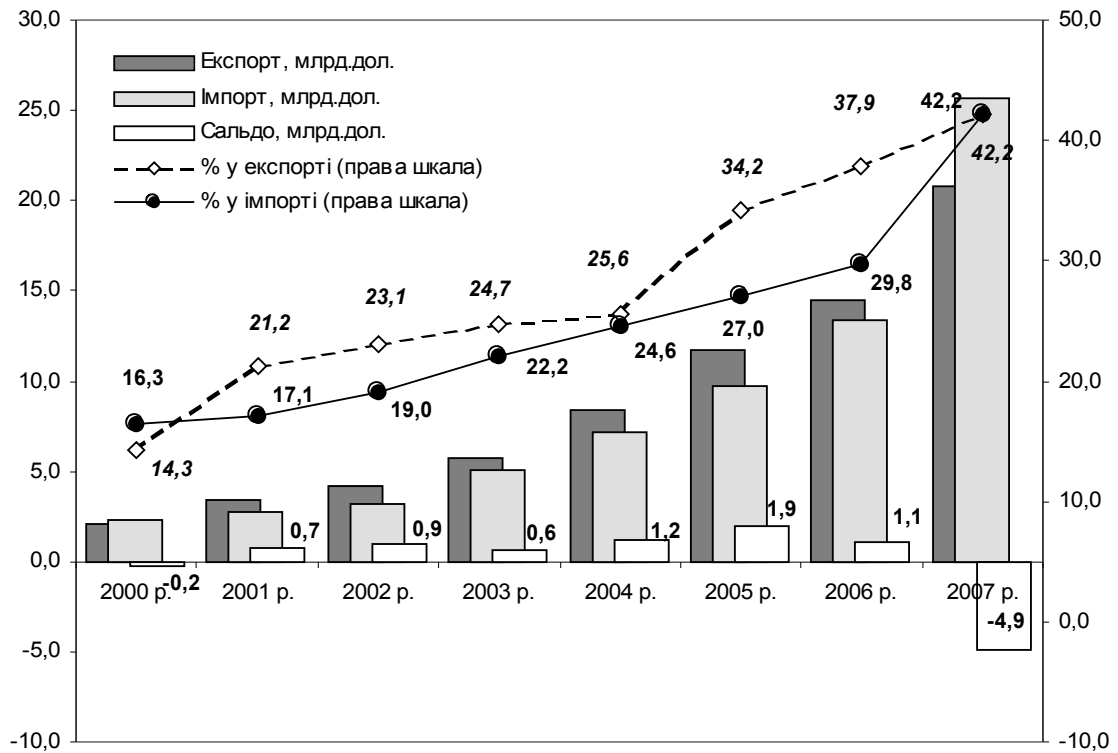

Рис. 2.2.7. Динаміка експорту та імпорту товарів підприємств з ПІІ в Україні за 2000 – 2007 рр. (за даними Державного комітету статистики України)

У 2001 – 2007 рр. підприємства з ПІІ активніше займалися експортною діяльністю, формуючи позитивне сальдо торгівлі товарами. Зокрема, за підсумками 2005 року позитивне сальдо підприємств з ПІІ становило 1,9 млрд. дол. США. (за загального від’ємного сальдо на рівні -1,9 млрд. дол. США), а у 2006 році – 1,1 млрд. дол. США (за загального від’ємного сальдо (-6,7 млрд. дол. США). Проте вже у 2007 році зовнішньоторговельна спрямованість підприємств з ПІІ кардинально змінюється з експортної на імпорتنу. За підсумками 2007 року порівняно з 2006 р. вартісні обсяги імпорту товарів підприємствам з ПІІ зросли у 1,9 разу (з 13,4 млрд. дол. до 25,7 млрд. дол. США), тоді як експорт таких підприємств зріс на 43,2 % (з 14,5 млрд. дол. до 20,8 млрд. дол. США). У результаті в 2007 р. підприємствами з ПІІ сформовано від’ємне сальдо зовнішньої торгівлі (4,9 млрд. дол.), а їх частка у формуванні вітчизняного товарного імпорту зросла до 42%.

Підприємства з іноземним капіталом найактивніше нарощували як експорт, так і імпорт з Російською Федерацією. Це пов’язано як з подальшим нарощенням присутності російського капіталу на ринку України, так і привабливістю російського ринку для експортерів та імпортерів. За підсумками 2007 р., експорт підприємств з ПІІ до РФ зріс на рекордні 1,5 млрд. дол. США і становить 4,3 млрд. дол. США (33,7 %), імпорт зріс на 1,0 млрд. дол. США і складає 3,6 млрд. дол. США (21,5 %). Динамічно у 1,5 – 2 разу збільшились вартісні обсяги експорту підприємств з іноземним

капіталом до Німеччини, Польщі, Румунії, Угорщини, Туреччини, США. Підприємства з ПП відчутно наростили імпорт з вищеназваних країн, а також з Китаю, Японії, Кореї та ін.

Попри активне включення підприємств з іноземним капіталом у зовнішньоторговельну діяльність, на низькому рівні залишається внутрішньогалузева зовнішня торгівля України. За останні чотири роки загальний рівень внутрішньогалузевої товарної торгівлі збільшився лише на 1 відсотковий пункт – з 21,6 % у 2003 році до 23,7 % – у 2006 році. За підсумками 2007 року, також не відбулося серйозних зрушень у частині такої торгівлі. Водночас нарощення взаємних поставок в межах галузей є однією з передумов поглиблення міжнародної кооперації та створення стійких умов для якісного розширення інтеграційних зв'язків країни.

Вищий рівень внутрішньогалузевої торгівлі забезпечується у торгівлі з головними країнами–партнерами СНД (РФ та Білоруссю) та окремими країнами розширеного ЄС (Німеччина, Бельгія, Австрія, Іспанія, Нідерланди, прибалтійські країни, Польща, Угорщина, Словаччина). Поглиблення інтеграційних зв'язків з цими країнами загалом відповідає стратегічному напрямку зовнішньоекономічної діяльності країни. Водночас низька внутрішньогалузева торгівля з країнами Азії (лише у торгівлі з Китаєм та Туреччиною її частка перевищує 10 %) засвідчує слабкість коопераційних зв'язків та перспективи поглиблення економічної інтеграції в азійському регіоні.

Міжнародне торговельне співробітництво України за ключовими напрямками зовнішньої торгівлі визначається низкою тенденцій та особливостей.

Зовнішньоторговельне співробітництво України з ЄС. Нарощення міжнародно–економічного співробітництва з країнами ЄС залишається ключовим стратегічним пріоритетом зовнішньоекономічного розвитку України, реалізація якого є перспективним продовженням діалогу між Україною та ЄС у прагматизації двосторонніх взаємовідносин. Ідеться про переведення відносин між Україною і ЄС від засад сусідства до принципів економічної інтеграції та розширення економічного співробітництва через перспективне створення зони вільної торгівлі.

З розширенням ЄС на Схід, Україна пов'язувала значні сподівання на «прорив» в торговельно–економічному співробітництві. Разом з тим потенціал співпраці України з ЄС, за підсумками останніх років, залишається значною мірою нереалізований.

Зовнішньоторговельне співробітництво України з ЄС в останні роки успішно розвивалося, відбулось значне нарощення товарообороту (у 2006 р. на 28,8 % – до 26,4 млрд. дол. США), внаслідок чого вага ЄС у сукупному товарообороті України збільшилась до 32,3 % проти 30,1 % у 2005 році (рис. 2.2.8). За підсумками 2007 р., також спостерігалось істотне нарощення приросту товарообороту з ЄС (на 36,4 %) у порівнянні із відповідним періодом попереднього року.

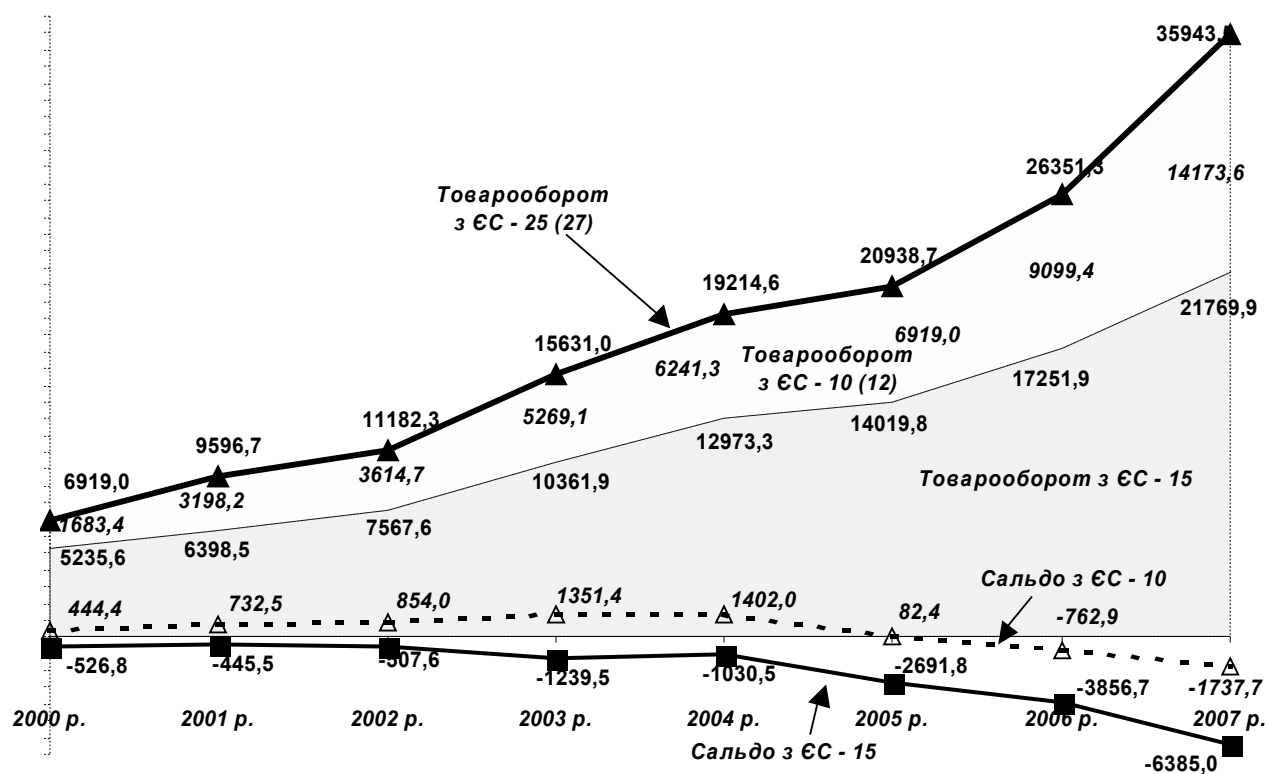

Рис. 2.2.8. Динаміка товарообороту та сальдо торгівлі України з ЄС у 2000 – 2007 рр., млн. дол. *Ошибка: источник перекрестной ссылки не найден США (2000 – 2003 рр. – дані Державного комітету статистики України, з 2004 р. – дані Державної митної служби України)*

Після уповільнення темпів приросту експорту України у 2005 р., зокрема скорочення поставок до ЄС (експорт до ЄС – 25 зменшився на 6,4 %, до ЄС – 15 – на 4,3 %, до ЄС – 10 – на 8,2 %), у 2006 р. вітчизняним експортерам вдалося відновити позитивну динаміку експорту до ЄС. За підсумками 2006 р. його зростання загалом становило 18,6 %, зокрема до ЄС – 15 – 18,2 %, до ЄС – 10 – 19,1 % (рис. 3.2.9). Протягом 2007 р. динаміка експортних поставок до ЄС була неоднорідною. Високі темпи першого півріччя змінились більш поміркованими у другому. За підсумками 2007 р. приріст експорту України до ЄС (з враховуючи Болгарію та Румунію) склав 28 %, зокрема до ЄС – 15 – на 14,9 %, до країн ЄС – 10 на 49,2 % до аналогічного періоду попереднього року.

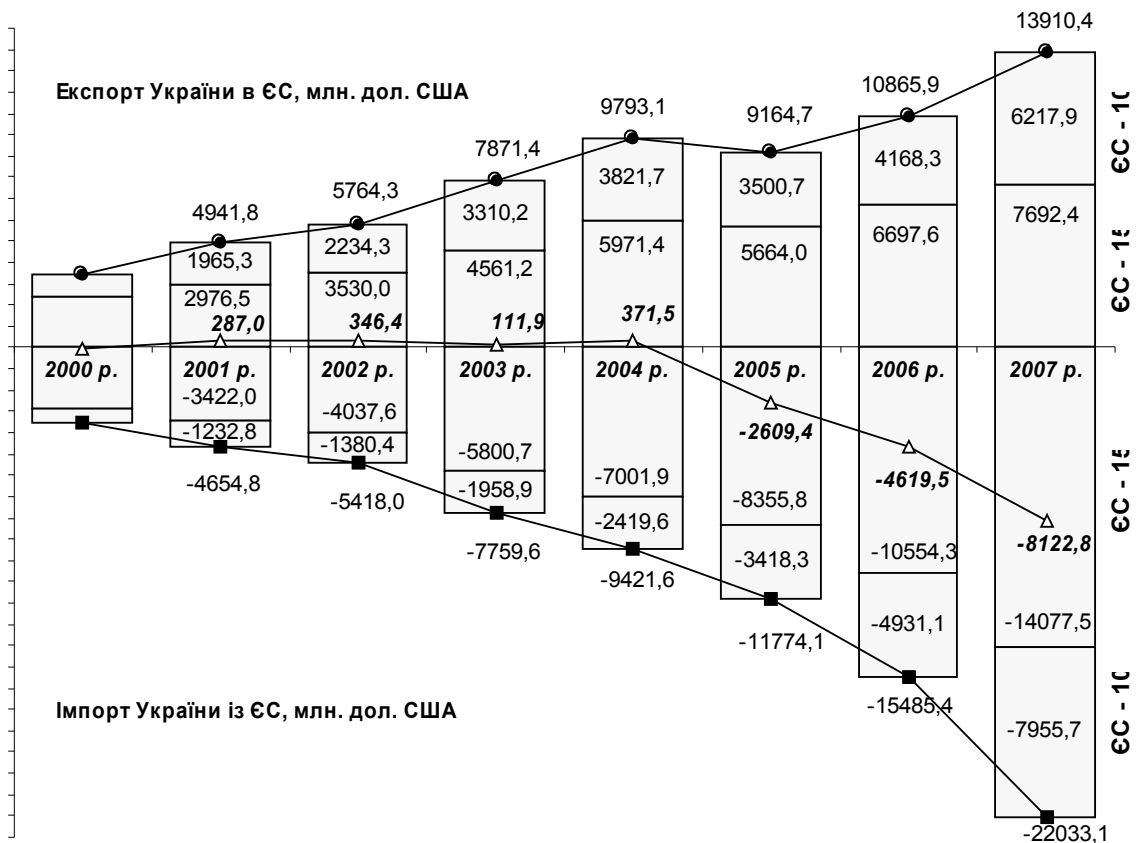

Рис. 2.2.9. Динаміка зовнішньої торгівлі України з ЄС у 2000–2007 рр., млн. дол. США (2000 – 2003 рр. – дані Державного комітету статистики України, з 2004 р. – дані Державної митної служби України)

Зовнішньоторговельні відносини України з країнами ЄС не є паритетними за потенціалом розвитку, що стає ключовою загрозою зовнішньоекономічній безпеці України. Динамічне нарощення споживання на внутрішньому ринку України, з одного боку, та нестача конкурентоспроможної продукції для забезпечення динамічного приросту експорту на ринки ЄС, з іншого, призвели до скорочення вітчизняного потенціалу збереження позитивного сальдо у двосторонньому товарообороті. Традиційно позитивне сальдо формували країни ЄС – 10, однак збільшення поставок з ЄС – 15 зрештою переважили позитивне сальдо 2004 р. у бік негативного вже у 2005 р., а за підсумками 2007 р. негативне сальдо сягнуло 8,1 млрд. дол. США. На відміну від від'ємного сальдо з країнами СНД, де воно формується за рахунок мінеральних продуктів, негативне сальдо з ЄС формується за рахунок високотехнологічного імпорту машинобудування. На сьогодні це становить серйозну загрозу зовнішньоекономічній безпеці України. Водночас така ситуація сформувала доволі дискусійне твердження з приводу позитивного впливу інвестиційного імпорту на вітчизняний промислово–виробничий комплекс.

У контексті забезпечення зовнішньоекономічної безпеки України у міжнародно–економічних відносинах з ЄС також необхідно відзначити деякі загрозливі тенденції, зокрема йдеться про скорочення частки експорту

України до ЄС у формуванні двостороннього обороту та зниження значення коефіцієнта покриття імпорту експортом.

Протягом п'яти років, з 2000 р. до 2004 р. включно, експорт України стабільно формував понад половину (51,5 % – у 2001 – 2002 рр. та 51 % – 2004 р.) товарообороту з ЄС (рис. 2.2.10), що створювало передумови до збереження позитивного сальдо у двосторонніх торговельних відносинах.

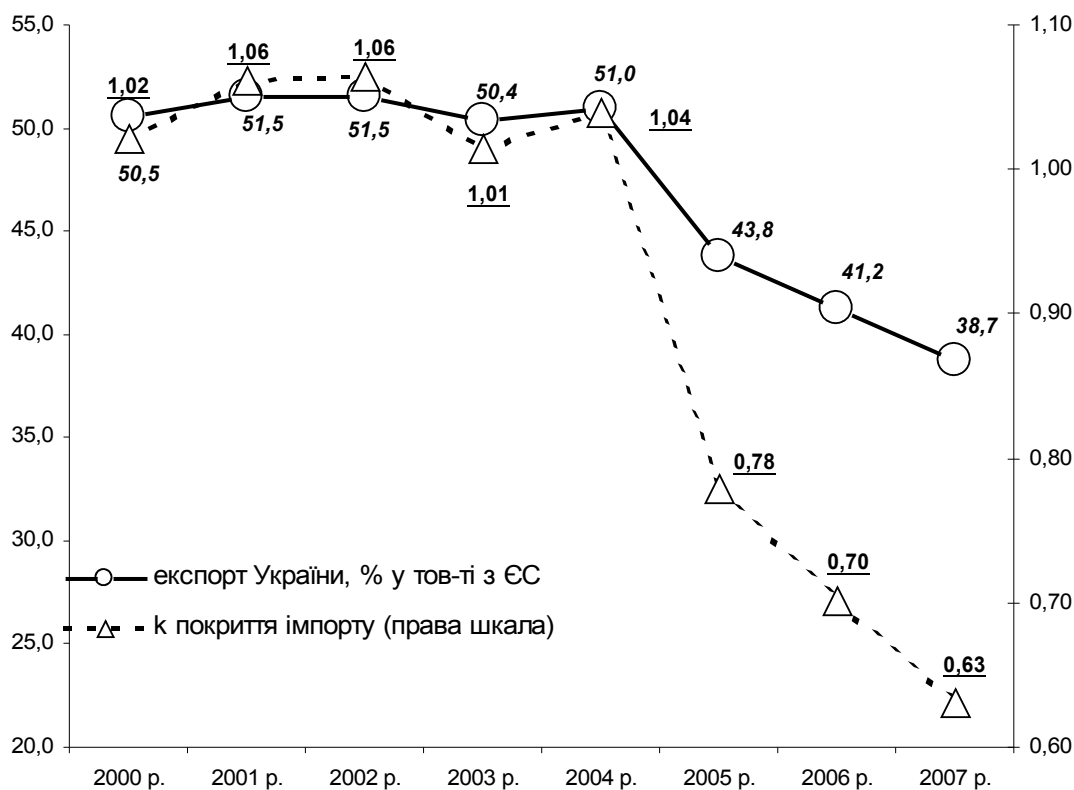

Рис. 2.2.10. Динаміка частки ЄС у товарообороті України та рівня покриття імпорту експортом у 2000 – 2007 рр. (2000 – 2003рр. – дані Державного комітету статистики України, з 2004 р. – дані Державної митної служби України)

За підсумками 2005 р., ситуація різко змінилася, внаслідок чого частка експорту скоротилася на 7,2 в.п., а 2006 р. становила 41,2 %. За підсумками 2007 р. частка експорту України у формуванні товарообороту із ЄС скоротилася до 38,7 %.

Поряд з цим, різко погіршилося значення коефіцієнта покриття імпорту експортом у двосторонніх відносинах, яке є ключовим індикатором зовнішньоекономічної безпеки України. До 2004 р. значення цього показника (> 1) відповідало нормальному стану зовнішньоекономічної безпеки, водночас, з 2005 р. значення зсунулося до 0,78, а у 2006 р. значення погіршилося до 0,70. У 2007 р. зберігалася тенденція до погіршення, за підсумками року, значення коефіцієнта покриття імпорту експортом становило 0,63.

Після спаду у 2005 р., коли вдвічі скоротились поставки української продукції машино– та приладобудування на ринок ЄС (в результаті частка

цієї галузі як складової формування експорту до ЄС знизилася з 15,6 % у 2004 р. до 8,3 % у 2005 р.), у 2006 р. намітилися позитивні зміни. Зокрема, обсяги експорту продукції машинобудування на ринок ЄС зросли на 27,9 %. При цьому у 2006 р. на ринок ЄС спрямовувалося 17,5 % відповідної продукції, що вказує на перспективність розширення торговельної присутності на цьому ринку. За підсумками 2007 р. обсяги експорту машинобудування до ЄС зросли в 1,75 разу, частка машинобудування у структурі поставок до ЄС до 12,2 %, а загалом на ринок ЄС було поставлено 20 % вітчизняного експорту машинобудівної продукції (рис. 2.2.11).

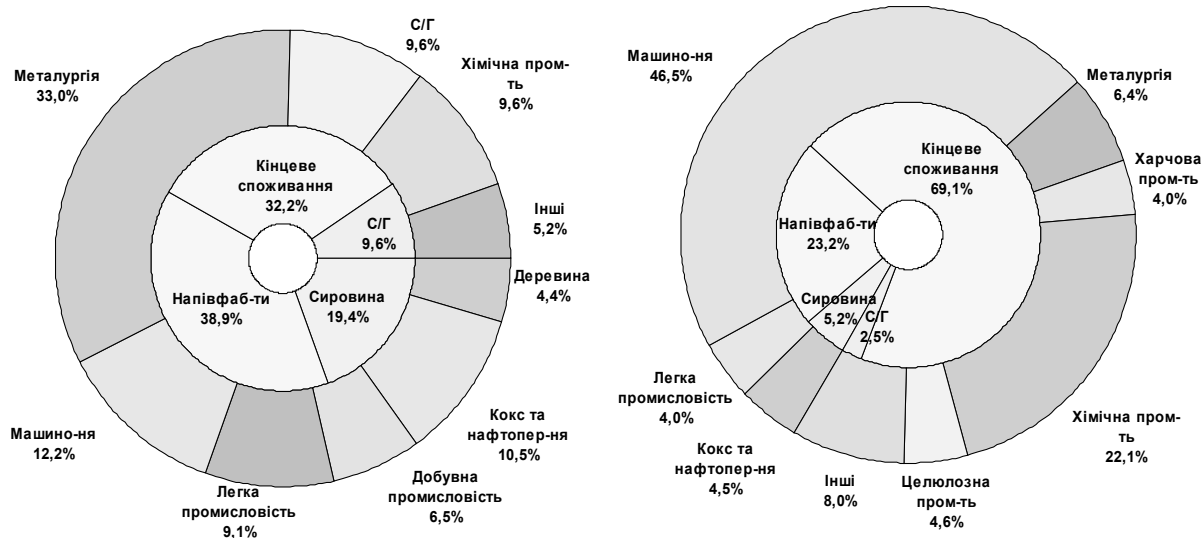

Рис. 2.2.11. Товарна структура експорту (зліва) та імпорту (справа) України з ЄС за галузями та рівнем промислової обробки продукції у 2007 р., % (дані Державної митної служби України)

За підсумками 2007 р., намітилися привабливі перспективи для вітчизняних сільгоспвиробників, що позначилось на збільшенні поставок продукції сільського господарства на ринок ЄС на 26,3 %. При цьому посилилася частка ринку ЄС (з 24,9 % у 2005 р. до 31,8 % у 2007 р.) у географічній структурі збуту вітчизняних виробників цього сектору економіки. Значною мірою це було зумовлено застосуванням у 2005-2006 роках економічних санкцій з боку РФ щодо вітчизняних сільгоспвиробників (поставки відповідної продукції до РФ у 2006 р. скоротилися на 60 %). Слід зазначити, що в результаті пом'якшення імпоротної політики РФ в частині продукції сільського господарства, у 2007 році експорт України до РФ відповідної продукції збільшився у 2,36 разу.

Позитивним є збереження присутності вітчизняних металургів (нарощення експорту до ЄС у 2007 р. на 27,5 %) та представників вітчизняної хімічної промисловості (на 21,4 %) на ринку ЄС, частка якого у географічній

структурі поставок вітчизняних підприємств металургії та хімпрому зроста відповідно до 22,1 % та 26,5 %. Сукупно продукція даних галузей вітчизняної промисловості формує 42,6 % експорту до ЄС.

У стратегічному аспекті певні тенденції вказують на те, що для України роки після розширення ЄС стали роками втраченої ініціативи та нереалізованих можливостей розвитку зовнішньоекономічного співробітництва з ЄС. Ідеться про низьку диверсифікацію товарної структури експорту. Так, 59,7 % експорту України до ЄС формується за рахунок недорогоцінних металів, мінеральних продуктів та продукції хімічної промисловості. Це також стосується нарощення частки товарів неповного виробничого циклу у структурі поставок до ЄС. У структурі товарних поставок з України до ЄС (порівняно з іншими регіонами) зберігається найбільша концентрація промислової сировини (у 2006 р. 22,3 % проти 28,8 % у 2005 р., 19,4 % – 2007 р.). У 2007 р. у поставках України до ЄС збереглась висока частка напівфабрикатів – 38,9 % (проти 33,8 % у 2005 р. та у порівнянні із 39,5 % у 2006 р.) у структурі експорту, що вказує на посилення зацікавленості партнерів з ЄС у використанні промислової кооперації лише на проміжному циклі промислової обробки продукції. Товари повного промислового циклу становлять 32,2 % експорту до ЄС, що є майже вдвічі менше, ніж аналогічний показник українського експорту до РФ.

На сьогодні зберігаються випереджальні темпи нарощення імпорту з ЄС. За підсумками 2007 р. імпорт з ЄС зріс на 42,3 %, зокрема, за ступенем переробки продукції, імпорт товарів неповного виробничого циклу становить лише 28,4 %, а частка готової продукції сягає 69,1 %. Основу імпортних поставок з ЄС – продукція машино- та приладобудування. У 2006 р. вона становила 44,9 % (аналогічний період 2005 року – 43,2 %) товарного імпорту з ЄС, а в 2007 р. частка сягнула 46,5 %. Слід зазначити, що імпорт продукції машинобудування України наполовину формується за рахунок ЄС.

Зовнішньоторговельне співробітництво України з РФ та країнами СНД. Зовнішньоторговельне співробітництво України з країнами СНД обумовлюється низькою об'єктивних передумов і чинників, серед яких: домінуюча роль РФ у товарообороті, схожість торговельної спеціалізації на зовнішніх ринках, високий рівень непрозорості спільних митних кордонів, збереження взаємодоповнюючих виробничих ланок, посилення концентрації енергетичної залежності від політики РФ та ін. Їх прояв, з одного боку, забезпечує достатньо стабільну позитивну динаміку взаємної торгівлі, з другого, призводить до загострення конкуренції та посилення домінуючого тиску з боку РФ як партнера з сильнішим економічним та політичним потенціалом. Це формує низьку системних ризиків співробітництва як двостороннього з РФ, так і багатостороннього в рамках СНД з високою ймовірністю їх прояву вже на короткострокову перспективу. Серед таких ризиків базовим є нарощування енергетичного тиску як цінового, так і фізичних обсягів постачання мінерального палива.

Характерною рисою торговельного співробітництва є відчутне витіснення з ринків країн співдружності вітчизняних виробників як внутрішніми, так і азійськими та європейськими конкурентами. Насичення імпортом внутрішнього ринку СНД, і в першу чергу російського, більш динамічне, ніж приріст поставок на них української продукції. Така тенденція посилюється, що за умов обмеженого потенціалу виходу на європейські та азійські ринки ускладнює забезпечення стійкого рівня зовнішньоекономічної безпеки України.

Економічне співробітництво України з країнами СНД, що на попередньому етапі визначалось домінуванням політики щодо самостійного пошуку оптимальної форми співпраці з країнами-партнерами дедалі активніше набуває нового формату. В його основі – здійснення інтеграції на корпоративному рівні. Так, в останні роки низка експортоорієнтованих сфер та галузей як в Україні, так і РФ та інших країнах СНД перебуває на стадії взаємопроникнення, формування фінансово–промислових груп, включення у виробничі та збутові ланцюги транснаціональних корпорацій. Це стосується в першу чергу металургійної галузі, машинобудування, окремих галузей харчової промисловості та переробки сільськогосподарської сировини.

Неоднозначність та суперечливість політичної складової двостороннього співробітництва між Україною та Російською Федерацією в останні три – п'ять років у поєднанні з посиленням ролі останньої у глобалізаційних процесах зумовили активізацію економічного співробітництва на засадах конкуренції та прагматизму. У співробітництві з РФ ідеться в першу чергу про фінансовий прагматизм, що ґрунтується на системному нарощуванні цін на товари взаємної торгівлі. Фінансові дивіденди від використання економічного потенціалу достатньо ефективно використовують бізнес – кола як РФ, так і України. Але об'єктивні переваги має російський бізнес як за масштабом сировинно–енергетичних та технологічних ресурсів, так і

можливостей реалізації протекціоністської та експансійної зовнішньоторговельної політики.

Сучасний стан торговельного співробітництва України з СНД визначається низкою тенденцій, зокрема інтенсивно нарощувались вартісні обсяги товарної торгівлі України з країнами СНД на рівні, що істотно перевищував торгівлю з іншими регіонами світу. Так, у 2007 р. порівняно з 2000 р. вітчизняний експорт у СНД збільшено у 4,1 разу (з 4,5 до 18,6 млрд. дол. США), а імпорт з країн СНД зріс у 3,2 рази (рис. 2.2.12).

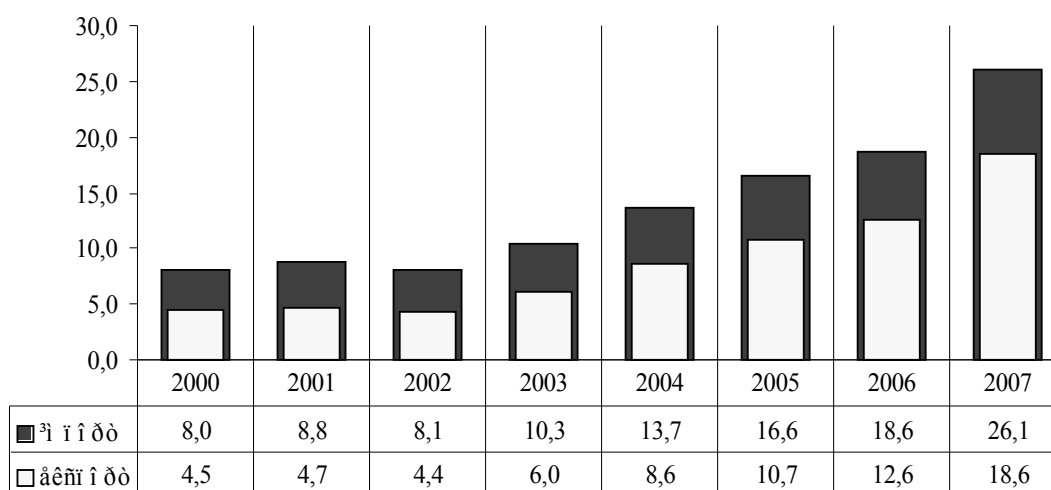

Рис. 2.2.12. Динаміка товарної торгівлі України з країнам СНД у 2000 – 2007 рр., млрд. дол. США (2000 – 2001 рр. – за даними Держкомстату, з 2002 р. – за даними Державної митної служби України)

Торгівля з країнами СНД залежить від кон'юнктури на ринках співдружності та характеру політичного і енергетичного співробітництва з головними торговельними партнерами – Російською Федерацією, Білоруссю, Казахстаном та Туркменістаном.

Коливання зміни обсягів щодо експорту товарів були більш відчутні порівняно з імпортом. Загалом можна виокремити три етапи, що вирізняються за характером динаміки приросту експортних та імпортних поставок. Так, перший етап (1996 – 1999 рр.) характеризується стійким від'ємним приростом експорту українських товарів на ринки СНД (майже на чверть на рік). Другий (2000 – 2003 рр.) був періодом різких коливань у прирості експорту (зростання на 38,3 % у 2000 р. – десятиразове

уповільненням приросту до 4,0 % у 2001 р. – від’ємний приріст (– 6,4 %) у 2002 р. – та майже півторазовий (48,2 %) приріст у 2003 р.). Третій етап (2004 – 2006 рр.) визначається високими темпами приросту експорту, але зі стійким понижувальним трендом. (рис. 2.2.13).

Ошибка: источник перекрестной ссылки не найден

Рис. 2.2.13. Динаміка темпів приросту товарної торгівлі України з країнами СНД у 1997 – 2007 рр., % до попереднього року (1997 – 2003 рр. – дані Державного комітету статистики України, з 2004 р. – дані Державної митної служби України)

У 2007 р. мали місце рекордні темпи приросту як товарного експорту (47 %), так і імпорту (40,3 %) України на ринки країн СНД. В сучасних умовах зростаючої вагомості сировинних ринків та цінової динаміки, високі темпи приросту торгівлі з країнами СНД зберігатимуться на середньострокову перспективу.

Динаміка товарообороту з країнами СНД позначається поступовим вирівнювання експортної та імпоротної складових. Відновлення орієнтації вітчизняних експортерів на внутрішній ринок співдружності забезпечено за умов зниження частки імпортованих поставок з країн СНД у загальному імпорті України. В останні три роки частка експорту, спрямована на ринки країн СНД, зростає достатньо динамічно, особливо в 2007 р. Зокрема, у 2005 р. частка експорту в СНД зросла на 5,2 відсоткових пункти і становила 31,4 %, у 2006 р. зростання становило 1,5 в.п. (до 32,9 %), у 2007 р. – відповідно 4,8 в.п. (37,7 %). Частка товарного імпорту з країн СНД має найнижчий в останні десять років рівень – 42,9 % (рис. 2.2.14).

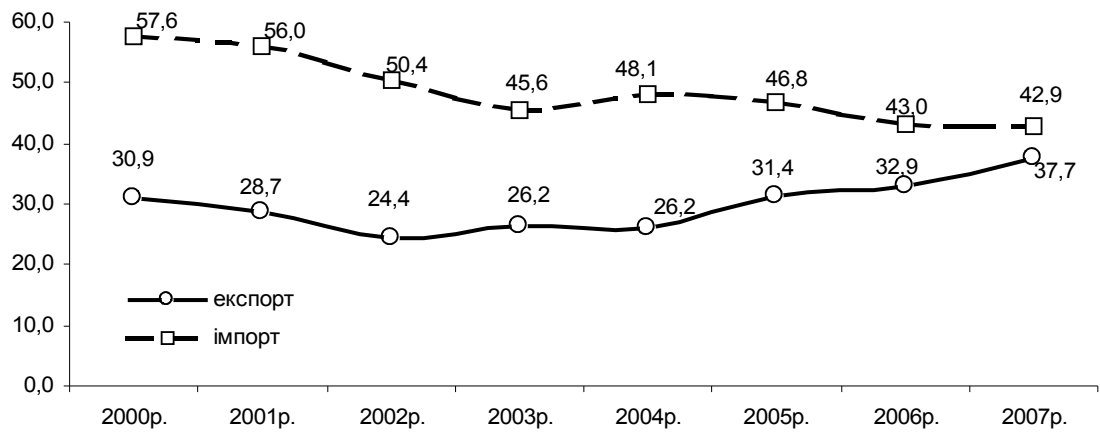

Рис. 2.2.14. Динаміка питомої ваги СНД у зовнішній товарній торгівлі України у 2000 – 2007 рр., % (2000 – 2001 рр. – за даними Держкомстату, з 2002 р. – за даними Державної митної служби України)

Вклад торгівлі з країнами СНД у товарний приріст експорту та імпорту України залишається домінуючим та найбільш стабільним, що свідчить про збереження потенціалу торгівлі з цими країнами. У 2003 – 2007 рр. середньорічний приріст товарного експорту в країни СНД становить понад 2,8 млрд. дол. США, тоді як у торгівлі з іншими регіонами за зазначений період мали місце навіть скорочення поставок (у 2005 р. експорт в Європу знизився порівняно з попереднім роком на – 0,4 млрд. дол. США, в країни Америки – на –0,7 млрд.дол. США, у 2006 р. скорочення експорту в Азію становило – 0,3 млрд. дол.).

Зростання рівня внутрішньогалузевої торгівлі з країнами СНД. Україна має найвищий рівень внутрішньогалузевої торгівлі саме з країнами СНД. За підсумками 2007 р. у торгівлі з РФ на внутрішньогалузеву торгівлю припадає 27,6 % (26,3 % у 2006 р.), що є найвищим рівнем серед країн-партнерів. В цілому серед 10 країн рівень внутрішньогалузевої торгівлі перевищує середній рівень по країні лише РФ, Білорусія та окремі країни ЄС (Угорщина, Естонія, Польща та ін.). Це підтверджує потенціал поглиблення міжнародної кооперації саме з країнами СНД та розширеного Євросоюзу.

Зовнішньоторговельне співробітництво України з країнами Азії. Розвиток міжнародно-економічного співробітництва України з країнами Азії є важливим напрямом вітчизняної зовнішньоекономічної стратегії. Адже нові лідери азійського простору, зокрема, Китай, Індія та окремі країни Південно-Східної Азії, становлять потужну генерацію лідерів світового економічного зростання.

Зовнішньоторговельне співробітництво України з країнами Азії у 2000 – 2007 рр. визначалося нерівномірною динамікою. Доволі активне нарощення товарообороту чергувалося з різким скороченням.

З 2000 р. по 2007 р. зовнішньоторговельний оборот України з Азією зріс у 4,5 разу і за підсумками 2007 р. склав понад 19 млрд. дол. США. Зокрема, у 2007 р. зростання становило 37,2 %. Збільшення товарообороту в останні роки при цьому позначалося різною динамікою експорту та імпорту (рис. 2.2.15).

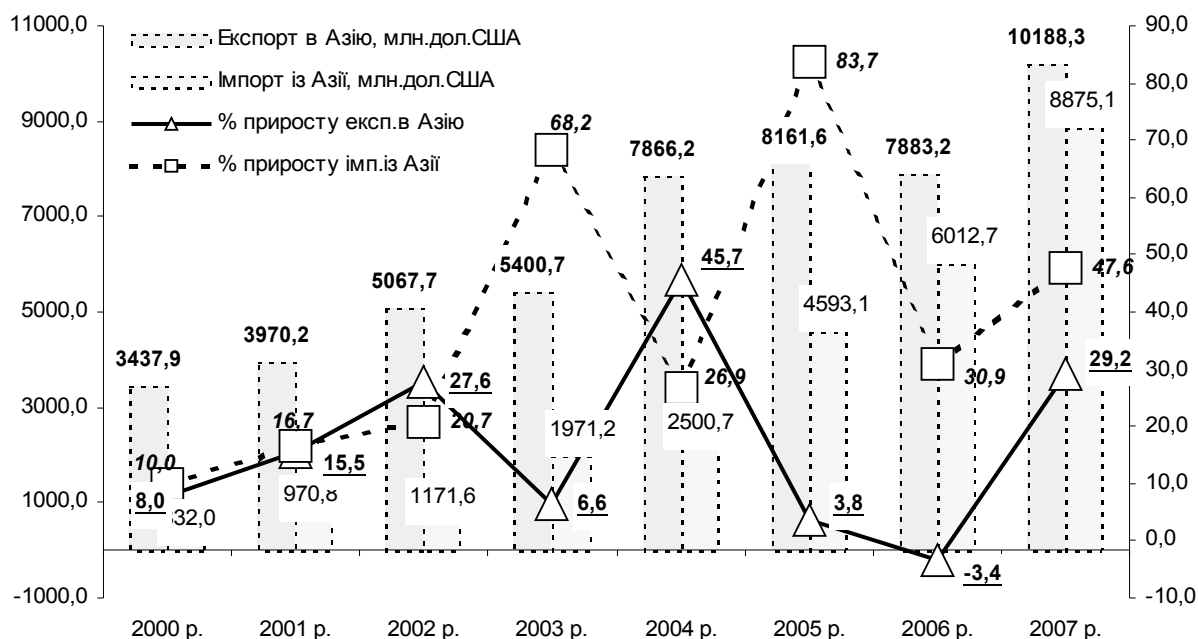

Рис. 2.2.15. Динаміка зовнішньої торгівлі України з країнами Азії у 2000 – 2007 рр. (2000 – 2003 рр. – за даними Держкомстату, з 2004 р. – за даними Державної митної служби України)

Йдеться про випереджальне нарощення товарного імпорту з Азії порівняно з динамікою експорту. Тривалий час спостерігається тенденція до високих темпів нарощення товарного імпорту із Азії. Так, за підсумками останніх років, імпорт зріс у 10,7 разу (2007 р. проти 2000 р.), зокрема, у 2005 р. імпорт зріс на 83,7 %, у 2006 р. – на 30,9 %, у 2007 р. – на 47,6 %. Високі темпи приросту імпорту у 2005 – 2007 р. зумовлені легалізацією значних обсягів імпорتنих поставок та частковою переорієнтацією українського попиту.

Збільшення розриву між темпами приросту експорту та імпорту України з Азією зумовило різке скорочення частки експорту у формуванні товарообороту. З 2000 р. експортні поставки з України в Азію нарощувалися досить динамічно. Так, у 2002 р. поставки зросли на 27,6 %, у 2004 р. – на 45,7 %, у 2005 р. темпи знизились до 3,8 %, а за підсумками 2006 р., скорочення на 3,4 % (рис. 2.2.16).

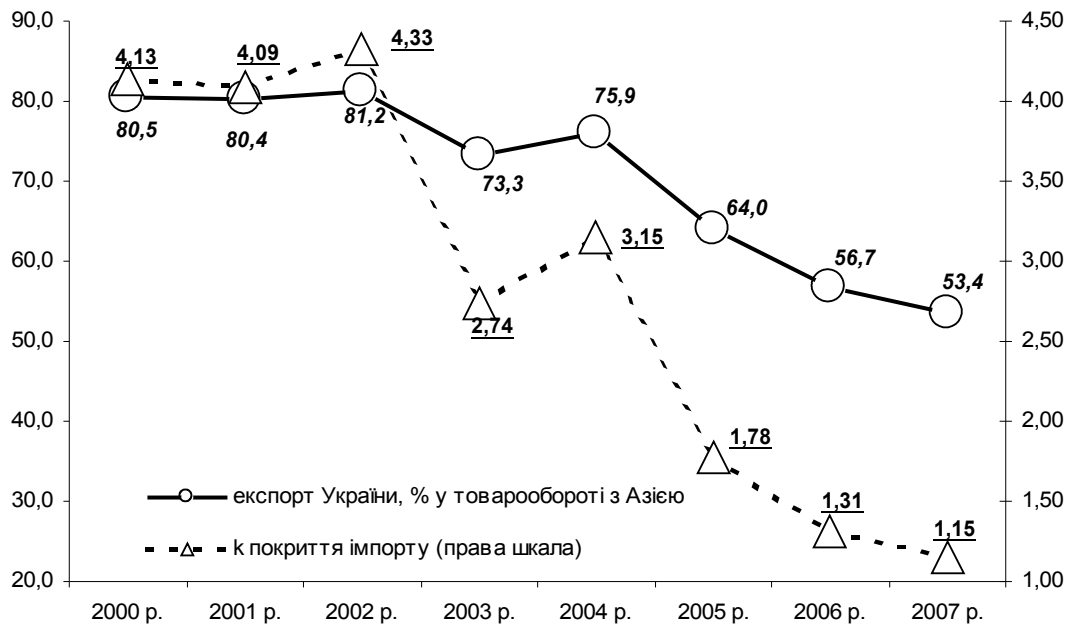

Рис. 2.2.16. Динаміка частки експорту у товарообороті України та країн Азії та рівня покриття імпорту експортом у 2000 – 2007 рр.

У 2007 р. відновився приріст (29,2 % до 2006 р.). Якщо у 2000 р. експорт формував 80,5 % зовнішньоторговельного обороту з Азією, то у наступні роки його частка досить різко скорочувалася. У 2003 р. вона становила 73,3 %, у 2005 р. – 64 %, а у 2006 р. частка скоротилася до 56,7 %. Відповідна тенденція до скорочення частки експорту зберігалася у 2007 р. (53,4 %). Це обумовлено зниженням потенціалу до нарощення експортних поставок з України в Азію через низьку диверсифікацію структури експорту та витіснення вітчизняних виробників із традиційних ринків цього регіону.

Відповідні тенденції обумовили зниження рівня зовнішньоекономічної безпеки України за цим вектором міжнародно-економічного співробітництва. Йдеться передусім про майже чотириразове зниження значення коефіцієнта покриття імпорту експортом. Якщо у 2000 р. значення відповідного коефіцієнта було 4,13, то вже у 2003 р. значення скоротилося до 2,74, а у 2006 р. – 1,31. Порогове значення відповідного індикатора зовнішньоекономічної безпеки – одиниця. За підсумками 2007 р., значення становило 1,15. Таким чином, Україна поступово втрачає запас безпеки у торговельних відносинах із азійським регіоном, а це, у свою чергу, збільшує негативний тиск на загальний рівень зовнішньоекономічної безпеки України.

Незважаючи на зазначені суперечливі тенденції у двосторонньому товарообороті зберігається позитивне для України зовнішньоторговельне сальдо у торгівлі з країнами Азії. Цей регіон стабільно формує ключовий внесок у структуру позитивного сальдо України. Разом з тим зовнішньоторговельне сальдо поступово скорочується за рахунок випереджального нарощення імпорту. Так, у 2006 р. відбулося скорочення

позитивного сальдо до 1,9 млрд. дол. США, тоді як у 2005 р. воно становило 3,6 млрд. дол. США, а у 2004 р. – 5,4 млрд. дол. За підсумками 2007 р. позитивне сальдо становило 1,3 млрд. дол. США.

Через зниження експортної динаміки вітчизняних виробників відбулися зміни в географічній структурі українського експорту. Протягом останніх років азійський регіон стабільно формував значну частину (28,2 % у 2002 р.) вітчизняного товарного експорту, проте за підсумками 2007 р. частка скоротилась до 20,7 %. Серед країн Азії основними партнерами України є Туреччина та Індія, частка інших країн не перевищує 10 %.

При цьому відбулося збільшення частки країн Азії у географічній структурі імпорту України. За підсумками 2007 р. частка склала 14,6 %, що у 2,3 разу більше, ніж у 2000 р. На відміну від географічної структури експорту серед країн Азії, структура імпорту є більш концентрованою: лише на Китай припадає 37 % імпортованих надходжень до України з Азії.

Традиційно домінуюча товарна позиція вітчизняного експорту – металопродукція посідає основну позицію серед поставок в Азію (61,7 % у 2005 р.). Водночас посилення конкурентного тиску на традиційних ринках вітчизняних експортерів з боку нових гравців з Китаю та Індії вже у 2006 р. зумовили зниження частки цієї продукції у сукупних поставках з України в Азію до 55,3 %, причому поставки скоротилися на 13,4 %. За підсумками 2007 р., ситуація дещо помінялася, і ця товарна категорія сформувала 64,1 % експорту України в Азію, а поставки зросли на 49,8 %.

Ринок регіону тривалий час був основним для вітчизняної металургійної галузі, яка понад третину (35,9 % у 2005 р.) експортованої продукції спрямовувала в Азію. Через перерозподіл азійських ринків, їхня частка у структурі поставок металургійної продукції України знизилася у 2006 р. до 26,5 %, а наприкінці 2007 р. частка становила 31,4 % (Рис. 2.2.17).

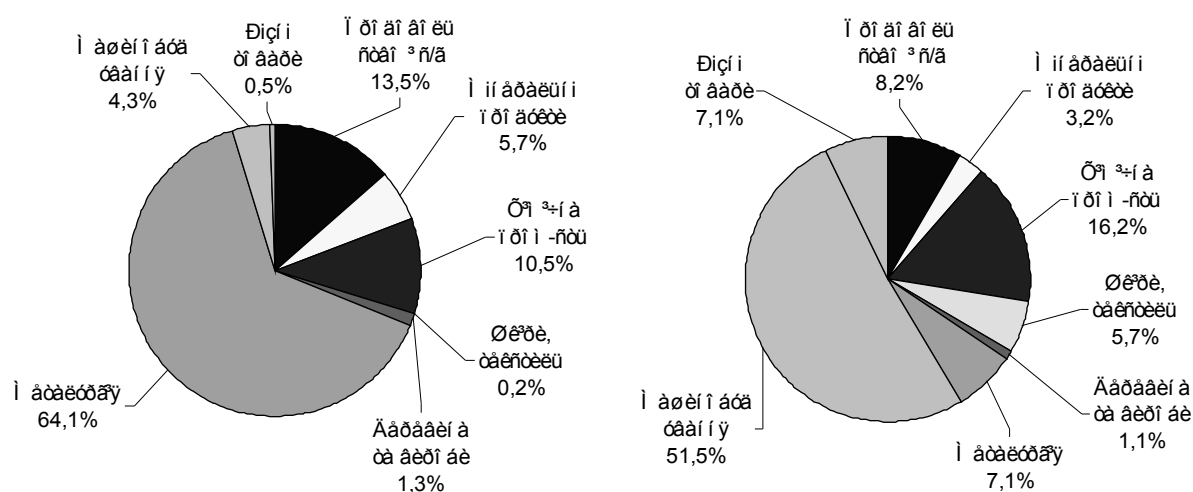

Рис. 2.2.17. Галузева структура експорту (зліва) та імпорту (справа) України з країнами Азії у 2007 р., % (за даними Державної митної служби України)

Вітчизняні сільгоспвиробники дедалі більше орієнтуються на ринки Азії. Тільки у 2006 р. частка ринків Азії у структурі зовнішніх поставок сільгосппродукції зросла до 36,8 % (з 28,6 % у 2005 р.). При цьому частка відповідної продукції у товарній структурі поставок України в Азію зросла до 15,5 %. У 2007 р. тенденції зберігалися, вітчизняний експорт сільгосппродукції на 29,6 % формувався за рахунок країн Азії, а у структурі поставок ці товари становили 12,2 %.

В останні роки особливо активно відбувається нарощення технологічного імпорту України з Азії. Продукція машинобудування стає дедалі важливішою в імпортних поставках України з Азії. За підсумками 2006 р. поставки машинобудування з Азії зросли в 1,5 разу, а частка в товарній структурі імпорту – до 46,9 %. Слід зазначити, що п'ята частина імпорту продукції машинобудування надходить до України саме з Азії. У 2007 р. такі тенденції зберігалися і в 2007 р. частка машинобудування у структурі поставок з Азії сягнула 51,5 %, а приріст становив 61,9 %.

Напрями підвищення безпеки процесу міжнародно–економічної інтеграції України. Сучасна стратегія міжнародно–економічної інтеграції України потребує подолання низки умов та чинників, які знижують рівень зовнішньоекономічної безпеки, серед яких:

- високий ступінь політичного напруження, який заважає якісним структурним зрушенням у зовнішньоекономічній сфері;
- втрата стратегічних конкурентних позицій та звуження конкурентного потенціалу на світовому ринку через консервацію низькотехнологічної моделі спеціалізації економіки України у міжнародному поділі праці;
- повільність технологічної модернізації вітчизняної промисловості, що обмежуватиме підвищення якості продукції власного виробництва і утримання позицій на стратегічних зовнішніх ринках збуту;
- слабкість стратегічних важелів та механізмів захисту національних інтересів на зовнішніх ринках за об'єктивних умов розширення сфери використання торговельних обмежень та збереження бар'єрів щодо доступу на ринки ключових торговельних партнерів євразійського простору;
- збереження та посилення “тінізації” зовнішньоторговельних відносин;
- посилення інфляційних загроз внаслідок “імпорту” загальносвітової інфляції та прояву внутрішніх інфляційних чинників.

Крім того, у коротко– та середньостроковій перспективі слід очікувати інших чинників, які активно впливатимуть на динаміку інтеграційних зрушень України, зокрема:

- подальше закріплення економічного та фінансового прагматизму у міжнародно–економічному співробітництві з основними партнерами як об'єктивної передумови включення країни у міжнародний поділ праці;
- посилення конкурентної боротьби на євразійському просторі, інтенсивність якої залежатиме від подальшого формування новітньої світової конкурентної карти.

– розширення сфери впливу регіональних та глобальних транснаціональних компаній, що визначатимуть домінування міжнародно–корпоративної інтеграції над політичною.

– членство України в СОТ як критерій якісних економічних перетворень та адаптації до міжнародної системи торгівлі та аргумент прискорення переговорних процесів щодо створення зон вільної торгівлі з країнами ЄС та СНД.

В умовах критичного рівня відкритості української економіки пріоритетність національних економічних інтересів при формуванні інтеграційних орієнтирів України потребує значного посилення прагматизму щодо участі у зовнішньополітичних процесах, наполегливості в обстоюванні цих інтересів за багатовекторного зовнішнього тиску та недосконалості внутрішнього економічного середовища.

Забезпечення належного рівня безпеки процесу міжнародно–економічної інтеграції України та відновлення стратегічної економічної ініціативи на євразійському просторі необхідно реалізовувати шляхом комплексних та системних внутрішніх реформ, спрямованих на підвищення конкурентоспроможності національної економіки та гарантування державних економічних інтересів та цілей. Це потребує зміни формату міжнародної економічної інтеграції України та посилення стратегічної експансії, що має ґрунтуватися на наступних пріоритетах:

- **поглиблення міжнародного регіонального економічного співробітництва на основі посилення ролі України як суб'єкта міжнародних економічних відносин.** Україна має використати унікальне гео економічне розташування на євразійському континенті і за рахунок посилення внутрішніх конкурентних переваг запропонувати новий поштовх розвитку регіонального економічного співробітництва;

- **якісна зміна спеціалізації України у світовому поділі праці.** Зміна моделі експортоорієнтованої економіки з переважно низькотехнологічного вітчизняного експорту на домінування високотехнологічного виробництва конкурентоспроможних на світовому ринку товарів і послуг має стати ключовим для забезпечення виконання поставлених цілей зовнішньоекономічного співробітництва;

- **паритетна інтеграція і забезпечення на цій основі високого рівня конкурентоспроможності національної економіки на євразійському просторі,** докорінної зміни структурних пропорцій зовнішньої торгівлі і моделі участі України у процесах економічної інтеграції;

- **формування адекватних світовому рівню механізмів захисту та розвитку конкурентних переваг України на євразійському просторі,** що передбачає розробку та впровадження прозорої концепції забезпечення національних економічних інтересів України на євразійському просторі;

- **перетворення імпоротної стратегії на дієвий чинник технологічної модернізації української промисловості.**

Практична реалізація зазначених пріоритетів стратегічної експансії у сфері зовнішньоекономічної інтеграції потребує вже у коротко– та середньостроковому періоді низки завдань зовнішньоекономічної політики України, адекватних цілям і завданням розвитку конкурентоспроможної національної економіки, зокрема:

- завершення процесу набуття Україною повноцінного членства у Світовій організації торгівлі та приведення торговельних відносин з країнами ЄС та СНД до відповідних світових норм;
- розробка стратегічної програми адаптації та реалізації потенціалу членства України в СОТ (опрацювання інструментів СОТ для захисту інтересів українських виробників на зовнішніх та внутрішніх ринках, визначення політичних орієнтирів України як члена СОТ);
- розробка національної програми забезпечення конкурентоспроможності національних виробників на євразійському економічному просторі в умовах членства в СОТ;
- запровадження комплексного плану заходів щодо зміцнення позицій національних експортерів на зовнішніх товарних ринках, у т. ч. за рахунок посилення економічної дипломатії та реалізації цілісної системи організаційно–технічного сприяння національним експортерам;
- забезпечення належного нормативно–правового супроводу діяльності коопераційних підприємств; приведення вітчизняних стандартів якості у відповідність до стандартів та технічних вимог ЄС через поетапну гармонізацію обох систем стандартів;
- удосконалення інструментів митного контролю, в тому числі – щодо встановлення митної вартості товарів, з метою запобігання контрабанди та ввезення товарів, небезпечних для здоров'я людей та довкілля;
- розробка та впровадження регіональних планів підвищення зовнішньоекономічного потенціалу областей з урахуванням їх потенціалу галузевої спеціалізації в міжнародному поділі праці, географічного розташування, інвестиційної привабливості, конкурентоспроможності та забезпечення державного моніторингу їх виконання як одного з критеріїв успішної діяльності місцевих державних адміністрацій;
- істотне розширення спектра заходів конкурентної політики, зокрема, щодо запобігання антиконкурентним діям резидентів та нерезидентів на українському ринку, удосконалення методик та критеріїв виявлення недобросовісної конкуренції;
- формування на основі співпраці міністерств та відомств, а також галузевих об'єднань підприємців довгострокової програми державного та змішаного інвестування в розвиток телекомунікаційної, транспортної та енергетичної інфраструктури;
- систематизація та моніторинг можливих ризиків та загроз для національних виробників під час реалізації інтеграційних стратегій;
- запровадження механізмів підтримки технологічної конкурентоспроможності національної економіки, адекватних як рівню

держав–членів ЄС, так і очікуваному рівню економічного простору з країнами ЄСП.

Розділ 3. ЕНЕРГЕТИЧНА БЕЗПЕКА

І. Є. Корнілов

3.1. Особливості організації та регулювання світових енергетичних ринків, сучасні тенденції та проблеми їх розвитку: досвід для України

Під загальним поняттям енергетики в широкому розумінні цього терміну будемо розглядати не тільки усі галузі паливно-енергетичного комплексу (ПЕК) у сукупності з нормативно-правовими та об'єктивно обумовленими підставами і взаємовідносинами суб'єктів господарювання, спрямованими на задоволення потреб суспільства в різноманітні енергетичних ресурсів, але й суміжні та енергозалежні види діяльності, пов'язані з розвитком та функціонуванням енергетичних ринків, усіх пов'язаних з ними сфер життєдіяльності в широкому спектрі проявів, що обумовлені глобалізаційними та інтеграційними процесами на сучасному етапі розвитку економіки.

Глибоке проникнення енергетики в усі галузі економіки та соціальну сферу визначають її особливу роль в забезпеченні безпеки розвитку сучасного суспільства України.¹²⁵ **Енергетична безпека характеризує ступень виконання енергетикою її функцій перед суспільством, державою як у звичайних, і в критичних, і в надзвичайних умовах.** Особливої актуальності ця проблема набуває нині, коли економіка України перебуває в стані закріплення надбаних у попередні періоди позитивних тенденцій розвитку, на етапі створення необхідних умов для випереджального сталого розвитку суспільства, підготовки до можливого входження до світового економічного простору.

Україна належить до енергодефіцитних країн – за рахунок власних джерел вона задовольняє свої потреби у паливно-енергетичних ресурсах (ПЕР) менш ніж на 50 відсотків. Вітчизняна промисловість характеризується надмірними витратами ПЕР на одиницю валового внутрішнього продукту (ВВП). У структурі собівартості продукції українських підприємств частка палива та енергії коливається від 10 до 80% за середнього значення цього показника у світі понад 25%. Серед визначальних чинників такого становища існує значна кількість причин попередніх етапів розвитку країни у складі єдиного соціально-економічного комплексу колишнього СРСР. Разом з тим висока енергоємність продукції пов'язана також з відсутністю позитивних

¹²⁵ Забезпечення енергетичної безпеки України / Рада національної безпеки і оборони України, Нац. Ін-т проблем міжнародної безпеки. – К.: НІПМБ, 2003. – 264 с.

результатів від здійснення у період незалежності України послідовної державної паливно-енергетичної політики, спрямованої на:

- захист суто національних інтересів на користь використання наявного та потенційно можливого науково-технічного потенціалу у напрямі освоєння вітчизняної мінерально-сировинної бази та енергоносіїв як запоруки енергетичної незалежності держави;
- поширення використання сучасних технологій у виробництві, спрямованих на заміну фізично спрацьованих основних виробничих фондів;
- створення підвалин для розвитку випереджальних за своєю ефективністю виробництв як основи конкурентоспроможності вітчизняної економіки на внутрішніх та міжнародних ринках товарів та послуг.

Вирішення більшості із зазначених проблем потребує додаткових цілеспрямованих досліджень з боку вітчизняних фахівців відповідного профілю з низки об'єктивних причин, серед яких можливо відмітити:

- наукову та практичну новизну тематики внаслідок тієї "гами" питань, що дісталися Україні в спадщину її історичного розвитку та підпорядкованої ролі в складі колишнього СРСР;
- невиправдані прагнення та сподівання суспільства країни стосовно можливих "сценаріїв" розвитку власної держави;
- недостатній розвиток реальних ринкових відносин на теренах енергетичних ринків України;
- недооцінку потреби врахування "української специфіки" трансформаційних змін, що відбуваються, під впливом глобалізаційних та інтеграційних процесів.

Природно, що найбільш виправданий та сприйнятливий механізм вирішення таких питань полягає в:

- узагальненні існуючого міжнародного досвіду розвитку економіки країн, в яких соціально-економічний потенціал та принципи його реалізації аналогічні Україні;
- усуненні та недопущенні помилок (які були притаманні таким країнам) в процесі розвитку економіки України;
- врахуванні специфічних особливостей розвитку вітчизняної економіки з визначенням пріоритетів, спрямованих на захист національних інтересів і на внутрішніх, і на зовнішніх ринках.

З метою визначення основних рис створення таких механізмів нижче наводяться деякі результати аналізу загальних тенденцій розвитку світової енергетики та енергетичної політики промислово розвинених країн,

провідних міжнародних організацій та співдружностей країн, які відрізняються близькою до України відзнакою енергозалежності економіки, представляють або відстоюють інтереси таких держав.

Провідні механізми регулювання світової енергетики на початку XXI сторіччя, основні напрями їх розвитку. Історія розвитку енергетики свідчить про докорінні концептуальні зміни в світовій та регіональній енергетичній політиці, що відбулися протягом минулого сторіччя внаслідок глобалізаційних та інтеграційних процесів в світовій економіці, узагальнення досвіду подолання енергетичних криз минулих років, практики міжнародних відносин в ці періоди.

Якщо до 60-х років XX ст. енергетичні ринки розвивалися в основному під домінуючим впливом монополій та картельних угод, то в 60-ті роки спостерігався активний процес формування ринків як єдності організаційно-політичних та комерційних начал.¹²⁶ Структурні зміни в організації світових енергетичних ринків, що відбулися, змусили міжнародну спільноту осмислити необхідність створення нових ефективних механізмів регулювання енергетики з метою забезпечення умов для стабільного, надійного функціонування економіки країн різних регіонів світу.

Ініціатива розробки та втілення в практику організації енергетичних ринків механізмів стабілізації належала, **з одного боку**, промислово розвиненим країнам з енергозалежною економікою та їхнім економічним і політичним партнерам – *як засіб підвищення рівня конкурентоспроможності національних економік, досягнення власних політичних та інших інтересів в регіонах світу.* **З другого боку**, такий підхід знайшов також підтримку в країнах, що розвивалися – *як засіб захисту суто національних інтересів.*

Різниця в цілях використання механізмів, що створювалися, в перспективі первісно заклала можливість розвитку міжрегіональних конфліктів. Водночас поточні суто національні пріоритети потребували в той період негайного втілення в життя перевірених практикою заходів, що й відбувалося за схожими напрямками і в промислово розвинених країнах, і в країнах, що розвивалися.

Як один з провідних механізмів стабілізації світових енергетичних ринків, регулювання процесів розвитку енергетики, розробки та реалізації поточної та перспективної енергетичної політики світовою спільнотою **була обрана практика створення та підтримки діяльності впливових міжнародних організацій енергетичного профілю.** При цьому такі організації створювалися і з метою охоплення своїм впливом сфери державних, міждержавних, регіональних, міжрегіональних та загальносвітових відношень, і з метою розробки політики співвідношень та вирішення проблем в окремих секторах енергетичних ринків.

¹²⁶ Прейгер Д. К., Корнилов И. Е. Международное регулирование нефтяного рынка и особенности его развития в регионах мира // Нефть и газ. – 2003. – № 10. – С. 74 – 86.

Зокрема, в енергетичній сфері діяльності промислово розвинених країн з енергозалежною економікою серед найбільш впливових організацій слід визначити Міжнародну енергетичну агенцію – МЕА (International Energy Agency – IEA), яка є автономною організацією, що була утворена в 1974 році у межах ОЕСР (Organisation for Economic Co-Operation and Development – OECD, створена в 1960 році за ініціативою США) для здійснення міжнародних енергетичних програм 16-ма країнами-засновниками.

Нині МЕА провадить політику всебічного співробітництва в галузі енергетики 26 країн. **До основних цілей та пріоритетів діяльності МЕА слід віднести:** проведення раціональної енергетичної політики у світовому масштабі, координацію природоохоронної діяльності; розширення співробітництва країн у сфері енергетики, посилення впливу на держави, що не є членами МЕА, на окремих представників ділових кіл, інші міжнародні організації; вжиття заходів щодо вдосконалення світової структури попиту-пропозиції на енергоносії, підвищення ефективності енергоспоживання, у тому числі за рахунок створення та використання альтернативних джерел енергії; послідовний розвиток та підтримку інформаційних систем моніторингу, методів прогнозування змін стану світових і регіональних ринків. **Серед важливих завдань у діяльності МЕА стосовно держав-учасниць зазначимо такі:** розробка та впровадження комплексних заходів щодо стабілізації світових і регіональних ринків енергоносіїв у разі кризових явищ; підтримка достатнього рівня дієздатності, поліпшення функціонування глобальної системи управління щодо видобутку та постачання енергоносіїв; здійснення комплексних заходів щодо підтримання цін на енергоносії, прийнятних для економік держав – членів агенції¹²⁷.

Як приклад міжнародної організації міжрегіонального типу, що переважно спеціалізується на окремому секторі енергетичних ринків – ринку нафти, та відстоює, насамперед, інтереси країн, що розвиваються, можливо навести ОПЕК (створена в 1960 році) – організацію країн–експортерів нафти, яка об’єднує основні нафтовидобувні країни Близького та Середнього Сходу, Азії, Африки та Латинської Америки. **Основними цілями ОПЕК є:** захист інтересів держав – членів організації від посилення впливу з боку промислово розвинених країн; всебічне сприяння розвитку національної видобувної промисловості країн, що беруть участь в роботі організації; підвищенні рівня доходів від видобутку та реалізації нафти на світових ринках; участь у світових заходах щодо регулювання цін на енергоносії та стабілізації передкризових і кризових явищ з постачанням сировини. Без сумніву можливо також стверджувати⁴, що **основним завданням ОПЕК на**

¹²⁷ Корнілов І. Є. Особливості функціонування нафтового ринку України у світлі нормативів ЄС і МЕА у сфері енергетичної безпеки // Стратегічна панорама. – 2004. – № 1. – С.116 – 124.

⁴ Прейгер Д. К., Корнілов І. Є. Международное регулирование нефтяного рынка и особенности его развития в регионах мира // Нефть и газ. – 2003. – № 10. – С. 74 – 86.

сучасному етапі та в перспективі є посилення позицій і сфер впливу організації на світовому нафтовому ринку.

Окрім вказаних спеціалізованих міжнародних організацій енергетичного профілю, існують інші структури, що займаються загальними проблемами регулювання відносин між країнами в широкому розумінні цього терміну. Зокрема, вирішенню багатьох питань розвитку та регулювання енергетичних ринків в інтересах тих чи тих держав сприяло членство або участь зацікавлених сторін в міжнародних союзах та угодах, що здійснюються, наприклад, під егідою Всесвітньої енергетичної ради, Організації Чорноморського економічного співробітництва, Європейської економічної комісії, Організації ООН з економічного розвитку. Стосовно окремих секторів енергоринків певний інтерес становлять неформальні організації незалежних постачальників енергоресурсів, наприклад – Організація незалежних експортерів нафти ОПЕК (створена в 1988 році, перебуває на стадії становлення як повноцінна міжнародна структура, формальний лідер – Оман). Останніми роками спостерігається посилення ролі провідних учасників таких структур (Мексика, Норвегія, Китай, Росія) на світових ринках.

Різноманіття інтересів учасників міжнародних організацій в енергетичній сфері визначало особливості складу їхніх членів, внутрішню сутність намірів, підстав, прагнень та обґрунтувань основних напрямів діяльності, відмінності завдань, які на них покладалися, та методів досягнення поставлених цілей. Незважаючи на це, *створення таких структур відбувалося у часовій ретроспективі на тлі стійкої переконливості і виробників, і споживачів енергетичних ресурсів у тому^{5,6}, що:*

- у світі ще існує достатньо резервів паливно-енергетичних ресурсів для задоволення необхідних потреб упродовж тривалого часу (*припущення “достатності сировинної бази”*);
- процеси розбудови сировинної бази енергетики за існуючих технологій характеризуються великою “інерційністю”, потребують значних капіталовкладень та інвестицій (*припущення “інерційності розвитку”*);
- “сценарії” енергетичної політики світової спільноти в регіонах повинні розроблятися окремо для різних груп держав або окремих країн з урахуванням стану їхнього розвитку (*припущення “розробки спеціальних “сценаріїв” для різних груп держав або окремих країн”*);
- певних проявів передкризових та кризових явищ можна уникнути за рахунок своєчасної реалізації глобальних організаційних стратегій

⁵ Викторов С. Энергетика-2030: дорога к кризису? // Энергетическая политика Украины. – 2003. – № 10. – С. 8 – 10.

⁶ Автономов А. Б. Мировая энергетика: состояние, масштабы, перспективы, устойчивость развития, проблемы экологии, ценовая динамика топливно-энергетических ресурсов // Энергоинформ. – 2003. – № 44(266). – С. 4 – 5.

стабілізації існуючого становища, а в разі потреби – іншими економічними або політичними методами (*припущення “створення глобальних регулювальних систем”*);

- негативний вплив дисбалансу попиту-пропозиції та цінових показників кон’юнктури енергетичних ринків на розвиток національних економік може бути зневільований за рахунок демонополізації ринків та їх поетапної лібералізації (*припущення “управління процесами попиту-пропозиції і ціноутворення”*);
- використання відновлюваних ресурсів, створення “революційних” технологій отримання нових альтернативних джерел енергоносіїв є перспективами майбутніх часів (*припущення “майбутніх часів використання відновлювальних та альтернативних джерел енергопостачання”*).

Вказані припущення, на яких в ХХ сторіччі базувався розвиток організаційних структур у світовій енергетиці, значною мірою спиралися на досвід подолання енергетичних криз та прогностні оцінки фахівців щодо можливих запасів енергоносіїв.

Зокрема, в частині запасів первинних енергетичних ресурсів наведемо дані роботи⁷, відповідно до яких “видобувні запаси органічного палива у світі оцінюються таким чином (млрд. т. у. п.): вугілля – 727; нафта – 196; газ – 144; всього – 6300”. Посилаючись на^{8,9} стосовно рівнів світового видобування органічних ресурсів у 1990 році (вугілля – 3,1 млрд. т у. п.; нафта – 4,1; газ – 0,9), автори роботи⁷ доводять, що “запасів вугілля вистачить на 240 років, нафти – на 50 років і газу – на 150 років”. При цьому автори припускають наявність інших оцінок запасів, наприклад, таких, що за їхніми даними наведено в таблиці 2.3.1. Якщо взяти до уваги наведені вище показники рівней світового видобутку основних видів органічної сировини, то відповідно до даних таблиці 1 розвіданих запасів вугілля за нашими розрахунками повинно було б вистачити майже на 280 років, нафти – більш ніж на 119 років, газу – на 528 років.

Таблиця 2.3.1

Світові запаси первинних енергетичних ресурсів (млрд. т у. п.)⁷

	Розвідані запаси	Очікувані ресурси (50% імовірності)	Загальна ресурсна база
Нафта	490	681	1171
Природний газ	476	767	1243
Вугілля	866	3991	4857

⁷ Енергетичні ресурси та потоки. За загальною редакцією Шидловського А. К. – Київ: Українські енциклопедичні знання, 2003. – 472 с.

⁸ Informe Annual 1998. Asociación Técnica Española de la Industria del Gas. CEDIGAS, Madrid, 1999.

⁹ Pierre – Rene Bauquis. Reappraisal of Energy Supply – Demand in 2050 Shows Big Role for Fossil Fuels, Nuclear but not for Nonnuclear Renewables. Oil and Gas Journal, Feb. 17. – 2003. – P. 20 – 29.

У той самий час слід відзначити, що обрана модель розвитку світової енергетики та основні припущення її розвитку містили в собі приховані чинники можливого розвитку міжрегіональних конфліктів, обумовлені різницею в стратегічних цілях енергетичної політики певних груп провідних операторів енергетичних ринків. Внутрішні протиріччя цієї моделі розвитку знаходять своє відображення в різних “сценаріях” розвитку енергетики, що розроблялися та прогнозувалися фахівцями різних груп країн на перспективу.

З цього приводу звернемося до наведених в таблиці 2.3.2 даних вітчизняних вчених^{10,11}, які містять їхні погляди на можливі характеристики розвитку таких “сценаріїв” на період до 2050 року. ***Значні розбіжності в структурі показників виробництва та споживання енергетичних ресурсів за різними “сценаріями” свідчать, на наш погляд, про занепокоєння фахівців стосовно адекватності обраної моделі можливого розвитку реальних процесів в майбутньому.***

Узагальнюючи викладене, можна дійти висновку, що на початок ХХІ сторіччя в світовій енергетиці міжнародна спільнота підійшла з “еволюційною” моделлю розвитку, відповідно розвинутою системою регулювання світових та регіональних енергетичних ринків, яка значною мірою була побудована на економічних засадах створення, хоча й передбачала можливість розвитку певних конфліктних ситуацій, обумовлених системними розбіжностями глобальних цілей та завдань, що визначалися інтересами деяких провідних країн та певними груповими інтересами співдружностей країн. Внаслідок цього визначилися пріоритетні напрями подальшого розвитку глобальних систем регулювання енергетики, найбільш важливішими серед котрих слід визначити¹²:

Таблиця 2.3.2

Характеристика можливих “сценаріїв” розвитку світової енергетики на 1990 – 2050 роки

Параметр	Базове значення (1990 р.)	Сценарії					
		А			В	С	
		А1	А2	А3		С1	С2
Первинна енергія, млрд. т у. п.	12,96	36,0	36,0	36,0	28,8	20,2	20,2
Структура виробництва первинної енергії, %:							
Вугілля	24	15	32	9	21	11	10
Нафта	34	32	19	18	20	19	18
Газ	19	19	22	32	23	27	23
Ядерна енергія	5	12	4	11	14	4	12
Відновлювальні джерела	18	22	23	30	22	39	37
Використання ресурсів з							

¹⁰ Енергетичні ресурси та потоки. За загальною редакцією Шидловського А. К. – Київ: Українські енциклопедичні знання, 2003. – 472 с.

¹¹ Корнеев А. Три фактора для Америки // Нефть России. – 2003. – № 2. – С. 96 – 99.

1990 р. по 2050 р., млрд. т у. п.:							
Вугілля		296,6	393,1	227,5	279,3	180,0	177,1
Нафта		427,6	375,8	352,7	316,8	259,2	259,2
Газ		303,8	303,8	364,3	282,0	260,6	246,2
Структура споживання кінцевої енергії, %:							
у твердому вигляді	30	16	19	18	23	20	20
у рідкому вигляді	39	42	36	33	33	34	34
У вигляді електроенергії	13	17	18	18	17	18	17
у вигляді централізованого опалення, газу та води	18	25	27	31	28	29	29

(Відповідно до¹²: **А** – оптимістичні “сценарії”, в т. ч. А1 – нафтовий, А2 – вугільний, А3 – газовий; **В** – проміжний “сценарій”; **С** – песимістичні “сценарії”).

- лібералізацію енергетичних ринків, послідовний розвиток конкурентних відносин серед виробників та постачальників енергетичних ресурсів, удосконалення за рахунок цього механізмів формування попиту-пропозиції на енергоносії;
- надання споживачам додаткових можливостей вибору постачальників енергетичних ресурсів, підвищення за рахунок цього ефективності регулювальних важелів на процеси ціноутворення;
- удосконалення міжнародних норм та правил функціонування енергоринків, національних законодавств з метою забезпечення стабільності розвитку енергетики.

Ефективність обраних пріоритетних напрямів удосконалення глобальних систем регулювання енергетики дослідимо на підставі аналізу функціонування світових енергетичних ринків в період до 2004 року.

Досвід розвитку енергоринків промислово розвинених країн з енергозалежною економікою (2003 – 2004 роки)

Енергетична політика більшості країн Північної Америки, Західної та Східної Європи, Азіатсько-Тихоокеанського регіону (АТР) та Океанії – *переважних споживачів енергетичних ресурсів* – перебуває під домінуючим впливом МЕА. Згідно з провідними цілями створення (координація діяльності учасників агенції у світовому масштабі; удосконалення структури споживання, попиту та пропозицій енергоресурсів; вплив на енергетичну політику інших країн, спрямований на захист інтересів членів організації) як основні пріоритети енергетичної політики своїх членів МЕА визначила *підвищення конкурентоспроможності національних економік на*

¹² Прейгер Д. К., Корнилов И.Е. Необходимость, возможности, проблемы реформирования рынков нефти и нефтепродуктов Украины // Нефть и газ. – 2004. – № 3. – С. 40 – 45.

регіональних та світових ринках за рахунок досягнення надійності та стабільності функціонування внутрішніх енергетичних ринків.

США та майже усі країни – члени ЄС є членами МЕА, тому їхня енергетична політика повною мірою відповідає пріоритетам, що визначені агенцією. Вони прийняли схожі стратегії та концепції підвищення конкурентоспроможності економік своїх країн за рахунок реформування внутрішніх енергетичних ринків у напрямках, що відповідають пріоритетним напрямкам подальшого розвитку глобальних систем регулювання енергетики, а саме¹³: лібералізації енергоринків, послідовного розвитку конкурентних відносин, удосконалення міжнародних норм та правил національних законодавств у сфері енергетичної безпеки.

Визначені концептуальні підходи стосувалися всіх найважливіших секторів енергетичних ринків. Зокрема, на початку 80-х років минулого століття у США діяли досить жорсткі федеральні **правила функціонування газового ринку**, що визначалися, в основному, умовами довгострокових контрактів, термін яких в деяких випадках сягав 30 років. Разом з тим, в процесі розвитку стратегії МЕА протягом 1982 – 1983 рр. в у США були створені підстави для розвитку спотового ринку газу, що можна вважати проявом початку процесу лібералізації цього сегмента енергоринків. У 1985 р. законодавці США прийняли норму щодо обов'язкового надання операторам ринку газу послуг з транспортування сировини, а з 1993 р. були зняті обмеження на ціни виробників.

Першою серед країн Європи започаткувала лібералізацію газового ринку Велика Британія. В 1982 р. тут прийнято Акт про нафтогазове підприємництво, в 1986 р. – “газовий” закон, в 1989 р. – постанова 90/10 державного регулювального органу OFGEM з цього приводу, в 1996 р. – “закон про транспортування” NETWORK CODE. Внаслідок удосконалення законодавства процес лібералізації газового ринку Великої Британії практично завершився в 1997 р.¹⁴.

В інших країнах ЄС процес лібералізації газового ринку регулюється відповідною директивою Європарламенту, прийнятою у 1998 р. Цією директивою передбачалося відкрити газовий ринок країн ЄС **у 2003 р. на 28%, а до 2008 р. – на 33%**. За даними звіту Європейської комісії, на жовтень 2002 року для конкуренції було відкрито в середньому понад 70% газового ринку країн ЄС, а в Австрії, Великобританії та Німеччині рівень лібералізації сягнув 100%¹⁵.

¹³ Прейгер Д. К., Корнилов И.Е. Необходимость, возможности, проблемы реформирования рынков нефти и нефтепродуктов Украины // Нефть и газ. – 2004. – № 3. – С. 40 – 45.

¹⁴ Кулик А. Спотовая торговля энергоносителями: модный термин или новый вид отношений // Нефть и газ. – 2003. – № 6. – С. 70 – 78.

¹⁵ Бурлака Г. Трансформации рынка газа в странах Евросоюза: опыт для Украины // Нефть и газ. – 2003. – № 6. – С. 32 – 36.

На підставі узагальнених даних щодо міжнародного досвіду лібералізації газового ринку можна виділити такі визначальні заходи з боку державних органів з реформування цього сегмента енергоринку¹⁶:

- визначення правил поетапної приватизації ринку;
- обмеження обсягів придбання газу монополістичними постачальниками у видобувних компаній;
- стимулювання діяльності незалежних постачальників та розвиток оптової торгівлі газом;
- дозвіл великим споживачам придбати газ за договірними цінами;
- визначення правил доступу операторів ринку до транспортних мереж, що регулювали б їхню діяльність на ринку.

Лібералізація ринку електроенергії США була розпочата у 1992 р., коли Конгрес прийняв закон про енергетичну політику, яким вперше було передбачено розвиток конкурентних відносин у цьому секторі енергоринку. На виконання вимог цього закону упродовж кількох років удосконалювалося законодавство 24 штатів країни, зокрема, пакет відповідних законів штату Каліфорнія був підписаний у 1996 р. При цьому передбачалося, що регулювання процесів лібералізації ринку електроенергії на федеральному рівні здійснюватиме Федеральна комісія регулювання енергетики США (ФКРЕ), а на регіональному рівні – відповідні комісії штатів, наприклад Регіональна енергетична комісія штату Каліфорнія (РЕКШК). Основні норми оновленого законодавства США стосовно лібералізованих ринків електроенергії, які склалися протягом 2000 – 2003 років, передбачали^{16,17}:

- директивне обмеження можливості монополізації виробництва, розподіл та постачання електроенергії;
- визначення та формування конкурентних цін на енергетичній біржі відповідно до заявок виробників, споживачів та розподільних компаній;
- використання механізму договірних цін за прямими контрактами між виробниками та споживачами;
- введення механізму фіксованих тарифів для роздрібних споживачів;
- збереження принципу регулювання тарифів, контролю за діяльністю операторів ринку, дотримання ними правил функціонування ринку на федеральному та регіональному рівнях.

Директива щодо лібералізації ринків електроенергії ЄС була прийнята на півтора роки раніше за відповідну “газову” директиву, і її реалізація йде випереджальними темпами. Загалом реформування ринків електроенергії ЄС відповідає основним принципам та нормам, які були розроблені та реалізуються у США. Разом з тим останніми роками енергетична політика

¹⁶ Прейгер Д. К., Корнилов И.Е. Необходимость, возможности, проблемы реформирования рынков нефти и нефтепродуктов Украины // Нефть и газ. – 2004. – № 3. – С. 40 – 45.

¹⁷ Егорченко И. Энергетика после Enron // Энергетическая политика Украины. – 2004. – № 1. – С. 36 – 39.

країн ЄС в цьому секторі енергоринків дедалі більше концентрує увагу на питаннях інтеграції національних ринків газу та електроенергії в єдине газоенергетичне середовище, переважно за рахунок процесів об'єднання та координації діяльності провідних операторів ринків газу та електроенергії.

Лібералізація ринків нафти та нафтопродуктів держав Північної Америки та країн – членів ЄС, удосконалення механізмів організації їхнього функціонування провадились і відбуваються під визначальним впливом МЕА та законодавчих органів ЄС. *Зараз для визначених країн та співдружностей держав питання стоїть не стільки про розробку загальних принципів реформування нафтових ринків, скільки про збереження ефективності та дієвості вже існуючих механізмів регулювання ринків*¹⁸.

Вугільний ринок США та ЄС відіграє на сучасному етапі підпорядковану роль, *принципи його подальшого реформування ще достатньо не визначені, перебувають у процесі вивчення в комплексі з розглядом проблем оптимізації балансів енергоспоживання національними економіками країн, що розглядаються.* Тому подальший аналіз обмежено узагальненням особливостей реформування тих секторів енергоринків, що відіграють в національних економіках цих країн провідну роль.

Фактично ситуація з *реформуванням енергетичних ринків*, вирішенням питань енергетичної безпеки у США та країнах – членах ЄС виглядають таким чином. Якщо в період 1988 – 1995 рр. оптові ціни на газ у США впали на 26%, зберігаючи відносну стабільність до 1999 р., то в подальшому спостерігалось стрімке зростання цін, котрі в 2001 р. перевищили рівень 1999 р. в 4 рази. На початку 2002 р. Міністерство енергетики США констатувало недостатній рівень пропозицій на газовому ринку країни, наявність істотних коливань ціни, регіональні дисбаланси попиту, передкризові явища в цьому секторі енергоринків. Улітку 2003 р. США вже визнавали критичну ситуацію з поставками газу¹⁹. У Великобританії також після періоду падіння на 45% впродовж 1990 – 1999 рр. ціни на газ протягом 2000 р. ціни зросли майже в 2 рази^{19,20}. Схожі процеси спостерігалися також на ринках електроенергії.

Показова в цьому плані ситуація, що склалася в штаті Каліфорнія (США). Дерегуляція ринку, цілковите домінування ринкових відносин під час забезпечення промисловості та населення електроенергією, високий ступінь рентабельності для основних операторів ринку протягом 2000 – 2002 рр. змінилися періодом дисбалансу попиту-пропозиції, внаслідок чого в 2003 році створився дефіцит електроенергії, що супроводжувався відомими фактами відключення електричних мереж²¹. Аналогічним чином період стабільності

¹⁸ Прейгер Д. К., Корнилов І.Е. Необходимость, возможности, проблемы реформирования рынков нефти и нефтепродуктов Украины // Нефть и газ. – 2004. – № 3. – С. 40 – 45.

¹⁹ Митрова Т. Мифы и реалии либерализации рынков газа. О новых тенденциях на конкурентных газовых рынках // Энергетическая политика Украины. – 2004. – № 1. – С. 42 – 49.

²⁰ Кулик А. Спотовая торговля энергоносителями: модный термин или новый вид отношений // Нефть и газ. – 2003. – № 6. – С. 70 – 78.

²¹ Егорченко И. Энергетика после Enron // Энергетическая политика Украины. – 2004. – № 1. – С. 36 – 39.

нафтових ринків кінця 90-х років змінився періодом зростання майже на 30% цін на нафту кінця 2002 – початку 2003 року.

Таким чином, у процесі реформування енергетичних ринків США та країн – членів ЄС відповідно до прийнятої ними стратегії та законодавства спостерігається два чітко визначених етапи реформ^{22, 23}:

- перший, початковий, етап, що характеризується високою ефективністю механізмів лібералізації ринків, підвищенням рівня енергетичної безпеки та конкурентоспроможності національних економік;
- другий, наступний, етап, що характеризується накопиченням негативних чинників впливу на ефективність реформ, потребою посилення регуляторних функцій з боку державних органів, необхідністю подальшого вдосконалення механізмів управління трансформаційними процесами.

Аналіз процесу лібералізації енергетичних ринків у США та країнах – членах ЄС свідчить, що **успіх його реалізації на початковому етапі у всіх випадках визначався конкретними матеріальними, організаційними, правовими, методологічними та інституційними передумовами**, важливішими серед яких є²²:

- сприятливий стан внутрішніх енергетичних секторів економіки, наявність стартових можливостей власної мінерально-сировинної бази, транспортних систем, виробничих потужностей, резервів енергетичних ресурсів;
- принциповий вибір стратегічних напрямів реформування енергетичних ринків, готовність урядових та керівних структур до вдосконалення чинного національного законодавства;
- наявність необхідних інструментів для розвитку реальних ринкових відносин, готовність до їхнього використання та удосконалення в процесі лібералізації енергетичних ринків;
- наявність потрібних регулювальних органів на загальнодержавному та регіональному рівнях, що виконують функції контролю за дотриманням правил функціонування ринків, ціноутворенням на них, регулюють тарифи та ціни для окремих груп споживачів, зокрема населення та комунального господарства;
- готовність операторів ринків виконати норми та правила функціонування ринків у межах регуляторної політики, що реалізується.

У той самий час **визначальними чинниками зниження ефективності реформ на другому етапі лібералізації енергоринків, що**

²² Прейгер Д. К., Корнилов И.Е. Необходимость, возможности, проблемы реформирования рынков нефти и нефтепродуктов Украины // Нефть и газ. – 2004. – № 3. – С. 40 – 45.

²³ Корнилов И. Е. Факторы снижения эффективности функционирования мировых либерализованных энергетических рынков, их актуальность для нефтерынка Украины // Нефть и газ. – 2004. – № 4. – С. 68 – 77.

обумовили прийняття додаткових заходів з підвищення рівня енергетичної безпеки у США та країнах ЄС, аналітиками відзначаються^{24, 25, 26.}

- зниження інвестиційної привабливості енергетичних ринків в умовах їхньої надмірної дерегуляції, похибок в обраних темпах та термінах проведення реформ;
- розвиток “неадекватних” форм конкурентної боротьби, поступовий перехід від “вертикальних” до “горизонтальних” інтеграційних процесів, звуження конкурентного середовища суміжних та інших енергозалежних ринків;
- недобросовісна конкуренція, прояви зловживання монопольним становищем провідних операторів енергоринків з метою зниження власних витрат, збільшення норми прибутку;
- недосконалість систем оперативного моніторингу поточного стану ринків, контролю та регулювання на національному та регіональному рівнях, маніпулювання в процесі ціноутворення;
- маніпуляції з боку провідних операторів ринків основними показниками стану ринку, попиту-пропозиції, ціноутворення.

Осмислення механізмів деструктивного впливу чинників зниження ефективності реформ в енергетичних секторах промислово розвинених країн має науково-методологічне та практичне значення для визначення концептуальних засад вдосконалення та подальшого розвитку системи енергетичної безпеки України. З цією метою на підставі аналізу міжнародного досвіду визначимо основні чинники зниження ефективності функціонування світових лібералізованих енергетичних ринків на сучасному етапі їхнього розвитку.

Чинники зниження ефективності функціонування сучасних світових лібералізованих енергетичних ринків

В основі зазначених вище причин зниження ефективності реформ, очевидно, лежать властиві вільним ринкам потенційні можливості виникнення дисбалансу між корпоративними інтересами учасників ринків і національними інтересами енергетичної безпеки економіки енергозалежних держав. Зокрема, законодавчо закріпивши принципи і позначивши темпи створення змагального середовища у взаєминах учасників ринків, відкривши доступ до транспортних систем третім особам, домігшись зниження цін на енергоносії на внутрішніх ринках (як основи підвищення ефективності і

²⁴ Прейгер Д. К., Корнилов И.Е. Необходимость, возможности, проблемы реформирования рынков нефти и нефтепродуктов Украины // Нефть и газ. – 2004. – № 3. – С. 40 – 45.

²⁵ Митрова Т. Мифы и реалии либерализации рынков газа. О новых тенденциях на конкурентных газовых рынках // Энергетическая политика Украины. – 2004. – № 1. – С. 42 – 49.

²⁶ Корнилов И. Е. Факторы снижения эффективности функционирования мировых либерализованных энергетических рынков, их актуальность для нефтерынка Украины // Нефть и газ. – 2004. – № 4. – С. 68 – 77.

конкурентоспроможності національних економік), державні органи ініціювали ряд негативних процесів.

Насамперед розглянемо дестабілізуючі чинники, наслідком яких стало зниження інвестиційної привабливості енергетичних ринків. До таких чинників, насамперед, варто віднести недостатнє обґрунтування прискорених темпів лібералізації. Відмова від державного регулювання цін на енергоресурси, значне збільшення кількості активних учасників ринків за рахунок комерційних і фінансових посередників, відкриття широкого доступу третіх осіб до транспортних систем *порушили баланс інтересів основних виробників і постачальників енергоресурсів у системі відносин “гарантії – економічні ризики”*.

Основу гарантії економічної доцільності інвестицій у збільшення видобутку енергетичних ресурсів і розвиток транспортних систем становили принципи організації ринків, що базувалися на довгострокових контрактах між представниками виробників, постачальників і основних споживачів. Унаслідок прискореної лібералізації істотну роль на міжнародних ринках енергоресурсів почали відігравати спотові форми торгівлі. При цьому прагнення учасників спотових ринків мінімізувати свої цінові ризики *увійшло в протиріччя* з потребою виробничих і транспортних систем енергоринків у довгострокових контрактних зобов'язаннях. Багато постачальників були просто не зацікавлені в “твердих” довгострокових контрактах тривалістю більше 3 – х років.

Негативний вплив цього чинника підтверджується фактичними наслідками прискореної лібералізації й очікуваними діями, що містяться в оцінках провідних постачальників енергоресурсів на ринки Північної Америки і країн ЄС. Зокрема, норвезька компанія “Statoil” відзначає, що конкурентне середовище, створене законодавством ЄС у країнах співдружності, на сьогоднішній день підтримується штучно, а не природним шляхом. Алжирська компанія “Sonatrach” констатує затримки в реалізації великих контрактів, факти “заморожування” видобувних потужностей і скорочення розробки нових родовищ, появу складностей доступу до окремих сегментів ринків, утрату клієнтів і збитки внаслідок прискореної лібералізації²⁷. Аналітиками компанії “Wood Mackenzie” відзначалося, що через нестачу потужностей транспортних систем у Великобританії (зокрема, на терміналі St. Fergus) спостерігався різкий підйом цін на газ у 2002 році. Починаючи з 2002 р. “три основних газоносних басейни Канади – Альберта, Британська Колумбія і Нова Шотландія – зненацька для виробників вступили в стадію занедбаного видобутку”. За даними газети “Washington Post”, протягом 1997 – 2000 рр. газодобувна здатність (обсяг газодобувних потужностей) США зменшилася майже на 7%²⁸. *Прорахунки в способах і*

²⁷ Кулик А. Спотова торгівля енергоносітелями: модный термин или новый вид отношений // Нефть и газ. – 2003. – № 6. – С. 70 – 78.

²⁸ Митрова Т. Мифы и реалии либерализации рынков газа. О новых тенденциях на конкурентных газовых рынках // Энергетическая политика Украины. – 2004. – № 1. – С. 42 – 49.

механізмах регулювання ринку, організації спотової торгівлі енергоносіями, високий ступінь залежності від інших товарних ринків визначили влітку 2003 р. кризові явища в електроенергетиці США.

Хоч як дивно, **широкий доступ до транспортних комунікацій, а також надмірне зниження внутрішніх цін на енергоносії за певних умов також зіграли роль негативного чинника процесів лібералізації, вплинули на інвестиційну привабливість внутрішніх ринків**, стимулювавши в ряді випадків процеси переорієнтації потоків енергоносіїв із внутрішніх ринків на економічно вигідніші зовнішні ринки.

Показовими в цьому є стрибки і загальне підвищення цін на газ у Великобританії, пов'язані з пуском і початком широкої експлуатації газопроводу Interconnector. У результаті можливостей, що відкрилися, діяльність операторів англійського ринку переорієнтувалася на континентальну зону Європи, де ціни на газ були вищі. Подібний процес спостерігався також з початку експлуатації газопроводу Alians з Канади в США. Прагнення канадських виробників задовольнити підвищений попит на газ на Нью-Йоркській товарній біржі і отримати додатковий прибуток за рахунок різниці внутрішніх і зовнішніх цін призвели в остаточному підсумку до порушення технологічних режимів експлуатації та прискореного вичерпання власних родовищ²⁸.

Ще одним чинником зниження інвестиційної привабливості енергетичних ринків стало зростання додаткових витрат і збитків компаній. У їхньому числі: збитки по перерваних контрактах; додаткові витрати на удосконалення і реконструкцію диспетчерських систем, приведення до необхідних стандартів методик статистики, обліку і контролю; витрати, пов'язані зі зміною організаційної структури виробників і постачальників енергоресурсів. Не менш значущу групу становлять ризики, пов'язані з нестабільністю законодавчої бази, можливістю прийняття регулювальними органами рішень, що змінюють “правила гри” на ринку.

Комплексний вплив зазначених чинників, дисбаланс відносин “гарантії – економічні ризики”, їх недооцінка під час розробки стратегії і напрямів прискореної лібералізації енергетичних ринків, вірогідно, визначальною мірою зумовили збільшення вартості необхідних інвестиційних ресурсів (у тому числі – позикових), і, як наслідок, скорочення норми прибутку інвесторів до неприйняттого рівня. Так, “згідно з даними агентства Financial Reporting System, у період з 1986 по 1997 р. 23 найбільші виробники газу мали в середньому повернення капіталу всього 5,4%. У цей же період ставка LIBOR на лондонському міжбанківському ринку депозитів була близько 5 – 6%, тобто виробники газу не одержували ніякої премії за ризик. Вони з тим же результатом могли покласти гроші в банк”²⁹.

Основними чинниками звуження конкурентного середовища ринків, підвищення ступеня впливу одних енергетичних секторів на інші суміжні

²⁹ Митрова Т. Мифы и реалии либерализации рынков газа. О новых тенденциях на конкурентных газовых рынках // Энергетическая политика Украины. – 2004. – № 1. – С. 42 – 49.

і енергозалежні галузі економіки, на наш погляд, стали прагнення учасників ринків знизити непродуктивні витрати і ступінь економічних ризиків. При цьому основний напрям скорочення витрат і збільшення комерційної маржі були пов'язані з процесами “вертикальної” інтеграції. До основних переваг таких процесів для операторів ринків належать можливості акумулювання інвестиційних ресурсів для реалізації великих проектів, у тому числі за рахунок залучення позикового капіталу. Водночас учасниками ринків була усвідомлена і вироблена концепція зменшення впливу економічних ризиків за рахунок диверсифікації бізнесу шляхом його “горизонтального” поширення на інші сфери діяльності і регіони³⁰.

Проявом впливу зазначеного чинника на розвиток лібералізованих енергетичних ринків стали процеси злиття і поглинання фірм в енергетичному секторі, стрімке збільшення “розмірів” компаній. При цьому серед нових особливостей функціонування реформованих ринків відзначимо процес конвергенції газового ринку і ринку електроенергії в напрямі створення єдиного газо-електричного простору. Наприклад, злиття компаній VEBA AG і VIAG AG у Німеччині привело до створення третьої за величиною електроенергетичної компанії в Європі – E.ON, що купила пізніше німецький газовий гігант Ruhrgas. У Бельгії тривають процеси об'єднання електроенергетичних і газових підрозділів компаній Tractabel, Electrabel і Distrigaz, у Великобританії компанія RWE придбала одного з провідних постачальників газу – компанію Innogy²⁹.

Розглянуті чинники по-різному вплинули на функціонування реформованих ринків. З одного боку, прагнення знизити непродуктивні витрати і ймовірність економічних ризиків за рахунок “вертикальної” і “горизонтальної” інтеграції, конвергенції енергетичних секторів підвищили фінансову стійкість операторів ринків. Наприклад, об'єднання зусиль ВРАmoko, ExxonMobil, TotalFinaElf створило значну інвестиційну і капітальну базу для реалізації великих газових проектів. З другого боку, зазначені чинники призвели до скорочення конкурентного середовища на енергетичних ринках. Так, якщо в 1994 р. продаж 42% добового споживання газу в США забезпечували 10 найбільших компаній, то в 1996 р. – всього 4²⁹. У результаті, багато комерційних посередників згорнули свої трейдингові операції на енергетичних біржах, визначивши цим зниження ліквідності реальних ринкових фінансових інструментів.

У числі чинників, що визначили прояв ознак монополізації ринків, зловживань з метою збільшення норми прибутку, слід зазначити недосконалість чинного законодавства в період прискореної лібералізації ринків, недостатній контроль з боку уповноважених державних органів, підвищену активність провідних операторів, які нав'язують поширення наявного в них досвіду як стандарти функціонування ринків, що спотворювали інформацію про реальні обсяги угод і ціноутворення.

³⁰ Корнилов И. Е. Факторы снижения эффективности функционирования мировых либерализованных энергетических рынков, их актуальность для нефте рынка Украины // Нефть и газ. – 2004. – № 4. – С. 68 – 77.

Показовим у цьому є негативний досвід діяльності провідних трейдерів на ринку електроенергії США, наслідком якої стали дефіцит і зростання цін на енергоресурси, відключення мереж на північному сході США влітку 2003 року³¹. Так, маючи можливості і досвід швидкої оцінки ситуації, компанія Enron одержала значні доходи від виробничих споживачів електроенергії за рахунок оперативного “керування” попитом у “пікові” періоди функціонування ринку. Охоплюючи домінуючий сектор біржової торгівлі, скорочуючи обсяги промислового виробництва під час високих цін на електроенергію, збільшуючи придбання і постачання електроенергії в періоди більш низьких цін, компанія домоглася підвищеної рентабельності і значного зниження витрат на виробничі потреби. У той же час комунальному господарству і населенню – не менш значущими споживачам електроенергії така можливість не була надана. Практика маніпулювання цінами на електроенергію мала також місце в діяльності інших операторів ринку, зокрема – компанії American Electric Power (AEP), що визнала факт перекручування даних про ринкові угоди, що надавалися незалежним інформаційним агентствам для визначення біржових цінних індексів на енергоресурси.

Усвідомлюючи недоліки систем регулювання тарифів і контролю за діяльністю суб'єктів ринку, а також недосконалість законодавчої бази з цих питань, Федеральна комісія регулювання енергетики США (ФКРЕ) запропонувала нову Стандартну модель ринку електроенергії (Standard Market Design), метою якої є розв'язання проблем надійності функціонування ринку. Крім того, Сенат США прийняв поправку до федерального закону про електроенергетику (Federal Power Act), що забороняє цінні маніпуляції на ринку електроенергії. Складності з реалізацією на практиці законодавчих новацій і регулювальних ініціатив ФКРЕ пов'язані на цей час із суперечностями окремих норм федерального законодавства США і законодавства окремих штатів. У зв'язку з цим ФКРЕ розпочала розробку нових принципів організації ринку електроенергії.

Серед нових “ключових” принципів організації вільного ринку електроенергії ФКРЕ запропонувала установити:

- граничні резерви постачання енергоресурсів для основних операторів ринку;
- регіональну структуру ринку з відповідним контрольно-регулювальним рівнем;
- суворе дотримання операторами ринку правил його функціонування.

При цьому передбачається, що визначення резервів постачання електроенергії здійснюється на підставі аналізу ринкової частки продавця в загальному обсязі генеруючих потужностей конкретної диспетчерської зони. Продавець одержує дозвіл на можливість застосування вільних ринкових цін лише у разі членства в регіональній організації передачі електроенергії та “твердого” дотримання зобов'язань з резервування. У разі порушення правил

³¹ Егорченко И. Энергетика после Enron // Энергетическая политика Украины. – 2004. – № 1. – С. 36 – 39.

функціонування ринку продавець позбавляється права продажу за вільними цінами, і на нього поширюється режим регулювання витрат і цін з боку відповідної регулювальної комісії штату. Нині така практика організації ринку вже застосована до трьох великих компаній – AEP, Entergy та Southern Company, надалі вона буде удосконалюватися і поширюватися на інших операторів ринку³².

Визначальним чинником щодо існування зазначених недоліків систем оперативного моніторингу поточного стану енергоринків і контролю за їхнім функціонуванням, очевидно, є невизначеність принципів, структури і правил надання звітності регулювальним органам.

Порушення принципів повноти, достовірності і прозорості інформації стало однією з причин неприйняття своєчасних регулювальних рішень з боку ФКРЕ і Регіональної енергетичної комісії штату Каліфорнія стосовно фірм Enron, AEP та інших, діяльність яких спричинила кризу ринку штату 2003 року. Невизначеність вимог до структури звітності щодо обсягів й основних показників здійснених операцій дозволили операторам ринку спотворювати реальний рівень витрат, маніпулювати на цих підставах цінами на енергоресурси. Дотепер не вирішено питання щодо правил збирання і надання звітності. Хто узагальнює звітність і розраховує ринкові індекси – учасники ринку, незалежні інформаційні агентства чи регулювальні органи? Яка юридична база надання інформації про участь у функціонуванні ринку – добровільна основа чи зобов'язання операторів? Прийняття зваженого, всебічно обґрунтованого рішення із зазначених питань, що враховує інтереси обох сторін – регулювальних органів і операторів ринку, очевидно, у майбутньому визначить розвиток систем моніторингу ринків, створить необхідні передумови для усунення негативних особливостей і тенденцій, підвищення ефективності здійснюваних реформ.

Аналіз адекватності загальних припущень створення регулювальних систем сучасному стану розвитку енергоринків

Насамперед розглянемо обґрунтованість припущення “достатності сировинної бази” на сучасному етапі розвитку світової енергетики. “Оптимістичні” оцінки запасів первинних енергоресурсів можливо й були прийнятними в 90 – і роки ХХ століття, створювали певною мірою підґрунтя для розвитку світової енергетики на початку нового сторіччя. В той же час слід відзначити, що ***вони протирічать прогностичним оцінкам фахівців щодо можливих “сценаріїв” розвитку енергетики з урахуванням стрімкої структурної перебудови економіки та розвитку промисловості загалом та в окремих регіонах світу.***

З цього приводу звернімося до наведених в таблиці 3.3.2 даних вітчизняних вчених^{33,34}, які містять їхні погляди на можливі характеристики

³² Егорченко И. Энергетика после Enron // Энергетическая политика Украины. – 2004. – № 1. – С. 36 – 39.

³³ Энергетичні ресурси та потоки. За загальною редакцією Шидловського А. К. – Київ: Українські енциклопедичні знання, 2003. – 472 с.

³⁴ Викторов С. Энергетика – XXI: после 2030 года // Энергетическая политика Украины. – 2003. – № 12. – С. 16 – 20.

розвитку таких “сценаріїв” на період до 2050 року. Аналізуючи дані таблиці 3.3.2, дійдемо висновку, що у зазначеній перспективі для окремих “сценаріїв” середньорічні обсяги використання основних видів органічної сировини для виробництва первинної енергії можуть перевищити базові рівні 1990 року по вугіллю – майже у 2,15 разу, по нафті – більш ніж у 1,76 разу, по газу – в 6,86 разу. В такому випадку серед імовірних прогнозів “мають право на життя” і такі оцінки наявних запасів: по вугіллю – близько 112 років; по нафті – менш ніж 29 років; по газу – 22 роки.

На наш погляд, такий широкий діапазон можливих коливань прогнозних оцінок фахівців (по вугіллю – в 2,5 разу, по нафті – в 4,1 разу, по газу – в 24 рази) свідчить про те, що *дотримання першого з зазначених вище припущень – “достатності сировинної бази” політики не гарантує в перспективі уникнення кризових явищ під час розробки та реалізації сучасних стратегій світової енергетики.*

Певною мірою *аналогічний висновок стосується також взаємопов’язаних припущень “створення глобальних регулювальних систем”, “управління процесами попиту-пропозиції і ціноутворення”, “розробки спеціальних “сценаріїв” для різних груп держав або окремих країн”.*

Показова в цьому плані “криза нафтового ринку” кінця 2002 – 2004 років. Перехід до “нетрадиційних” форм вирішення конфліктних ситуацій став серйозним випробуванням для провідних операторів світових енергетичних ринків в рамках механізмів взаємовідносин, що були відпрацьовані раніш.

В період війни 2003 року в Іраку та опісля неї³⁵ США не вдалося взяти під особистий контроль пріоритети та визначити напрями і перспективи розвитку іракського сектору енергетичних ринків. При цьому вони “актуалізували” цілу низку проблем, *які й досі знаходять своє відображення у негативному впливі на рівень енергетичної безпеки багатьох країн у планетарному масштабі.*

Задля реалізації своїх намірів США та їхні союзники і партнери (більшість з яких є членами відповідних міжнародних організацій та реалізують скоординовану міжрегіональну енергетичну політику) *на практиці вдалися до реалізації відмінних від попередньо визначених засобів перерозподілу та регулювання енергетичних ринків.*

А саме, напередодні війни в Іраку (січень – березень 2003 року) цілком імовірно було очікувати певні “проблеми” з поставками сировини на світових нафтових ринках, загострення дисбалансу попиту та пропозиції. В такому разі було б логічно з боку провідних споживачів та постачальників нафти вжити погоджених додаткових скоординованих заходів з оптимізації споживання сировини, залучення резервних потужностей видобутку та використання механізмів компенсаційних поставок з метою стабілізації функціонування світової економічної системи. Насправді все було інакше.

³⁵ Прейгер Д. К., Корнилов И. Е. Международное регулирование нефтяного рынка и особенности его развития в регионах мира // Нефть и газ. – 2003. – № 10. – С. 74 – 86.

Країни Північної Америки (насамперед – США), а також країни – члени ЄС зменшили власний видобуток нафти, віддавши перевагу власним інтересам у разі екстрених ситуацій за рахунок консервації частини своїх видобувних потужностей, та за рахунок різкого збільшення придбання сировини ззовні і формування додаткових обсягів стратегічних резервів. При цьому *створилися умови для наступних довгострокових дестабілізуючих процесів, що мали “маятниковий” характер із стійкими деструктивними напрямками розвитку, які відчуються навіть зараз.* Часова ретроспектива розвитку таких процесів виглядає таким чином.

По-перше. Таке рішення зруйнувало баланс попиту-пропозиції на користь першого, створивши підстави для дефіциту сировини на світових ринках та неконтрольованого зростання цін на нафту до критичної межі цінового коридору, сприйнятного для світової економічної системи на той час. Зазначені процеси, на наш погляд, слід віднести до короткострокових чинників дестабілізації.

По-друге. Внаслідок такого рішення на світових нафтових ринках склалася двояка ситуація. З одного боку, підвищилася роль незалежних експортерів сировини (Мексика, Норвегія, Росія), які терміново почали реалізовувати свій нафтовий потенціал і за рахунок переорієнтації наявних ресурсів з внутрішніх ринків на зовнішні, і за рахунок нарощування виробничих потужностей та збільшення видобутку. В короткостроковій “позитивній” перспективі це сприяло розвитку зворотного процесу – перевищенню пропозиції над попитом і падінню цін на сировину. З другого боку, в довгостроковій перспективі *були закладені підвалини для неконтрольованого розвитку та зниження ефективності світових регульовальних механізмів, що склалася, потреби їхнього вдосконалення, а можливо, й “демонтажу” та розробки нових схем організації взаємовідносин.*

По-третьє. На, наш погляд, найбільш суттєве. Короткостроковий “позитивний” період другої половини 2003 року змінився довгостроковим “негативним” періодом, який розвивається, починаючи з 2004 року, і має підстави продовжуватися в майбутньому. Внутрішня сутність цього періоду полягає в кардинальній зміні акцентів в механізмах регулювання світових енергетичних ринків.

А саме, у промислово розвинених країнах, що є переважними споживачами енергетичних ресурсів, але мають малі їх запаси та недостатній рівень власного видобутку, *відбулася зміна “економічних” методів побудови системи взаємовідносин на “військово-політичні”.* Надмірна “ісламізація” в постановці та вирішенні питань боротьби з тероризмом, переважне зосередження “військових цілей та інтересів” цієї групи країн на регіонах основних запасів енергетичної сировини (Близький та Середній Схід) створили низку конфліктних чинників “політичного” характеру, які не тільки дестабілізують взаємовідносини таких наднаціональних структур, як

МЕА, ЄС і ОПЕК, але й створюють підстави для внутрішньодержавних, міждержавних та групових суперечностей всередині цих структур і країнах, що до них входять, на економічних, політичних, релігійних та інших підставах.

Доказом та обґрунтуванням такого висновку, на наш погляд, є той факт, що на тлі існуючого останнім часом перевищення обсягів видобутку нафтової сировини над фактично потрібними обсягами її споживання для соціальних та промислових потреб економіки, в умовах невпевненості у політичній стабільності в світі на нафтових ринках попит продовжує перевищує пропозицію, або має місце нестійкий їхній баланс, що **супроводжується загальним довгостроковим зростанням ціни на сировину, яка в 2007 році сягнула позначки 100 доларів США за барель.**

Негативний вплив більшості з припущень можливості регулювання енергоринків в моделі розвитку світової енергетики, з якою світова спільнота вступила в XXI сторіччя, значною мірою міг би бути усунутий за рахунок розвитку та впровадження сучасних революційних технологій використання резервів альтернативних та відновлювальних джерел енергоресурсів. **На жаль, на сучасному етапі розвитку енергетики припущення “майбутні часів використання відновлювальних та альтернативних джерел” реалізується визначальним чином, інвестиційні та інноваційні ресурси цього напрямку забезпечення сталого розвитку економіки є вкрай недостатніми.**

Враховуючи викладене, можна дійти висновку, що **сучасний етап розвитку світової енергетики характеризується такими особливостями:**

- неадекватністю основоутворювальних припущень створення та функціонування систем регулювання енергетичних ринків початку XXI сторіччя реальним процесам, що відбуваються в світі;
- загостренням боротьби за доступ до енергоресурсів, спробами опрацювання нових підходів та методів забезпечення конкурентоспроможності національних економік в умовах розвитку глобалізаційних та інтеграційних процесів.

Наслідком вищевказаних особливостей розвитку світової енергетики може бути високий ступінь імовірності настання чергової енергетичної кризи. Прогнозні орієнтири такого розвитку подій можна отримати на підставі аналізу динаміки змін основних макроекономічних показників виробництва залежно від загальних характеристик енергоємності продукції.

Фахівцями відмічається³⁶, що для країн – членів ОЕСР можливий рубіж зниження енергетичної ефективності валового внутрішнього продукту (ВВП) становить 90 – 100 кг нафтового еквіваленту на тис. дол. без докорінного технологічного, організаційного (в структурі економіки), а також соціального стрибка. При цьому різні країни мають відмінні можливості та перспективи

³⁶ Викторов С. Энергетика-2030: дорога к кризису? // Энергетическая политика Украины. – 2003. – № 10. – С. 8 – 10.

підвищення енергетичної ефективності ВВП за рахунок наявних внутрішніх ресурсів та резервів.

Зокрема, у провідних країнах ЄС на початку сторіччя енергоємність ВВП становила: у Данії – 126 кг н.е./тис. дол.; у Німеччини – 130; у Франції – 150. Провідними аналітиками цих країн очікується, що за рахунок заходів, які здійснюються у Співдружності, середньорічне підвищення енергетичної ефективності економіки становитиме 2% відносно поточного рівня. В такому разі відмічені країни ЄС сягнуть критичної межі можливостей подальшого підвищення ефективності національних економік щонайбільше через 14 – 20 років, а імовірність розвитку чергової енергетичної кризи в країнах ЄС можливо очікувати вже в 2015 – 2020 роки.

Серед країн інших регіонів соціально-економічні труднощі найближчих десятиріч можуть вразити економіку, насамперед, Японії та США. Якщо припустити³⁶, що розбіжності питомої ваги енергоємності економік зазначених країн порівняно з ЄС сягають 30 – 50%, то чергову енергетичну кризу їхніх економік можливо очікувати в період 2025-2030 років.

Зазначені оцінки загалом збігаються з можливими прогнозними орієнтирами імовірності настання кризи в світовій енергетиці. За прогнозами аналітиків, до 2020 року збільшення виробництва енергії слід очікувати приблизно на 50%. У той же час середньорічні темпи зростання споживання енергоносіїв перевищуватимуть 2%, а в електроенергетиці очікуються на рівні 2,7%.

У такому разі як імовірний можливо розглядати такий “сценарій” розвитку енергетики, за якого протягом 20-річчя збільшення споживання енергії перевищить показники збільшення їхнього виробництва, накопичиться негативне сальдо балансу енергоресурсів, що може призвести до розвитку чергової енергетичної кризи.

Стосовно України зазначені “несимістичні” висновки щодо циклічності розвитку кризових явищ у світовій енергетиці, проявів неефективності існуючих глобальних та регіональних систем управління процесами функціонування основних енергетичних ринків, недоліків загальних принципів створення та організації діяльності таких систем, а також прогнозних оцінок можливих термінів настання чергової енергетичної кризи слід розглядати в контексті критичного аналізу існуючого міжнародного досвіду, виявлення можливих загроз та чинників їхнього виникнення, обґрунтування необхідних темпів розробки та реалізації на практиці випереджальних заходів із забезпечення енергетичної безпеки держави. При цьому:

- формальне дотримання розроблених наприкінці ХХ ст. припущень, які були покладені в основу розвитку світової енергетичної політики на сучасному етапі її розвитку, а також багатьох організаційних механізмів та економічних інструментів їх реалізації ***не гарантують запобігання розвитку кризових явищ на теренах України без***

необхідного осмислення та врахування реалій розвитку вітчизняних енергоринків, що відбуваються;

- ***внаслідок впливу довгострокових деструктивних чинників та наявності системних протиріч у механізмах організації функціонування світової енергетики у XXI сторіччі зберігається велика імовірність циклічності (періодичності) розвитку глобальних і регіональних енергетичних криз, що актуалізує проблему розробки концептуальних та стратегічних засад створення ефективної системи енергетичної безпеки країни.***

Нові тенденції енергетичної політики країн ОЕСР, виклики та загрози національним інтересам України

На сучасному етапі розвитку світової енергетики країни ОЕСР мають на меті, насамперед, вирішення таких трьох провідних завдань:

- створення довгострокових передумов для забезпечення енергетичної безпеки національних економік на новій виробничо-технологічній базі;
- диверсифікація маршрутів постачання вуглеводнів, забезпечення безпеки функціонування систем енергопостачання;
- досягнення оптимального балансу між темпами економічного зростання, розвитком енергетики та захистом навколишнього середовища.

Незважаючи на певні розбіжності в стратегії та тактиці розв'язання проблем енергетичної безпеки, Євросоюз також визнав актуальність вирішення цих завдань, оприлюднив документ під назвою «Європейська енергетична політика». Його обговорення і прийняття відбулося у Брюсселі 8 – 9 березня 2007 року на саміті лідерів усіх 27 країн – членів ЄС.

У документі не тільки констатується зростаюча потреба Євросоюзу в енергоносіях, а й відмічається занепокоєння з приводу «зовнішньої уразливості», що є результатом «тривалої концентрації запасів вуглеводнів в одних руках», ставлення до споживачів за принципом вибірковості, зловживання монопольним становищем, надмірна залежність окремих членів співдружності від єдиного постачальника. На підставі цього робиться висновок про неможливість збереження в подальшому такої ситуації.

Тому ЄК рекомендує Європейській Раді: підтримувати проекти, спрямовані на диверсифікацію джерел, постачальників і маршрутів та способів транспортування енергоносіїв; розвивати ядерну енергетику та нові джерела енергії, розробляти заходи зі скорочення енергоспоживання; вдосконалювати регуляторну політику, враховуючи всі існуючі досягнення у цій галузі; прийняти план першочергових заходів з об'єднання енергосистем, у тому числі щодо створення єдиної енергосистеми Німеччини, Польщі та

Литви, будівництва транс'європейського газопроводу Nabucco, а також транспортування каспійської нафти до країн Східної Європи.

Повніше *змістовна сутність виробничо-технологічного забезпечення енергетичної безпеки промислово розвинених країн з енергозалежною економікою була відображена вже в 2003 році у доповіді МЕА “Створення ринків для енергетичних технологій” (Creating Markets for Energy Technologies)*. Дотримуючись³⁷, основні положення цієї доповіді можна викласти таким чином:

- розвиток “чистих” та ефективних енергетичних технологій відіграє ключову роль в досягненні оптимального балансу між економічним зростанням та захистом навколишнього середовища;
- ринкові механізми не можуть в повному обсязі гарантувати досягнення успіху у вирішенні поставлених завдань, розвиток ринкових відносин на базі втілення в практику нових енергетичних технологій потребує втручання державних органів;
- створення та розширення нової технологічної бази енергетичних ринків потребує розвитку державних програм їхньої підтримки, в тому числі за рахунок субсидій та пільг виробникам, стимулів для споживачів;
- для розв'язання проблем технологічного переоснащення енергетики потрібно створити механізми залучення інвестицій в конкретно визначені сегменти енергетичних ринків, прибрати або зменшити бар'єри входження на ринки нових операторів, “зменшити інерцію” заміни неефективних технологій.

В доповіді МЕА розглянуто 22 приклади успішних урядових програм зі створення та виходу на енергетичні ринки нових технологій на загальну суму більше 20 млрд. євро. Аналіз результатів виконання успішних програм дозволяє дійти висновку, що *зараз більшість необхідних технологій вже створено або принципово розроблено*. Наприклад, в електроенергетиці можливо на 15 – 25% зменшити використання енергії без нових наукових розробок. Водночас *для успішного виходу нових ефективних технологій на енергетичні ринки необхідно створити додаткову методологічну базу*, яка відображала б можливість застосування погоджених підходів до реалізації енергетичної стратегії групами країн, що здійснюють скоординовану політику в умовах глобалізаційних та інтеграційних процесів.

В сфері розвитку міжнародних домовленостей та стандартів, насамперед, це стосується:

- розробки міжнародних норм та домовленостей щодо використання ринкових механізмів підтримки проектів за участю кількох країн, торгівлі енергоносіями без дискримінаційних заходів з боку урядових

³⁷ Егорченко И. Рынки для новых энергетических технологий (по материалам доклада Международного энергетического агентства «Создание рынков для энергетических технологий») // Энергетическая политика Украины. – 2003. – № 9. – С. 30 – 35.

структур, правил вирішення спорів, в тому числі з питань захисту навколишнього середовища;

- гармонізації технологічних стандартів і принципів регулювання з метою стимулювання міжнародних енергетичних проектів, торгівлі енергетичними ресурсами;
- розвитку взаємовигідних інтеграційних процесів в сфері отримання енергетичних ресурсів і екології з метою підвищення рівня надійності функціонування та стабільного розвитку енергетики.

В сфері ціноутворення:

- розробки прозорих та незалежних процедур регулювання тарифів і цін на енергоносії за участю всіх зацікавлених сторін енергетичних ринків;
- подальшого розвитку моніторингових систем, вдосконалення процесів збору та поширення інформації про ціни на енергоринках і послуги, що надаються їх провідними операторами;
- запобігання монополізації енергетичних ринків, перехід до витратних механізмів формування цін на енергоносії, поступове скорочення практики субсидування, створення умов для інвестування проектів.

В сфері розвитку національних механізмів урядової політики:

- переходу до політики розробки та втілення в практику енергетичних балансів, які забезпечують поступове скорочення використання енерговитратних технологій та проблемних джерел постачання енергоносіїв з урахуванням регіональної специфіки енергоспоживання;
- поступової лібералізації енергетичних ринків, обґрунтованої трансформації темпів реформ та відносин власності в сфері енергетики, урядової підтримки поширення обсягів використання нових енергетичних технологій;
- розвитку конкурентних відносин в сфері виробництва, транспортування та споживання енергоносіїв, вдосконалення методів державного регулювання ціми процесами;
- подальшого розвитку міжнародного співробітництва в сфері енергетики, інтеграційних процесів, спрямованих на скорочення інвестиційних та експлуатаційних витрат під час технічного і технологічного переозброєння енергетичних ринків;
- оптимізації енергоспоживання з урахуванням географічних, кліматичних та ресурсних відмінностей.

У той же час за рекомендаціями МЕА інноваційна трансформація енергетичної політики країн ОЕСР, зокрема країн ЄС, повинна відбуватися за умов^{38,39}:

- посилення державного регулювання і координації діяльності приватних структур;
- обміну науково-технічною інформацією;
- запрошення на тимчасову та постійну роботу провідних фахівців.

Для України такий підхід містить певні виклики національним інтересам. А саме, в разі недостатньої державної підтримки, невизначеності засад зовнішньоекономічного та науково-технічного співробітництва в середньо- та довгостроковій перспективі *актуалізуються загрози технологічній безпеці країни, втрати потенціалу наукових кадрів, що, як наслідок, позначиться на рівні енергетичної безпеки.*

Для України як транзитної держави зміни енергетичної політики промислово розвинених країн щодо диверсифікації маршрутів постачання вуглеводнів, забезпечення безпеки функціонування систем енергопостачання *мають принципове значення насамперед в стосунках з Євросоюзом, а також з Росією.*

На сьогодні Росія поставляє природний газ до 23 країн світу. У 2006 році загальний експорт «Газпрому» становив близько 158 млрд. куб. м природного газу, його частка в імпорті газу країн Західної Європи дорівнювала третині. ГТС України забезпечує близько 70% транзиту російського експорту до Європи: в 2006 році «Укртрансгазом» було транспортовано 113,8 млрд. куб. м природного газу у європейському напрямку, за протоколом до Угоди між КМУ та урядом РФ від 4 жовтня 2001 р. на 2007 р. територією України мало транспортуватися 115 млрд. кубічних метрів російського газу.

За таких умов в коротко- та середньостроковій перспективі можливо було б очікувати співпадіння інтересів європейських країн, Росії та України. *На жаль практика останнього часу свідчить про зворотнє.*

21 грудня 2007 р. Росія, Казахстан та Туркменістан підписали в Москві Угоду про будівництво Прикаспійського трубопроводу, який дозволить доставляти середньоазіатський газ в Росію, звідти – в Європу. Завдяки новому трубопроводу в Росію постачатиметься на 20 млрд. кубометрів туркменського газу більше, ніж нині. Реалізація проекту розпочнеться у другій половині 2008 року, проте угода ще має бути ратифікована парламентами трьох країн.

³⁸ Корнілов І. Є. Використання «нетрадиційних» можливостей мінерально-сировинної бази – сучасна тенденція забезпечення енергетичної незалежності промислово розвинутих країн ОЕСР, держав АТР // Економічний проект ГУАМ «Придунайський енерго-транспортний міст: ініціативи України / Рада національної безпеки і оборони України, Нац. Ін-т проблем міжнародної безпеки. – К.: НІПМБ, 2006, с. 270 – 283.

³⁹ Корнілов І. Є. Інноваційна трансформація енергетичної стратегії промислово розвинутих країн у середньо- та довгостроковій перспективі // Економічний проект ГУАМ «Придунайський енерго-транспортний міст: ініціативи України / Рада національної безпеки і оборони України, Нац. Ін-т проблем міжнародної безпеки. – К.: НІПМБ, 2006, с. 308 – 323.

В геоеконічному контексті цю подію необхідно розглядати з урахуванням відкриття 17 листопада 2007 року в турецькому м. Іпсала за участю офіційних представників США, Туреччини, Азербайджану та Грузії “газопровідної перемички”, що дало змогу об’єднати газові мережі Малоазійського та Балканського регіонів, відкрити реальні перспективи практичної реалізації проекту “Набукко”, в подальшому безпосередньо розширити енергетичні можливості Греції та Італії.

За таких обставин **в короткостроковій перспективі слід визнати фактичне формування двох протидіючих “ініціативних центрів” щодо постачання середньоазійського та прикаспійського газу до Європи та США, оминаючи територію України:** “північного” – в особі Росії, Казахстану та Туркменістану, а також “південного” – в особі США, Туреччини, Азербайджану та Грузії.

На цьому тлі Україні необхідно проводити виважену енерготранзитну політику, оскільки помилки у виборі стратегій можуть призвести до:

- втягування України у протистояння в трикутнику “Європа – Росія – США”;
- напруження відносин України з окремими країнами Причорноморського регіону, ускладнення її участі в діяльності ОЧЕС;
- накопичення політичних протиріч (аж до протистояння) в стосунках країн – членів ОДЕР-ГУАМ.

Аналогічним чином впродовж останнього часу **експортна політика Російської Федерації щодо постачання нафти до країн Європи характеризується такими тенденціями:**

- послідовними кроками, спрямованими на зменшення залежності від традиційних країн – транзитерів російських енергоносіїв (Білорусь, Литва, Польща, Україна);
- диверсифікацією маршрутів експорту нафти через російські морські порти та нафтові термінали Балтійського та Чорного морів на противагу суходольному постачанню через країни близького зарубіжжя.

Вказані тенденції знаходять своє відображення в практичних діях російської сторони, зокрема, в:

- припиненні постачання сировини до Литви відгалуженням нафтопроводу “Дружба” після аварії в липні 2006 р. на ділянках Унеча – Полоцьк-1 та Унеча – Полоцьк-2 в Брянській області;
- призупиненні в січні 2007 року прокачування нафти з Росії до країн Європи північною гілкою нафтопроводу “Дружба” (пролягає територією Білорусі та України);
- схваленні в травні 2007 р. урядом РФ (на виконання доручення президента РФ) рішення про будівництво другої черги Балтійської трубопровідної системи (БТС-2) в обхід Білорусі.

Зокрема, маршрут нової гілки БТС пролягатиме від Унечі (Брянська область, поблизу кордону з Білорусею) до порту Приморськ (Ленінградська область) та становитиме 950 км. Потужність нафтопроводу сягатиме 50 мільйонів тонн нафти на рік, будуватиме трубопровід, введення якого в експлуатацію заплановане на 2009 рік, компанія “Транснафта”, орієнтовна вартість проекту – 2 млрд. дол. США.

Розвиток цих тенденцій відбувається на тлі поглиблення співпраці російських компаній з профільними діловими колами Німеччини. Так, владними структурами Росії схвалено пропозиції німецької компанії German Oil Trading GmbH (GOT) про будівництво паралельно з Унеча – Приморськ транс’європейського нафтопроводу Унеча – Вільгельмсхафен (Німеччина, узбережжя Північного моря) з можливими відгалуженнями на польські та німецькі нафтопереробні заводи. Ініціатор проекту – компанія GOT (Німеччина). Спеціалізацією GOT є експорт нафти та нафтопродуктів з РФ та Близького Сходу, компанію створено на базі німецького холдингу Intermar, який є власником землі та портових споруд у Вільгельмсхафені.

Для реалізації проекту створено компанію Trans-European Pipeline AG (TEP), зареєстровану в Гамбурзі. Російській стороні запропоновано надати 51% акцій, Білорусь та Польща, через які заплановано прокласти маршрут, отримають по 3 – 4 %, Німеччина – 1 – 2 %. Вартість нафтопроводу, завдовжки в 1800 км, оцінюють у 2,5 млрд. доларів США, термін будівництва – 1,5 – 2 роки (запуск – 2010 рік), строк окупності – 6 – 7 років, потужність – 25 млн. т на рік, з можливістю збільшення до 50 млн. т. Передбачається можливість транспортування і російської, і казахської нафти, для чого триває робота над підготовкою відповідної міждержавної угоди Росії, Казахстану і Німеччини. Необхідне для збільшення поставок казахської нафти розширення нафтопроводу Атирау (Казахстан) – Самара (Росія) планується профінансувати в повному обсязі за рахунок інвесторів, пошук яких готові здійснювати сім банків, зокрема HSBC, Westlb, UBS, Deutsche Bank, BNP Paribas, Credit Suisse.

В разі здійснення вказаних проектів, їхні ініціатори отримають такі переваги на європейському ринку транзиту нафти та ринку споживання нафти і нафтопродуктів країн Центральної Європи:

безпосередній вихід на єдиний в Німеччині глибоководний порт Вільгельмсхафен, придатний для подальшого транспортування нафти в інші світові регіони впродовж всього року;

обхід датських проток та доступ до узбережжя Північного моря, на якому можна завантажувати сировиною великотоннажні танкери для західноєвропейського та північноамериканського ринків;

можливість переробки російської нафти сорту Urals у м. Вільгельмсхафен (Німеччина) та виходу на внутрішні ринки нафтопродуктів Європи і США.

Узагальнено слід констатувати, що сучасна транзитна політика Росії в сфері постачання нафти позитивно сприймається впливовими діловими колами провідних країн Європи (Німеччина, Англія, Голландія тощо) та США. *В разі її реалізації істотно погіршуються перспективи реалізації проекту ЄАНТК на Балто-Чорноморсько-Каспійському напрямі. Для України негативними наслідками реалізації такої політики можуть стати:*

- часткова втрата транзитного потенціалу нафтопроводу “Дружба”;
- невизначеність перспектив подальшої реалізації проекту “Одеса–Броди–Плоцьк–Гданськ”.

Політика досягнення оптимального балансу між темпами економічного зростання, розвитком енергетики та захистом навколишнього середовища в США та країнах Євросоюзу в першу чергу пов’язується з розширенням застосування технологій отримання альтернативних та відновлювальних джерел енергії.

Інформація, що міститься в посланні Президента США Конгресу країни 2006 року, дає підстави стверджувати про початок вирішального етапу розвитку 10-річного пілотного проекту “Генерація майбутнього” (FG – FutureGen проект). Основні акценти FG-проекту стосуються комплексного використання в обладнанні, що створюватиметься, раніш апробованих технологій деполімеризації. За рахунок цього передбачається значною мірою розширити номенклатуру сировини для отримання енергоресурсів з промислових та побутових відходів, відходів сільгоспвиробництва, нафтопереробної промисловості тощо), задіяти додаткові можливості альтернативної енергетики, досягти ефекту практично нульового викиду парникових газів та інших шкідливих відходів виробництва, задовольнивши вимоги активістів природоохоронних організацій.

В сфері відновлюваних джерел енергії значна увага приділяється перспективним напрямом розвитку атомної енергетики, зокрема так званої водневої енергетики. Для реалізації проекту була створена “промислова група”, до якої із внеском в 250 млн. доларів увійшли корпорації трьох країн: American Electric Power Columbus, Ohio), CONSOL Energy (Pittsburgh, Pa.), Kennecott Energy (Gillete, Wyo.), Peabody Energy (St. Louis, Mo.), Southern

Company (Atlanta, Ga.), Foundation Coal (Linthicum Heights, Md.), BHP Billiton (Melbourne, Australia), China Huaneng Group (Beijing, China).

Зміни, що відбулися в складі “промислової групи”, свідчать про нові принципові зрушення в підходах світової енергетичної спільноти до інноваційного вектора в енергетичних стратегіях. А саме, ще в квітні 2003 року міністр енергетики США Спенсер Абрахам на сесії MEA запропонував налагодити міжнародне партнерство в сфері розвитку водневої енергетики. Відповідні інформаційні матеріали та пропозиції про співробітництво були офіційно поширені через посольства США більш ніж у 50 країнах світу. США та країни ЄС запланували витратити на водневу енергетику понад 3,7 млрд. доларів. Якщо у 2003–2005 р. воднева тематика розвивалася переважно в рамках національних програм, наприклад, у Великобританії, Італії, Ісландії, Австралії, Канаді, Сінгапурі та Японії, то залучення в 2006 році до американського FG-проекту Австралії та Китаю ***свідчить про набуття інноваційним вектором енергетичних стратегій провідних країн ОЕСР та АТР інтернаціонального характеру.***

В Україні подібні технології, індустрія виробництва відповідного обладнання та устаткування розвивалися повільно, без конкретної спрямованості на задоволення потреб того чи тоого секторів енергетичних ринків, в умовах невизначеності державної політики з цього приводу. В разі, якщо такі питання будуть вирішені в процесі розробки середньо- та довгострокової стратегії забезпечення енергетичної безпеки держави та знайдуть відображення у структурі перспективних енергетичних балансів, наявні науково-технічні надбання у вигляді вітчизняних технологічних процесів, обладнання та устаткування, промислових потужностей з їх виробництва потребуватимуть подальшого вдосконалення та спрямування у напрямі зменшення енергетичної залежності держави від імпортних поставок тих чи тих видів первинної енергетичної сировини.

Стосовно ядерної та водневої тематики, зокрема реалізації міжнародного проекту ITER провідними країнами ЄС та Росією, слід зазначити, що в Україні є певні фундаментальні результати, які дають змогу оптимістично дивитися на їхнє практичне втілення у разі державної підтримки. Насамперед, мова може йти про реалізацію розробок у сфері низькоенергетичних ядерних реакцій LENR, до яких у світі зростає увага і з боку науковців, і з боку комерційних структур. Дослідні центри, що отримали найвагоміші результати у сфері LENR, знаходяться у США, Японії, Росії, Італії, Китаї, Індії тощо. За даними, отриманими від українських фахівців, що займаються питаннями LENR, ***можна дійти висновку, що конкурентоспроможність таких технологій істотно вища за традиційні методи.***

Результати вітчизняних фахівців отримують високу оцінку та перебувають під увагою світових та європейських фахових кіл. Так, за

рішенням департаменту енергетики США у 2003 році, за результатами конкурсного відбору стенди та технічні рішення Інституту вугільних енерготехнологій НАНУ та Мінпаливенерго України розглядалися на конференції та були представлені на виставці високих технологій “Партнерство для процвітання та безпеки” у Філадельфії (Пенсильванія, США). У 2004 році ПІМ НАН України в рамках співробітництва з НАТО провів конференцію з проблем створення полімерних та твердооксидних ПЕ, в роботі якої взяли участь фахівці США, ЄС, Росії та України. Значні результати в зазначеній галузі науки та техніки досягнуто Інститутом електрозварювання ім. Є. Патона, інститутами біоорганічної хімії та нафтохімії, електродинаміки, загальної енергетики НАН України, Міжвідомчим відділенням електрохімічної енергетики, Університетом технологій та дизайну, Національним технічним університетом “КПІ” Міносвіти, іншими установами та закладами України.

На жаль, ініціативи та розробки в галузі створення вітчизняних високих енергетичних технологій ще не отримали належної державної підтримки.

2. Порівняльний аналіз загальних положень енергетичної стратегії Росії в контексті законодавства України в сфері національної безпеки

На підставі попереднього розділу слід зазначити, що найтісніші зв'язки паливно-енергетичного комплексу України пов'язані з енергетичним комплексом економіки Росії. Тому практичний інтерес становить порівняльний аналіз загальних положень енергетичної стратегії РФ в контексті законодавства України в сфері національної безпеки, спрямований на визначення викликів та загроз національним інтересам, з метою подальшої розробки та реалізації випереджальних заходів, які дозволять нормалізувати взаємовідносини з цим стратегічним партнером нашої країни.

Основні напрями та пріоритети енергетичної стратегії Росії на період до 2020 року затверджено розпорядженням уряду Російської

Федерації № 1234-р від 28 серпня 2003 року. Особливості цієї стратегії, що визначальним чином можуть вплинути на енергетичні ринки України, полягають у такому:

в сфері основних напрямів зовнішньої енергетичної політики:

- розробка та освоєння енергетичних ресурсів на територіях інших держав;
- закріплення присутності на внутрішніх енергетичних ринках зарубіжних країн;
- надбання прав власності на збутові мережі енергоресурсів та об'єкти енергетичної інфраструктури в зарубіжних країнах;
- отримання доступу до транзиту енергоносіїв;

в частині пріоритетів державної енергетичної політики:

- послідовність дій державних органів щодо реалізації стратегічних напрямів енергетичної політики;
- правове обґрунтування та передбачуваність державного регулювання по відношенню до підприємницьких ініціатив в частині їх відповідності цілям державної політики, в тому числі в інвестиційній сфері;

в сфері зовнішньої енергетичної політики:

- укріплення позицій Росії на енергетичних ринках, максимально ефективна реалізація експортних можливостей ПЕК країни;
- отримання найбільшої вигоди для держави від зовнішньоекономічної діяльності;
- розширення географії присутності російських компаній на енергетичних ринках за умов економічної доцільності такої присутності;

в частині механізмів державного регулювання:

- посилення регулювальних механізмів здійснення інституціональних перетворень в ПЕК Росії, включаючи тарифне, податкове, митне, антимонопольне забезпечення з боку законодавчих норм, вимог, правил тощо;
- підвищення ефективності управління державною власністю;

в частині створення та розвитку механізмів державного контролю за функціонуванням внутрішніх паливно-енергетичних ринків, що не підлягають регуляції:

- забезпечення ефективного контролю за діяльністю технологічних та комерційних операторів енергетичних ринків, а також за діяльністю постачальників енергетичних ресурсів;
- контроль рівня економічної концентрації (монополізації) зазначених ринків;
- створення інтегрованої системи моніторингу паливно-енергетичних ринків Росії.

Узагальнюючи викладене, можна дійти висновку, що **змістовна частина енергетичної стратегії Росії на період до 2020 року відповідає таким особливостям:**

в сфері зовнішньої енергетичної політики Росії – інтереси центральних органів державної влади, що провадять у життя федеральну політику, мають домінуючу роль по відношенню до регіональних інтересів суб'єктів федерації або до інтересів окремих суб'єктів економічної діяльності в Росії;

в сфері механізмів державного регулювання і контролю за розвитком внутрішніх паливно-енергетичних ринків, що не є регульованими, політика центральних органів спрямована на:

- посилення “централізуючих” тенденцій в сфері політики (зокрема експортної) на внутрішніх та зовнішніх енергетичних ринках;
- обмеження можливостей суб'єктів федерації під час реалізації ними зовнішньоекономічних проектів;
- звуження можливостей доступу іноземних суб'єктів до російських джерел енергетичних ресурсів;

в сфері пріоритетів та основних напрямів енергетичної політики:

- домінування органів центральної федеральної влади по відношенню до повноважень органів регіональної влади в сфері ПЕК;
- обмеження на окремі види зовнішньоекономічної діяльності іноземних інвесторів в сфері розробки енергоносіїв на території Росії;
- “експансія” ПЕК РФ та пов'язаних з ним структур на енергетичні ринки інших держав, обмеження доступу іноземних інвестицій на внутрішні енергетичні ринки Росії.

У той самий час Законом України № 964–IV від 19 червня 2003 року “Про основи національної безпеки України” **до основних викликів та загроз національним інтересам України в сфері економічної безпеки віднесено:**

- ослаблення системи державного регулювання і контролю, нестабільність у правовому регулюванні відносин в економіці;
- критична залежність національної економіки від кон'юнктури зовнішніх ринків;
- небезпечне для економічної незалежності України зростання частки іноземного капіталу у стратегічних галузях економіки;
- недостатні темпи диверсифікації джерел постачання енергетичних ресурсів.

До чинників, що обумовлюють виклики та загрози економічній безпеці країни, визначених Указом Президента України № 105/2007 від 12 лютого 2007 року “Про Стратегією національної безпеки України”, **насамперед належать:**

- неефективне використання матеріальних ресурсів, зокрема енергетичних, структурні деформації в економіці;
- монополізація окремих сегментів товарних ринків, недосконалість механізмів захисту внутрішніх ринків від несумлінної конкуренції з боку іноземних операторів;
- неефективність захисту прав власності, відсутність належних умов для розвитку фондових ринків.

Порівняльний аналіз змістовної сутності енергетичної стратегії Росії, викликів та загроз економічній безпеці України та чинників їхнього подальшого розвитку, виконаний з позицій загальних положень теорії конфлікту інтересів⁴⁰, особливостей розвитку кризових явищ⁴¹, **дає підстави для таких висновків:**

- в довгостроковій перспективі (до 2020 року) спостерігаються ознаки наявності “конфлікту загальнонаціональних інтересів” в енергетичній сфері, що знаходять відображення в стратегічних документах України і Росії;
- енергетична стратегія Росії на зовнішніх ринках характеризується превентивними тенденціями без урахування інтересів інших сторін, спробами уникнення гарантійних зобов'язань зі свого боку шляхом переведення економічних стосунків в енергетичній сфері з міждержавного рівня на рівень стосунків між господарюючими суб'єктами;

⁴⁰ Корнілов І. Є. «Конфлікт інтересів» як чинник загроз енергетичній безпеці України // Стратегічна панорама. – 2005. – № 1. – С. 104 – 111.

⁴¹ Корнілов І. Є., Сотнікова К. В. Кризові явища та проблеми національної безпеки в контексті загальних положень соціосинергетики // Стратегічна панорама. – 2007. – № 1. – С. 75 – 80.

- в короткостроковій перспективі стратегія поведінки Росії на енергетичних ринках України має випереджальні риси, характеризується розвиненою правовою базою, що визначає виняткову підпорядкованість російських господарюючих суб'єктів рішенням центральних органів влади і на внутрішніх, і на зовнішніх енергетичних ринках;
- стратегічні положення української законодавчої та нормативно-правової бази в енергетичній сфері та в сфері національної безпеки переважно орієнтовані на реалізацію захисних заходів, не містять чітких ознак активної позиції на внутрішніх та зовнішніх ринках, не підкріплені похідними нормативно-правовими актами, що визначали б підходи та механізми діяльності владних структур з попередження та протидії розвитку негативних тенденцій на вітчизняних енергетичних ринках;
- розпорошеність відповідальності, непрозорість та недосконалість механізмів інформаційно-статистичного забезпечення процесів ситуативного аналізу та прогностичних оцінок реального стану функціонування енергетичного сектору економіки України в короткостроковій перспективі обумовлює практику прийняття рішень за “підсумками подій, що відбулися”, не дозволяє своєчасно оцінювати поточний рівень енергетичної безпеки держави, проектувати та реалізовувати середньо- та довгострокові програми сталого розвитку.

На підставах зазначеного та *за умов неприйняття попереджальних заходів з боку української сторони в середньо- та довгостроковій перспективі слід очікувати, що дії російських та пов'язаних з ними українських структур можуть призвести:*

- *в економічному плані* – до втрати енергетичного суверенітету України на важливішому сегменті розвитку економіки країни;
- *в політичному плані* – до обмеження можливостей розвитку інтеграційних процесів і на рівні міжрегіонального співробітництва, і на рівні міждержавних відносин.

Висновки та рекомендації

Аналіз досвіду розвитку та регулювання енергоринків промислово розвинених країн світу дає підстави для висновку, що *нині Україна перебуває на початковому етапі лібералізації діяльності вітчизняного паливно-енергетичного комплексу*. Практично завершилися процеси приватизації ринків нафти і нафтопродуктів, в меншому ступені вони торкнулися ринку газу та електроенергії. Невизначеними залишаються напрями реформування ринку вугілля. Проте для всіх зазначених

енергетичних ринків характерна невизначеність принципів та методів державного регулювання, які дозволили б створити ефективні механізми державно-приватного співробітництва, лібералізації діяльності як можливо широкого кола операторів в сфері забезпечення сталого функціонування національної економіки потрібними енергоресурсами.

Розглянуті вище приклади з досвіду реформування енергетичних ринків промислово розвинених країн з енергозалежною економікою показують, що у разі розробки такого підходу в Україні в обов'язковому порядку повинні бути враховані найбільш важливі для учасників ринків положення, у тому числі:

- принципів вибір цілей, напрямів і темпів розвитку ринків у контексті процесів європейської та євроатлантичної інтеграції, міжнародних вимог і норм із забезпечення стабільності і надійності функціонування ринків, створення резервних систем;

- основні принципи організації ринків і правила їхнього функціонування, що передбачають узгоджувальні процедури для сторін-учасниць, які визначають ступінь відкритості ринків і способи її досягнення, права й обов'язки, відповідальність учасників, у тому числі в особі державних органів;

- заходи державної підтримки розвитку реальних ринкових механізмів й економічних інструментів на енергетичних ринках країни, включаючи біржові, страхові, кредитно-фінансові й інші інституції;

- основні принципи і способи державного регулювання ринків, обставини, особливості і можливості обмежувальних і заборонних заходів з боку органів управління;

- заходи для оптимізації регіональних балансів споживання енергоресурсів, зниження енергозалежності за рахунок використання місцевої сировини, впровадження новітніх технологій переробки відходів виробництва і життєдіяльності;

- гарантії з боку держави щодо послідовності реалізації стратегії розвитку ринків, порядку і процедури внесення поточних і довгострокових коректив, компенсації втрат учасників у разі порушення правил функціонування ринків;

- реальні господарські та нормативно-правові підстави для самозабезпечення та самофінансування науково-технічних та дослідно-конструкторських розробок за рахунок інноваційних та інвестиційних механізмів, прикладного спрямування науково-технічних розробок, концентрація зусиль вітчизняного науково-технічного потенціалу на актуальних проблемах енергетичної безпеки країни.

Місце і роль України у реалізації нової енергетичної стратегії Європейського Союзу визначають укладені угоди та окремі програми співробітництва, зокрема трирічний План дій Україна – Європейський Союз: європейська політика сусідства (у частині, що стосується енергетики). До головних завдань для України в цьому контексті належать:

затвердження загальної енергетичної політики, що сприятиме зближенню з енергетичною політикою ЄС;

- підготовка та прийняття шляхом ухвалення на відповідному рівні підпорядкованих документів з енергетичної політики з визначенням можливих джерел фінансування;
- визначення та реалізація заходів з поступового переходу до принципів, за якими функціонують внутрішні ринки газу та електроенергії ЄС, включаючи цінову політику з метою конвергенції ринків України та ЄС;
- покращення роботи та скорочення втрат в енергетичних мережах нафти, газу, електроенергії;
- розвиток інфраструктури з метою диверсифікації постачання нафти і газу;
- здійснення техніко-економічного аналізу можливостей з'єднання електромереж України із синхронною системою UCTE;
- подальше співробітництво з питань атомної енергії та ядерної безпеки, а також щодо проектів у сфері енергозбереження тощо;

Важливим інструментом гарантованого забезпечення потреб країн ЄС в енергоносіях, що транспортуються територією України, є укладання та виконання спільних довгострокових угод (контрактів) між постачальниками ресурсів, їх споживачами та транзитерами. Угоди повинні охоплювати не тільки питання використання наявних інфраструктурних об'єктів, а й розбудову додаткових з урахуванням зростання потреб країн ЄС у вуглеводневих ресурсах Росії та інших країн СНД. Зазначений підхід враховує специфіку інвестицій в енергетичні проекти, довготривалість їхньої окупності (в т. ч. на розвиток нафтогазотранспортної системи), створює необхідні передумови для координації зусиль з розвідки та видобування ПЕР і транспортування їх до споживачів у перспективі, надає останнім певні гарантії безперебійного отримання енергоносіїв у визначених обсягах. Лише спільна зацікавленість у безперебійному постачанні ПЕР може забезпечити гарантовану енергетичну безпеку та реалізацію транзитного потенціалу України у трубопровідному транспорті.

Для прискорення реалізації проекту “Одеса – Броди – Плоцьк – Гданськ” Україні доцільно в рамках співдружності СНД сприяти розв'язанню проблеми участі Польщі у нафтових розробках Казахстану з наступним транспортуванням нафти на польські НПЗ зазначеним маршрутом та виходом на європейські ринки вуглеводневої сировини; розробити та

запропонувати Азербайджану механізм формування тарифної політики стосовно транспортування нафти до Одеси та нафтопроводом на Гданськ, яка зацікавила б Державну нафтову компанію Азербайджанської Республіки (ДНКАР) у використанні цього маршруту постачання нафти до Європи або участі у спорудженні нового високотехнологічного НПЗ на території України.

Здійснений в⁴² *аналіз засвідчив недостатньо активну реалізацію органами виконавчої влади енергетичної складової Плану дій Україна – Європейський Союз (Європейська політика сусідства) та Плану заходів щодо реформування енергетичного сектору України на період до 2012 року* (затверджений Розпорядженням КМУ від 13.06.2006 № 408-р. та ґрунтується на Комплексній стратегії гармонізації енергетичного ринку України з внутрішнім ринком ЄС). Вважаємо за доцільне встановити контроль за ходом виконання прийнятих у зазначених документах зобов'язань України і вжити термінових заходів щодо ліквідації відставання в їх реалізації.

З метою визначення напрямів нормалізації стосунків з Росією, визначення механізмів реалізації заходів стратегічного характеру щодо захисту національних інтересів *доцільно розглянути та проаналізувати:*

- хід виконання Указу Президента України від 27.12.2005 року № 1863 в частині “Розроблення та затвердження нормативно-правових та нормативних актів щодо формування енергетичного балансу держави та порядку створення Державної системи моніторингу показників енергетичного балансу та рівня енергетичної безпеки” (підпункт 21 пункту 3 Плану заходів, затвердженого указом);
- питання функціонування ринків нафти та нафтопродуктів України, створення стратегічного запасу нафти і нафтопродуктів з урахуванням практики держав – членів ЄС (підпункт 12 пункту 3 Плану заходів, затвердженого указом);
- питання практики приватизації об'єктів паливно-енергетичного комплексу України, доцільності та ефективності заходів, що були здійснені під час лібералізації енергетичних ринків в контексті захисту національних інтересів та забезпечення додаткових переваг державної політики регулювання на внутрішніх та зовнішніх ринках, економічної доцільності подальшого розвитку процесів, що відбувалися на окремих сегментах енергетики країни;
- питання відповідності інноваційно-інвестиційної політики іноземних власників об'єктів та інфраструктури енергетичного комплексу України першочерговим вимогам сталого забезпечення умов функціонування національної економіки та соціально-економічного розвитку суспільства в умовах реального розвитку ринкової економіки, вимогам дотримання міжнародних зобов'язань та домовленостей України;

⁴² Власюк О. С., Прейгер Д. К. Місце України в реалізації нової енергетичної стратегії ЄС // Стратегічна панорама. – 2007. – № 3. – С. 46–53.

- регіональні особливості енергоспоживання, вдосконалення бюджетної політики країни в контексті відповідальності та взаєморозрахунків з регіонами з урахуванням частки енерговитрат в структурі ВВП та доданої вартості, зовнішньоекономічних зобов'язань України за імпортом поставок енергоносіїв.

Реалізація заходів, що рекомендуються, може становити основу для розробки «Концепції забезпечення енергетичної безпеки України», яка до цього часу відсутня в країні.

Розділ 4. РОЗВИТОК ТА ЕФЕКТИВНЕ ВИКОРИСТАННЯ ТРАНЗИТНОГО ПОТЕНЦІАЛУ УКРАЇНИ*

Прейгер Д.К.

Головним завданням транспорту є забезпечення зростаючих потреб галузей економіки та населення в надійних, ефективних та безпечних транспортних зв'язках у процесі розвитку міжнародної торгівлі, ділових відносин, туризму, культури, спорту та економічного співробітництва. Транспорт, таким чином, має сприяти розширенню виробництва, посиленню інтеграційних процесів, що об'єктивно приводять до поглиблення міжнародного поділу праці та стрімкого розвитку міжнародної економічної кооперації, зростанню транснаціональних товарних потоків і міжнародного транзиту вантажів, підвищенню рівня життя населення та зміцнення економічної безпеки загалом. Він є й залишається інфраструктурною основою зростання національної економіки, розвитку міжнародних ринків товарів, капіталів і послуг, інструментом вирішення багатьох соціально-економічних завдань як на національному, так і глобальному рівні. Частка транспорту та зв'язку у створеній валовій доданій вартості України у 2005 р. становила 12%, у валовому прибутку - 16,7% , у витратах на оплату праці - 11,2%¹²⁸. У загальному потенціалі економіки країни у 2006 р. (за первісною (переоціненою) вартістю основних засобів) майже 20% припадало на транспорт і зв'язок. Галузь є достатньо інвестиційно привабливою: у 2001-2005 рр. сюди спрямовано майже п'яту частину від загальних обсягів інвестицій в основний капітал по економіці країни. При цьому 80% інвестицій у транспортно-дорожній комплекс здійснено за рахунок власних коштів підприємств галузі.

У результаті ринкових трансформацій, що активно відбуваються у транспортній галузі, на ринку транспортних послуг вже діють десятки тисяч суб'єктів господарювання різних організаційно-правових форм та форм власності. Частка обсягів перевезень вантажів суб'єктами приватної форми власності становила (дані на 2006 р.) понад 56%, у тому числі на морському

* ¹²⁸ На прикладі залізничного та водного видів транспорту

Статистичний щорічник України за 2005 рік //Держкомстат України. – К.: «Консультант», 2006. – С. 31, 32.

транспорті – 80,5%, автомобільному - 88,2%, річковому – 98,6%; відповідно, перевезень пасажирів – 43,6%, 54,1%, 89,3% (з урахуванням обсягів автомобільних пасажирських перевезень, виконаних підприємцями малого бізнесу – фізичними й юридичними особами) та 100 відсотків на річковому транспорті. Вантажні та пасажирські перевезення залізничним транспортом залишаються за державою. Однак і тут, за даними «Укрзалізниці», на ринку залізничних перевезень працюють 17 компаній-операторів вантажних перевезень різних форм власності.

Транспортні можливості й особливо транзитні спроможності відіграють важливу роль у визначенні місця країни у світогосподарських взаєминах та інтеграційних процесах, слугують основою надання відповідних послуг іншим державам, створення додаткових робочих місць, джерелом наповнення бюджету та вирішення, таким чином, важливих завдань забезпечення економічної безпеки держави. Експорт транспортних послуг, наданих підприємствами України в 2006 р., становив 5,4 млрд. дол. США (119,5% до 2005 р.), або 71,3% всього експорту послуг (імпорт транспортних послуг становив 789 млн. дол. США). Понад 46,3% експорту зазначених послуг (2,5 млрд. дол.) припадає на трубопровідний транспорт, близько 16% (860,2 млн. дол.) експортних транспортних послуг надає залізничний транспорт, майже 15% (806,1 млн. дол.) – морський та 13,4% (722,7 млн. дол.) надають підприємства авіаційного транспорту. Усіма видами транспорту 2006 р. перевезено 1,873 млрд. т вантажів (з них залізничним транспортом 479 млн. т, автомобільним – 1167 млн., трубопровідним – 204 млн., морським – 9 млн., річковим – 14 млн. та авіаційним – 0,1 млн. т) і 8,2 млрд. пасажирів. Україна має розвинену транспортну мережу, до складу якої входить 21,9 тис. км залізниць, 165,2 тис. км автомобільних доріг з твердим покриттям, 2,2 тис. км експлуатаційних річкових судноплавних шляхів з виходом до Азовського та Чорного морів. Загальна транспортна мережа України включає також 44,5 тис. км магістральних трубопроводів (нафтові, газові, нафтопродуктові та з перекачування інших хімпродуктів)¹²⁹.

Винятково вигідне географічне розташування України на шляху основних транзитних товаропотоків між Європою й Азією, Північчю і Півднем, наявність незамерзаючих портів на Чорному і Азовському морях та у гирлі Дунаю, розвинена мережа транспортних комунікацій перетворює її на важливу транзитну державу на євразійському континенті, у полі тяжіння якої перебуває понад 30 країн світу. Як свідчать експертні оцінки, на сьогодні товарообіг між країнами Європи й Азії становить понад 650 млрд. дол. США, з яких близько 100 млрд. дол. – це транспортна складова. Цей товарообіг вже до 2010 р. може зрости до 1 трлн. дол. США з відповідним збільшенням транспортної частини витрат. Україна бере участь у реалізації зазначеного товарообігу. За 2006 р. обсяг перевезень вантажів у міжнародному сполученні становив 411,7 млн. т (експортних - 113 млн.,

¹²⁹ Транспорт і зв'язок України - 2006: Статистичний збірник. – 2007. – С. 13, 14.

імпортних – 75,7 млн. та транзитних – 222,95 млн. т). Протягом 2006 року іноземними автоперевізниками було виконано 258 690 транзитних перевезень територією України, що на 16% більше, ніж у 2005 році, і на 26% більше, ніж у 2004 р. Ці дані свідчать про зацікавленість іноземних перевізників в Україні як транзитній державі¹³⁰.

Основною групою (77%) транзитних вантажів, що транспортувалися 2006 р. територією України, були мінеральні продукти: енергетичні матеріали, нафта та продукти її перегонки. 85,4% всього цього транзиту відправили Російська Федерація, Казахстан, Білорусь та Молдова. Частка РФ становила 77,4%, у т.ч. у відправленні трубопровідним транспортом – 89,8%; залізничним – 55,5%; морським – 62,8%¹³¹. Разом з тим наведені статистичні дані не визначають рівень реалізації потенційних можливостей України у транспортних перевезеннях, у тому числі щодо транзиту вантажів.

Як стверджують фахівці, потужності залізничного транспорту України дають змогу перевозити до 1 млрд. т вантажів протягом року, істотна частина яких може транзитом спрямовуватися через територію країни, нафтотранспортна система має потужність на виході до 66 млн. т/рік, газотранспортна – до 140 млрд.

кубічних метрів газу на виході з території країни, водний транспорт (морський і річковий) спроможний переробляти щорічно до 160 млн. т транзитного вантажу (у 2006 р. перероблено морськими портами 53,2 млн. т транзиту, річковими – 89 тис. т, або втричі менше проектних потужностей. Слід звернути увагу на те, що відносно транзитного вантажу водний транспорт виконує, головним чином, дві функції – його перевезення між портами іноземних держав та перероблення у вітчизняних портах. Загальні перевезення транзитного вантажу нині становлять менш ніж 4 млн. т/рік, перероблення – понад 50 млн. т/рік). Потенційні можливості України у реалізації своїх транзитних можливостей використовуються сьогодні недостатньою мірою –загалом лише на 70%, а на транспорті загального користування (без трубопровідного) – тільки на 50%¹³². Транзитне транспортування російської нафти трубопровідною системою України за роки незалежності скоротилося у 6 разів. За цей період, за даними Державної митної служби України, завантаження трубопровідного транспорту загалом зменшилося з 296 млн. до 204 млн. т, або на 31%, а транспортування нафти і нафтопродуктів скоротилося з 114 млн. до 45 млн. т, тобто у 2,5 разу. Аналіз динаміки обсягів транзитних перевезень вантажів територією України за останні 12 років виявляє їх істотне коливання, відсутність стабільності та практичний застій (табл. 2.4.1).

¹³⁰ *УКРІНФОРМ*, - 2007. - 21 лютого.

¹³¹ Транспорт і зв'язок України. - 2006: Статистичний збірник. –2007. – С. 15.

¹³² *Комплексна програма утвердження України як транзитної держави у 2002-2010 роках*. Затверджена Законом України від 7 лютого 2002 р. № 3022-III //Відомости Верховної Ради (ВВР). - 2002. - № 24. - Ст. 16.

Наведені факти спрямовують на детальне дослідження проблеми транзитного потенціалу держави, причин неповної його реалізації, особливо з урахуванням євроінтеграційних намірів України, розроблення науково обґрунтованих рекомендацій щодо поліпшення ситуації у сфері ефективнішого використання транзитних спроможностей країни.

Таблиця 2.4.1

Динаміка обсягів транзитних перевезень вантажів через територію України, млн. т*

Вид транспорту	1995 р.	2000 р.	2001 р.	2003 р.	2005 р.	2006 р.	2006 р. у % до 1995 р.
Усього**	194,5	200,0	183,6	189,3	201,8	222,9	114,6
Залізничний	40	39,8	39,5	65,5	73,2	75,0	187,5
Автомобільний	2,3	1,7	1,7	2,8	0,6	1,6	69,6
Трубопровідний	152,1	158,5	126,2	121	127,9	143,7	94,5

*Складено та розраховано автором за даними: Транспорт і зв'язок України за відповідні роки: Статистичний збірник Держкомстату України.

**Без морського та річкового транспорту. Транзитні перевезення у 2006 р. тут становили: на морському транспорті – 2516 тис., на річковому – 18,5 тис. т.

Слід зазначити, що в останні роки в Україні опубліковано ряд монографічних наукових праць з дослідження проблем розвитку транспортної системи країни, її місця у мережі міжнародних транспортних коридорів (МТК), транзитного потенціалу загалом та в окремих галузях транспорту, але в них відсутнє авторське

тлумачення категорії «транзитний потенціал», його складових, методики визначення абсолютних значень та чинників, що впливають на їх реалізацію та розвиток. У доступній енциклопедичній літературі транзитному потенціалу взагалі не знайшлося місця¹³³. Є трактування поняття «потенціал» як «сукупність наявних засобів, можливостей у певній галузі тощо», як «наявні в економічного суб'єкта ресурси, їх оптимальна структура та вміння раціонально використовувати їх для досягнення поставленої мети», як «сукупність наявних засобів, можливостей у будь-якій галузі»¹³⁴.

¹³³ Див.: Международные транспортные коридоры Украины: сети и моделирование. В 2 т. А.А.Бакаев, С.И.Пирожков, В.Л.Ревенко, Л.А.Бакаев, Ю.А.Кутах. –К.: КУЭТТ, 2003.Т.1. Наземные виды транспорта. – 518 с. Т.2. Водные виды транспорта. – 624 с.; *Новікова А.М.* Україна в системі міжнародних транспортних коридорів. – К.: НІПМБ, 2003. – 494 с.; *Пащенко Ю.Є.* Розвиток та розміщення транспортно-дорожнього комплексу України: Монографія / За ред.. С.І.Дорогунцова. – К.: Наук. світ, 2003. – 467 с.; *Блудова Т.В.* Транзитний потенціал України: формування та розвиток. Монографія /Рада національної безпеки України. Нац. ін.-т проблем міжнар. безпеки: Відп. ред. С. І. Пирожков. – К.: НІПМБ, 2006. – 276 с.

¹³⁴ *Словник іншомовних слів.* - Київ: Видавництво «Довіра», УНВЦ «Рідна мова», 2000 .- С. 755; *Економічна енциклопедія.* –Видавничий центр «Академія» 2002 / Тернопіль, Академія народного господарства, 2002. – Т. 3. – С. 13; *Большой экономический словарь* / Под ред. А.Н.Азрилияна. – 3-е изд.

Вочевидь зазначені трактування виходять з латинського слова «*potentia*», яке перекладається як сила, міць і позначає статику існуючого явища. Якщо аналізувати транзитний потенціал держави, то слід виходити з динаміки цього явища, розглядати його у розвитку, оскільки всі елементи, що формують транзитний потенціал, постійно оновлюються, розбудовуються під впливом науково-технічного прогресу, нових стандартів тощо. Тому, на наше переконання, ані «потенціал» загалом, ані «транзитний потенціал» не можна розглядати як дещо мертве, застійне, в ньому обов'язково має бути процес розвитку.

Звернемося до Закону України «Про транзит вантажів». У ньому зазначається, що транзит вантажів – «це перевезення транспортними засобами транзиту транзитних вантажів під митним контролем через територію України між двома пунктами або в межах одного пункту пропуску через державний кордон України»¹³⁵. За законом, «транзит вантажів здійснюється відповідними автомобільними, залізничними, водними та повітряними шляхами сполучення, що пролягають через пункти пропуску через державний кордон України, визначені Кабінетом Міністрів України, з урахуванням принципу свободи транзиту та вимог міжнародних договорів України». Неважко здогадатися, що таке формулювання транзиту відповідає практиці переміщення вантажів зазначеними видами транспорту під митним контролем відповідних органів виконавчої влади. Разом з тим статистичні органи держави враховують у складі транзитних перевезень також роботу трубопровідного транспорту. Але насправді і це не є повним переліком транзитних операцій щодо товарів, які перетинають державний кордон. Тут не враховано транзит електричної енергії, що транспортується територією України за кордон від іноземних виробників. Тому, на нашу думку, коректніше було б визначати транзитний потенціал як потенційні можливості наявних і створюваних в країні додатково об'єктів і засобів виробничої, а також відповідних інституціональної й інформаційної інфраструктур забезпечувати безперервне і безпечне транспортування під митним контролем через територію цієї країни транспортними засобами транзиту всіх видів транспорту (включаючи трубопровідний і лінії електропередач) вироблених за межами її території вантажів (у тому числі енергетичних ресурсів і електроенергії) для споживання в інших країнах¹³⁶.

Перевагами запропонованого визначення категорії «транзитний потенціал» є, *по-перше*, те, що воно розглядає динамічне явище, *по-друге*, включає всі

стереот.- М.: Інститут нової економіки, 1998. – С. 482.

¹³⁵ Закон України «Про транзит вантажів» від 20 жовтня 1999 р. //Відомості Верховної Ради». – 1999. - № 51. - Ст. 446.

¹³⁶ Зазначене формулювання вперше було опубліковано у статті С.І.Пирожкова, Д.К.Прейгера, І.А.Малярчук «Проблеми реалізації транзитного потенціалу України у контексті розширення ЄС і формування СЕП» //Економіка України. – 2005. - № 3. – С. 5.

елементи економічної діяльності щодо здійснюваних транзитних перевезень (переміщень) товарів через територію країни.

Транзитний потенціал є змінним, і його потужність залежить від динаміки кількісних і якісних характеристик об'єктів і засобів транзиту, а також від створених умов і встановлених правил функціонування транзитної галузі. Тому доцільно виокремлювати наявний транзитний потенціал, перспективний (прогнозний) та реально затребуваний. Наявний (на певну дату) потенціал можна визначити через сукупну пропускну спроможність транспортної системи (залізничні, автомобільний, водний, повітряний), що розраховується за відповідними галузевими показниками потужності, а також проектною потужністю електро- і трубопровідної мереж на виході за межі країни у напрямі країн споживання товарів, що транзитом переміщуються територією України. Визначати транзитний потенціал через вартісні показники, на нашу думку, недоцільно, оскільки на його величину впливають чинники кон'юнктурного плану. Рівень використання (реалізації) наявного транзитного потенціалу за його складовими (по галузях) визначається відношенням фактичного завантаження до проектною спроможності за визначений термін експлуатації. Прогнозний транзитний потенціал визначається з використанням балансових розрахунків введення та виведення потужностей, їх реконструкції, вдосконалення технологій застосування тощо. Зрозуміло, що на рівень використання наявного транзитного потенціалу (величину реально затребуваного) впливає багато факторів. Транзитний потенціал країни – це певний вид товару, який пропонується замовнику для можливого використання. Реальний попит на транзитні послуги транспортної системи формується під впливом багатьох чинників, які доцільно розглядати як внутрішні і зовнішні.

Внутрішні чинники, у свою чергу, можна класифікувати як загальні і галузеві. До загальних належать: нормативно-правові; організаційні (в т.ч. у галузі експедиторської діяльності та логістики); економічні (фінансові, тарифна політика); технічні (відповідність вимогам міжнародних стандартів); технологічні (комбінованість перевезень, інтермодальність); інформаційні, включаючи моніторинг за просуванням транзитних вантажів, його доступність для замовників транзитних послуг. Галузеві внутрішні чинники включають:

на залізничному і автомобільному транспорті – довжину, щільність, пропускну спроможність шляхів сполучення та пунктів пропуску через державний кордон, стан рухомого складу й автотранспортних засобів;

на річковому транспорті – довжину експлуатаційних судноплавних шляхів, пропускну спроможність річкових портів, перевізну потужність річкового флоту, ефективність організації комбінованих перевезень (включаючи сполучення ріка-море);

на морському транспорті – потужність портів комплексів та їх спеціалізованих терміналів, перевізну спроможність морського флоту, можливості організації комбінованих та інтермодальних перевезень;

на авіаційному транспорті – потужність авіаційного флоту, технічний стан авіатранспорту та відповідність вимогам міжнародних стандартів, пропускну спроможність аеропортів, наявність та ефективність функціонування портів-хабів;

на трубопровідному транспорті – потужність магістральних трубопроводів на виході, забезпеченість резервуарним парком та підземними сховищами газу, дієвість системи підготовки та обліку ресурсів, що транспортуються, їх відповідність вимогам міжнародних стандартів;

в електропровідній мережі – протяжність та пропускну спроможність ЛЕП, відповідність експлуатаційних характеристик вимогам європейських стандартів.

Найбільше впливають на рівень реалізації транзитного потенціалу країни такі зовнішні чинники: кон'юнктура регіональних та світових ринків; рівень інтегрованості транспортного комплексу у регіональні, європейські та світові транспортні мережі; зовнішньоекономічна політика країн-експортерів та країн-імпортерів транзитних вантажів, що транспортуються територією країни. Йдеться насамперед про наявність достатньої кількості відповідних транзитних вантажів у країнах-постачальниках та необхідного попиту на них у країнах-імпортерах. По-друге, дотримання зовнішньоекономічними партнерами політики диверсифікації шляхів транзиту вантажів. По-третє, рівень конкурентоспроможності вітчизняної транспортної системи у наданні транзитних послуг.

Враховуючи тенденції розвитку світової економіки, що позначаються постійним розширенням господарських зв'язків та міжнародної економічної кооперації, інтеграційні процеси, які приводять до вільного переміщення товарів, послуг, капіталів і робочої сили, зростання транснаціональних потоків і міжнародного транзиту вантажів, та готуючись до вступу України до Світової організації торгівлі (СОТ) було розроблено та Законом України від 7 лютого 2002 р. № 3022-III затверджено Комплексну програму утвердження України як транзитної держави у 2002 – 2010 роках. Її прийняття зумовлено необхідністю проведення єдиної транзитної політики на загальнодержавному і регіональному рівнях, адже 18 областей держави, а також Автономна Республіка Крим і місто Севастополь є прикордонними.

Головними завданнями реалізації Програми є:

- поетапний перехід на принципи міжнародної транспортної та митної політики у галузі вантажу;
- приведення технічного стану основних транзитних ліній, терміналів, пунктів пропускання через державний кордон України до рівня, що забезпечує дотримання на цих об'єктах міжнародних техніко-експлуатаційних, комерційних та екологічних вимог;
- впровадження нових технологій організації перевезень та пропускання вантажів через державний кордон України, розвиток змішаних (комбінованих) перевезень, забезпечення чіткої координації діяльності всіх учасників транзиту;

- проведення виваженої тарифно-цінової політики, яка сприятиме підвищенню конкурентоспроможності транзитних послуг в Україні та залученню додаткових транзитних вантажних потоків;
- створення економічних механізмів стимулювання розвитку транзиту;
- розвиток міжнародного співробітництва у сфері транзитних перевезень.

У Програмі визначено прогнозні обсяги транзитних перевезень вантажів залізничним, автомобільним та трубопровідним транспортом на 2005 і 2010 роки. Ці обсяги становлять, відповідно, на 2005 р. – 41,1 млн. т, 3,5 та 178 млн. т (усього – 222,6 млн. т); на 2010 р. – 47 млн. т, 5 та 195 млн. т (усього 247 млн. т)⁵. Наведені у табл. 3.4.1 дані свідчать, що Програма загалом не виконується (відставання наприкінці 2005 року становило понад 20 млн. т, або 10 відсоткових пунктів), хоча на залізничному транспорті транзитні перевезення за фактом у 2005 р. становили 178,1% до прогнозу, тоді як на трубопровідному – всього 71,8%, на автомобільному – 17,1%. Такі розбіжності, на нашу думку, пояснюються тим, що в основу прогнозу за традицією було покладено фактичну динаміку транзитних перевезень вантажів за видами транспорту за період 1995-2000 рр. У 2000 р. залізничним транспортом було перевезено 39,8 млн. т транзитних вантажів, тобто всього 99,5% до рівня 1995 р. Натомість у транзиті трубопровідним транспортом спостерігалось певне позбавлення: у 2000 р. транзитом транспортовано на 7,4 млн. т вуглеводневої сировини та аміаку більше, ніж у 1995 р. Водночас на момент прийняття Закону, яким затверджено Програму з наведеними прогнозними показниками, РФ завершила будівництво нафтопроводу Родіонівська – Суходільна, який обминає територію України і позбавляє її істотних обсягів транзиту нафти. Якщо у 2002 р. перевезено 66,2 млн. т, то 2003 року – всього 48 млн. т (72,5%), або на 18,2 млн. т менше. Після певного зростання цих обсягів протягом 2003 – 2004 рр. у 2005 р. вони знов скоротилися і становили тільки 47 млн. т. З цього обсягу, за розрахунками, російської нафти було близько 42 млн. т, або 17% загального російського експорту. Протягом 2006 р., за даними Мінекономіки України, обсяги транспортування нафти підприємствами магістральних нафтопроводів скоротилися порівняно з 2005 р. ще на 16,7 млн. т і становили 44,9 млн. т, з них транзитної нафти – всього 33,2 млн. т.

Оскільки майже 90% транзиту нафти Україною формує Російська Федерація, можна стверджувати, що у найближчі роки ці обсяги істотно не зростатимуть, що унеможливить виконання Програми в частині нарощування обсягів транзиту нафти до 2010 р. до 195 млн. т. За даними російських експертів, загальний видобуток нафти у 2010 р. у РФ становитиме 492 - 514 млн. т, з яких на експорт планується спрямувати 262 - 273 млн. т (у 2005 р. ці показники становили 470,2 та 252,7 млн. т)¹³⁷. Якщо навіть питома вага України у транспортуванні російської експортної нафти зросте до 20%, що малоімовірно, то максимальний абсолютний обсяг у 2010 р. становитиме не більш ніж 52 – 55

¹³⁷ *Виноградова О.* Умерен ли оптимизм Грефа? // Нефтегазовая вертикаль. – 2007. - № 7. – С. 26-27.

млн. т, або в 3,5 - 3,8 разу менше затвердженого прогнозу. Виходячи з цих міркувань, доцільно внести корективи у аналізований документ з тим, щоб скоректувати як сам прогноз, так і організаційні заходи та фінансові джерела на його реалізацію.

Отже, завдання Програми з фінансування транспортної галузі в цілому та тих видів транспорту, що здійснюють транзитні перевезення, також не виконуються. Відповідно до затверджених показників фінансування Програми на 2002-2005 рр., загальні витрати на її виконання мали становити 20,4 млрд. грн., фактичні ж становили лише 17,4 млрд., або 85,3 відсотка. Таким чином, спостерігається відставання від програмних показників не тільки за обсягами транзиту вантажів, але й за фінансовими витратами, що, природно, гальмує необхідний розвиток транспортної системи та її інтеграції до європейської мережі. Скорочується частка інвестицій в основний капітал (капітальні вкладення) у транспортну галузь (табл. 2.4.2).

Таблиця 2.4.2

Динаміка капітальних вкладень в основний капітал транспорту*

Вид транспорту	Освоєно у фактичних цінах, млн. грн.					
	2001 р.	2002 р.	2003 р.	2004 р.	2005 р.	2006 р.
Наземний транспорт	3590,2	3121,4	4173,4	4685,5	5436,5	6666,3
залізничний транспорт	1609,0	1249,3	1704,2	1809,1	2599,8	3463,1
міський та автодорожний транспорт (інший наземний транспорт)	531,8	685,1	862,1	1299,1	1462,6	1918,0
транспортування трубопроводами	1449,4	1187,0	1607,4	1577,3	1374,1	1285,2
Водний транспорт	104,7	102,0	103,3	73,8	58,5	34,4
морський транспорт закордонного і каботажного плавання	94,4	71,9	96,4	27,6	22,5	16,9
річковий транспорт	10,3	30,1	6,9	46,2	36,0	17,5
Авіаційний транспорт	34,7	63,5	133,9	269,2	107,0	81,5

* Транспорт і зв'язок України. - 2006: Статистичний збірник. - 2007. - С. 18.

Якщо на початку аналізованого періоду на розвиток наземного транспорту із загальних капіталовкладень в економіку держави спрямовувалося 11 відсотків, то у 2006 р. – лише 5,3% (з них у діяльність залізничного транспорту, відповідно, 4,9 і 2,8%), у діяльність трубопровідного транспорту - 4,5 і 1%, водного транспорту – 0,3 і менш ніж 0,1 відсотка. Незмінною на рівні 0,1% залишилася частка авіаційного транспорту. При цьому слід зазначити, що як залізничний, так і трубопровідний транспорт знаходяться цілковито у державній власності.

Внаслідок низького інвестиційного потенціалу транспортно-дорожнього комплексу (ТДК) збільшується зношення технічних засобів, погіршується їх структура, не забезпечується належна безпека руху, зростає негативний вплив діяльності транспорту на довкілля та здоров'я людини. Все це за умов жорсткої

конкуренції призводить до витіснення українських перевізників з міжнародних ринків транспортних послуг, знижує якість обслуговування вітчизняних підприємств і населення, створює реальну загрозу економічній безпеці держави.

До системних проблем розвитку транспорту на сучасному етапі відносять¹³⁸:

- наростаюче старіння основних фондів, яке призводить до невідповідності технічного та технологічного рівня вітчизняного транспорту європейським вимогам;
- незадовільний транспортно-експлуатаційний стан існуючих автомобільних доріг та їх невідповідність високим темпам автомобілізації країни;
- недостатній рівень обслуговування населення транспортом загального користування;
- неприпустимо низький рівень інформатизації транспортного процесу та інформаційної взаємодії транспорту з іншими галузями економіки;
- зниження рівня конкурентоспроможності вітчизняного транспорту на світових ринках перевезень, що особливо загостриться в умовах вступу до СОТ;
- зменшення обсягів зовнішньоторговельних перевезень вантажів українськими судновласниками – частка українського флоту у міжнародних перевезеннях зменшилася з 55% у 1985 р. до 7,5 % у 2005 р.;
- відставання розвитку транспортних технологій – інтермодальних перевезень, рівня контейнеризації, логістичних принципів управління вантажопотоками;
- недостатнє використання експортного потенціалу транспортних послуг, насамперед – транзитного потенціалу України;
- зростання транспортної складової у вартості товарів та високий рівень транспортності ВВП – 7,4 ткм/ дол. ВВП, тоді як у розвинутих країнах – 1 ткм /дол. ВВП;
- незадовільний рівень безпеки перевезень, зростання загроз світового тероризму на транспорті;
- значне екологічне навантаження транспорту на оточуюче середовище, перш за все автомобільного транспорту у великих містах.

Як зазначається в Концепції розвитку транспортно-дорожнього комплексу України на середньостроковий період та до 2020 року,

¹³⁸ Концепція розвитку транспортно-дорожнього комплексу України на середньостроковий період та до 2020 рок - /<http://www.mintrans.kiev.ua>

пріоритетними напрямками державного регулювання в транспортній галузі мають стати сфери діяльності, де особливо відчутною є потреба у підвищенні конкурентоспроможності національного транспорту, зокрема щодо модернізації транспортної мережі і термінальних комплексів у складі МТК, впровадження інформаційних технологій, електронного документообігу, розвитку комбінованого транспорту, створення інституту операторів змішаних перевезень, формування та реалізації цільових програм оновлення рухомого складу на всіх видах транспорту.

Найскладнішими є процеси оновлення матеріально-технічної бази залізничного та водного транспорту, розбудови сучасних автомобільних магістралей, від-

родження місця України у світових транзитних перевезеннях морським та авіаційним транспортом. Тобто, вигідне природне розташування України має бути доповнено відповідною матеріально-технічною базою для транзитних перевезень: транспортними комунікаціями з облаштованою інфраструктурою (автомобільні дороги, водні артерії, залізниці, морські та річкові порти, аеродроми, трубопроводи, підземні сховища газу, лінії електропередач, транспортні засоби – автомобілі, судна, вагони, потяги тощо), які можна було б використовувати для здійснення транзитних перевезень чужого вантажу або здавати в оренду для здійснення перевезень іноземцями. Цю величезну матеріально-технічну базу слід задіювати, завантажувати, інакше її прийдеться утримувати за власний кошт. Транзитний потенціал має бути реалізований у конкурентній боротьбі відповідно до вимог споживачів послуг (постачальника вантажу, перевізника та споживача), а це досягається на основі постійного його вдосконалення, здешевлення послуг, вивіреною тарифною політикою, сучасною організацією перевезень, раціональним менеджментом.

Більшість з перелічених питань у найближчі роки планується вирішити в рамках виконання двох важливих галузевих документів: вже згаданої Концепції розвитку транспортно-дорожнього комплексу України на середньостроковий період та до 2020 року та Концепції Державної програми реформування залізничного транспорту (схвалено Розпорядженням КМУ від 27 грудня 2006 р. № 651-р). Окрім цього, окремі питання розвитку та реалізації транзитного потенціалу України в межах функціонування МТК передбачається вирішити в рамках [Програми розвитку національної мережі міжнародних транспортних коридорів в Україні на 2006—2010 роки](#)¹³⁹.

У Концепції розвитку транспортно-дорожнього комплексу України визначаються шляхи розв'язання проблем подальшого розвитку транспортної галузі, виходячи з нових завдань, що постали перед транспортом в умовах поживлення і відновлення реального сектору економіки, зростання попиту

¹³⁹ http://www.mtu.gov.ua/mintrans/control/publish/article.jsessionid=A_16631

на транспортні послуги, активізації процесів інтеграції ТДК України до європейської та світової транспортних систем. Зі вступом України до СОТ транспортування вантажів територією України може вийти на якісніший рівень. Тому передбачені документом завдання орієнтують на щорічне зростання попиту на транспортні послуги на 4 – 5%, збільшення обсягів перевезень вантажів у перспективі до 2020 року – у 1,5 – 2 рази, пасажирів – у 1,3 – 1,5 рази (порівняно з 2000 р.). Нині транспортна система України не в повній мірі готова до забезпечення перевезень у таких обсягах. Разом з тим державою вживаються певні заходи, що нарощуватимуть транзитний потенціал України з перевезень вантажів як у східному, південному, так і західному та північному напрямках.

Зокрема, розвитку транзитного потенціалу України у напрямі до РФ може сприяти реалізація проекту мостового з'єднання Кримського півострова з Краснодарським краєм. В останнє десятиріччя підготовлено і розглядалося кілька варіантів такого переходу – від поромного (посилена існуючого, що діє з початку 1960-х років) до підводного і надводного. У червні 2007 року у Верховній Раді Криму відбулася презентація російського проекту «Спецфундаментбуду» щодо розбудови мосту від порту «Крим» до порту «Кавказ» довжиною 4,5 км, висотою 50 м, яким здійснюватиметься двосторонній автомобільний рух (ширина кожної колії 7,5 м), тут буде смуга для залізничного транспорту, а трубопровідний транспорт передбачено прокласти дном водного басейну. Вартість проекту 480 млн. дол. США, а термін спорудження – два роки. На повну реалізацію проекту (в разі його затвердження) знадобиться чотири - п'ять років¹⁴⁰. За проектом, через нову транспортну інфраструктуру Євразійського напрямку, що посідає одне з провідних місць у світі за обсягами переміщення різноманітних вантажів, буде переміщуватися додатково до 30 млн. т нафтопродуктів (визначатиметься можливостями Керченського, Феодосійського та інших кримських портів. Не виключається також будівництво нового порту на Керченському півострові) та багато іншої продукції. Крім цього, планується, що транспортною артерією скористається до 10 млн. туристів і відпочиваючих на рік¹⁴¹. На нашу думку, останні прогнози справдяться лише у випадку реалізації іншого міжнародного проекту щодо розбудови транспортного кільця навколо Чорного моря (концепція схвалена країнами – членами ОЧЕС восени 2006 року) з відродженням певної частини існувавшего Шовкового шляху під назвою “Бичачий брід”.

Спорудження і введення в дію нового транспортного сполучення між Кримом та Краснодарським краєм змінять вантажопотоки на півдні України і РФ, особливо у підприємств з Криму і Херсонської обл., що експортують продукцію до Російської Федерації, адже транспортне плече коротше на 480 км за існуючий маршрут¹⁴².

¹⁴⁰ Кулик О. Найкоротший шлях // Урядовий кур'єр. - 2007. - 2 червня.

¹⁴¹ Кулик О. Буде транспортний перехід // Урядовий кур'єр. - 2007. - 19 квітня.

¹⁴² Презентація проекту мосту через Керченську протоку // Урядовий кур'єр. - 2007. - 14 червня.

Транзитний потенціал України може істотно збільшитися також у разі виконання міжнародного проекту з відкриття нового поромного маршруту Керч – Поті – Батумі, що обговорюють Україна і Грузія в рамках реалізації спільних транспортних проектів ГУАМ. Зазначений маршрут, як і попередній, може активізувати розвиток залізничних перевезень на півдні України, зміцнити її позиції у транзитних переміщеннях вантажів до морських портів Чорного моря.

У цьому контексті слід також додати, що збільшенню транзитних надходжень вантажів з Казахстану має сприяти втілення в життя намірів уряду цієї країни застосовувати 40% знижку до тарифів з перевезення сирової нафти і 30% - сірки з Казахстану у напрямку до українських морських портів та на прикордонні станції України з третіми державами, а також щодо вивчення ним можливості формування конкурентоспроможних тарифів з перевезення узбецької бавовни транзитом територією Казахстану й України¹⁴³.

Актуальним для західного напрямку транзитних перевезень є пришвидшення реалізації програми з прикордонного співробітництва під назвою «Пункти перетину кордонів», що виконується багатьма країнами (проект TACIS). В Україні за фінансової підтримки ЄС в обсязі 4 млн. євро на період до 2012 р. втілюватимуться дві підпрограми: «Інтеграція транспортних мереж та пунктів перетину кордонів» та «Бюро підтримки програми транскордонного співробітництва у Білорусі, Молдові й Україні». На пунктах спроектовують і створять відповідну інфраструктуру, що відповідатиме вимогам товарних і пасажирських потоків. На думку експертів, це дасть змогу узгодити функціонування транспортних мереж та пунктів перетину кордонів і активізує залучення інвестицій у транспортну галузь України¹⁴⁴.

Концепція Державної програми реформування залізничного транспорту має на меті створити сприятливіші умови для задоволення зростаючих потреб національної економіки і населення у перевезеннях, підвищити їх якість та зменшити транспортну складову в ціні продукції. Одним з пріоритетів техніко-технологічної модернізації залізничної галузі є формування ринку транспортних послуг та підвищення рівня конкурентоспроможності операторських і транспортно-експедиторських компаній, що здійснюють перевезення за транзитними напрямками та в рамках МТК. У документі вказується, що для забезпечення подальшого розвитку залізничного транспорту слід подолати ряд нагальних проблем, а саме:

- недосконалість нормативно-правових актів, що регулюють діяльність залізничного транспорту;

¹⁴³ *Казахстан* обещает скидку на поставки нефти // *Обзор*. - 2006. - 13 декабря.

¹⁴⁴ *Україна – ЄС: транскордонне співробітництво* // *Урядовий кур'єр*. - 2006. - 24 жовтня.

- невідповідність організаційної структури галузі умовам розвитку ринкових відносин у країні;
- перехресне субсидування збиткових пасажирських перевезень за рахунок вантажних;
- недостатню прозорість фінансової діяльності галузі;
- низький рівень конкуренції на ринку залізничних перевезень;
- відставання у розвитку мережі українських залізниць від залізниць країн ЄС та РФ, які проходять свої етапи реформування і далеко випереджають Україну¹⁴⁵.

Метою Програми розвитку національної мережі міжнародних транспортних коридорів в Україні на 2006 – 2010 роки є подальша розбудова національної мережі МТК, поліпшення її стану та збільшення пропускної спроможності, вдосконалення технології міжнародних перевезень за принципами логістичних товаропровідних систем, що сприятиме забезпеченню реалізації основних напрямів державної політики щодо приведення стану вітчизняної мережі у відповідність до норм і стандартів ЄС та інтеграції транспортної системи України до ефективного транспортного забезпечення зовнішньоекономічних зв'язків, залучення додаткових транзитних потоків країн Європи та Азії через територію України.

У конкурентній боротьбі за експорт транспортних послуг важливого значення набуває логістика. Логістика – це наука з управління й оптимізації матеріальних потоків, потоків послуг та пов'язаних з ними інформаційних і фінансових потоків у певній мікро-, мезо- або макроекономічній системі для досягнення встановлених цілей. Призначена для оптимізації маршрутів, спрямування вантажопотоків та термінів доставки їх до отримувача, логістика стає одним з ключових елементів підвищення конкурентоспроможності вітчизняної економіки та реалізації транзитного потенціалу країни. Реалізація цих можливостей вимагає активізації процесів інтеграції національної транспортної мережі у світову транспортну систему шляхом розвитку наявних та створення нових міжнародних транспортних коридорів. Найважливішим елементом якості транспортних послуг стає система організації перевезень на основі логістичних технологій та відповідної транспортно-логістичної інфраструктури, у тому числі транспортно-логістичних вузлів та терміналів. Це дасть можливість формувати конкурентоспроможні наскрізні пакети транспортних послуг та інтегрувати їх у міжнародні транспортно-логістичні ланцюжки, насамперед під час обслуговування власних експортних та імпорتنих вантажопотоків, та виборювати перемогу у конкурсі послуг щодо організації азіатсько-європейських вантажопотоків. У цьому контексті доцільно розробити програму формування та розвитку вітчизняної мережі мультимодальних логістичних центрів, які мають сприяти ефективнішому функціонуванню

¹⁴⁵ <http://www.kmu.gov.ua/control/uk/cardnpd?docid=60705298>

системи МТК на території країни та підвищенню якості транспортних послуг.

Логістика має сприяти розвитку та інтеграції морських портів, залізничних шляхів, суходільних і авіаційних терміналів, інших логістичних об'єктів. Вочевидь, логістичні послуги теж мають стати елементом конкуренції, якщо транспорт насправді функціонуватиме в ринкових умовах та розвитку державно-приватного підприємництва.

Зважаючи на виняткове значення логістики в організації залізничних міжнародних перевезень, учасники 45-го засідання Ради з залізничного транспорту СНД (Москва, лютий 2007 року) визнали, що доцільно створити спільні логістичні центри і перевізні компанії, це сприятиме інтеграції залізниць СНД до світової транспортної системи, збільшенню вантажоперевезень за МТК, перш за все за напрямками “Схід – Захід” та “Північ – Південь”. Створення спільних компаній сприятиме розвитку ринку транспортно-експедиційних послуг на просторі держав-учасниць. Сучасні мультимодальні логістичні центри з'являться на базі морських портів, що дасть можливість підвищити конкурентоспроможність залізничного транспорту та забезпечити залучення міжнародного транзиту.

Розглянемо більш детально роль **залізничного транспорту** України у загальних перевезеннях вантажу в динаміці (табл. 2.4.3).

Якщо не враховувати трубопровідний транспорт, де спостерігається неухильне скорочення перевезень, то залізничний найбільшою мірою наблизився до обсягів перевезень 1990 р., хоча загальні вантажні перевезення становлять ще значно менше половини того періоду. Як стверджується у вітчизняній пресі¹⁴⁶, наразі за обсягами вантажних перевезень залізниці України посідають 4-те місце на Євразійському континенті, поступаючись залізницям Китаю, РФ та Індії. За довжиною залізниця України посідає 11-те місце у світі та 4-те у Європі (після РФ, Німеччини та Франції).

Таблиця 2.4.3

Динаміка вантажних перевезень за видами транспорту, млн. т*

Показник	1990 р.	1995 р.	2000 р.	2005 р.	2006 р.	2006 р. у % до 1990 р.
Всі види транспорту	6286	2456	1529	1805	1873	29,8
Залізничний	974	360	357	448	479	49,2
частка, %	15,6	14,7	23,3	24,9	25,6	X
Морський	53	21	6,3	8	9	17,0
частка, %	0,8	0,9	1,4	0,4	0,3	X
Річковий	66	13	8,3	13	14	20,5
частка, %	1,0	0,5	0,5	0,7	0,7	X

¹⁴⁶ Корисні нововведення // Урядовий кур'єр. - 2006. - 28 липня.

Автомобільний**	4897	1816	939	1121	1167	23,8
частка, %	77,9	73,9	61,4	62,2	62,3	X
Авіаційний	0,2	0,0	0,0	0,1	0,1	50
частка, %	0	0	0	0	0	X
Трубопровідний	296	246	218	213	204	68,9
частка, %	4,7	10,0	14,3	11,8	10,9	X

* Складено та розраховано автором за даними: Транспорт і зв'язок України. 2006: Статистичний збірник. –2007. – С. 51.

** З урахуванням комерційних вантажних перевезень, виконаних фізичними особами-підприємцями.

Деякі порівняння рівня розвитку залізничного транспорту України та окремих країн ЄС наведено у табл. 2.4.4. Переваги цього виду транспорту для вантажних перевезень загальновідомі: розвинена мережа шляхів сполучення; універсальний характер транспортних засобів та можливість переміщення переважної більшості видів вантажу; велика потужність перевізного потенціалу, в тому числі у транзитних перевезеннях; можливість експлуатації транспортної системи за будь-якої погоди у всіх природно-кліматичних поясах та протягом року; значна середня відстань перевезень, що поступається лише морському, трубопровідному та авіаційному видам транспорту; пріоритетність використання під час перевезення масових вантажів (наприклад, у 2005 р. за сумарним перевезень масових видів вантажу залізницею, морським та річковим транспортом частка залізничного становила у переміщенні вугілля 99%, коксу – 98%, руди різної – 95%, металів – 94%, хлібних продуктів – 87%, хімічних та мінеральних добрив – понад 85%, будівельних матеріалів – близько 75 відсотків.

Таблиця 2.4.4

Зіставлення деяких параметрів розвитку залізничного транспорту України та окремих країн ЄС*

Показник	Україна	Німеччина	Франція	Польща
Експлуатаційна довжина колій, тис. км	22,3	41	32,5	22,1
Довжина залізниць на 1000 кв. км площі, км	36,6	114,3	58,3	67,0
Питома вага залізничного транспорту в загальному пасажиробігу, %	49,5	7,0	7,0	37,4

* Фукс А. Железнодорожный ренессанс?// Зеркало недели. - 2005. - № 20.

У виконанні експортних вантажоперевезень частка залізничного транспорту в 2006 р. становила понад 59%, імпортних – 36,3%, поступаючись тільки трубопровідному, транзитних – 33,7% (64,5% припадало на трубопровідний транспорт)). Тобто нині залізничний транспорт переважає у перевезеннях важливіших видів вантажу для більшості галузей економіки країни. У структурі загальних вантажоперевезень досить вагома частка транзиту (табл.2.4.5).

Наведені дані свідчать про стабільну структуру вантажних перевезень залізницею, разом з тим найвищими темпами зростають саме транзитні переміщення вантажів, що є свідченням посилення інтеграційних процесів, які спостерігаються на залізничному транспорті України.

Таблиця 2.4.5

Розподіл вантажних перевезень залізничним транспортом за видами сполучення за 2000 – 2006 рр.*

Рік	Перевезено всього, тис. т	Сполучення							
		У межах України		Ввіз (імпорт)		Вивіз (експорт)		Транзит	
		тис. т	%	тис. т	%	тис. т	%	тис. т	%
2000	357 266,9	218045,5	61,0	22322,3	6,3	77098,3	21,6	39800,8	11,1
2001	370104,3	227256,2	61,4	20621,4	5,6	83336,9	22,5	38889,8	10,5
2002	390752,5	231118,9	59,1	18759,0	4,8	94082,6	24,1	46792,0	12
2003	443601,3	253729,7	57,2	32104,1	7,2	103605,1	23,4	54162,4	12,2
2004	461377,3	275754,2	59,8	26164,4	5,7	105443,9	22,8	54014,8	11,7
2005	448771,7	267486,3	59,6	25193,9	5,6	104213,0	23,2	51878,5	11,6
2006	478711,5	288558,2	60,3	28092,4	5,9	105329,2	22	56731,7	11,8
2006 р. у % до 2000 р.	134	132,3	X	125,8	X	126,4	X	142,5	X

* Складено та розраховано автором за даними Мінтрансв'язку України.

Одночасно можна констатувати, що транзитні перевезення вантажів на залізничному транспорті є найдохіднішими (табл. 2.4.6).

Таблиця 2.4.6

Дохідність вантажних перевезень за видами сполучення за 2005-2006 рр. *

Показник	Всього вантажу	Утому числі за видами сполучення			
		у межах України	ввіз (імпорт)	вивіз (експорт)	транзит
2005 р.					
Тис. тонн	448771,7	267486,3	25193,9	104213,0	51878,5
%	100	59,6	5,6	23,2	11,6
Тис. грн.	13611389	5548066	1057536	4652810	2352977
%	100	40,7	7,8	34,2	17,3
Грн./т	30,33	20,74	41,98	44,65	45,36
2006 р.					
Тис. тонн	478711,5	288558,2	28092,4	105329,2	56731,7
%	100	60,3	5,9	22	11,8
Тис. грн.	15760704	6840087	1316632	4916743	2687242
%	100	43,4	8,4	31,1	17,1
Грн./т	32,92	23,70	46,87	46,68	47,37

* Складено та розраховано автором за даними Мінтрансв'язку України.

Залізничний транспорт є одним із базових системоутворювальних елементів життєво важливих сфер держави, зокрема:

економічної, забезпечуючи цілісність виробничо-господарського комплексу країни, міжрегіональні та міжгалузеві економічні зв'язки; бюджетної, спрямовуючи до бюджету щорічно понад 6 млрд. грн. (дані «Укрзалізниці»); соціальної, задовольняючи потреби населення у перевезеннях; територіальної як містоутворююча у багатьох містах і населених пунктах; зовнішньоекономічної як важливе джерело експорту транспортних послуг.

До цих переваг слід додати порівняно низьку собівартість перевезень та їх екологічну привабливість. Серед наземних видів транспорту конкуренцію йому складає автомобільний транспорт завдяки своїй маневреності (середня відстань перевезення однієї тонни вантажів у 2006 р. становила всього 35 км, на залізничному – 503 км), спроможності доставляти вантаж «від дверей до дверей» та вищій швидкості їх перевезення. Ці особливості автомобільного транспорту використовуються для переважної організації перевезень вартісних вантажів та тих, що легко псуються. Разом з тим у національних інтересах збільшувати обсяги перевезень вантажів, включаючи транзитні, і пасажирів вітчизняними видами транспорту, тому доцільно не загострювати конкуренцію між видами транспорту, а шукати шляху їх взаємодії, особливо при переміщенні вантажів на значну відстань.

Найбільш виправданими на сьогодні є комбіновані, або змішані перевезення із залученням автомобільного та залізничного транспорту, в тому числі контрейлерні перевезення, тобто перевезення автомобілів, автопоїздів, тягачів, причепів та напівпричепів спеціальними залізничними платформами. Очевидні переваги такого виду транспортування вантажів, зокрема контейнеризованих: зменшується навантаження на автомобільні траси та полегшується робота водіїв автомобілів, поліпшується екологічна ситуація вздовж транспортних артерій, зменшується ризик впливу кримінальних структур та забезпечується збереження вантажу, транспорт позбавляється «пробок» на шляхах сполучення та пунктах митного контролю, що сприяє пришвидшенню доставки його за призначенням, збільшуються шанси щодо додаткового залучення транзитних вантажів до транспортної системи України¹⁴⁷.

У цьому контексті дуже важливим є напрацювання необхідної договірно-правової бази для міжнародного співробітництва у розвитку міжнародних комбінованих вантажних перевезень. Останнім часом спостерігаються певні позитивні зміни цього процесу. Зокрема, значущим є Закон України від 19 квітня 2007 р. № 959-У «Про внесення змін до статті 6 Закону України «Про транзит вантажів», яким запроваджується заміна або доповнення процедури використання накладної ЦІМ (СІМ) накладною ЦІМ/УМВС (СІМ/СМГС, ЦІМ/СМГС). У разі транзиту вантажів

¹⁴⁷ Еремеевна Т. Будущее железнодорожного транспорта — за контейнерными перевозками //Телеграф. - 2007. - № 29.

залізничним транспортом на інших дільницях до митних органів подається накладна УМВС(СМГС) або накладна ЦІМ/УМВС (СІМ/SMGS, ЦІМ/СМГС), що містить відомості, необхідні для здійснення митного контролю¹⁴⁸. Ще з липня 2006 р. на ст. Мостиська було експериментально запроваджено використання уніфікованої накладної ЦІМ/СМГС за маршрутом МТК № 3 (Берлін – Вроцлав – Львів – Київ) та № 5 (Трієст - Любляна - Будапешт/Братислава - Львів) (СІМ – правова система, що діє у Західній Європі/SMGS – угода про міжнародні залізничні вантажні перетинання). З наданням чинності зазначеному закону перевізники з різних країн зможуть передавати електронну накладну одразу на кордон для попереднього узгодження перевізного документа. Така практика значно скоротить час доставки вантажів. За оцінкою деяких експертів, це сприятиме збільшенню рівня реалізації транзитного потенціалу України на 30% та має принести до держбюджету додатково понад 1 млрд. грн.

Спрощення процедури перетинання вантажем українського кордону може призвести до певної переорієнтації вантажів із залізниць Білорусі та РФ на користь України. Дослідження засвідчують, що вже багато перевізників з Китаю, Північної Кореї, В'єтнаму та Монголії зацікавлені перевозити свої вантажі українською залізницею з використанням нових можливостей перетинання кордону¹⁴⁹. Особливо цінними є нововведення під час здійснення комбінованих перевезень, насамперед при транспортуванні контейнеризованих вантажів.

Нині обсяги вантажів, що переміщуються у контейнерах, постійно зростають. Особливо помітне зростання зазначених перевезень із країн Далекого Сходу до Європи (вони вже становлять близько 8 млн. од/рік), у тому числі зі зростаючим залученням українського транзитного потенціалу (якщо 2002 р. до України надійшло 50,5 тис. контейнерів, то 2005 р. – вже майже 80 тис.). У подальшому ця тенденція збережеться, а темпи зростання контейнерних перевезень становитимуть до 10% на рік. Саме тому транспортна система України має пристосуватися до нових реалій, що спостерігаються у розвитку транзитних перевезень, збільшити свою участь у відновленні Шовкового шляху для контейнерних перевезень з Далекого Сходу із залученням Транссибу далі територією України, Угорщини, інших країн Європи. На даний час частка РФ й України у контейнерних світових перевезеннях становить всього 3%¹⁵⁰.

На жаль, стан матеріально-технічної бази залізничного транспорту України, за твердженнями фахівців галузі, не відповідає вимогам сьогодення, і це гальмуватиме процес інтеграції залізниці України в європейську транспортну мережу. В офіційних (цитованих вище) документах щодо стану та проблем розвитку галузі зазначається, що:

¹⁴⁸ Закон України від 19 квітня 2007 р. № 959-У “Про внесення змін до статі 6 Закону України “Про транзит вантажів”. -/gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc34?id=&pf3511

¹⁴⁹ Исакова Д. Транзитного груза станет больше //Инвестгазета. - 2006. - 1 септя.

¹⁵⁰ Фукс А. Железнодорожный ренесанс?// Зеркало недели. - 2005. - № 20.

1. Загальна спрацьованість основних виробничих фондів (ОВФ) становить 56%, у т.ч. рухомого складу – 68% (за деякими іншими даними, до 80% і навіть 85%). Однак, на наш погляд, не можна однозначно ставитися до цих тверджень. Зокрема, наведені параметри рівня зношеності фондів істотно перевищують порогові значення індикаторів, які визначені окремими дослідниками на рівні 50 – 55%¹⁵¹. Адже відомо, що рівень зношеності ОВФ за встановленою методикою визначається як відношення нарахованої суми амортизації до первісної вартості об'єкта. Якщонині, за твердженням «Укрзалізниці», вартість залазничі становить всього 700 млн. дол. США, що у 3 рази менше ринкової, то за її переоцінки рівень зношеності ОВФ скоротиться. Але є й інші дослідження, в яких наводяться характеристики технічного стану рухомого складу залізничного транспорту України: до 2010 р. свій термін служби відпрацюють понад 80% маневрових тепловозів, майже 60% пасажирських вагонів (їх вік – 25 років), майже 80% магістральних електровозів (їх середній вік майже 30 років), понад 80% магістральних тепловозів (понад 20 років). Детальну характеристику рухомого складу залізничного транспорту України станом на кінець 2006 р. наведено у табл. 2.4.7. Такий стан призводить до підвищення ризику аварій, збільшення енергоємності та витрат на експлуатацію, зростання вартості транспортних послуг та тарифів, зниження конкурентоспроможності транспорту, фізичної нестачі рухомого складу для виконання перевезень¹⁵².

Таблиця 2.4.7

Розподіл рухомого складу залізничного транспорту за роками випуску, %

Види рухомого складу	За роками випуску*				
	До 8 років	9-15 років	16-25 років	26-40 років	Більше 40 років
Тепловози	0,0	1,4	61,4	36,3	0,9
Електровози	2,3	1,8	18,8	43,0	34,1
Паровози	-	-	-	-	100
Вантажні вагони, з них	2,2	15,0	59,0	23,0	0,8
Криті	-	3,0	45,1	51,9	0,0
платформи	-	27,8	34,4	37,8	0,0
На піввагони	2,6	17,9	67,4	11,6	0,5
Цистерни	6,5	8,8	30,4	53,5	0,8
рефрижератори	-	28,2	65,3	5,3	1,2
Пасажирські вагони	3,2	5,5	46,4	12,2 ¹	32,7 ²

Всього = 100%.

* Транспорт і зв'язок України - 2006: Статистичний збірник. –2007. – С. 139.

¹ 26 – 28 років

² понад 28 років

¹⁵¹ Новікова А.М. Україна в системі міжнародних транспортних коридорів. – К.: ННІМБ, 2003. - С. 370.

²⁵ Фукс А. Железнодорожный ренесанс?// Зеркало недели. - 2005. - № 20.

Якщо не вжити невідкладних заходів з оновлення матеріально-технічної бази, зокрема рухомого складу залізничного транспорту, то Україна може втратити шанс з реалізації намірів щодо інтеграції до ТЕН. За прогнозами Асоціації європейських компаній – операторів вантажних перевезень (ERFA), залізничний транспорт має перспективи для розвитку: до 2015 р. на європейському ринку вантажних перевезень його частка зросте до 35%. З метою створення умов для нормального функціонування залізничного транспорту України, виконання ним внутрішніх та експортно-імпортних і транзитних перевезень на 2007 р. заплановано придбати 8,72 тис. нових вантажних вагонів конструкції ДВРЗ, які вірізняються підвищеною вантажопідйомністю (більше на 6 т) та зростаючим навантаженням на вісь – до 25 т замість 23 т. У наступні 4 роки придбають 40 тис. вагонів, що дасть можливість оновити 20% рухомого складу¹⁵³.

Поступово поширюється практика залучення до вантажних перевезень певних видів товарів приватних перевізників зі своїми вагонами. Наприклад, на Донецькій залізниці до 30% перевезень здійснюється приватною компанією «Лемтранс», якій свого часу було передано 10 тис. державних вагонів та встановлено певні преференції з вантажних перевезень¹⁵⁴. У структурі «Нафтогаз України» функціонує «Укрспецтрансгаз», що має близько 2 тис. власних вагонів-цистерн для перевезень зрідженого газу. Якщо дійсно є проблема з вагонами у державній власності, то слід заохочувати приватника щодо придбання ним вагонів, а його витрати поступово повертати через преференції з відповідним процентом при встановленні тарифів на вантажні перевезення цими вагонами.

2. Довжина колій, ремонт яких не проведено своєчасно, досягла 30% загальної довжини. На наше переконання, такі факти не можуть слугувати для обґрунтування необхідності розроблення та реалізації Державної програми з реформування залізничної галузі, а мають використовуватися для вжиття організаційних заходів, адже подібне становище категорично неприпустимо, оскільки несвоєчасний ремонт колій не тільки обмежує швидкість руху потягів, а безпосередньо створює реальну загрозу безпеці руху та виникнення техногенних катастроф. Керівники Уряду України стверджують, що тільки на 2007 р. заплановано відновити 1375 км залізничних колій, з яких на початок серпня було відремонтовано 900 км.

3. Збитки від пасажирських перевезень становили лише у 2005 р. 2 млрд. грн. (за повідомленнями «Укрзалізниці», у 2006 р. вони дорівнювали 2,5 млрд. грн.). Це «значно обмежує можливість техніко-технологічної модернізації залізничного транспорту». Разом з тим, чистий прибуток

¹⁵³ *Україна модернізує ж/д вагони //*Обзор. - 2007. - 12. березня.

¹⁵⁴ *Пізніше ці урядові рішення скасовано: Див. Т.Жирош. Партнеры государства //* Инвестгазета. - 2006. - № 15.

«Укрзалізниця» у 2006 р. становив 704 млн. грн.¹⁵⁵ Отже, за рахунок надмірних тарифів з вантажних перевезень не тільки перебиваються «збиткові пасажирські», а й створюється значний прибуток для галузі. З огляду на те, що ці надлишки сплачують галузі економіки, вони де-факто необгрунтовано підвищують собівартість своєї продукції за рахунок транспортної складової, що зменшує їх конкурентоспроможність на внутрішньому та міжнародному ринках. Разом з тим не виключається можливість встановлення необгрунтованих тарифів як для внутрішніх, так і для імпортно-експортних перевезень, що виконуються не тільки державними компаніями. За даними окремих експертів¹⁵⁶, тарифи на експортні перевезення часом на 40% нижчі від тих, що застосовують до внутрішніх транспортувань. Все це потребує невідкладних заходів з удосконалення тарифної політики на залізничному транспорті. Їх головною метою має бути забезпечення балансу економічних інтересів держави, споживачів послуг та транспортних підприємств, що їх надають. Має забезпечуватися стабільність та прогнозованість тарифної політики, гнучкість тарифів, які б дали можливість відстоювати національні інтереси, реагувати на співвідношення попиту-пропозиції на транспортні послуги, враховували б зміни зовнішніх умов і потреб ринку. При цьому слід запобігти (особливо щодо впровадження нових тарифів на вантажні перевезення) прояву протекціонізму окремих галузей економіки, а також щодо тих чи інших видів вантажів у експортних та імпорتنних перевезеннях.

Актуальність питання підвищується через відсутність у державі органу регулювання тарифів на залізничному транспорті, який унеможливив би використання «Укрзалізницею» свого монопольного становища у формуванні тарифів на вантажні перевезення. Тобто, тут слід здійснити послідовний перехід до розподілу монопольного і конкурентного (потенціально-конкурентного) секторів, залишивши у сфері державного впливу регулювання тарифів і цін на послуги, що надаються безпосередньо щодо транспортування вантажів і перевезення пасажирів, а в конкурентному середовищі дозволити поступову лібералізацію цін на послуги, але під контролем держави. Варто забезпечити диференціацію тарифів відповідно до якості перевізного процесу та інших послуг, що надаються транспортною галуззю. Водночас вони повинні мати орієнтуватися на зниження та зменшення транспортної складової у собівартості товарів, що перевозять.

За логікою подій аналізовані концепції мають бути основою для вироблення, затвердження і наступної реалізації відповідних державних програм з розвитку транспортно-дорожнього комплексу України загалом і залізничного транспорту зокрема. Дуже важливо, щоб у цих майбутніх документах знайшли відображення також наступні питання:

¹⁵⁵ *Залізниця – справа прибуткова* //Голос України. - 2007. - 24 січня.

¹⁵⁶ *Миколаєв С.* Тарифи зростуть на вимоги СОТ // Голос України. - 2006. - 23 грудня.

рівень задоволення заявок користувачів – відправників на відвантаження вантажів транспортними засобами;

обов'язкове доставляння вантажів у нормативно встановлений (гарантований) термін;

швидкість просування вантажу;

механізм державно-приватного партнерства, що враховує виклики глобалізації та закономірності постіндустріального розвитку економіки, його нормативно-законодавче забезпечення;

ефективність управління власністю у транспортній галузі з боку держави;

механізм формування та підтримки конкурентних переваг транспортного комплексу держави на внутрішньому та міжнародному ринках транспортних послуг;

заходи з підвищення ефективності механізмів національного регулювання сегментів ринку міжнародних перевезень, на яких діє двостороння дозвільна система, та захисту національних інтересів у міжнародних організаціях, що здійснюють допуск на міжнародні ринки транспортних послуг;

організація системи комплексного транспортного обслуговування із застосуванням сучасних засобів інформатизації та створюваної національної системи керування перевезеннями;

впровадження і використання сучасних навігаційних технологій, у т.ч. супутникових засобів радіонавігації та ідентифікації місцязнаходження транспортних засобів з використанням європейської глобальної навігаційної системи Галілео;

розробка та здійснення заходів щодо забезпечення техніко-технологічної сумісності рухомого складу та транспортної мережі України загалом з європейською транспортною системою;

заходи з наближення до транспортного законодавства ЄС ([Acquis communautaire](#));

вплив реалізації міжнародних угод України у транспортній галузі на інтеграційні процеси та входження в єдиний транспортний простір;

завдання щодо розроблення та реалізації відповідно до вимог ринкової економіки механізмів прямої, адресної компенсації пільг окремим категоріям споживачів транспортних послуг по видам транспорту;

очікуване скорочення питомої ваги транспортної складової у собівартості найбільш вагомих видів продукції, що перевозять тощо. Не виключено, що деякі з наведених параметрів з метою встановлення контролю над транспортною галуззю в умовах активізації ринкових перетворень слід було б відображати у звітності промислових підприємств-позичальників транспортних послуг.

Як зазначалося, Україна має значні потенційні можливості нарощувати транзитний потенціал на **водному транспорті**. Наявність відомих морських портів на Чорному та Азовському морях, водного шляху на Дніпрі та по Дунаю і річках Європи, що з'єднані з ним, дає можливість Україні (за

сучасних логістичних систем тільки в рамках річкового транспорту) підтримувати торговельні відносини з 12 країнами ЄС та багатьма іншими державами континенту. Якісний розвиток водного транспорту дає можливість не тільки задовольняти потреби вітчизняних власників вантажу у його перевезенні водними шляхами, а й виконувати замовлення іноземних вантажовласників щодо транспортування товарів. Велике значення має водний транспорт у пасажирських перевезеннях. Роль водного транспорту може значно зрости зі вступом України до Світової організації торгівлі (СОТ).

Відомо, що з отриманням суверенітету Україна успадкувала 30% суднобудівних підприємств, 27% вантажного флоту та 50% пасажирських суден радянського морського комплексу.

У 1990 р. відправлення (перевезення) вантажів морським транспортом України становило 53 млн., а річковим – 66 млн. т (усіма видами транспорту було перевезено 6286 млн. т вантажів¹⁵⁷). Середньооблікова кількість працівників на підприємствах водного транспорту України в 1990 р. становила 86 тис. осіб, з них на морському транспорті – 72 і річковому 14 тис. Експлуатаційна довжина річкових судноплавних шляхів загального користування на той час становила 4 тис. км, вантажооборот річкового флоту – 11,9 млрд., а морського транспорту – 265,6 млрд. т/км. Але у наступні роки отриманий значний потенціал виявився практично втраченим, а з ним – і вантажна база, навіть вітчизняна. У 2000 р., наприклад, 93% вантажів в українських портах відвантажувалися на іноземні судна і лише 7% - на українські. Таким чином експортно-імпорتنі операції з вантажем опинилися залежними від світового фрахтового ринку, що значно погіршує стан економічної безпеки країни, призводить до необхідності зростаючого імпорту транспортних послуг, витрат великих коштів на операції, які могла б Україна виконувати сама. За розрахунками Мінтрансу України, постійні доходи судноплавних компаній склали б щорічно близько 600 млн. дол. США, якби 50% зовнішньоторговельних вантажів перевозилось вітчизняним флотом.

Проведена лібералізація зовнішньої торгівлі не супроводжувалася загальноприйнятими у світовій практиці заходами державного протекціонізму щодо вітчизняних перевізників та заходами стимулювання експорту товарів разом з експортом транспортних послуг. Не був сформований відповідний податковий, митний та інвестиційний режим для вітчизняних підприємств морського транспорту, який забезпечував би недискримінаційні порівняно з іноземними компаніями (судноплавними, експедиторськими, стивідорними) можливостями із залучення вантажопотоків та оновленню основних фондів. Обсяги транспортування вантажів водним транспортом скоротилися до 2000 р. у морських перевезеннях у 8,4 разу (до 6,3 млн. т), у річкових - у 8 разів (до 8,3 млн. т).

¹⁵⁷ Статистичний щорічник України за 1994 рік. Міністерство статистики України. – К.: Техніка, 1995. – С. 297.

За аналізовані десять років вантажооборот водного транспорту зменшився з 277,5 млрд. т/км до 14,5 млрд. т/км, або в 19,1 разу, а його частка у загальному вантажообігу скоротилася з 26,7 до 3,7%. Приблизно такі само трансформації спостерігалися у пасажирських перевезеннях суднами водного транспорту: вони скоротилися з 45 млн. пасажирів у 1990 р. до 6 млн. – у 2000 році.

За часів СРСР значні зовнішньоторговельні контракти укладалися з урахуванням необхідності завантаження свого флоту на умовах 50:50 або 40:40:20. Реально ж експорт закуповувався на умовах CIF (*Cost, insurance, freight* – ціна, страхування, вантаж) – базові умови поставок та перевезень, згідно яких вартість перевезень оплачує покупець; імпорт – на умовах FOB (*Freight on board* – вантаж на борту) – базові умови поставки та перевезень, якими перевезення оплачує покупець, що гарантувало майже 100% зовнішньоторговельних перевезень радянським флотом. У пострадянській Україні це було втрачено. Через це, а також з огляду на практику укладання експортних контрактів на умовах FOB, що укоренилася в Україні, зберігається і посилюється тенденція витіснення національних судовласників з ринку міжнародних перевезень, а також їх “втечі” від національного прапора.

Під прапором України сьогодні курсують 3674 судна, в АСК «Укррічфлот» - майже 200 суден, загальний тоннаж яких становить близько півмільйона тонн¹⁵⁸. У державній судовій компанії «Чорноморське морське пароплавання» (ЧМП) налічується тільки 3 судна (було 350) і працює 350 осіб¹⁵⁹. Після 1990 р. склад морського вантажного транспортного флоту скоротився майже у 10 разів, вибуття тоннажу становить понад 90%. У 2006 р. середньооблікова кількість працівників (штатних) на морському транспорті налічувала лише 12,5 тис. осіб, на річковому – 3,6 тис. Переробка транзитних вантажів у річкових портах України в 2006 р. практично повністю (95,5%) здійснювалася іноземним флотом. За роки незалежності значно погіршився стан матеріально-технічної бази водного транспорту держави. Нині середній термін експлуатації транспортного флоту України – понад 23 роки, а в УДП – близько 30 років, рівень спрацювання рухомого складу вітчизняних компаній наближається до 70%. При цьому до 80% суден експлуатують понад нормативний термін, що робить їх неконкурентоспроможними на світовому фрахтовому ринку та ускладнює заходження суден до зарубіжних портів¹⁶⁰. На сьогоднішній день флот річкових портів налічує 87 пасажирських і самохідних вантажних суден переважно озерного і частково змішаного "ріка – море" плавання та

¹⁵⁸ Головата Л. Щоб ніколи не тонули кораблі // Голос України. - 2007. - 7 червня.

¹⁵⁹ Головата Л. Щоб ніколи не тонули кораблі // Голос України. - 2007. - 7 червня.

¹⁶⁰ Соціально-економічний розвиток України (2004–2015 роки) Шляхом Європейської інтеграції /Авт. кол.: А. С. Гальчинський, В. М. Геєць та ін. – К.: ІВЦ Держкомстату. – 2004. – С. 201.

138 несамохідних вантажних суден. Спеціалісти Мінтрансв'язку України вважають, що у зв'язку з фізичним та моральним старінням дніпровського каботажного та дунайського флоту у найближчі 3–5 років підлягатиме списанню додатково 31 судно загальною вантажопідйомністю 56,2 тис. т, а до 2009 р. – ще 21 судно вантажопідйомністю 60 тис. тонн. Розподіл морських та річкових суден України за терміном експлуатації наведено у табл. 2.4.8.

Таблиця 2.4.8

Розподіл суден морського і річкового флоту України за роками випуску станом на кінець 2005 р. %*

Показник	Морські судна				Річкові судна			
	До 5 років	Від 5 до 10 років	Від 10 до 20 років	Більше 20 років	До 5 років	Від 5 до 10 років	Від 10 до 20 років	Більше 20 років
Транспорт, придатний до експлуатації	2,5	1,6	30,3	65,6	1,4	1,9	31,5	65,2
Транспортні судна	1,6 ¹	1,2 ¹	29,6 ¹	67,5 ¹	1,7	2,7	37,1	58,5
вантажні наливні	1,6	1,2	29,6	67,6	-	3,7	13,0	83,3
вантажні сухо-вантажні	-	-	40,5	59,5	2,1	3,1	38,2	56,6
вантажопаса-жирські	2,6	2,0	30,6	64,8	-	-	41,5	58,5
Рибальські судна	-	-	21,7	78,3	-	-	50,0	50,0
Судна спеціального призначення	-	3,1	31,3	65,6	5,6	-	13,9	80,5
Технічні судна	-	1,7	28,6	69,7	-	0,8	25,0	74,2
Службово-допоміжні судна	4,8	1,0	26,1	68,1	0,9	1,0	24,9	73,2
Транспорт, не придатний до експлуатації	-	0,9	14,7	84,4	-	-	11,5	88,5

*Всього = 100%. Складено за даними: Транспорт і зв'язок України - 2006: Статистичний збірник. –2007. – С. 141.

¹ 2005 р.

Як свідчить аналіз, головні причини, що зумовили такий стан водного транспорту України, полягають у загальноекономічній кризі, якої зазнала держава після розпаду СРСР, у втраті керованості галуззю, зміні зовнішньополітичної ситуації (югославські події) та нерозвиненості ринкових засад функціонування водного транспорту і портів. Разом з тим у разі впровадження ефективної державної протекціоністської політики щодо морегосподарського комплексу України, відродження вітчизняного суднобудування та вдосконалення системи управління галуззю, країна має всі можливості для відродження як великої морської держави. З цією метою доцільно вживати заходи державного протекціонізму як щодо флоту, так і суднобудування. На часі розробка й прийняття Концепції розвитку суднобудування та судноплавства в Україні, основними цілями якої могли б бути: підтримання морського, річкового флоту та прибережно-портової інфраструктури на рівні, що забезпечує економічну незалежність і національну безпеку держави, скорочення транспортних видатків, збільшення зовнішньоторговельних і транзитних перевезень територією України. Насамперед має бути сформовано нормативно-правову базу щодо регулювання морської діяльності і судноплавства, що відповідає б нормам міжнародного права та інтересам України (йдеться про розробку і прийняття до реалізації державних цільових програм розвитку морського і річкового транспорту, безпеки судноплавства); забезпечено повернення українських суден під національний прапор, у т.ч. за рахунок застосування до них протекціоністських заходів; створено умови для якнайшвидшого оновлення транспортного флоту національних судноплавних компаній; гарантовано завантаження вітчизняного флоту при експорті продукції тощо.

Щодо нормативної бази, то на національному законодавчому рівні досі не вирішено низку питань, що може істотно загальмувати інтеграцію України до мережі міжнародних перевезень у галузі морського транспорту. Зокрема, щодо вимог одержання суднами і судноплавними компаніями ідентифікаційного номера ІМО, визначення поняття «Морський порт», процедури технічного нагляду, видачі судових документів. Не врегульовано питання управління і державного нагляду в порту, правовідносин між органами управління, контролю та нагляду за суб'єктами господарювання в галузі портової діяльності, комерційної діяльності суб'єктів торговельного мореплавства¹⁶¹ Доцільна розробка та прийняття таких законів України, як «Про внутрішній водний транспорт», «Про міжнародний реєстр суден», «Про морські порти» тощо.

Недосконалість нормативно-правової бази щодо водного транспорту перешкоджає залученню нових додаткових позабюджетних коштів та коштів приватних інвесторів для зміцнення матеріально-технічної бази водної галузі транспорту, впровадженню прогресивних транспортно-логістичних техноло-

¹⁶¹ Кучерява О. Нам необхідні міжнародні стандарти судноплавства //Голос України. - 2007. - 25 липня.

гій організації вантажних перевезень. Адже в Україні існує та має тенденцію до поширення розгалужена транспортна система, в структурі якої функціонує 19 морських торговельних та 4 рибних і 12 річкових портів, 150 судноплавних компаній. Державним судовим реєстром України зареєстровано понад 3,4 тис. суден різних форм власності. Є також 9 суднобудівних та 66 судноремонтних заводів, 18 машинобудівних підприємств, 30 науково-дослідних та проектно-конструкторських організацій. Найпотужнішими українськими судноплавними компаніями, які мають статус українського національного перевізника, є АСК "Укррічфлот", ВАТ "Українське Дунайське пароплавство" та СК "Укрферрі". Разом їм належить 819 суден. АСК „Укррічфлот” – національний перевізник, який, за даними керівництва компанії, здійснює 45% усіх річкових та морських перевезень водним транспортом держави між портами 40 країн світу, із загальної кількості суден (близько 200) 65 використовують для морських перевезень, 100 – для перевезень Дунаєм, 35 – Дніпром.

Слід зазначити, що основні показники з перевезення вантажів (табл. 2.4.3) і пасажирів (табл. 2.4.9), а також з виконання експортних послуг морським транспортом (табл. 2.4.10), починаючи з 2001 р. поступово поліпшуються. На річковому транспорті ці процеси спостерігаються після 2002 року.

Таблиця

2.4.9

Динаміка відправлення (перевезення) пасажирів, млн. чол. *

Вид транспорту	1990 р.	1995 р.	1999 р.	2000 р.	2001 р.	2002 р.	2003 р.	2004 р.	2005 р.	2006 р.
Всі види транспорту	14977	6816	7911	7780	7657	7711	7711	7997	8200	8242
Морський	26	8	3	4	5	5	7	10	11	11
Частка, %	0,17	0,12	0,04	0,05	0,07	0,06	0,09	0,13	0,13	0,13
Річковий	19	4	2	2	2	2	2	2	2	2
Частка, %	0,13	0,06	0,03	0,03	0,03	0,03	0,03	0,03	0,02	0,02

* Складено та розраховано за даними: Транспорт і зв'язок України-2006. Статистичний збірник. –2007. - С. 111.

Наведені у табл. 2.4.10 дані свідчать, що у 2006 р. експорт транспортних послуг суб'єктами морського транспорту України у 8,3 разу перевищив імпорт аналогічних послуг, хоча в абсолютному виразі залишається низьким. При цьому темпи зростання імпортних послуг значно перевищують приріст експортних.

У згаданій вище Програмі розвитку національної мережі міжнародних транспортних коридорів в Україні на 2006 – 2010 роки зазначено, що для виконання завдань у частині розвитку морського транспорту необхідно забезпечити розбудову морських торговельних портів, будівництво та реконструкцію глибоководних причалів у річкових портах, реконструкцію судноплавних шлюзів та хвилезахисних споруд на р. Дніпро, створення

транспортно-складських логістичних центрів¹⁶², умови для безпечної експлуатації усієї транспортної інфраструктури у морській, і особливо у річковій галузі. Як вважають експерти Мінтрансзв'язку України, термін експлуатації окремих елементів єдиного комплексу гідроспоруд дніпровських водосховищ становить 70 років; контрольні параметри технологічного обладнання судноплавних шлюзів, що використовують для утримання водонапору на ГЕС, переважно вже досягли або навіть перевищили критичні значення і потребують термінової заміни чи докорінної реконструкції. Найзагрозливішою ситуацією є ситуація на Канівському, Кременчуцькому та Дніпродзержинському гідровузлах, де можливе аварійне відключення агрегатів та виведення шлюзів з експлуатації. Самк тому найактуальнішою стає проблема модернізації судноплавних шлюзів на Дніпрі.

Таблиця 2.4.10

Динаміка експорту-імпорту транспортних послуг за 2001 – 2006 рр.,
*млн. дол. США**

Показник	2001 р.	2002 р.	2003 р.	2004 р.	2005 р.	2006 р.	2006 р. у % до 2001 р.
Експорт							
Транспортні послуги	2960,12	3385,6	3513,98	4041,79	4480,3	5354,8	180,9
Морський транспорт	423,13	480,4	486,41	653,16	779,8	806,1	190,5
пасажирський	1,19	1,65	1,44	3,34	4,9	3,5	294,1
вантажний	43,18	60,19	71,5	64,22	59,2	59,5	137,8
Інше	378,76	418,56	413,47	585,6	715,7	743,0	196,2
Імпорт							
Транспортні послуги	228,07	266,07	325,26	457,22	627,1	789,0	345,9
Морський транспорт	30,25	25,45	23,94	44,38	89,1	96,6	319,3
пасажирський	0,38	0,16	0,58	1,4	1,5	0,7	184,2
вантажний	7,39	9,49	3,59	3,78	39,2	27,6	373,5
Інше	22,48	15,8	19,77	39,2	48,4	68,3	303,8

* Складено та розраховано за даними: Транспорт і зв'язок України - 2006. Статистичний збірник. –2007. - С. 43.

Упродовж майже 15 останніх років не вдається завершити реконструкцію частини обладнання Запорізького шлюзу, що може бути зруйнований. Не повністю виконано планові роботи з підтримання необхідних глибин суднових шляхів та довжини судноплавних ділянок, зокрема на річках Прип'ять, Десна,

¹⁶² http://www.mtu.gov.ua/mintrans/control/publish/article;jsessionid=A_16631

Дністер. У багатьох випадках не проведено заходи з матеріально-технічного забезпечення внутрішніх водних артерій, насамперед щодо технічного та обстановочного флоту, берегових і плаваючих засобів навігаційного обладнання тощо. Оскільки утримання внутрішніх водних шляхів України здійснюють практично за рахунок бюджету (ці та низку інших заходів з підтримання водних транспортних артерій віднесено до так званої морської та річкової транспортної діяльності. Їх фінансують зі Спеціального фонду Державного бюджету, який, у свою чергу, формують порти у розмірі 90 відсотків портового (адміністративного) збору, тож саме від держави залежить створення необхідних транспортних умов для підтримання та розвитку провізної спроможності річкового флоту.

Однією з найважливіших функцій галузі водного транспорту є переробка в портах експортно-імпортних та транзитних вантажів. У табл. 2.4.11 наведено динаміку обсягів переробки вантажів у морських та річкових портах в останні 12 років. Загальний обсяг переробки вантажів у морських портах збільшився у 2006 р. у 2,64 разу порівняно з 1995 р., хоча на річковому транспорті було перероблено на 461 тис. т менше.

Серед 18 морських торговельних портів України, загальний вантажооборот котрих 2006 р. становив понад 112,5 млн. т (табл. 2.4.12), можна чітко виокремити п'ять найпотужніших, на яких 2006 р. перероблено 74,8% вантажів. Зокрема (у млн. т): Одеським – 28, Південним – майже 21, Маріупольським – 15,8, Керченським – 4,5 та Іллічівським – 14,8. Ще вагоміша їх частка у забезпеченні транзитних вантажопотоків – 81 відсоток. При цьому транзитні перевезення зазначених портів зросли за 2006 р. на 9,4%, а їхній загальний вантажооборот – на 2,9 відсотка. Одеський, Іллічівський та Південний порти разом формують так званий порт Велика Одеса, що має відігравати важливу роль у розвитку загального та особливо – транзитного вантажопотоку на водному транспорті України.

Таблиця 2.4.11

Динаміка переробки вантажів морськими і річковими портами (торговельними та рибними), тис. т*

Показник	1995 р.	2000 р.	2001 р.	2002 р.	2003 р.	2004 р.	2005 р.	2006 р.	2006 р. у % до 1995 р.
Морські порти									
Всього перероблено вантажів	53210	91943	98658	120601	126952	131761	138986	140615	264,3
Експортних	21916	42704	49310	62197	56171	65436	70698	68331	311,8
Імпортних	4270	6840	7404	7605	10955	11675	13331	15199	355,9
Транзитних	24461	37351	37120	45715	55147	50004	50556	53165	217,3
Внутрішніх	2563	5048	4824	5084	4689	4646	4401	3919	152,9
Річкові порти									
Всього перероблено вантажів	17338	7462	7257	8053	9828	12359	13157	16877	97,3
Експортних	1634	1870	2029	2810	1919	2576	2076	2374	145,3
Імпортних	340	848	852	764	817	656	708	875	257,4
Транзитних	67	68	163	90	77	90	57	89	132,8
Внутрішніх	15297	4676	4213	4389	7015	9037	10316	13539	88,5

* Складено та розраховано за даними Держкомстату України

Вантажооборот Великої Одеси становив у 2006 р. 63,6 млн. т, а з урахуванням морегосподарського дунайського комплексу – понад 80 млн. т. Велика Одеса, на нашу думку, має всі шанси для того, щоб вибороти право називатися морськими чорноморськими воротами Європи. Найпотужнішим конкурентом у цьому може бути лише румунська Констанца, яка має певні об'єктивні переваги, оскільки з'єднана з дунайською водною артерією. Велика Одеса географічно теж розташована досить привабливо для організації вантажоперевезень маршрутами Північ–Південь та Схід – Захід, а також за міжнародними транспортними коридорами № 5 і 9 та TRASECA. Велика Одеса має певні шанси на значне збільшення обсягів перевалювання та переробки контейнерних вантажів, але для цього варто активно розвивати мультимодальні перевезення, зокрема доставку до порту та вивезення контейнерів залізницею. За експертними оцінками, в радянські часи до 90% контейнерів, що надходили до Одеси, доставляли саме залізничним транспортом. Натомість сьогодні частка контейнерних залізничних перевезень у порти Іллічівськ і Одеса становить, відповідно, 2 – 3 і 7%.

Таблиця 2.4.12

Вантажооборот морських торговельних портів України у 2006 р, тис. т.*

Порти	Всього	% до 2005 р.	Екс-	% до 2005 р.	Ім.-	% до 2005 р.	Тран-	% до 2005 р.	Кабо-	% до 2005 р.
Бердянський	2162,2	102,4	1378,6	85,4	22,4	45,7	751,7	173,2	9,5	65,1
Б.-Дністровський	1125,5	108	922,9	108	137,5	101,9	20,2	178,8	44,9	109,8
Євпаторійський	1911,6	104,5	57,2	68,4	68,6	90,6	147,5	110	1638,4	106,6
Ізмаїльський	14841,7	99,2	8395,7	88,7	3929,7	108,3	2379,1	141	137,2	72,6
Керченський	4536,1	102,7	463,9	70,7	29,9	19,4	4024,3	114,9	18,0	16,9
Маріупольський	15829	107,1	12212,6	109,6	116,4	86,8	3075,2	92,2	424,8	266,3
Миколаївський	6380,8	114,8	3071,8	127,3	955,9	82,3	2286,3	120,0	66,8	88,8
Одеський	28009,6	104,3	11482,6	89,9	3492,4	134,6	12895,6	113,3	139,0	140,7
Октябрський	1462,6	94,0	1188,4	96,8	259,6	93,6	13,9	103,0	0,5	1,4
Кенійський	2574,5	87,1	324,0	29,5	4,9	83,1	2206,4	120,7	39,4	165,5
Севастопольський	351,1	113,4	157,2	81,9	29,4	101,4	76,5	-	88,0	99,3
Садовський	525,7	162,3	175,5	142,2	111,0	147,8	162,6	140,4	76,6	789,7
Усть-Дунайський	260,4	41,0	38,5	151,6	-	-	156,8	34,3	65,1	42,9
Феодосійський	1897,8	139,5	1460,1	116,0	298,0	9612,9	135,7	142,4	4,0	114,3
Херсонський	2848,7	104,9	1691,7	110,6	78,3	161,1	450,3	152,7	628,4	74,6
Юний	20764,3	100,3	7871,2	95,1	-	-	12826,7	104,5	0,8	0,5
Ялтинський	232,1	82,5	-	-	9624,4	-	-	-	232,1	82,5
Всього	112543,5	103,2	55802,4	96,4	9624,4	114,2	43455,5	111,7	3661,2	95,3

* Дані Мінтрансу України. У Дніпровсько – Бузькому порту вантажні операції не здійснювалися.

Для їхнього збільшення необхідно вирішити низку питань, пов'язаних з розвитком економіки країни загалом, активізацією інтермодальних

перевезень, виділенням площі для зберігання контейнерів та техніки з їх перевантаження тощо. Насамперед ідеться про: усунення диспропорцій у розвитку портів і припортових залізничних станцій, оскільки пропускні спроможності останніх удвічі нижчі, залишаючись в абсолютному виразі дуже незначними; збільшення експорту вітчизняних товарів, що надходитимуть залізницею через морські порти. На цей час імпорт значно перевищує експорт, а це викликає необхідність перевезення великої кількості порожніх вагонів і контейнерів. Також є дефіцит спеціалізованих вагонів. Потребують модернізації інтермодальні термінали та залізничні під'їзди до них з метою нарощування пропускних спроможностей щодо 40-футових контейнерів (насамперед в Іллічівську, Усадове, деяких обласних центрах, що мають прямий залізничний зв'язок з портами – Вінниця, Чернігів, Київ), активніше застосування контейнерних і контрейлерних (або контейнерно-контрейлерних) потягів-експресів тощо.

Збільшенню транзитних перевезень вантажів водним транспортом могли б сприяти: модернізація флоту, будівництво нових суден, які відповідали б вимогам міжнародних стандартів з наданням пріоритету вітчизняним суднобудівним компаніям; поповнення флоту суднами основних класів, у т.ч. для перевезень контейнерних та спеціальних вантажів з можливим використанням системи фрахтування суден на умовах договорів тайм-чартеру та бербоут-чартеру; розвиток вітчизняного танкерного флоту (у разі реалізації Євразійського нафтотранспортного коридору чи будівництва мережі для перевезення зрідженого газу з південного берегу Чорного моря чи Середземного); стимулювання розвитку прибережно-портової інфраструктури та збалансування її потужності з потужністю прилеглого порту та суміжних видів транспорту (дуже важливо забезпечити доставку вантажів залізницею до причалів портів та розвиток кранового господарства); підтримка судноплавних компаній України шляхом забезпечення у законодавчому порядку їх паритетної участі у перевезеннях експортно-імпортних вантажів.

Найважливіша роль у збільшенні транзитних вантажних перевезень на водному транспорті України належить Дунаю, де на даний час після тривалої перерви поновлено наскрізне плавання, відроджено глибоководний судновий хід (ГСХ) Дунай – Чорне море в українській частині його дельти. Слід зазначити, що питання відновлення судноплавства через гирло Бистре має національний масштаб, оскільки сприятиме відродженню України як значного перевізника вантажів і пасажирів на Чорному морі. Виняткове значення це має також для українського Придунав'я, де мешкає понад 300 тис. громадян України, добробут яких безпосередньо залежить від розвитку судноплавства в регіоні.

Якщо не вдаватися до історії суднохідного з'єднання Дунаю з Чорним морем на українській території (ці питання нами висвітлено в окремій публікації¹⁶³) і спинитися лише на подіях останніх років, то слід підкреслити,

¹⁶³ Пирожков С., Прейгер Д., Малярчук І., Самойлов О. Україна на дунайській водній артерії: погляд з минулого у майбутнє // Економіка України. – 2006. - № 7. – С. 63 – 73.

що згаданий судновий хід через гирло Бистре був відновлений у 2004 р., коли Україною здійснювалися роботи за так званим першим етапом проекту. Тільки протягом перших 3,5 місяців експлуатації першої черги ГСХ (з 26 серпня 2004 року) ним було здійснено 200 суднопроходів суднами 17 країн світу, забезпечено зростання вантажообігу в українських портах, зокрема, в Ізмаїльському в 2,1 разу, збільшення обсягів робіт на Кілійському суднобудівному-судноремонтному заводі майже у 8 разів, переробку 115 тис. т вантажів Кілійським портопунктом та отримано ним доходу близько 1,5 млн. дол. Понад 1,5 млн. дол. США становили каналні та лоцманські збори. Однак через низку об'єктивних і суб'єктивних причин роботи з відновлення суднового ходу не були завершені. Природні дії моря в осінне-зимовий період 2004 – 2005 рр. та катастрофічний паводок на Дунаї 2005 р. призвели до значних негативних наслідків, оскільки було замулено створену прорізь у морській зоні гирла Бистре (вартість здійснених робіт оцінюють у 29,2 млн. грн.). Не обійшлося без втручання у процес Румунії (але ця тема заслуговує на окремий детальний аналіз). Окрім цього, Україна недоотримала надходжень від каналного, лоцманського та інших зборів, а вітчизняні порти – від портових зборів та перевантажувальних робіт загальною сумою 27 млн. грн. Одночасно 8 млн. грн. коштувало українським судноплавним компаніям проходження суден через румунські канали. За оцінками експертів¹⁶⁴, особливо негативним щодо затримки реалізації проекту стало значне (більш ніж у два рази) зростання вартості робіт, що збільшило загальну вартість будівництва на 270 млн. грн.

30 травня 2007 р. Кабінет Міністрів України Розпорядження № 351-р затвердив робочий проект створення ГСХ з наступними параметрами: довжина суднового ходу – 172,36 км, з них довжина морського підхідного каналу – 3,432 км, проектна осадка суден – 7,2 м. Загальна вартість робіт становитиме 543,5 млн. грн., з них БМР – 367,8 млн. Роботи здійснюватимуть 22 місяці, введення в експлуатацію – 4 кв. 2008 р. (у держбюджеті на 2007 р. на канал спрямовується 70 млн. грн.). Загалом витрати бюджету становлять 88,1 млн. грн.

Наприкінці 2006 р. та в першому кварталі 2007 р. було проведено ремонтно-експлуатаційні роботи на морському підхідному каналі загальним обсягом 405 тис. кубів піску та інших порід. Це дало можливість відновити навігаційний проріз для забезпечення проходу суден з осадкою 5 метрів та сприяло відкриттю на початку квітня 2007 року ВАТ „УДП” пасажирської навігації на Дунаї, що включає перевезення пасажирів у нижній частині річки, а також на її словацькій, угорській та німецькій ділянках. П'ятисоте судно пройшло відродженим каналом (в межах першої не до кінця завершеної фази) 14 вересня 2007 року.

Разом з тим, на наше переконання, поживалення економічної діяльності в регіоні завдяки відновленню ГСХ потребує вдосконалення й інших видів

¹⁶⁴ *Бойко Л.* Маршрут “Дунай – Чорне море” готовий до відновлення судноплавства // Урядовий кур’єр. - 2007. - 24 квітня.

транспорту, насамперед залізничного та автомобільного. Зокрема, реконструкція існуючої, а також будівництво нової залізничної колії Одеса – Ізмаїл – Рені, рішення про яке вже було прийнято Урядом України, а потім скасовано, дасть можливість значно збільшити обсяги вантажів, що переробляються в Ренійському морському торговельному порту, проектна потужність якого становить 12 млн. т/рік. Актуальним є формування на базі порту логістичного центру для комбінованих перевезень, що зв'яже залізничною колією 7-й та 9-й Міжнародні транспортні коридори. Ренійський порт спеціалізується, в основному, на переробці транзитних вантажів з країн СНД до країн Центральної Європи та у зворотному напрямку.

Слід звернути увагу на те, що саме сьомий міжнародний транспортний коридор Дунаєм у контексті транспортного співробітництва в рамках СНД є привабливим для транзитних перевезень російських (згодом – і казахстанських) вантажів з басейну Каспійського моря до Європи. Як стверджують у Мінірансв'язку України¹⁶⁵, президент Росії в щорічному посланні парламенту звернувся з дорученням до уряду щодо створення ще одного міжнародного транспортного коридору між Каспієм і Чорним морем з тим, щоб через Дунай з Волго-Дону вийти до Європи. На думку міністра транспорту РФ, це мають бути річкові судна, які зможуть доставляти вантаж без перевантаження безпосередньо до Європи і у зворотний бік. При цьому Україна спроможна забезпечити умови, за яких під час реалізації другої черги проекту ГСХ «Дунай – Чорне море» глибина проходу для суден становитиме 7,2 м вже у 2008 році. Передбачається задіяти економічний механізм експлуатації ГСХ, що сприятиме поверненню в Україну транзитних потоків, втрачених внаслідок відсутності виходу до моря з Дунаю, в тому числі країн СНД.. Планується встановити вартість лоцманського проходження по ГСХ в 2,2 разу меншою, ніж у Сулинському каналі (Румунія), а вартість суднопроходу у 2,5 разу меншою. Реально це 0,14 дол. за 1 м³ об'єму судна¹⁶⁶. Конкурентними перевагами українського шляху є також те, що під час проходження до моря у суден буде менше зупинок, ніж на альтернативних каналах; ГСХ працюватиме цілодобово і

практично щодня; забезпечуватиметься практично двосторонній рух; прийом суден здійснюватиметься біля буя, що не вимагає митних та прикордонних формальностей і витрат, система контролю безпеки руху відповідатиме міжнародним стандартам, у тому числі країн ЄС.

На цьому етапі курсують судна вантажопідйомністю до 5 тис. т, на наступному - до 6 тис. т, а 80% всього завантаження ГСХ очікується вітчизняними судновласниками. Українські експерти вважають, що 45% вантажів з Чорного моря становитимуть залізнична сировина для меткомбінатів Нижнього Дунаю (у Румунії, Болгарії, згодом – у Сербії, Угорщині). Але, на їх думку, для цього слід розвивати потужності наших

¹⁶⁵ Прес-служба МТЗУ. - 2007. - 6 червня.

¹⁶⁶ Воронов В. Канал починає навігацію// Голос України. – 2007. - 27 квітня.

портів з обробки цих вантажів – сьогодні вони становлять лише до 4,5 тис. т/добу, а в Констанці – 25 тис. т. У напрямку Чорного моря (до Греції, Туреччини, Італії) підуть генеральні вантажі (до 25%) переважно з країн СНД, а з Нижнього і Середнього Дунаю - зерно (20%), перевозитимуть також нафтопродукти і добрива тощо¹⁶⁷. Для організації зазначених вантажопотоків дуже важливо забезпечити міжгалузеву (насамперед із залізничним та автомобільним транспортом) і межрегіональну координацію у розвитку транспортної інфраструктури, створити єдиний транспортний простір (на нашу думку, слід проаналізувати доцільність прокладання в Азовському морі глибоководного каналу для проходження суден великої тоннажності), що уможливить ефективніше використання транзитного потенціалу та засобів транспорту всіх країн, що виходять до Дунайської водної артерії. Особливо актуальним це питання стає з огляду на реалізацію міждержавної домовленості щодо розбудови нового автомобільного сполучення навколо Чорного моря. Україна активно співпрацюватиме з іншими країнами у розбудові цієї магістралі. У свою чергу, в найближчі 5 років в Україні буде збудовано транспортну магістраль, що поєднає західну та східну частини країни та стане важливою ланкою євразійського шляху.

Завантаження українських морських портів може значно зрости, якщо разом з Російською Федерацією реалізувати план щодо формування внутрішнього чорноморського так званого поромного кола для організації залізничних поромних перевезень на морі з виходом на автомобільні траси.

Слід також нагадати, що у 2007 р. спливає термін підготовки проекту угоди між Урядом РФ та Кабінетом Міністрів України щодо порядку та умов плавання суден по ВВШ обох країн. Мають бути погоджені підходи двох держав до визначення тарифних ставок під час транспортування експортно-імпортних вантажів (а також транзитних) з використанням залізнично-поромної переправи Кавказ – Крим, реалізації спільних заходів щодо розвитку пасажирських перевезень за напрямками Каспійське море – Азовське море – Чорне море – Дунай із залученням ВВШ РФ й України, створення необхідних умов для судноплавства за маршрутом Каспійське море – Волго-Донський канал – Азовське море – Чорне море – річка Дунай.

Має бути використаний потенціал Великої Одеси, а для цього слід збудувати нові (нарастити потужності наявних) контейнерні термінали, збільшити потенціал з переробки сипучих вантажів, поліпшити морську інфраструктуру загалом, заснувати мультимодальні логістичні центри та поглибити акваторії зазначених портів (Одеса, Іллічівськ, Південний).

Отже, значний інтерес до відновлення експлуатації ГСХ мають не тільки вітчизняні, а й інші учасники ринку перевезень у сполученні річка Дунай – Чорне море. Адже найоптимальніший маршрут товарообміну між Сходом і Заходом пролягає саме водними шляхами 7-го МТК, Чорного та Азовського морів, Волго-Донського каналу, Каспійського моря та Волги.

¹⁶⁷ Михайлова В. Украинская альтернатива//Порты Украины. – 2007. - № 3.- С. 18 – 19 .

Цей маршрут дає можливість збільшити вантажні перевезення різноманітних товарів з/до країн Західної Європи та РФ до/з Казахстану, Ірану, Азербайджану тощо. Він також сприятиме оновленню експлуатації внутрішніх водних шляхів України, для чого важливим є приєднання до Європейської угоди щодо найважливіших водних шляхів міжнародного значення (УМВШ), яку ще у січні 1996 р. Ухвалив Комітет з внутрішнього транспорту ЄЕК ООН.

Звичайно, для реалізації усіх зазначених завдань і досягнення встановлених цілей недостатньо суто державних інвестицій. Розвитку транспортної інфраструктури сприяло б активне залучення приватного капіталу і коштів споживачів послуг на основі механізму так званого державно-приватного партнерства. На нашу думку, не варто ігнорувати впровадження концесії державних морських портів або їхніх елементів (зауважимо, що офіційно на цей час всі морські порти України є стовідсотковою власністю держави), відродження практики створення на базі МТП ВЕЗ та територій пріоритетного розвитку. Проблему оновлення основних засобів виробництва в портах можна розв'язувати і за допомогою механізмів лізингу.

РОЗДІЛ 5. МІЖНАРОДНА МІГРАЦІЯ ЯК ЧИННИК ДЕМОГРАФІЧНОЇ БЕЗПЕКИ

О. А. Малиновська, Л. А. Жураковська

У Законі «Про основи національної безпеки України» загострення демографічної кризи, відплив фахівців, кваліфікованої робочої сили за межі країни, нелегальна міграція визначаються як загрози національним інтересам та національній безпеці.

Для визначення демографічної безпеки переважно застосовують два підходи: інструментальний та ціннісний. Перший полягає у тому, що демографічні процеси оцінюються не як такі, а як засіб досягнення інших цілей – економічних, геополітичних, воєнних. На думку Л. Рыбаковського, демографічна безпека – „це такий стан демографічних процесів, що достатній для відтворення населення без істотного впливу зовнішнього фактора і забезпечення людськими ресурсами геополітичних інтересів держави”¹⁶⁸. Другий підхід передбачає існування незалежних, самодостатніх демографічних цінностей і цілей, а демографічну безпеку трактує як „захищеність процесу життя і безперервного відновлення поколінь людей”¹⁶⁹. Демографічна безпека передбачає збільшення тривалості людського життя,

¹⁶⁸ Рыбаковский Л. Демографическая безопасность: геополитические аспекты и миграция // Миграция и национальная безопасность / Гл. ред. В. А. Ионцев. – Серия «Международная миграция населения: Россия и современный мир». – Вып. 11. – М.: МАКС-Пресс, 2003. – С.15.

¹⁶⁹ Геополитика и национальная безопасность: Словарь основных понятий и определений РАЕН. – М., 1999. – С. 28 – 29.

розширення демографічної свободи (перелічене як самостійні пріоритети, не менш важливі ніж економічні, геополітичні чи воєнні).

Самоцінність демографічної сфери не означає, що вона є найголовнішою. Необхідність її забезпечення співіснує, взаємодіє з іншими сторонами життєдіяльності держави та суспільства, окремих індивідів. Разом з тим демографічна безпека належить до найбільш значущих видів безпеки, виявляється на будь-якому її рівні і має принципове значення для всіх без винятку суспільних суб'єктів¹⁷⁰. Тому для забезпечення національної безпеки як цілості (враховуючи множинність, проте очевидну взаємозалежність різних її аспектів) необхідно постійно розв'язувати конфлікти між демографічною безпекою та іншими її видами, знаходити компроміси між ними. Нині основною загрозою демографічній безпеці в Україні є депопуляція, тобто від'ємні показники природного відтворення, що призводять до скорочення населення. Однак загроза депопуляції можлива лише в окремії країні. У загальносвітовому масштабі (через демографічний вибуху в країнах, що розвиваються) про депопуляцію не йдеться. Навпаки, для так званого „третього світу” цілком реальними є загрози, обумовлені стрімким збільшенням населення, яке перевищує наявні природні та економічні ресурси.

Нерівномірність зростання та розміщення населення неодноразово врівноважувалися завдяки міграційним переміщенням. Досить згадати епоху „великого переселення народів”, або масову еміграцію європейців за океан у другій пол. XIX – на поч. XX ст. Тоді внаслідок так званого „першого демографічного переходу” (полягав в істотному зменшенні смертності за інерційного збереження високої народжуваності) населення Європи стрімко зростало, до Нового Світу емігрувало, за оцінками, до 50 млн. осіб.

Нині у країнах, що розвиваються, склалася подібна ситуація. Там накопичено значні людські ресурси, здатні допомагати країнам, які потерпають від депопуляції. Разом з тим внаслідок суперечності між цілями демографічної безпеки й інших її аспектів, які існують об'єктивно, заміщення втрат населення за рахунок його припливу ззовні здатне створити напругу у багатьох сферах життєдіяльності суспільства.

Чи є депопуляція настільки небезпечною, щоб протидіяти їй такою ціною? Очевидно, що зменшення населення та його старіння, погіршення якісних характеристик створює додаткові труднощі для вирішення економічних, соціальних, геополітичних завдань і тим самим – загрози національним інтересам держави, рівню її безпеки. Процеси депопуляції в Україні, що розпочалися ще в 1991 р., набули нині загрозливих форм. Кількість населення зменшилася на 4,6 млн. осіб у 1992 – 2007 рр. і становить 46,6 млн. осіб¹⁷¹. За прогнозом українських дослідників, на 2050 р.

¹⁷⁰ Вишневикий А. Г. Миграция и демографическая безопасность России // Стратегічна панорама. – 2001. – № 1 – 2. – С. 29.

¹⁷¹ Чисельність наявного населення на 1 січня 2007 року. Статистичний збірник // Держкомстат України. – К., 2007. – С. 11.

найімовірніше населення становитиме 29,9 млн. осіб¹⁷². За розрахунками ООН (за середнім варіантом прогнозу) – 30,9 млн. мешканців¹⁷³.

Кількісне зменшення населення супроводжуватиметься структурними змінами, зокрема, його старінням. Якщо у 2006 р. частка осіб віком 60 років і старші становила 20,4%, то, на думку фахівців ООН, у 2050 р. вона становитиме 36,6%, а на думку вітчизняних демографів, – 32,5%. Водночас, питома вага населення у працездатному віці стабільно зменшуватиметься, значно зросте демографічне навантаження на нього, тобто співвідношення непрацездатних і активних осіб, що позначиться на економічній і соціальних сферах¹⁷⁴.

Стрімке зменшення населення України вперше вже мало місце і раніше. До нього призводили масштабні соціальні катаклізми (війни, голодомори, репресії, депортації, Чорнобильська катастрофа тощо). Згодом ситуація вирівнювалася, і населення знову зростало, компенсуючи втрати. Проте нині несприятливі для відтворення населення трансформаційні обставини 1990-х рр. збіглися в часі з докорінними змінами у демографічній поведінці людей. Вони типові для всіх розвинутих країн, і полягають у стійкому зменшенні народжуваності.

У 1960-х рр. демографи наголосили, що тогочасна народжуваність не забезпечує замішування поколінь (для простого відтворення необхідно, аби кожна жінка народила не менше 2,1 дитини). Якщо сумарний коефіцієнт народжуваності у 1950 р. становив – 2,81 дитини, у 1960 р. – 2,24, то у 1965 р. – 1,99¹⁷⁵. Тоді це не призвело до зменшення населення завдяки наявності численного молодого покоління, народженого у повоєнний компенсаційний період, яке входило у фертильний вік. Проте рівень народжуваності однак скорочувався і надалі. Якщо у 1964 р. на 1000 населення народилося 16,5 немовлят, то 1984 р. – 15,6, а 1991 р. – 12,1. Упродовж 1990-х рр. в Україні панувала надзвичайно низька народжуваність (до 10‰) з найменшим коефіцієнтом у 2001 р., коли на тисячу населення народилося близько восьми немовлят (7,7‰)¹⁷⁶. Протягом останніх п'яти років ситуація дещо поліпшилася: загальний коефіцієнт народжуваності почав зростати і 2007 р. становив 10,2‰¹⁷⁷. Однак це зростання незначне і, певно, не буде тривалим.

¹⁷² Пирожков С. І., Щербов С. Я., Шевчук, П. Є. Україна 2050: перспективи демографічного розвитку. – http://ukrstat.kmu.gov.ua/statistics/wsite/niistat/Noviny/new2006/zmist_novin/demogr/rozv.htm

¹⁷³ Population Division of the Department of Economic and Social Affairs of the United Nations Secretariat, World Population Prospects: The 2006 Revision and World Urbanization Prospects: The 2005 Revision. – <http://esa.un.org/unpp>

¹⁷⁴ Проте у найближчому майбутньому (до 2012 р.) коефіцієнт підтримки навіть зростатиме завдяки вступу до працездатного віку народжених упродовж 1980-х рр., які характеризувалися порівняно кращими показниками народжуваності. Тому є час для реформ, спрямованих на підготовку соціальної сфери до функціонування в умовах значної частки населення старшого працездатного віку.

¹⁷⁵ Коэффициент суммарной рождаемости. – <http://demoscope.ru/weekly/app/app4007.php>

¹⁷⁶ Населення України 2003. Щоріч. аналіт. доп. Інститут демографії та соціальних досліджень. – К., 2004. – С. 74 – 75

¹⁷⁷ Населення України (1990 – 2008 рр.). –

http://ukrstat.gov.ua/control/uk/localfiles/display/operativ/operativ2007/ds/nas_rik/nas_u/nas_rik_u.html

Окрім народжуваності, визначальним для демографічного розвитку, а отже, демографічної безпеки країни, є показник смертності. Так, рівень смертності (розрахований на 1000 мешканців) в Україні збільшується рік у рік зростає: якщо 1990 р. він становив – 12,1, то 2006 р. – 16,2, а найвищий за останні п'ятнадцять років він був у 2005 р. – 16,6¹⁷⁸.

Один з найважливіших показників для вимірювання демографічної безпеки і, відповідно, ефективності суспільно-політичних систем і окремих урядів, є очікувана тривалість життя. Людська спільнота завдяки поступальному розвитку змогла віднайти засоби боротьби з багатьма найнебезпечнішими загрозами здоров'ю і життю людей. У країнах Європейського Союзу (ЄС – 25) у 2005 р. середня очікувана тривалість життя сягала 78,9 року, порівняно з 2000 р. (77,7 року) вона зросла більш як на рік¹⁷⁹. Що ж до України, то середня тривалість очікуваного життя фактично тупцювала на місці (у 1960 р. вона становила 73,9 роки для жінок, 67,4 років для чоловіків, у 1990 р. – 75,0 і 65,9 відповідно), а в період найбільш карколомних змін різко скоротилася. Найнижчий показник був у 1995 р. – 66,9 року (для жінок – 72,7, для чоловіків – 61,4). Нині очікувана тривалість життя дещо зросла і становить 68,2 роки (чоловіки – 62,5 року, жінки – 74,2 роки)¹⁸⁰. Однак, це значно нижче, ніж у розвинутих країнах.

Зниження рівня смертності і підвищення тривалості життя залишається ключовим питанням демографічної безпеки. Разом з тим, для зупинення депопуляції необхідно, аби народжуваність зростала.

Досвід розвинутих країн доводить, що спрямовані на підвищення народжуваності заходи, як правило, малоефективні. Вони здатні гальмувати її зниження нетривалий час, проте не забезпечують помітних змін у демографічній поведінці населення. Економічний розвиток об'єктивно призводить до більшої зайнятості жінок, підвищення рівня їхньої освіти і, відповідно, зростання значення заробітків для добробуту сім'ї. Через це дедалі частіше перерви в кар'єрі жінки, пов'язані з народженням та вихованням дітей мінімізують і віддають перевагу не кількості, а так би мовити, якості дітей.

Окрім того у розвинутих країнах народження дітей є результатом вільного вибору людей і регулюється їхніми вподобаннями та ціннісними орієнтаціями. Останні хоча й можуть змінюватися, проте впливати на них важко. Що ж до обмежень репродуктивних прав людини, як і будь-яких інших її прав, то вони неприйнятні.

За таких умов міграція перетворюється чи не на єдиний засіб поповнення людських ресурсів. Вона принаймні може загальмувати процес зменшення населення.

¹⁷⁸ Населення України (1990 – 2008 pp.). –

http://ukrstat.gov.ua/control/uk/localfiles/display/operativ/operativ2007/ds/nas_rik/nas_u/nas_rik_u.html

¹⁷⁹ Ожидаемая продолжительность жизни в ЕС приближается к 79 годам, во всех странах Совета Европы. – <http://demoscope.ru/weekly/2006/0269/barom05.php>

¹⁸⁰ Населення України (1990 – 2008 pp.). –

http://ukrstat.gov.ua/control/uk/localfiles/display/operativ/operativ2007/ds/nas_rik/nas_u/nas_rik_u.html

За радянських часів організовані переселення з працenaдлишкових регіонів СРСР до потребуючих робочої сили були основою державної міграційної політики. З України населення вибувало на освоєння цілинних земель до Казахстану, на нафтогазові родовища Тюмені, будівництво Байкало-Амурської магістралі тощо.

Коли внутрішні міграції на пострадянському просторі перетворилися на міждержавні, вплив населення з України до інших радянських республік значно зменшився. Натомість приплив людей зріс. 1992 р. було зафіксовано рекордне додатне міграційне сальдо, яке сягало майже 300 тис. Загалом у продовж 1989–1992 рр. з колишніх республік СРСР в'їхало понад 2 млн. осіб, виїхало – 1,2 млн. Саме через це 1992 р. нас налічувалося 52 млн.: міграційний приріст не лише заміщував природні втрати населення, але й забезпечував його кількісне зростання.

Міграційний приріст сформувався насамперед завдяки поверненню етнічних українців, вихідців з України інших національностей, які раніше за різних обставин, не завжди добровільно, залишили її територію. Руйнація єдиної держави, проголошення незалежності зумовили значний репатріаційний потік, а лібералізація суспільного життя дала змогу здійснити переїзд тим, кого раніше режим утримував силоміць, зокрема, депортованим та репресованим.

Населення не лише зростало кількісно, а й поповнювалося сім'ями, які мали дітей, або могли їх мати. Адже для репатріаційного потоку типовою є сімейна міграція. Завдяки цьому за міжпереписний період (1989–2001 рр.) кількість населення вікових груп до 20 років збільшилася¹⁸¹. Крім того, повернення робітників і спеціалістів, які виїхали з республіки на роботу, означало поповнення трудових ресурсів. Репатріанти сприяли також підвищенню якості населення України, оскільки відзначалися вищим освітнім рівнем. Репатріація мала й інше важливе значення: підтверджувала життєздатність молоді держави, сприяла підвищенню авторитету України.

На жаль, у період, коли приплив іммігрантів був найбільший, йому не надали значення як важливому компоненту демографічної безпеки. Більше того, в умовах кардинальних соціально-економічних змін, а також поширення кризових явищ прибуття людей в Україну розглядалося з позицій спричинених труднощів і додаткових витрат. Аналітики переважно визначали, скільки коштуватиме облаштування, тих хто прибув, наскільки загострилася ситуація на ринку праці, якої соціальної допомоги потребуватимуть репатріанти, та якої міжнародної допомоги у зв'язку з цим – Україна. До уваги не бралися демографічний, трудовий та інтелектуальний потенціал іммігрантів, можливості його використання в інтересах держави, вартість майна та величина коштів, цінність знань та навичок іммігрантів. Такий підхід, зокрема, панував в оцінках наслідків репатріації кримських татар.

¹⁸¹ Міграційні процеси в Україні: сучасний стан і перспективи. / За ред. О. В. Позняка. – Умань, 2007. – С. 130

Хоча підтримка репатріації – один з пріоритетів міграційної політики, реальних дій бракувало (допомогу отримували лише депортовані за національною ознакою, які поверталися до Автономної Республіки Крим). Якщо в Державній програмі „Українська діаспора на період до 2000 р.” (1996 р.) планувалося створити банк даних про українців, які мешкають за кордоном і бажають повернутися на батьківщину, та про можливі варіанти їх облаштування в Україні (ці пункти, не було виконано), то у подальших адресованих діаспорі документах нічого подібного уже навіть не планувалося.

Через таку політику частина потенційних іммігрантів з пострадянських держав – вихідців з України та їхніх нащадків – переорієнтувалася на РФ, де, попри економічні труднощі, уряд таки віднаходив ресурси для надання допомоги співвітчизникам, переселенцям у вирішенні житлового питання, працевлаштуванні тощо, а російське громадянство можна було отримати шляхом простої реєстрації.

Нині потенціал репатріації, обумовлений розвалом СРСР, практично вичерпано. Особи, налаштовані на переїзд, переважно його здійснили. Інші адаптувалися до життя в нових незалежних державах. Історичний шанс поповнення людських ресурсів України шляхом репатріації було згаяно.

Водночас поглиблення економічної кризи призвело до того, що з 1994 р. Україна почала втрачати населення в результаті виїзду до країн СНД, насамперед РФ. Негативний баланс міграції склався не лише в етнічній групі росіян, репатріація яких на історичну батьківщину відбувалася цілком у руслі міграційних переміщень пострадянської доби, й українців, яких лише 1994–1998 рр. виїхало майже на 40 тис. більше, ніж прибуло. Таким чином, пострадянська міграція замість посилення демографічної безпеки держави перетворилася на джерело загрози для неї через спричинений виїздом людські втрати.

Небезпеку становлять не лише прямі, й опосередковані втрати. Адже серед емігрантів переважають особи молодого віку, репродуктивно й економічно найактивніші. У міжпереписний період загальна чисельність населення України через міграції зменшилася на 1%. Однак, чисельність чоловіків у віці 25–29 років – на 6,8%, жінок такого самого віку – на 4,9%, чоловіків і жінок віком 30–34 роки – на 3,7 та 2,1% відповідно¹⁸².

Це наслідки насамперед внутрішніх чинників (економічної кризи, безробіття, падіння рівня життя). Разом з тим не менш важливими виявилися зовнішні чинники, фактори „притягання” Росії, де економічна ситуація була дещо ліпша, заробітки та пенсії – вищі.

У подальшому поживавлення економіки України обумовило різке скорочення виїзду до РФ. Нині обмін населенням між державами незначний і загалом паритетний. У 2005 р. склалося хоча й невелике (+1,1 тис.), проте додатне для України міграційне сальдо, у 2006 р. воно зросло до 2 тисяч.

¹⁸² Комплексне демографічне дослідження в Україні / С. І. Пирожков, Е. М. Лібанова, О. Г. Осауленко, Н. С. Власенко та ін./ За ред. чл.- кор. НАНУ, д.е.н., проф. Е. М. Лібанової. – К.: –Укр. центр соц. реформ, 2005. – С. 147.

Однак загроза втрати населення через еміграцію до сусідньої держави актуальна і загострюється з активізацією міграційної політики Російської Федерації, мета якої – запобігти депопуляції країни шляхом заохочення імміграції.

Щоб утримати кількість населення на сучасному рівні, РФ необхідно протягом найближчих 50 років 24,9 млн мігрантів¹⁸³ (за збереження нинішніх показників народжуваності та смертності). З прийняттям концепції демографічного розвитку РФ до 2015 р. цій меті було офіційно надано рангу державної політики¹⁸⁴. Поповнювати людські ресурси планують насамперед шляхом імміграції так званих співвітчизників, тобто етнічних росіян, інших культурно і ментально близьких осіб. 22 червня 2006 р. Президент РФ В. Путін підписав Указ „Про заходи з надання сприяння добровільному переселенню в Російську Федерацію співвітчизників, які проживають за кордоном”, яким було затверджено відповідну державну програму на 2006–2012 рр.¹⁸⁵

Оскільки „співвітчизники” більше в Україні, саме Українська держава може розглядатися як найперспективніший донор. Таким чином, територіальна близькість, вільний режим перетину кордону, тісні контакти, що поєднують громадян двох держав, наявність численної української діаспори в Росії, інерційності міграційного процесу (адже у 1994–2004 рр. Україна постійно втрачала населення через еміграцію до РФ) посилюють цю загрозу. Нестійка рівновага в обміні населенням між державами, досягнута на початку нового століття, може бути легко порушена в разі послідовної реалізації політики Росії щодо заохочення імміграції, забезпечення її необхідними ресурсами, а також дестабілізації економічної та соціально-політичної ситуації в Україні.

Не менша небезпека втрати населення зумовлена еміграцією з України до держав, які не входили до складу СРСР. Вона видається тим гострішою, що впродовж усього періоду незалежності вибуття населення до так званого „старого зарубіжжя” ніколи не компенсувалося прибуттям (за винятком 2006 р., + 1,3 тис. осіб). За даними поточного обліку міграцій, упродовж 1991–2005 рр. у західному напрямку виїхало понад 660 тис. осіб. Однак є всі підстави вважати, що реальні втрати відчутно більші.

Рівень освіти тих, хто вибув за межі колишнього СРСР, – найвищий порівняно з рештою мігрантів і становить в середньому 11,7 року навчання. Питома вага осіб з вищою освітою у півтора разу перевищує частку вибульців цієї категорії серед емігрантів до країн СНД та Балтії. Вона

¹⁸³ Migration and Remittance: Eastern Europe and the Former Soviet Union / Ed. by A.Mansoor and Guillin. – The World Bank, 2006. – P. 249

¹⁸⁴ Концепция демографического развития Российской Федерации на период до 2015 года // Народонаселение. – 2001. – № 4. – С. 141.

¹⁸⁵ Указ Президента Российской Федерации „О мерах по оказанию содействия добровольному переселению в Российскую Федерацию соотечественников проживающих за рубежом”. – <http://www.document.kremlin.ru/doc.asp?ID=034305>

помітно вища також ніж серед вибулих. Отже, еміграція з України за межі колишнього СРСР має всі ознаки “відпливу мізків”¹⁸⁶.

Втрата населення спричинена стаціонарною міграцією, загострюються також через тимчасовий виїзд за кордон з метою працевлаштування. По-перше, зовнішня трудова міграція за обсягами значно перевищує стаціонарну міграцію: за реальними оцінками, на заробітках за кордоном перебуває від 2 до 3 млн. українців. По-друге, значний її сегмент (від 20 до 50%) може трансформуватися у стаціонарну. Виїжджаючи вперше, працівники-мігранти, як правило, налаштовані максимально заробити за можливо коротший строк і повернутися на батьківщину, з накопиченням міграційного досвіду їхні наміри змінюються. Кількість здійснених поїздок та їхня тривалість забезпечують адаптацію до життя за кордоном, кращі можливості працевлаштування, вищі заробітки і надійніший правовий статус, що є вагомим чинником продовження терміну перебування в зарубіжних країнах, воз’єднання там сімей.

Українські працівники-мігранти змогли закріпитися на ринку праці деяких зарубіжних країн, стали важливим його сегментом. Це підтверджують масові імміграційні амністії, що здійснюються, зокрема, в Португалії, Італії, Греції, Іспанії. Якщо 1999 р. у Португалії легально перебувало лише 127 українців, то після легалізації – понад 65 тисяч¹⁸⁷. В Італії їхня кількість сягнула 112 тисяч.¹⁸⁸

Вірогідно, що більшість українців, які легально працюють у країнах із вищим, ніж в Україні, заробітком, розраховують на набуття там статусу постійних мешканців (через п’ять років легального перебування особа може клопотатися про дозвіл на постійне проживання, а згодом і громадянство) і навряд чи повернуться на батьківщину. Адже, окрім вищих доходів та належного рівня соціального захисту, ці держави гарантують права та безпеку. Так, мешканці держав ЄС вільно пересуваються світом, що розширює життєві перспективи.

Загроза втрати Україною частини громадян, які виїхали на тимчасові заробітки, посилюється через політику країн перебування, більшість з яких також страждає від депопуляції і прагне поповнити людські ресурси за рахунок іммігрантів. При чому іммігрантів культурно і ментально близьких, до яких і належать українці. Наприклад, так звані „зелені картки” вводилися в Німеччині для програмістів. Пілотний проект стимулювання переїзду для постійного проживання кваліфікованих робітників започаткував уряд Чехії. Польський ринок праці було частково відкрито для сезонних працівників з України. На рівні ЄС обговорюють та запроваджують спрощені процедури імміграції науковців, студентів тощо.

Трансформація тимчасової трудової міграції у постійну цілком реальна і щодо українців, які виїхали на заробітки до РФ. Тут уже прийнято низку

¹⁸⁶ Міграційні процеси в Україні: сучасний стан і перспективи. / За ред. О. В. Позняка. – Умань, 2007. – С. 133.

¹⁸⁷ Дані Служби у справах іноземців і кордонів Португалії. – www.sef.pt/estatisticas.htm

¹⁸⁸ International migration outlook: SOPEMI 2006 Edition / OECD, 2006. – P. 280.

спрямованих на це рішення. Так, 2003 р. право на російське громадянство за спрощеною процедурою отримали вихідці із пострадянських держав, які відслужили у збройних силах РФ за контрактом, а також випускники російських вузів та середніх професійно-освітніх закладів. З січня 2007 р. скасовано дозвільну процедуру реєстрації та працевлаштування іноземців (окрім громадян країн, з якими встановлено візовий порядок поїздок), у правах їх прирівняно до місцевих працівників¹⁸⁹. Хоча одночасно активізувалися заходи проти нелегального працевлаштування іноземців, нове законодавство поліпшує становище мігрантів у РФ, а отже, може посилити вплив робочої сили з України до Росії.

Навіть у разі повернення заробітчани додому, їхня тимчасова відсутність має негативні наслідки для демографічного розвитку. По-перше, вона нерідко є руйнівною для сімейних стосунків. Емігрантський спосіб життя не сприяє народженню та вихованню дітей. Фізичні та психологічні навантаження, що супроводжують заробітчанство, обумовлюють проблеми і з здоров'ям, у тому числі репродуктивним.

Несприятливі також якісні зміни населення. Вони виявляються у прискоренні старіння через виїзд насамперед представників найбільш продуктивних вікових категорій, у погіршенні освітньо-кваліфікаційних показників.

З еміграцією пов'язані загрози не лише демографічній, а й іншим видам безпеки, насамперед економічній, оскільки вона безпосередньо залежить від трудових та інтелектуальних ресурсів суспільства. Особливо небезпечний „вплив мізків”, не лише фактична втрата інтелектуалів, а й кумулятивні наслідки, що полягають у поступовій руйнації наукових шкіл, зниженні загального професійного рівня науковців через виїзд найталановитіших, порушенні процесу відтворення наукового потенціалу, втрати тієї критичної маси науковців, яка створює інтелектуальне середовище.

Однак необхідно враховувати, що в тих економічних умовах, коли не всі громадяни можуть отримати достойно оплачувану роботу вдома, виїзд за кордон має свої позитивні результати. Зокрема, він зменшує напруження на ринку праці, знижує безробіття, є могутнім засобом боротьби із бідністю, дає змогу підвищити доходи багатьох сімей, вирішити такі важливі питання, як забезпечення житлом чи навчання дітей.

Переказані в Україну гроші, зароблені мігрантами, за оцінками становлять 7,2 млрд. доларів, тобто 8,5% ВВП¹⁹⁰. Підвищуючи платоспроможний попит, вони прискорюють розвиток національної

¹⁸⁹ Федеральные законы Российской Федерации: „О миграционном учете иностранных граждан и лиц без гражданства в Российской Федерации” от 18 июля 2006 г. № 109; „О внесении изменений в Федеральный закон "О правовом положении иностранных граждан в Российской Федерации" и о признании утратившими силу отдельных положений Федерального закона "О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Российской Федерации" от 18 июля 2006 г. № 110 // Российская газета. – 2006. – 20 июля. – № 4122. – <http://www.rg.ru/arhiv/rg/2006/07/20.html#rg-4122>

¹⁹⁰ Майданік І. П. Вплив зовнішніх трудових міграцій на економічний розвиток регіонів // Формування ринкової економіки: Зб. наук. праць: Мат-ли Міжнар. наук.-практ. конф. Демографічний розвиток України і пріоритетні завдання демографічної політики. – Т. 2. – С. 86.

економіки, сприяють створенню нових робочих місць. Підраховано: на кожний долар переказів приріст вітчизняного виробництва становить 2 долар. США¹⁹¹. Мультиплікаційний ефект особливо помітний у будівельній галузі, куди першочергово спрямовують заробітки мігранти. Будівельний бум зумовлює підвищення попиту на численні товари тривалого користування, розвиток ринку нерухомості тощо.

Не лише грошові надходження, а й набутий за кордоном досвід – важлива інвестиція у розвиток України. Навіть постійно залишаючись за кордоном, більшість мігрантів не поривають зв'язків з батьківщиною, сприяють обміну інформації між країнами, докладають зусиль для розвитку міжнародної торгівлі, бізнесових контактів. Це підвищує рівень життя людей, а отже, поліпшує умови відтворення населення, тобто зміцнює демографічну безпеку.

Тому оцінка впливу трудової міграції на рівень демографічної безпеки має здійснюватися шляхом зіставлення різноманітних її результатів. Окрім того, необхідно враховувати наявність об'єктивних соціально-економічних причин виїзду за кордон, а також гарантій права на свободу пересування, визначених законодавством. Водночас, немає сумніву, що негативних наслідків трудової міграції неодмінно більшатиме, позитивні – втрачатимуть своє значення. Певні сприятливі для демографічного розвитку України результати можливі лише за умови тимчасовості трудової міграції (і як суспільного явища, і як індивідуальних стратегій), повернення мігрантів на батьківщину, створення державою сприятливого середовища для максимального використання переваг, пов'язаних з зарубіжним заробітчанством.

Однак, навіть за дотриманням цих умов, трудову міграцію не можна сприймати інакше, як загрозу демографічній безпеці. Вона має внутрішній характер, оскільки спричинена умовами життя людей в Україні. Запобігати їй мають динамізація економічного розвитку, зростання добробуту населення, ліквідація глибинних причин масової трудової еміграції. Це дасть можливість звести міграцію до прийняттого рівня, до звичайної в глобалізованому світі мобільності населення. Оскільки вона більшою мірою, ніж народжуваність та природне відтворення, залежить від соціально-економічних чинників, цю складову демографічної безпеки насамперед мають забезпечувати заходи, що належать до сфери економічної та соціальної безпеки держави.

Водночас протидія міграційним втратам має передбачати посилення особистої безпеки людини, оскільки не лише матеріальні вигоди, а й вищий ступінь безпеки – важливий спонукальний мотив зміни місця проживання. Цей чинник, зокрема, посідає важливе місце серед факторів „притягання” мігрантів і впливає на вибір країни призначення. Саме з ним пов'язано те, що українська трудова міграція, яка спочатку традиційно була спрямована на РФ, поступово переорієнтовується на європейські країни, де навіть за нелегального становища мігрант може розраховувати на повагу до прав людини.

¹⁹¹ Costs and Benefits of International Migration. World Migration Report 2005. – IOM, 2005. – P. 192.

Якщо еміграція призводить до втрати населення та погіршення його якісних характеристик, логічно припустити, що імміграція має забезпечувати заміщення цих втрат, тобто сприяти посиленню демографічної безпеки. Такий висновок (хоча й справедливий з демографічного погляду) викликає застереження, оскільки міграція впливає також на інші сфери життєдіяльності суспільства, зачіпає різноманітні аспекти безпеки – економічний, соціальний, етнокультурний тощо.

Найчастіше з нею пов'язують формування внаслідок залучення робітників з-за кордону чисельних іноземних діаспор, посилення конкуренції, яку іноземці складають місцевому населенню на ринках праці, культурні відмінності, що суперечать традиційним цінностям країни прийому, зростання злочинності, поширення інфекційних захворювань тощо.

Варто, однак, розмежувати уявлення суспільства та політиків про вплив іммігрантів на безпеку та реальну ситуацію. Так, щодо конкуренції неодноразово доведено, що в розвинутих країнах іммігранти заповнюють переважно непривабливі для місцевого населення за характером та оплатою робочі місця. Тому новоприбулі не конкурують з корінними мешканцями і можуть становити загрозу лише для іммігрантів, які прибули раніше. Що ж до кваліфікованих іноземців, які претендують на престижні і добре оплачувані робочі місця, їхнє прибуття створює додатковий стимул для місцевого населення до навчання і професійного зростання.

Ще один стереотип, поширений у суспільстві, полягає у тому, що з-за кордону прибувають насамперед малоосвічені бідняки, які не можуть бути корисними країні прийому, створюють для неї лише проблеми. Досвід України як країни походження мігрантів переконливо його спростовує, виїжджають за кордон передовсім освічені, підприємливі, фізично і психологічно міцні люди. Так само відбувається і в інших країнах-донорах: до міграції вдаються в першу чергу представники середнього класу з достатнім рівнем освіти, адже для переїзду потрібні неабиякі кошти та інформація. Так, опитування іммігрантів з країн Азії та Африки у м. Києві, проведене 2002 р., засвідчило, що вищу освіту мали 26,7%, середню спеціальну та військову, відповідно, 5,6% та 4%, повну середню – 52,3%¹⁹². Для порівняння: освітні показники населення України, відповідно до перепису 2001 р., були такими: повну вищу освіту мали – 13% населення, базову і неповну вищу – 18,4%, повну загальну середню – 34,9%¹⁹³.

Не витримує критики теза про те, що іммігранти створюють додатковий соціальний тягар для суспільства. Адже здебільшого вони прибувають як робоча сила, отже, сприяють посиленню трудового потенціалу держави. Внаслідок їхньої трудової діяльності збільшуються ресурси країни перебування, якими користується місцеве населення. Нагадаємо приклади США, Канади, Ізраїлю. Німецьке економічне чудо, коли на руїнах Другої

¹⁹² „Нетрадиційні” іммігранти у Києві / Блер Рубл, Олена Малиновська (керівник проекту). – К.: Стило, 2003. – С. 61.

¹⁹³ Людський розвиток в Україні: 2004 рік. Щоріч. аналіт. допов. / За ред. Е. М. Лібанової. – К.: ІДСД НАНУ, 2004. – С. 63.

світовою війни постала одна з найпередовіших економік планети, великою мірою було створено руками іноземних „робітників-гостей”.

Спочатку іммігранти справді потребують певної допомоги для адаптації та облаштування, проте згодом вони віддають суспільству більше, ніж споживають. Так, прибуток, який щорічно отримує США від імміграції за рахунок приросту людського капіталу, становить 10 млрд. дол. США. У середині 1990-х рр. „нові” американці сплачували 6580 доларів податку на рік, тоді як народжені у США – 5070 доларів. У Німеччині 1989 р. було витрачено на облаштування переселенців (етнічних німців) 7,5 млрд. марок. Це сприяло зростанню виробництва на 11,5 млрд. марок та збільшенню кількості робочих місць на 90 тисяч, що забезпечило потреби працездатних репатріантів, розширило можливості працевлаштування корінного населення¹⁹⁴.

Економічні вигоди від залучення іммігрантів ще очевидніші також стосовно працівників-мігрантів, які в’їжджають тимчасово. Сплачуючи всі передбачені законом платежі до соціальних фондів, вони користуються ними лише мінімально: переважно молоді і здорові люди, не обтяжені сім’єю, вони повертаються додому, не досягши пенсійного віку, меншою мірою, ніж місцеві робітники, користуються медичними послугами, претендують на сімейну допомогу тощо.

Свою працю заробітчани створюють в країні перебування додану вартість. Причому ціна їхньої праці є зазвичай нижчою, ніж місцевих робітників, а праця мігрантів – вигіднішою. Крім того, частина заробітків мігрантів витрачається в країні перебування на споживання, вкладається в місцеві банки і також сприяє економічному розвитку. Що ж до переказів заробітків на батьківщину, вони не лише є важливими інвестиціями, а й підтримують там соціальний мир і стабільність, що з погляду безпеки є в інтересах як країн походження, так і працевлаштування.

Не є невідвратною загроза формування закритих етнічних анклавів іммігрантів, своєрідних гетто, де живуть за власними законами. Формування гетто є наслідком не імміграції як такої, а вад і прорахунків соціальної та інтеграційної політики держави, що приймає.

Зв’язок між міграцією і злочинністю не безпосередній. Справді, кримінал має місце в іммігрантських громадах, як і в будь-яких інших людських спільнотах, проте він не більший, ніж у місцевого населення, тієї ж самої соціальної та вікової групи. Отже, і загрози суспільству впливають не власне з імміграції, а із соціального становища іммігрантів, ефективності (чи неефективності) політики щодо їх прийняття, облаштування, інтеграції, соціальної та етнокультурної політики загалом.

Разом з тим, поряд з уявними, з міграцією пов’язані цілком реальні проблеми. Для України вони значущі, бо система регулювання міграцій перебуває на етапі становлення, а інструменти протидії міграційним загрозам розвинуті недостатньо.

¹⁹⁴ Asylum and Migration Policies in the European Union /Ed. by Angenendt S. – Bonn, 1999. – P. 27.

Рівень загроз безпеці, що створює міграція, залежить від її типу. Однозначну негативну оцінку заслуговує нелегальна (незаконна) міграція, яку в сучасній літературі найчастіше називають нерегульованою.

В останні роки вона нелегальна міграція перетворилася на сферу активної діяльності транснаціональних злочинних угруповань, стала транслятором кримінальних загроз. Її існування було б неможливе без поширення корупції, “тіньової” економіки. У свою чергу, вона підживлює ці негативні явища. Небезпеку становить також те, що маршрутами нелегальної міграції переправляють наркотики, зброю. З правопорушеннями пов’язані як самі нелегальні переміщення, так і часом вимушене, а часом і примусове залучення деяких нелегальних мігрантів до кримінальних дій.

Нелегальна міграція, становить загрозу епідемічній безпеці, оскільки мігранти можуть бути носіями нетипових для суспільства, що приймає, хвороб. Навіть якщо вони абсолютно здорові, але їхні уявлення про епідемічну безпеку, особисту гігієну відрізняються, це може призвести до виникнення відповідних проблем.

Однак, для реальної оцінки загроз і, відповідно, реальної їм протидії це явище більш слід аналізувати виваженіше, брати до уваги об’єктивний характер міграційних переміщень. По-перше, варто критично поставитись до оцінок масштабів нелегальної міграції, оскільки деколи бездоказово оперують цифрами, що суперечать здоровому глузду. По-друге, необхідно враховувати, що нелегальна міграція, загрожуючи національній і міжнародній безпеці, насамперед є загрозою для мігрантів, які нерідко стають жертвами обману, здирництва, фізичного насильства з боку переправників. Тому шляхи протидії нелегальній міграції не можуть знаходитися лише у правоохоронній сфері. Вихід необхідно шукати у міжнародному співробітництві країн походження, транзиту і призначення нелегальних мігрантів.

В останні роки ставлення до міграції як до загрози отримало додаткову мотивацію через міжнародний тероризм. Хоча прямого причинно-наслідкового зв’язку між цими явищами немає, міжнародні переміщення людей пов’язані практично з усіма глобальними процесами, тому з набуттям тероризмом міжнародного характеру виник зв’язок між ним та міграцією. Це позначилося на міграційній політиці багатьох країн. Нові заходи включають біометричний контроль, зняття відбитків пальців, обмін інформацією про небажаних осіб між багатьма державами.

Навіть якщо міграція здійснюється легально і контрольовано, загрози безпеці виникають через прибуття до країни населення, яке належить до іншої культури, сповідує іншу релігію. Це загрожує розмиванням та втратою традиційних цінностей суспільства. З другого боку, з міграцією може бути пов’язано поширення ксенофобії, політичного екстремізму.

Незважаючи на численні проблеми, розвинуті країни, вже не можуть обійтися без імміграції. Умови, за яких імміграція перетворюється на життєву необхідність, формуються й в Україні. Про забезпечення потреб в робочій силі лише за рахунок мігрантів, звичайно, не йдеться. Актуальні

завдання – збільшення народжуваності, зменшення смертності, підвищення продуктивності праці, раціональне використання національних людських ресурсів, що, однак, невідворотно включатиме підвищення пенсійного віку, скорочення строків навчання чи інші непопулярні заходи. Разом з тим варто визнати доцільність використання такого джерела поповнення людського потенціалу, як імміграція. В інтересах національної безпеки необхідно сконцентруватися не на марних зусиллях її спинити, а працювати над мінімізацією негативних наслідків і максимальним використанням вигод пов'язаних з нею.

Інтереси демографічної, соціальної, економічної та іншої безпеки мають бути головними при визначенні обсягів та складу іммігрантів. Прогнозні розрахунки дають змогу визначити, на скільки скоротяться трудові ресурси України у найближчі десятиліття. Зокрема, підраховано, що для збереження нинішньої величини населення потрібно 300 тис. іммігрантів на рік¹⁹⁵. Проте суто арифметичний підхід недоцільний. Залучення іммігрантів має відбуватися селективно, шляхом встановлення преференцій для певних груп мігрантів чи країн походження.

Прибуття культурно та ментально близького населення пов'язано з меншими ризиками, хоча повністю їх не виключає. Тому найбільш бажаним джерелом імміграції залишаються вихідці з України, у тому числі депортовані за національною ознакою, численна українська діаспора. Разом з тим, як свідчить динаміка міграції останніх років, цей ресурс вичерпується. Тому постає потреба в поповненні населення також за рахунок осіб, які безпосередніх зв'язків з Україною не мають. Вихідці з колишніх радянських республік, ментально близькі українцям через багаторічну спільну історію, належать до тих іммігрантів, прибуття яких викличе найменше труднощів інтеграційного характеру. Разом з тим, їх залучення, як і репатріація українців, вихідців з України інших національностей, відбуватиметься в умовах зростаючої конкуренції в боротьбі за людські ресурси з Російською Федерацією, країнами ЄС, потребуватиме значних зусиль і фінансових витрат.

Доступнішим і дешевшим джерелом поповнення населення є імміграція з країн Азії та Африки, що є найбільшими експортерами людських ресурсів. Однак вдатися до цього можливо лише після ретельної оцінки евентуальних наслідків та підготовки до розв'язання проблем, пов'язаних з прибуттям людей іншої раси, мови, традицій.

Застосовуючи селективний підхід до регулювання імміграції, окрім прагматичних міркувань, слід враховувати також гуманітарні та політичні. Серед шляхів імміграції в Україну мають бути такі, як надання притулку, допомога біженцям із зон конфліктів.

Пов'язаних з міграцією ризиків можна уникнути лише на основі послідовної політики інтеграції мігрантів. Найбільші шанси на успіх така політика має за умови формування громадянського суспільства, де єдність

¹⁹⁵ Стратегія демографічного розвитку на період до 2015 року // Офіційний вісник України від 12.07.2006. – № 26. – С. 161

досягається не на основі етнічної, мовної, релігійної чи історичної спільності, а завдяки громадянській активності індивідів.

Отже, міграція має кваліфікуватися не як загроза національній безпеці, а як виклик, оскільки вимагає не лише її захисту, а й якісної перебудови, удосконалення, нових шляхів розширення і збагачення. Як пишуть автори монографії „Міграція й безпека в Росії”, „міграції” спонукають і групу, і суспільство, і владу до активності, до реадаптації безпеки... Вони апелюють до життєвих сил”¹⁹⁶.

Розділ 6. СИСТЕМНИЙ АНАЛІЗ ТА ПРОГНОЗУВАННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ В КОНТЕКСТІ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

В.П. Кузьменко

Останнім часом у світі почастишали стихійні лиха з трагічними наслідками, що обчислюються десятками і навіть сотнями тисяч людських жертв, а також десятками і сотнями мільярдів доларів збитків. Найбільша за кількістю жертв катастрофа відбулася 26 грудня 2004 р. – напередодні Нового 2005 року, коли католицький світ святкував Різдво, а в Україні відбувався останній, третій тур президентських виборів. У цей день в Індійському океані відбувся потужний землетрус силою близько 9 балів за шкалою Ріхтера, що викликав цунамі, висота хвилі якого перевищувала 30 метрів. Вона знищила за останніми даними 273 тисяч осіб у 13 країнах цього макрорегіону, насамперед, в Індонезії. Землетруси в Індонезії, Індії, Пакистану, Японії й інших країнах цього небезпечного макрорегіону повторювалися й у наступні роки. Страшний землетрус восени 2005 року відбувся в Пакистані, який призвів до близько 80 тисяч людських жертв і тим завдав значних збитків. ООН одноразово виділила на ліквідацію наслідків цих двох природних катастроф, відповідно, три й один млрд. дол., а світове співтовариство виділило гуманітарну допомогу тільки на макрорегіон Індійського океану на загальну суму 13 млрд. дол. За оцінкою ООН роботи для відновлення цього макрорегіону займуть майже 5 років і становитимуть 10 млрд. дол. США.

Як стверджує керівник Агенції МНС Росії і СНД з моніторингу та прогнозування надзвичайних ситуацій, начальник ВНДІ ЦОНС (цивільної оборони і надзвичайних ситуацій), керівник Дирекції Європейського центру

¹⁹⁶ Миграция и безопасность в России / Под. ред Г. Витковской и С. Панарина. Московский центр Карнеги. – М.: Интердиалект+, 2000. – С. 43.

нових технологій керування ризиками катастроф Михайло Шахраманьян, кількість природних і техногенних катастроф у різних куточках планети в середньому зростає на п'ять-сім відсотків у рік. Якщо вважати, що точкою відліку такої їхньої динаміки стала Чорнобильська аварія, то з 1986 р. до початку нового тисячоліття щорічна кількість природних катаклізмів у світі збільшилася вдвічі. І можна з повною відповідальністю говорити, що ми вступили в епоху катастроф, а при такій динаміці їхнього нарощування до 2015 р. їх буде ще вдвічі більше, ніж було в 2001 році. До того ж, на пострадянському просторі в умовах поглиблення соціально-економічної кризи 90-х років не оновлювалося екологічно небезпечне устаткування, хоча й неофіційно, ще наприкінці 90-х 2002 рік в Україні було оголошено роком техногенних катастроф у зв'язку з граничним зносом основних фондів. Якщо згадати, що відбулося на 3-х шахтах України та Сквиливському аеродромі в липні 2002 р., де загинуло близько 200 осіб, то можна сказати, що, на жаль, цей прогноз виправдався. Якщо не вдасться перевести економіку України на інноваційну модель розвитку, що стимулюватиме заміну екологічно небезпечної техніки та устаткування, цей темп нарощування катастроф може навіть посилитися.

У науковому середовищі існує деякий скепсис щодо можливості передбачення майбутніх катастроф, оскільки це дуже рідко вдавалося вченим з використанням традиційних підходів. До того ж, досить часто, якщо згадати, наприклад, недавню побудову “світлого комуністичного майбутнього”, при реалізації масштабних цільових комплексних програм одержували результат, подекуди діаметрально протилежний задуманому.

Але ряд учених все-таки продовжує шукати коеволюційний взаємозв'язок між суспільними та космічними процесами у їх циклічно-еволюційній динаміці. Тим більше, що циклічні закономірності розвитку Всесвіту давно помічені, регулярно спостерігаються та досить точно прогнозуються вченими–астрономами. Ще наприкінці XVIII століття один із засновників зоряної астрономії англійський учений Вільям Гершель, що побудував першу модель Галактики та відкрив планету Уран, зробив спробу встановити зв'язок між числом сонячних плям, неврожаями та цінами на хліб. У 70-ті роки XIX століття його співвітчизник Вільям Джевонс (широковідомий як першовідкривач теорії маржиналізму разом з двома іншими видатними економістами – австрійцем Карлом Менгером та французом Леоном Вальрасом) розвинув думку про те, що поведінка соціальних колективів у їх діяльності залежить від циклічних явищ на Сонці. Це допомогло йому пояснити економічні цикли не тільки у сільському господарстві, де вони пов'язані з прямим впливом сонячної активності на врожайність, а й у промисловості. До речі, маржиналізм, що є, можливо, найкардинальнішим переворотом світової економічної думки (визнання його на пострадянському просторі відбулося через сторіччя), було створено трьома вченими незалежно між ними та в одночас, а результати досліджень надруковано в одному й тому ж самому 1871 р. (взагалі, помічено феномен синхронізації найвидатніших наукових відкриттів з піками сонячної

активності). У цей же рік (наступний за роком франко-пруської війни - максимальним за сонячною активністю у ХІХ столітті з $W=139$) прусський канцлер Бісмарк на переможній воєнній хвилі проголосив Німецьку імперію, а у Франції після падіння Другої імперії впала й Паризька комуна. Наприкінці ХІХ століття німець Мовес та француз Делоне також підтвердили підпорядкованість соціальної динаміки на Землі 11-річній ритмічності сонячних циклів.

У першій чверті ХХ століття було проведено дослідження впливу сонячної активності на біосферу та соціум видатним російським вченим Олександром Чижевським (поряд з ним на це ще в часи революцій 1917 р. звернув увагу і російський астроном Дмитро Святський). У 1924 р. Чижевський у Калузі видав книгу “Фізичні фактори історичного процесу. Вплив космічних факторів на поведінку організованих людських мас і на хід всесвітньо-історичного процесу, починаючи з V століття до Р.Х. і до нашого часу. Стислий виклад досліджень і теорії”¹⁹⁷. Саме ця робота започаткувала системні дослідження суспільних і природних процесів з оцінкою впливу на них космофізичних факторів. Головне, було доведено синхронність максимумів приросту сонячної активності (реперні роки) з періодами виникнення революцій та війн. Установлено, що злам у розвитку соціуму відбувається в реперних точках динамічного екстремуму (точках максимального приросту по модулю сонячної активності). На синхронність відкритих “*пассіонарних поштовхів*” з екстремумами сонячної активності вказував у своїй теорії етногенезу і російський історик, етнограф та географ Лев Гумільов¹⁹⁸.

На геліофактори вже давно посилаються у науково-публіцистичних працях. Так, ще у січні 1935 р. видатний російсько-індійський культуролог і світовий суспільний діяч Микола Реріх в есе “Зорі смерті” писав: “*Абат Море – французький астроном, звертає увагу усіх дипломатів на 1936 та 1937 роки. У ці роки, він каже, спостерігатиметься сильне нарощування і діяльність сонячних плям. Астроном нагадує, що періоди посиленої діяльності сонячних плям часто співпадали з війнами та різними суспільними смутами.*”

У періоди найменшої діяльності сонячних плям на Землі зазвичай помічені мирні часи, тоді як максимальна діяльність цих плям, певно, викликає нервові підвищення, яке зваблює народи до зла та дикої боротьби” – каже Абат. “Якщо сонячна діяльність збільшує усякі магнетичні відхилення, то серед наслідків її розвивається також і дивний гарячковий стан, який, мов епідемія, охоплює людство. Іноді такий гарячковий стан починається трохи раніше максимуму, як відбулося у світову війну в 1914 році”.

¹⁹⁷ Чижевский А.Л. Физические факторы исторического прогресса. Влияние космических факторов на поведение организованных человеческих масс и на течение всемирно-исторического процесса, начиная с V века до Р. Хр. И по сие время. Краткое изложение исследований и теории. – Калуга, 1924; 2-е сокр. изд. – Химия и жизнь, 1990. – № 1. – С. 22 – 32; № 2. – С. 82 – 90; № 3. – С. 22 – 33.

¹⁹⁸ Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. – Л.: Географиздат, 1990; 2-е изд.: М.: ДИ-ДИК, 1994.

*Чи наближається друга війна – це невідомо, але я нагадую, що згідно з статистикою, яка покриває багато століть, роки 1936 та 1937 мають вважатися особливо небезпечними... Але важко сказати, чи буде вже цей рік показовим у грубо земному значенні, чи він започаткує наслідки для найближчого часу”*¹⁹⁹. Цей прогноз новітня історія підтвердила дуже швидко. Вже у 1936 р. розпочалася війна в Іспанії, на наступні два роки припав пік сталінських репресій у СРСР, а у 1939 р. було розв'язано Другу світову війну.

Сьогодні, крім відкритого у середині XIX століття 11-річного цикла сонячної активності Швабе-Вольфа, найбільш відомі: відкритий наприкінці XIX століття 72-річний (2 по 36 років) цикл Ганського та відкритий у середині XX століття більш як 600-річний цикл Рубашева (його вплив відчувається зараз), а також кілька менш значних флуктуацій Сонця. Вже у 60-ті роки XX століття у Кисловодській обсерваторії було відкрито пов'язаний зі зміною полярності сонячних плям 22-річний (2 по 11) парний цикл Гневишева-Оля, у якому другий із пари 11-річних циклів в 1,4 разу перевищує перший за силою сонячної активності. Саме такий цикл закінчився у 2000 – 2002 рр., які тільки з урахуванням правила Гневишева-Оля повинні були мати полуторні значення чисел Вольфа (видатний австрійський астроном Рудольф Вольф ще у середині XIX століття як індикатор сонячної активності запропонував використовувати кількість плям на Сонці через числа, означені першою буквою його прізвища - W) щодо значення їх величин у 1989 – 1991 роках.

Кінець XX та початок XXI століття від страшного XIV сторіччя (пандемій морової чуми – “чорної смерті” та голодоморів, пов'язаних з повеннями, посухами, землетрусами і періодичними навалами сарани) відділяють 600 з лишком років, що співпадає з циклами появи у полі зору землян комет, які почастишали до Землі наприкінці другого – початку третього тисячоліття Християнської ери. Враховуючи періодичну циклічність як сонячних, так й земних процесів, а також важливість виявлення ефектів їх синхронізації, одним із найперспективніших напрямів наукових досліджень у сфері прогностики, на сьогодні вбачається системний аналіз і моделювання поліциклічного процесу коеволюції природи та суспільства Землі з космічною динамікою.

Зокрема, в реперний 1988 р. максимального приросту сонячної активності, що виражався у збільшенні середньорічної величини числа Вольфа з $W=29,4$ у 1987 р. до $100,2$ у 1988 році, розпочалася вірмено-азербайджанська війна за Карабах. Вона ж синхронізувала із страшним землетрусом у Вірменії наприкінці року, коли середньомісячні величини чисел Вольфа збільшилися з $W=125,1$ у листопаді до $W=179,2$ у грудні з мінливими добовими індикаторами сонячної активності, які в окремі дні сягали $W=255$.

На піку зростання сонячної активності у червні та серпні 1991 року розпочалася жорстока війна в Югославії (11 червня $W=250$) та відбувся

¹⁹⁹ Рерих Н.К. Нерушимое. – Рига: Виеда, 1991. – С. 28 – 29.

серпневий путч у Москві (19 серпня $W=280$), який, по суті, започаткував розпад СРСР. Наприкінці 1994 р. (рік локального подвійного максимуму сонячної активності, обумовленого зіткненням комети Шумейкерів-Леві з Юпітером) розпочалась війна у Чечні.

Завершилися обидві ці війни в 1996 р. – році мінімуму сонячної активності, коли, як вважав Чижевський, істотно зменшується густина соціальних катаклізмів. Відновилися обидві ці війни на різкому підйомі сонячної активності 1999 р. Але якщо війна в Югославії після її бомбардувань літаками НАТО закінчилася в тому ж році зміною політичного режиму, то війні у Чечні не видно кінця й сьогодні, а її наслідки вже дійшли до сотень жертв навіть у Москві, не кажучи вже про 30 тисяч загиблих військових та 100 тисяч цивільних мирних громадян, у тому числі сотні загиблих дітей на терені сусідньої республіки – у Беслані.

Таким чином, уже майже століття існує науковий підхід для прогнозування посилення частоти імовірних катастроф. Водночас у катастрофічні періоди популярними стають інші підходи, що не мають наукового обґрунтування. Ще напередодні 17-річчя Чорнобильської катастрофи з цього приводу видатна українська поетеса Ліна Костенко написала:

“Людству ніколи не бракувало апокаліптичних візій з посиланням на Йоана Богослова, Нострадамуса чи й навіть на бабуню Вангу. Тим часом суто наукові передбачення якимось менше привертали увагу і, спроектовані кудись у неозначене майбутнє, так і залишалися на маргінесах свідомості.

Певно, така вже властивість людської психології: есхатологічні пророцтва сприймаються глибше, ніж сухий науковий прогноз, не вимагають ніяких рішень, а часом навіть схиляють до гедоністичних настроїв чи ескапізму.

Та й, власне, від людей, від людства мало що і залежить. Вони делегують повноваження своїм урядам і президентам, а там уже діють такі механізми політики, на які людство має хіба що мінімальний вплив. А надто коли взяти до уваги, хто стоїть біля пультів світової політики. Час великих постатей, схоже, минув, дедалі частіше приходять до влади висуванці великих кланів, у практиці яких відсутня етика філософії буття. Глобалізується не тільки економіка чи всезагальна обумовленість інтересів, глобалізуються конфлікти і передумови екологічних, техногенних і моральних катастроф. Ані важелів впливу, ні ефективних механізмів контролю у людства нема. І те, що сьогодні здається лише сюжетом для письменників-фантастів, завтра може стати зловісною реальністю”²⁰⁰.

І нині ми бачимо, що слова Ліни Костенко стають все більш пророчими.

Але ще раніше, нами було зроблено довгостроковий прогноз криз і катастроф, виконаний 17 років тому²⁰¹, побудований на основі системної

²⁰⁰ Костенко Л. Україна як жертва і фактор глобалізації катастроф. // День. – 2003. – № 76. – 25 квітня. – С. 5.

²⁰¹ Кузьменко В.П. Майбутнє: версії прогнозу // Друг читача. – 1991. – 31 липня; Кузьменко В.П. О синхронизации “длинных волн” Н. Кондратьева с историметрическими циклами А. Чижевского и В.

теорії великих циклів кон'юнктури Миколи Кондратьєва ²⁰², розгорнутих у ХХ – ХХІ ст. з оцінкою загальносвітового соціально-економічного розвитку, з використанням геліосоціобіологічної теорії Олександра Чижевського і “основного закону часу” російського мислителя та поета Велімира Хлебнікова, з якого випливали такі висновки катастрофічного характеру: у першому десятилітті ХХІ ст. відбудеться глобальна світова фінансово-економічна криза планетарного масштабу; впродовж найближчих 20 років можливий розкол в ісламському світі, до якого сьогодні належить територія не тільки Центральної і Передньої Азії (Древньої Персії), а й Північної Африки, де тисячі років проживають єгиптяни. Адаже нині, наприклад, ставлення до війни в Іраку США з коаліцією країн з різних куточків планети як у християнському, так і в мусульманському світах далеко не однозначне. Та й в самому Іраку релігійно-етнічна війна між сунітами і шіїтами не вщухає. Звичайно, такі необережні дії, як поява карикатур на пророка Магомета в європейській пресі, могла консолідувати ісламський світ проти християнського. Але ж давно західною цивілізацією відпрацьовані і технології, що відповідають відомій тезі «Розділяй і пануй». І якщо тисячоріччя тому відбувся розкол християнського світу, то чому йому не бути й в ісламському світі? Адаже тенденція інтернаціоналізації та глобалізації з її вже помітними негативними перегибами, зрештою, у відповідь на доцентрові рухи планетарного масштабу може викликати і зворотні рухи відцентрового характеру, що вже спостерігаються у сьогоднішньому світі.

Причому у даному випадку йдеться не про суспільні суперпроекти побудови «світлого майбутнього» – комунізму і ще більш «світлого сьогодення» – капіталізму, а про природні «фізичні» процеси самоорганізації людського співтовариства у відповідь на тенденції, що не влаштовують його. При цьому ці процеси можуть здобувати і катастрофічний характер у формі воєн, провісниками яких можуть бути й природні катаклізми. Вони іноді відбуваються і незабаром після суспільних конфліктів як свого роду Божа кара народів, що не можуть знайти між собою спільну мову. Наприклад, Спітакський землетрус 1988 р. у Вірменії відбувся незабаром після початку війни за Карабах, а землетруси 2001 р. в Індії та 2005 р. у Пакистану – в районі Кашміру, де багато років діє постійний конфлікт між цими країнами, перетворюючись на збройні сутички з втратами людей. Можливо, ці

Хлебникова // Тезиси докладов на международной научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения Н. Д. Кондратьева, Секция 1: Идеи Н. Д. Кондратьева и современные экономические и социологические теории. – М., 1992, С. 67 – 68; Кузьменко В.П. Инновационная теория экономических циклов и прогнозирование общественного развития // Кузьменко В. П. Инвестиционная политика в регионе. – К., 1992, С. 221 – 235; Кузьменко В.П. Інноваційна теорія довгих хвиль і періодизація соціально-економічного розвитку. Матеріали укр. – франц. семінару “Проблеми соціального управління технологією” – К., 1993, С. 111-115; Кузьменко В.П. Цикличность социально-политико-экономических процессов и их прогнозирование // Посредник, октябрь 1994 г., № 66, С.15 – 17; № 67, С.16 – 18;

²⁰² Кондратьев Н.Д. Большие циклы конъюнктуры. // Вопросы конъюнктуры. - 1925. - Выпуск 1. - Т. I. - С. 28 – 79.; 2-е изд.: Кондратьев Н.Д. Избранные сочинения. – М.: Экономика, 1993. – С. 24 – 83; Большие циклы экономической конъюнктуры. Доклад в Институте экономики 6 февраля 1926 г. // Кондратьев Н.Д. Проблемы экономической динамики. – М.: Экономика, 1989. – С. 172 – 226.

катаклізми й були жахливим відгуком природної стихії на непорозуміння різних народів.

Примітно, що кардинальні соціально-політичні події збігалися з перепадами сонячної активності та географічно переміщувались залежно від ендогенної соціально-психологічної готовності соціумів щодо участі в біфуркаційних подіях на піку сонячної активності. Різкі зміни соціально-психологічного стану соціуму, що провокують його кризовий стан, дуже нагадують механізм проявів землетрусів. Так, родоначальники методу оцінки інтенсивності землетрусів – видатні американські вчені Бено Гутенберг і Чарльз Ріхтер, які ще у 1935 році запропонували та обґрунтували 12-бальну шкалу Ріхтера, вказували на можливість екзогенного впливу на тектоніку Землі космічних чинників як “спускового механізму”²⁰³. Очевидно, аналогічний механізм спрацьовує і щодо соціально-психологічної напруженості. Факти свідчать, що пояснення катастрофічних соціальних подій і явищ треба шукати у міждисциплінарному просторі; тим паче, що ефективно розглядаються сьогодні не тільки річні чи місячні, а й добові показники інтенсивності зміни сонячної активності. Якщо подивитися “Тисячолітній літопис надзвичайних явищ природи” наприкінці першого – початку другого тисячоріччя Християнської ери, то багато які з них вражаюче збігаються з тим, що діється сьогодні у світі:

995 – Вірменія. – Сильний землетрус. Було зруйновано три міста...

999 – Західна Європа. – Посуха : “Нечуване спекотне літо”.

1000 – Уся Земна куля. – 29 березня сильний землетрус на всій Земній кулі...у Кракові зруйновано багато будинків.

Руська земля. – Сильна повінь: “Бисть поводи велієп”.

Сувора зима. Холоди тривали надзвичайно довго.

Посуха, що охопила Західну Європу, ймовірно, мала місце й у руських землях. Літописи відзначають, що після 990 р. рясний врожай був тільки в 1003 р.

Західна Європа. У Франції і Німеччині була така посуха і спека, що всі ріки висохли. У водоймах гинула риба.

Голодний рік. Голод і мор тривали до 1006 р.

1002–1003 – Київська Русь. – Дощове літо: “Доці мнозі”...

1001–1005 – Західна Європа. – Посуха.

1008 – Київська Русь. – Посуха. Навала сарани: “...биша прuzzi мнозі”. Голодний рік.

1011 – Київська Русь, Європа, Північна Африка. – Жорстока зима.

Замерзнув Босфор. Лід на Нілу.

1012 – Західна Європа. – Великі повені на Дунаї та Рейні”²⁰⁴.

Таким чином, як і наприкінці другого тисячоліття в Спітаку і ще двох вірменських містах, за п'ять років до кінця першого тисячоліття Християнської ери в трьох містах Вірменії був сильний землетрус. А в 999

²⁰³ Гутенберг Б., Рихтер К. Сейсмичность Земли. – М., 1948.

²⁰⁴ Борисенков Е.П., Пасецкий В.М. Тысячелетняя летопись необычайных явлений природы. – М., 1988. – С. 241-242.

році цунамі (згадаємо цунамі на узбережжі Індійського океану 1999 року або наприкінці 2004 року) закинув скандинавський корабель вікінгів на шляху до Америки, що вже тоді була відкрита європейцями, майже за півтисячоліття до Колумба.

Виходячи з тисячолітнього циклу планетарного розвитку та з прогнозів посилення сонячної активності наприкінці ХХ – початку ХХІ століття, нами ще на початку – в середині 90-х років прогнозувалася активізація проявів стихійних лих на Землі з наближенням до кінця другого тисячоліття. І, особливо, на початку третього тисячоліття, що спостерігається вже сьогодні. Ми передбачали це 12 років тому хоча б у публікації в газеті “Київські Відомості” в інтерв'ю з нами журналістки Наталії Куроленко, що завідувала в ній відділом науки ²⁰⁵. Прогноз глобальної соціально-економічної кризи виходив з часу закінчення чергової «довгої хвилі» Кондратьєва (К-хвилі) кризовою фазою, що припала саме на межу тисячоліть. На жаль, цей прогноз цілком підтвердився. Адже у перший рік нового тисячоліття темп приросту обсягів світового валового продукту (СВП) знизився до 2,2%, хоча в минулому останньому році минулого тисячоріччя він дорівнював 4,5%. Ще більше падіння темпу приросту ВВП (з 3,7% у 2000 р. до 0,5% у 2001 р.) спостерігалось в найрозвинутішій країні світу – США, де він складає майже чверть СВП. У другій країні світу – Японії він впав з 2,3% до 0,4%. Тобто у двох найрозвинутіших країнах світу спостерігався повзучий у 0,4-0,5% темп приросту їх ВВП, що характеризував стагнацію їх господарств напередодні рецесії, яка в наступному році характеризувалась у Японії падінням ВВП на 0,3%. У США йому не дала впасти розв'язана в Афганістані війна, що сприяла в 2002 році зростанню темпу приросту ВВП до 1,6%. Саме такий темп приросту ВВП спостерігався в 2001 р. в євроні, який з лагом у два роки впав у 2003 р. теж до 0,5%, а в провідній її державі – Німеччині, та взагалі третій країні світу за рівнем ВВП, останній впав у цьому ж році на 0,1%. По суті провідні країни світу опинились на початку третього тисячоліття Християнської ери в стані стагнації їх економіки. А її попередженням були фінансові кризи кінця ХХ ст., які на кілька років випереджають рецесію й депресію, про що видатний український економіст Михайло Туган-Барановський писав ще у 1894 р. у своїй книзі “Промислові кризи в сучасній Англії, їх причини та найближчі впливи на народне життя” ²⁰⁶.

Уже в середині 90-х років ХХ століття було відомо, що за п'ятиліття 1990-1994 р. середня щорічна кількість катастроф у світі зросла майже в 3 рази в порівнянні з п'ятиліттям 1965-1969 р., тобто п'ятирічкою найбільш

²⁰⁵ Куроленко Н. Ближайшие 15 лет нас будет трясти, заливать и давить ... депрессиями. // Киевские Ведомости. 1996. – 19 февраля.

²⁰⁶ Туган-Барановский М.И. Промышленные кризисы в современной Англии, их причины и ближайшие влияния на народную жизнь. – СПб., 1894.; Туган-Барановский М.И. Промышленные кризисы. Очерк из социальной истории Англии. – 2-е совершенно переработанное издание. - СПб., 1900. – переиздание: К.: Наукова думка, 2004. – 367 с.

високих темпів економічного росту (не тільки в народному господарстві СРСР, а й у світовому господарстві загалом на підйомі післявоєнного економічного буму четвертої К-хвилі). У наступне п'ятиліття, на яке припав мінімум сонячної активності 1996 р., їх було трохи менше, ніж у попередньому, але наприкінці минулого і, особливо, на початку нового третього тисячоліття вони стали нарощуватись з ще більшим темпом. Уже напередодні кризових 90-х років усвідомлення того, що природні катастрофи є серйозною перешкодою розвитку економіки, спонукало Генеральну Асамблею ООН прийняти 22 грудня 1989 року Резолюцію (№ 44/236), у якій період десятиліття з 1990 по 2000 рік був проголошений Міжнародним десятиліттям зі зменшення стихійних лих.

Поряд із природними катаклізмами спостерігається аналогічне зростання техногенних катастроф і економіка багатьох країн практично не в змозі компенсувати втрати від надзвичайних ситуацій природного і техногенного характеру. Як стверджували вже у 2004 р. лідер української школи циклістики проф. Арнольд Кулінкович разом зі своїм петербурзьким братом у статті “Гармонія Всесвіту”: *“У третє тисячоліття людство вступило розколотим на багатий та процвітаючий «золотий мільярд» і бідне та, що найжахливіше, з кожним днем усе дедалі більш збідніле і, здавалося б, позбавлене історичної перспективи інше населення планети. Понад те, усе людство виявилося на «енергетичній голці», оскільки енергетичне споживання зростає, причому зростає в геометричній прогресії — вдвічі за кожні 20 років. Це означає, що через два століття люди витратять у тисячу разів більше енергії, ніж тепер, через чотири — у мільйон разів, через шість століть — у мільярд раз більше! Чим більше витрачається енергії, чим складніше організація життя, тим імовірніші техногенні катастрофи усіляких масштабів, аж до загальнопланетарних”*²⁰⁷.

²⁰⁷ Кулінкович А.Е., Кулінкович В.Е. Гармония Вселенной // Циклы. Материалы шестой Международной конференции. Том первый. Северо-Кавказский государственный технический университет. - Ставрополь, 2004.

Уже через п'ять років після Чорнобильської аварії, в останній 1991 рік існування СРСР тут було навіть затверджено державну науково-технічну програму «Безпека населення і народногосподарських об'єктів з урахуванням ризику виникнення природних і техногенних катастроф». У рамках цієї програми в РФ справді розпочали систематичне вивчення природних загроз, що не зупинила навіть соціально-економічна криза, яка синхронно охопила всі пострадянські держави, які виникли на руїнах СРСР, що розпався. Активізувало роботу і російське Міністерство з надзвичайних ситуацій (МНС РФ) на чолі з постійним його керівником-професіоналом Сергієм Шойгу. В Україні також існує подібне міністерство. Позитивно зарекомендував себе мобільний госпіталь МНС України, який відзначився при наданні допомоги населенню, що постраждало від руйнівних землетрусів в Індії, Пакистані, Ірані, Туреччині та інших країнах планети, і навіть отримав за це міжнародну нагороду в 2005 р.

Ще до зазначеного вище інтерв'ю з нами, де ми акцентували увагу на необхідності наукового прогнозування соціально-економічних криз і катастроф, у травні 1994 р. у Йокогамі відбулася Всесвітня конференція з природних катастроф. На ній прийнято декларацію, у якій зазначено, що боротьба за зменшення збитків від природних катастроф повинна стати важливим елементом державної стратегії всіх країн у досягненні сталого розвитку. Саме в цій декларації вперше пролунав заклик до стратегії, заснованої на науковому прогнозуванні та попередженні катастроф. «*Краще попередити стихійне лихо, ніж усувати його наслідки*»,²⁰⁸ — так записано в підсумковому документі Йокогамської конференції. При цьому світовий досвід показує, що витрати на прогнозування і забезпечення готовності до природних подій надзвичайного характеру до 15 разів менші порівняно з відвертеним збитком. І це в середньому по світу, а в деяких країнах світу цей розрив у витратах значно більший і досягає двох-трьох порядків.

Шість років тому Наталія Куролєнко повторила інтерв'ю з нами, що вийшло за назвою «Катастрофи приходять за графіком»²⁰⁹. Колишня влада в Україні не прислухалася до цих прогнозів, що викликали тоді навіть посмішки у відповідності з прислів'ям: «Поки півень не клюне...». Але сьогодні природні та техногенні катастрофи не обминули й незалежну

²⁰⁸ Yokohama Strategy and Plan of Action for a Safer World. Guidelines for Natural Disaster Prevention. Preparedness and Mitigation. World Conference on Natural Disaster Reduction. Yokohama. Japan. 23-27 May. 1994. United Nations. New York and Geneva. 1995.

²⁰⁹ Куролєнко Н. Катастрофы приходят по графику // Киевские Ведомости.- 2002. - 19 октября.

Україну. Так, наприклад, достатньо згадати нещодавні буревій у Львовському регіоні та повені в п'ятьох західних і Вінницькій областях, що призвели до більш ніж сорока людських жертв. Наприкінці літа як минулого, так і поточного року посилились пожежи у Криму, Херсонській та Харківській областях. Вони, в свою чергу, можуть викликати й техногенні катастрофи, як це відбулось нещодавно в останній з них, де пожежа призвела до вибухів боєприпасів на складах біля селища Лозова. Але ще масштабніші вибухи боєприпасів відбувались в позаминулі роки у Новобогдановці та Артемівську на Донбасі, де в умовах вкрай зношеного шахтного фонду України нещодавно була й чергова аварія на шахтах з людськими жертвами, яких в новому тисячолітті нараховується в цьому мезорегіоні вже кілька сотень. Тому моніторинг безпекового стану виробничих потужностей у різних галузях господарства України повинен включати до себе їх порівняння з пороговими параметрами, визначеними для різних соціально-економічних показників, які ще й неоднакові для різних регіонів, де цей моніторинг теж потрібно проводити.

Ясно, що ці конкретні катаклізми передбачити було поки що неможливо, але сам катастрофічний період 2001-2012 рр. між двома піками 11-річного сонячного циклу, що включав до себе й глобальну фінансово-економічну кризу, яка охопила вже майже всі країни планети і до якої необхідно було готувати людство як у соціально-психологічному, так і в технолого-економічному аспектах, був дійсно прогнозований, виходячи з різноманітних циклів розвитку природи і суспільства та їхньої синхронізації в реперних точках зміни сонячної активності. Після страшної катастрофи 11 вересня 2001 р. в Нью-Йорку й Вашингтоні, у відповідь на неї США почали в 2002 р. війну в Афганістані, а в 2003 р. – і в Іраку. Взагалі, сьогодні можна зробити висновок, що початок 2003 р. мав просто загрозливий для світу характер, хоча ми цей висновок зробили п'ять років тому. Особливо, якщо згадати виступ у Конгресі США наприкінці січня того року президента Джорджа Буша з промовою з приводу змін у податковій політиці країни, а, головне, про бюджетне фінансування майбутньої війни в Іраку з бурхливою її підтримкою членами Конгресу. А потім, практично через день, відбулася трагічна загибель американського космічного корабля “Колумбія”, причини якої до цього часу остаточно не з'ясовані, а деякі збіги носять просто містичний характер. Адже минула катастрофа американської космічного човника “Челенджеру” відбулася на початку 1986 року, напередодні Чорнобильської катастрофи, що стала провісником майбутніх природних і техногенних, воєнно-політичних та соціально-економічних катаклізмів на постсоціалістичному і пострадянському просторах. І знову ж вражаючі збіги: обоє космічні екіпажі склалися з 7 членів - 5 чоловіків і 2 жінок, а ізраїльський космонавт “Колумбії” брав участь у бомбардуванні Іраку в попередній війні “Бура в пустелі”. Ця війна була в часи президентства Буша - старшого, що відповідає рамкам 12-літнього історичного циклу, включаючи триадність 4-літніх політично-перевиборних циклів у США.

З огляду на те, що одна з найбільш розвинутих теорій циклічності історії в ХХ столітті видатного англійського вченого Арнольда Джона Тойнбі ²¹⁰ стверджує, що кожна цивілізація перед прийняттям стратегічних рішень робить виклик Богу і має від нього знакову відповідь на цей виклик, то чи не є ця трагічна подія саме тою негативною відповіддю з Космосу? Звернувши увагу на цей факт, ми попереджали, що війна в Іраку може прийняти затяжний характер і стати для США “другим В'єтнамом”, а для України - “другим Афганістаном”. Слава богу, українські військові вже три роки тому покинули цю чи не найбільш гарячу точку планети, втративши там 13 людських життів.

Шість років тому Наталія Куроленко, яка вперше писала про результати наших досліджень ще 16 років тому ²¹¹, мала бесіду з іншим українським вченим – астрономом. У своєму інтерв'ю астрофізик і геофізик, старший науковий співробітник Інституту геохімії навколишнього середовища НАНУ та МНС України Володимир Степанов ще в серпні 2002 року свідчив: *Нині ми живемо на гілці спаду 23-го циклу. Сонячна активність послаблюється. Плям стає менше, площа їх зменшується*” ²¹². Отже, найближчим часом можна було очікувати припинення катастрофічного періоду, як це й було після катастрофічного періоду 1989 – 1991 рр. у попередньому 11-річному сонячному циклі, тим більш, що пік його припав на 2000 – 2002 рр. Але сонце протягом тисячі років не поводитися активніше, ніж зараз. Астрофізик з Гарвардського університету Джон Коль назвав цю активність “безпрецедентною”. За його словами, імовірність двох підряд могутніх спалахів на Сонце, спрямованих на Землю, настільки низька, що явище, що відбулося наприкінці 2003 р. (за тиждень з 28 жовтня по 5 листопада їх було 4) варто розглядати як аномалію. Ми також знайшли, що перші два тижні липня 2005 р., коли річні числа Вольфа за 11-річним циклом наближаються до мінімуму 2006 – 2008 рр., сонячний диск раптом наповнився групами плям. Сонячна активність за перші п'ять липневих днів збільшилася вдвічі з $W=96$ – 1 липня до $W=192$ – 5 липня і збереглася на рівні $W=181$ – 6 липня. А ранком у Лондоні прогриміла серія вибухів у метро й автобусах, що забрала більш 50 людських життів. А в інших країнах на наступному тижні відбулися серії залізничних катастроф: у Пакистані, ПАР, Польщі, а також повені в Індії, Румунії і, навіть, Україні.

Таким чином, ніколи не втратить актуальність теза Чижевського: **“Державна влада повинна знати стан Сонця в будь-який момент і порівнювати з ним свої рішення, оскільки свідчення Сонця безпомилкові й універсальні в просторі і часі”** ²¹³. Упровадження механізму відстеження динаміки змін сонячної активності й інших космофізичних факторів дасть

²¹⁰ Тойнбі А. Дж. Дослідження історії. В 2-х т. – К., 1995.

²¹¹ Куроленко Н. Леонид Кравчук став президентом в полном соответствии с теорией Валерия Кузьменко. // Киевские Ведомости. – 1992. – 29 сентября.

²¹² Куроленко Н. Загадочное солнце. // Киевские Ведомости. – 2002. – 10 августа.

²¹³ Чижевский А. Л. Космический пульс жизни: Земля в объятиях Солнца. Гелиотараксия. – М.: Прогресс, 1995. – 768 с.

можливість передбачувати катастрофічні події та частково запобігти втрат і негараздів, пом'якшуючи їхні негативні наслідки.

Енергія Сонця наповнює усе – і тіло, і душу, і природу, і соціум. Але разом з позитивним його впливом, без якого не було б можливе життя на планеті Земля, різкі зміни сонячної активності мають і негативні наслідки для біо і соціодинаміки завдяки “сонячному вітру”, що досягає її поверхні через 2 доби після сонячних спалахів, хвильова складова випромінювання яких долає відстань від Сонця до Землі за 7 хвилин.

Узагалі ХХІ століття порушило визначені закономірності зміни сонячної активності, що має нині характер мерехтливої аритмії, як відомо, досить небезпечної й для окремого людського організму, і для соціуму в цілому. Саме ці процеси на Сонці підсилили можливості переходу динаміки процесів на Землі не “від хаосу до порядку” за Іллею Пригожином²¹⁴, а, навпаки – від порядку до хаосу. А створена ним і Германом Хакеном наука **синергетика** тісно пов'язана з теорією катастроф Рене Тома і Володимира Арнольда²¹⁵. Ці нові напрями досліджень дають достатньо глибоке наукове пояснення спостерігаємих соціально-економічних процесів і вже мають приклади успішної розробки синергетичного інструментарію для його застосування в практиці їх прогнозування у Німеччині колегою Г. Хакена – проф. Вольфгангом Вайдліхом²¹⁶ та в РФ – вченими, що працювали в напрямі синергетичної парадигми на чолі з російським лідером цього напрямку Сергієм Курдюмовим²¹⁷. В Україні також робляться перші спроби оцінити й інвестиційні аспекти економіки катастроф, зокрема Сергієм Козьменко на прикладі розробки бізнес-плану антисейсмічної програми для регіону²¹⁸.

Не тільки розвиток теорій катастроф, соціально-економічних циклів і криз, але й самі кризи спонукали до створення і розвитку теорії економічної безпеки держави, яка й спрямована на захист національних інтересів кожної країни, попередження економічних загроз, найбільшу небезпеку серед яких уявляє соціально-економічна криза, яка з негативними соціально-політичними чинниками може спричинити і національні катастрофи, як це було у Німеччині перед другою світовою війною. Термін “економічна безпека” було вперше застосовано в 1934 р. Франкліном Рузвельтом у піку Великої депресії – найбільшої економічної кризи ХХ ст., для подолання якої у США було проголошено Новий курс як розробку системи антикризових заходів. Через півстоліття, в процесі подолання економічної кризи 1982 року, в якому ВВП США впав на 3%, у часи “рейганоміки” важливий внесок у визначення терміна “економічна безпека” внесли американські вчені Д.

²¹⁴ Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой. – М.: Едиториал УРСС, 2003.

²¹⁵ Арнольд В.И. Теория катастроф. – М.: Наука, 1990; Тома Р. Структурная устойчивость и морфогенез. – М.: Логос, 2002.

²¹⁶ Вайдлих В. Социодинамика: системный подход к математическому моделированию социальных наук. – М.: Едиториал УРСС, 2005.

²¹⁷ Капица С.П., Курдюмов С.П., Малинецкий Г.Г. Синергетика и прогнозы будущего. - М.: Едиториал УРСС, 2001; Малинецкий Г.Г. Хаос. Структуры. Вычислительный эксперимент. - М.: Едиториал УРСС, 2002.

²¹⁸ Козьменко С.Н. Экономика катастроф (инвестиционные аспекты). – К.: Наукова думка, 1997.

Олвей, Дж. Голден, Р. Келлі в книзі “Економіка державної безпеки”, що вийшла у світ 1984 р. На розвиток теорії економічної безпеки великий вплив мали й процеси глобалізації світового господарства.

Глобальна економіка представляє собою історично нову реальність, що відрізняється від традиційної світової економіки. За визначенням одного з її апологетів – відомого французько-американського соціолога іспанського походження Мануеля Кастельса *«глобалізація характеризує економіку, здібну працювати як єдина система в режимі реального часу у масштабі усієї планети»*²¹⁹. Процес глобалізації світової економіки йде вкрай нерівномірно. Це стосується як сфер діяльності та галузей, так і макроекономічних регіонів, об'єднаних по групам країн та цивілізаціям. Саме глобалізація дає змогу найрозвинутішим країнам світу, насамперед США, за допомогою інструментів МВФ і СБ здійснювати певний трансфер криз, розв'язуючи проблеми подолання соціально-економічної кризи у цих країнах за рахунок інших держав. І захист від таких негативних впливів національної економіки є дуже важливим питанням економічної безпеки держави²²⁰. Але навіть такі заходи, в кінцевому рахунку, не вберегли найрозвинутіші країни світу від глобальної фінансово-економічної кризи.

Найвищий рівень глобалізації досягнуто у фінансово-інвестиційній сфері. Адже сьогодні загальновідомим став факт перевищення більш ніж на порядок фінансових потоків обігу світової економіки у порівнянні з її матеріальними потоками, пов'язаними з реальними ринками товарів та послуг. Таким чином, цей вивільнений грошовий капітал не має матеріального підкріплення і перебуває у вільному плаванні, маючи щосекундні біржові операції на мільярди доларів, забезпечивши їх зростання за останні 20 років на два порядки. І ця фінансова бомба вже десятки років нависає над виробничими потужностями реальної економіки країн усієї Земної Кулі, періодично знищуючи фінансові ринки у тому чи іншому ареалі світу через механізми фінансових криз, найбільш відомими з яких за останні півтора десятиріччя стали мексиканська криза 1994 – 1995 рр., криза в країнах Південно-Східної Азії 1997 – 1998 рр. з суттєвим її впливом на світові фінансові ринки, дефолт 1998 р. у Росії, який особливо вплинув на країни СНД, у тому числі на Україну²²¹.

І нарешті, необхідно звернути особливу увагу на сучасні регіональні фінансові кризи початку ХХІ століття, про загрозу переходу яких до глобальної фінансово-економічної кризи та її негативний вплив на

²¹⁹ Кастельс М. Информационная эпоха: Экономика, общество и культура. – М.: ГУ ВШЭ, 2000. – С. 105.

²²⁰ Сухоруков А.І. Трансфер економічних криз як причина недосконалих циклів // Стратегічна панорама. – 2004. – № 2. – С. 68– 84; Сухоруков А.І. Антикризова політика розвинутих країн // Економіка України. – 2004. – № 8. – С. 16– 27.

²²¹ Кузьменко В.П. Фінансові кризи як складові економічного циклу та структурно-інвестиційна політика їх подолання // Глобалізація інвестиційних процесів та фінансова безпека України: Мат. Міжнародної науково-практичної конференції, Київ, 27 червня 2001 р. – К.: РНБО України, Міжвідомча комісія з питань фінансової безпеки., 2002. – С. 85–100; Кузьменко В.П. Макроекономічна антикризова політика та шляхи її впровадження в Україні. / Наукові праці МАУП. Антикризове управління підприємством: проблеми і шляхи їх розв'язання в умовах України. – К.: МАУП, 2001. – С. 60-64.

господарство України ми теж протягом останніх років нового тисячоліття не раз попереджали²²².

Досвід різних країн у розробці антикризової політики у період Великої депресії може стати у нагоді Україні на шляху виходу її економіки з кризи 90-х років, від яких Велику депресію віддаляє як раз одна довга хвиля Кондратьєва, який визначив її довжину в 50-60 років, тобто у середньому 55 років, які віддаляють й сучасну світову економічну кризу рубежу тисячоліть від закінчення Другої світової війни. Остання криза на початку XXI ст. була частково замортована фінансовими вливаннями світу в економіку США та розпочатими ними війнами в Афганістані та Іраку у відповідь на катастрофічні події 11 вересня 2001 р. Ці війни активізували розвиток ВПК США та через міжгалузеві зв'язки взагалі пожвавили їх економіку. Тим самим пік кризи, який спостерігається в наш час, було відсунуто на один 9-річний цикл Жюгляра.

В науковій літературі існує багато теорій і трактувань криз. Можна виділити кілька груп теорій:

Перша група теорій пояснює циклічний характер розвитку економіки причинами, котрі не мають відношення до характерних рис ринкового господарства, тобто позаекономічними. Цю групу можна розділити на дві підгрупи. До першої підгрупи входять ті, котрі головну причину криз вбачають в природних явищах, так звані натуралістичні теорії. Вони пояснюють циклічний процес, виходячи з природних явищ, які не мають відношення до даної конкретної системи виробництва. Представниками цього напряму є англійські економісти (батько і син) Вільям Стенлі і Ерберг Джевонси. Вони пояснювали кризи ще у XIX ст. впливом плям на сонці, що мають кілька циклів. Різна інтенсивність сонячної радіації, з їхньої точки зору, визначає відповідні цикли врожайності сільськогосподарських культур, що, в свою чергу, впливає на всю економічну діяльність людей. Деякі економісти пояснювали цикли впливом інших атмосферних чинників на врожай, а також на психологію людей у процесі їх економічної діяльності. Ці ідеї у XX ст. були розвинуті Олександром Чижевським.

Друга підгрупа об'єднує психологічні теорії, котрі пояснюють походження криз причинами, що містяться в натурі чи психології людини. Психологічні теорії виходили з пояснення циклічного характеру розвитку економіки оптимізмом і песимізмом, тобто песимістичними чи оптимістичними діями людей. До цієї підгрупи відносяться погляди італійського соціолога-економіста Вільфредо Парето та англійського економіста Артура Пігу²²³. Ці погляди не можна віднести до розряду

²²² Кузьменко В.П. Криза світового господарства як криза нової економіки. / Стратегічна панорама. - 2004. - № 3. - С. 105-115; Кузьменко В.П. Соціально-економічні цикли та антикризова політика. / Стратегічна панорама. - 2005. - № 1. - С. 94-103; Кузьменко В.П., Макаренко Л.Л. Системна світова криза та її вплив на Україну. / Стратегічна панорама. - 2005. - № 4. - С. 113-125; Смелянов О.С., Кузьменко В.П. Регіональні фінансові кризи в контексті економічної безпеки України. / Стратегічна панорама. - 2007. - № 3. - С. 130-137; Кузьменко В.П. Прогнозування соціально-політичних та соціально-економічних криз і катастроф на основі циклів розвитку соціокогенезу. / Культурологічний журнал "Софія". - 2008. - № 6. - С. 98-126.

²²³ Пігу А. Экономическая теория благосостояния. В 2-х томах. - М.: Прогресс, 1985. - Т. I. - 512 с.; Т. II. - 454 с.

повністю доведених. Хоча будь-яке природне явище і будь-яке передбачення знаходить відображення в економіці, але це не означає, що в них слід бачити головну причину такого складного явища, як соціально-економічна криза, але й відкидати їх не можна. Ці чинники є додатковими, які з ефектом їх синхронізації можуть посилити кризові явища в господарстві за рахунок позаекономічних важелів, що інколи справді можуть призвести до хаотичного стану кризи, яка практично не піддається регулятивним впливам.

Друга група теорій пояснює кризи, виходячи з економічних явищ, але з різних позицій. В першу підгрупу входять теорії, котрі головну причину кризи вбачають у порушенні рівноваги між виробництвом і споживанням, яке зумовлюється, в свою чергу, недоспоживанням. Такими теоріями є й ті, що пояснюють кризу перенакопиченням капіталу або порушенням пропорцій між збереженнями та інвестиціями. Такі теорії висували ще представники школи класичної політичної економії Томас Мальтус, Шарль Сисмонді, Джон Гобсон. Друга підгрупа теорій пояснює кризу тією обставиною, що швидке зростання промисловості викликає зниження цін на споживчі товари, що, в свою чергу, скорочує попит на засоби виробництва, тобто призупинення зростання промисловості та обсягів виробництва ВВП. Третю підгрупу становлять теорії, котрі вбачають причину криз у перевищенні виробництва засобів виробництва над виробництвом споживчих товарів. Серед прихильників цієї тези певним чином є й видатний український економіст Михайло Туган-Барановський та його послідовники. Найвідоміший вчений, який першим ще на початку 60-х років XIX століття розробив закінчену теорію економічних циклів і криз на торговельно-грошовій основі, – французький фізик Клемент Жюгляр²²⁴. Видатний австро-американський економіст Йозеф Алоїз Шумпетер²²⁵, який синтезував свою теорію економічного розвитку з теорією К-хвиль, вказував на “творчу руйнацію” інновацій у часи кризи на шляху оновлення виробництва. З економістів молодшого покоління можна назвати Елвіна Хансена²²⁶ та інших, що пов’язували причини криз головним чином з обмеженням банківського кредиту і рухом облікової ставки. Видатний англійський економіст Джон Мейнард Кейнс²²⁷ також бачив причину криз у схильності людей до заощаджень, яка сприяє обмеженості попиту. В результаті норма прибутку стає низькою, що не стимулює підприємців до вкладання своїх капіталів. Тобто, у кризи є як екзогенні, так і ендогенні чинники.

Ще восени 2006 року в США почалась криза ринку нерухомості. Вже майже через рік, 31 липня 2007 р., тодішній голова Міжнародного валютного

²²⁴ Juglar C. Des crises commerciales et de leur retour periodique en France, en Angleterre et aux Etats-Unis. P., 1862.

²²⁵ Шумпетер Й. Теория экономического развития. – М. : Прогресс, 1982. – 455 с.; *Scumpeter J. Business Cycles: A Theoretical, Historical and Statistical Analysis of the Capitalist Process.* – N.Y.-L., 1939.

²²⁶ Хансен Э. Экономические циклы и национальный доход. // Харрод Р., Хансен Э. Классики кейнсианства. В двух томах. – М.: Экономика, 1997. – Т.1. – С. 195-415; Т. 2. – 431 с.

²²⁷ Кейнс Дж. Общая теория занятости, процента и денег. // Кейнс Дж.М. Избранные произведения. – М.: Экономика, 1993. – С. 224-518; Антология экономической мысли. В 2-х томах. – М., 1992, Т. 2. – С. 137-432.

фонду (МВФ) Родріго Рато попередив, що *“всесвітні інвестиції і перспективи економічного зростання піддаються ризику внаслідок різкого збільшення обсягу приватних інвестицій і небезпек, створених фінансовою глобалізацією”*. За його словами, проблеми на ринку іпотечних кредитів позичальникам з низьким рейтингом у США є одним із прикладів таких ризиків. Рато закликав по-новому глянути на стандарти діяльності кредитних організацій і приділяти більше уваги освіті позичальників. За словами Рато, угоди в сфері приватних інвестицій, фінансовані за рахунок величезних кредитів, у випадку невдачі можуть призвести до несприйняття ризику, скоротивши широту доступу на кредитному ринку. Це, у свою чергу, *“може негативно вплинути на інвестиції і перспективи зростання не тільки в країнах, де виникли проблеми, а й в усьому світі”*. Рато заявив, що переконуватиме регулюючі органи *“залишатися пильними”* щодо подібних угод і приділяти особливу увагу угодам, провал яких може мати *“системні наслідки”*. Голова МВФ висловив стурбованість тим, що ризики, зв'язані з фінансовою глобалізацією, не оцінено належною мірою. Водночас, на його думку, ризики, що виникли в результаті втрат на ринку іпотечних кредитів позичальникам з низьким рейтингом, не занадто високі. Масштаби цих утрат поки що є *“значно меншими, ніж під час колишніх криз у сферах заощаджень і кредитів”*. Рато заявив, що прогнози загальносвітового економічного зростання, а також росту економік азіатських країн, що розвиваються, *“загалом гарні”*, незважаючи на негативний ефект очікуваного уповільнення економічного зростання в США. У прогнозі, опублікованому наприкінці липня 2007 року, МВФ заявив, що очікує росту світової економіки на рівні 5,2% у 2007 і 2008 роках, порівняно з 5,5% у 2006 році. Вже через рік аналітики МВФ з його новим головою Домініком Стросс-Каном прогнозували уповільнення темпів приросту світової економіки 2009 року до 3%, а 2008 року до 4% порівняно з 5% за 2007 рік. За словами Рато, вказаними у липні 2007 р., економіки азіатських країн, що розвиваються, виграючи за рахунок сильних припливів капіталу, можуть значно постраждати від різкого повороту цих потоків у випадку фінансових криз, як це було у часи фінансової кризи 1997 р.

Регіональна фінансова криза 27 лютого 2007 р. у Китаї не тільки мала відгук в різних куточках світу, а й означила низку істотних аспектів, які необхідно було вже тоді враховувати Україні в її соціально-економічній політиці, насамперед готовності до роботи в умовах світової економічної кризи, про що ми разом з член-кор. НАНУ О.С. Ємельяновим попереджали більше року тому ²²⁸. Ту регіональну фінансову кризу спровокували свідомі дії китайського уряду на перенасиченому ринку нерухомості, що відгукнулося падінням котирувань на Шанхайській біржі до 10%. Із 300 акцій, що входять в індекс Shanghai and Shenzhen 300, 249 подешевшали на 10% – рівень, при якому торги на біржах мають припинитися. Індекс Shanghai Composite, до складу якого входять акції, що котируються на Шанхайській

²²⁸ Ємельянов О.С., Кузьменко В.П. Регіональні фінансові кризи в контексті економічної безпеки України. / Стратегічна панорама. – 2007. - № 3. – С 130-137.

біржі, впав на 8,8%. Це падіння відразу вплинуло і на стан фондових ринків і бірж не тільки Азії, а й США та Європи, де падіння котирувань акцій не було таким обвальним. За експертними оцінками, у той день тільки за одну торговельну сесію падіння фондових індексів обійшлося інвесторам у суму, що перевищує 1 трлн дол. США, у т.ч. близько 600 млрд. дол. – у США, 140 млрд. дол. – у Китаю. По суті, ця локальна фінансова криза за півтора року стала попередженням глобальної фінансової кризи, що охопила весь світ у вересні–жовтні 2008 року. Але хто тоді його відчув? Хоча ми й попереджали про це в своїх записках до РНБОУ.

Доцільно було б звернути увагу на те, що *“на світових ринках нерухомості взагалі спостерігається значний надлишок грошей і на кожні \$5, що інвестори готові інвестувати в цю сферу, припадає тільки 1 дол. готового продукту”*. Таку оцінку тоді дав головний виконавчий директор європейського підрозділу залучення інвестицій компанії Jones Lang LaSalle Тоні Хоррелл на медіа-брифінгу «Глобальні ризики і прибутковість інвестицій: ринки нерухомості завтрашнього дня» у ході Міжнародної виставки, що відбулася у Каннах в березні 2007 р. Відповідно до прес-релізу Jones Lang LaSalle, фахівці компанії очікували подальшого активного розвитку інвестиційного ринку в 2007 році завдяки інтересам інвесторів, що зберігаються, до розвинутих ринків і триваючого зростання ринків, що розвиваються, які стають дедалі більш прозорими.

Незважаючи на неоднозначність факторів, які “сірого вівторка” (так охрестили аналітики день 27 лютого 2007 р.) безпосередньо викликали біржову паніку, проглядається логічний зв’язок між цими подіями і тими, що мали місце напередодні кризи 1997–1998 рр. В обох випадках криза почалася в Південно-Східній Азії, а потім перекинулася на усю світову економіку. І в першому, й в другому випадку йдеться про країни, в яких у результаті перегріву економік і відповідної міграції капіталу рівень фондових котирувань перевищив критично припустимі межі. Обвальне падіння акцій на китайському фондовому ринку не стало несподіванкою. Його прогнозували ще за рік, коли біржовий індекс зріс майже вдвічі, що означило надмірне зростання капіталізації китайських компаній. Економіка Китаю нині настільки інтегрована в структури світового фондового ринку, що в принципових речах вона вже не визначається Пекіном, а підкоряється циклічним закономірностям глобальної міграції капіталу, згідно з якими послідовність фаз *“розширення” – “розбукання” – “обвальне стиснення”* є невідворотним.

У фінансово-економічних потрясіннях завжди найбільшу небезпеку представляють психологічні чинники, що розвиваються стихійно і хвилеподібно. Хто при цьому зазнають найбільших втрат – інвестори американського чи європейського, або, можливо, азіатських ринків, і чи вдасться світовій економіці в цілому утриматися від абсолютного падіння, нині спрогнозувати абсолютно точно неможливо. Але серйозні ризики існують – достатньо звернутися до аналогів. Адже так само було і напередодні кризи 1997–1998 рр. Спочатку фінансова криза спалахнула в

Таїланді з девальвацією національної валюти (тайського бату) в липні 1997 р. Уже через два тижні паніка перекинулася на інші країни Центральноазіатського регіону та відбулося обвальне падіння індонезійської рупії, малайзійського рингіту і філіппінського песо. У серпні курси цих валют знецінилися вже на 30–40%. У жовтні кризові процеси охопили Гонконг. У грудні визнала неплатоспроможність Південна Корея. Пізніше глибоке падіння випробували фондові ринки Японії, Австралії, Нової Зеландії. У підсумку – географія кризи охопила більшість країн АСЕАН.

У серпні 1998 р. хвиля цієї кризи дійшла до РФ та інших країн СНД. Після дефолту втрати російської економіки, що була офіційно проголошена неплатоспроможною, оцінювалися в 100–120 млрд. дол. США (втрати банків, знецінювання цінних паперів і внесків населення). В Україні валютний курс гривни знецінився майже втричі – з 1,8–1,9 грн./дол. у 1997 р. до 3,4–3,5 грн./дол. у 1998 р. і 5,4–5,5 грн./дол. – у 1999 р. Відповідно, втричі знецінилися фінансові і виробничі активи української економіки (фізичних і юридичних осіб) у доларовому еквіваленті. А це дуже істотне падіння. І хоча, на відміну від Росії, в Україні формально не було дефолта, її економіка постраждала від цієї кризи дуже сильно. Але вона й активізувала виробництво як у РФ, так і в Україні.

Незважаючи на те, що через наявні фінансові важелі впливу МВФ вдалося “перемістити” кризу з розвинутих держав до країн, що розвиваються (в цій групі в 90-ті роки були вже й країни СНД), кризова хвиля зачепила й найрозвинутіші країни світу – США, Німеччину, Францію та Японію. У США (у повній відповідності з теорією Туган-Барановського) спочатку відбувся обвал фондового ринку на Нью-Йоркській біржі в 2000 р., а за фінансовою кризою наступного 2001 року посилилася й загальноекономічна криза, досягнувши межі навіть квартальних оцінок абсолютної рецесії, особливо після подій 11 вересня 2001 р. В цілому ж за 2001 р. спостерігалася стагнація американської економіки на рівні менше 1% приросту ВВП. І тільки з початком війн США в Афганістані та Іраку відбулось деяке її пожвавлення у 2002 р., а в 2003–2004 рр. навіть зростання на рівні 3,1–3,5% приросту ВВП. Активізація виробництва продукції ВПК через міжгалузеві зв’язки закономірно пожвавила економіку всієї країни, що стало вже типовим для американської економіки.

Враховуючи тісний взаємозв’язок американської економіки з японською, остання теж зросла в 2003 р. на 2,3%, що є найкращим показником для неї за останні 10 років. Німецьке та французьке господарства у перші чотири роки нового тисячоліття перебували поблизу відмітки нульового зростання їх ВВП (у 2003 р. у Франції плюс 0,2%, а у Німеччині – навіть мінус 0,1%, а в останній квартал 2004 р. – навіть мінус 0,2%, тобто абсолютна рецесія німецької економіки). В IV кварталі 2004 р. уся економіка єврозони мала тільки 0,2% приросту її загального ВВП, але на початку 2005 р. з’явилися перші ознаки пожвавлення, а в 2006 р. темпи її приросту досягли свого історичного максимуму (2,6%) за перші прожиті роки XXI ст. Можливо, з цього зростання й почалася б нова п’ята К-хвиля світової економіки, а

підвищення було б стає, якби виявилися сталими досягнуті темпи зростання ВВП США та Японії. Адже разом ці лідери за обсягами ВВП становлять понад третину світового валового продукту (СВП) й істотно впливають на його динаміку. А у 2007 р. погіршилася динаміка ВВП в США та багатьох країнах ЄС і загалом у світовій економіці.

За оцінками експертів, довготривалість і глибина нинішньої фінансової кризи значною мірою визначатиметься станом долара й американської економіки в цілому (а він сьогодні погіршується), а також здатністю США протистояти глобальним викликам, у тому числі й тим, що пов'язані з поглибленням політичного протистояння на Близькому Сході. Важливим чинником стане й виваженість економічної політики самої американської влади, яка зміниться після президентських виборів. Про те, що економіка США може виявитися найбільш уразливою ще наприкінці 2007 р. заявив колишній голова ФРС США Алан Грінспен. Хоча президент Європейського банку реконструкції та розвитку (ЄБРР) Жан Лемьєр призвав фінансове співтовариство не перебільшувати небезпеки: *“Такі речі трапляються час від часу”*. Подібні заспокійливі аргументи висловлювалися й у 1997 р. керівниками МВФ, що тоді зіграло деструктивну роль. Скоріш за все таку деструктивну роль заспокійливі аргументи грають й сьогодні.

На відміну від світової фінансової кризи 1997–1998 рр. сьогодні інтегрованість вітчизняної економіки у світовий економічний процес значно зросла. Україна вже вступила до СОТ і хоч має слабкий фондовий ринок, з приватизацією та акціонуванням її стратегічних підприємств їх акції з'явилися на світовому фондовому ринку. Відповідно, збільшилася й сама уразливість господарства України щодо негараздів глобалізованої економіки, в яку воно все більше вбудовується. Валютний запас України накопичено майже повністю у доларах США, які потребують часткового переведення в інші тверді валюти світу в напрямі створення гарантованого валютного кошика.

Незважаючи на вжиті заходи, наприкінці липня 2007 р. фінансова криза у Китаї все-таки перекинулася з іпотечних кредитів на банківську сферу загалом. Індикатором її стали котирування акцій китайських кредитних установ, що провалилися вниз. Так ринок відреагував на заяву уряду про чергове підвищення норми обов'язкових резервів для комерційних банків. 31 липня до 10 ранку в Шанхаї акції китайського партнера Citigroup Inc. (С) банку Shanghai Pudong Development Co. впали на 2,7%, Bank of Communications Ltd. – на 1,6%, Bank of China Ltd., другого по величині китайського банку, – на 1,1%. Адже напередодні 30 липня Народний банк Китаю оголосив про підвищення з 15 серпня норми обов'язкових резервів на 0,5 відсоткового пункту до 12%.

У першому півріччі 2007 р. банки збільшили видачу кредитів на 14,7% порівняно з аналогічним періодом минулого року. Підвищенням вимог до 8-літнього максимуму уряд КНР намагався скоротити пропозицію вільних грошей і сповільнити в такий спосіб зростання обсягів інвестицій у виробництво і нерухомість. Кожне збільшення норми резервів на 0,5

відсоткового пункту призводило тоді до відтоку близько 185 млрд. юанів з банківської системи. *“Норма резервів може досягти 13% до кінця року, і тоді ми, ймовірно, зможемо побачити серйозне падіння прибутку банків”*, – казав тоді Луо І, аналітик інвестиційної компанії China Merchants Securities Co.

На думку ж аналітиків Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР), Китаю необхідно було послабити фіскальну політику і дати можливість юаню зростати швидше. Адже подальша жорсткість грошово-кредитної політики не гарантована на тлі низької базової інфляції. Водночас прогноз ОЕСР рекомендував продовжити паузу в жорсткості грошово-кредитної політики ФРС до кінця року, а потім почати скорочення ставки до 4,75% до кінця 2008 року. Тоді ставка федерального фінансування в США становила 5,25%. У дійсності рецесія, яка охопила американську економіку в 2008 році, зумовила прискорене зниження облікової ставки ФРС по 0,5-0,75% за один–два місяця і вже наприкінці вересня, коли почався обвал світових фондових ринків, вона дорівнювала 2%.

Ймовірно, що саме в інтересах поліпшення економічної динаміки США нещодавно знову активно обговорювалася ідея чергової війни – в Ірані, оскільки бойові дії у Іраку та Афганістані вже не дають необхідного позитивного ефекту для економічного розвитку. Враховуючи, що ВВП США становить близько чверті світового валового продукту, а долар США став вкрай нестабільним, наявні негативні економічні тенденції приховували загрози для більшості країн світу, в т. ч. і для України. Щодо грошово-кредитної політики ФРС у піврічному прогнозі ОЕСР рекомендувалося таке: *«Грошово-кредитна політика нині помірно тверда. І вона має бути збережена поки базова інфляція висока, а рівень безробіття – низький. Дефіцит бюджету знизився, відбиваючи переважно не пояснене зростання податкових зборів. Поліпшення фіскальної політики, насамперед, не відбудеться через зростання військових асигнувань і уповільнення темпів зростання ВВП на тлі податкових зборів. Відповідно, необхідно розв'язати довгострокові проблеми рефінансування бюджету»*.

У піврічному економічному прогнозі ОЕСР тоді очікувалися до кінця 2007 року ще два підвищення по 0,25 відсоткового пункту ставки ЄЦБ з 3,75 до 4,25%. 29 травня головний економіст ОЕСР Жан-Пилип Коті заявив, що, *“швидше за все, підвищення буде в червні та наприкінці 2007 року”*. І воно справді відбулося у червні, коли облікова ставка ЄЦБ зросла до 4,0%, а до кінця року ставку підвищили і до 4,25%. 5 червня 2007 р. Банк Англії також підняв свою облікову ставку з 5,5 до 5,75% і до кінця літа, як і прогнозувалось, ставку не підвищував. Вже тоді очікувалось, що він навіть почне скорочувати ставку в наступному році після зниження інфляції до цільового рівня ЄС в 2,0%. За тодішнім прогнозом ОЕСР Банк Японії, скоріш за все, повинен був зберегти ставку аж до другої половини 2008 року на рівні 0,5%. І ці прогнози, в основному, справдилися, хоч глобальна економічна криза в них не очікувалась.

Для єврозони, до якої з приєднанням у 2007 р. Словенії, а в 2008 р. Кіпру та Мальти входить 15 країн, ОЕСР дала таку рекомендацію: *“Передусім, додаткова жорсткість буде необхідною на тлі базової інфляції поблизу стелі, встановленої ЄЦБ, і підвищувальних ризиків у найближчому майбутньому. Поліпшення фіскальної політики вітається, але необхідно почати додаткові дії для того, щоб вона стала стабільною. Країни також повинні використовувати переваги економічного зростання для проведення реформ товарного ринку та ринку робочої сили. Зміцнення внутрішнього ринку в ЄС поліпшить довгострокові перспективи росту ВВП єврозони і гарантує спокійнішу монетарну політику”*.

Окремі рекомендації ОЕСР надала для Великої Британії, що свідомо не увійшла до єврозони, а залишилася з найстарішою в Європі твердою валютою – фунтом стерлінгів. *Відсутність додаткових потужностей в економіці та погроза зростання цін через збільшення оплати праці є інфляційними ризиками і можуть змусити Банк Англії продовжити жорсткість грошово-кредитної політики, вважала ОЕСР.*

ОЕСР надала рекомендації і для другої за рівнем ВВП країни світу – Японії: *“Банк Японії не повинен підвищувати короткострокові ставки, поки інфляція не стане стабільною, а ризики поновлення дефляції – незначними. Необхідно консолідувати фіскальну політику через швидке старіння населення, ґрунтуючись на реформуванні податкової політики і скороченні витрат. Пріоритетом стануть структурні реформи, особливо на товарному ринку і на ринку праці для того, щоб продовжити поліпшення рівня життя”*. Слід зазначити, що низка рекомендацій антикризових заходів, наданих ОЕСР для США, єврозони та Японії, були цілком слухні і для України.

Таким чином, попереджувальні та упереджувальні антикризові заходи потрібні сьогодні й Україні. Але вона, на жаль, тільки проголошує, і до того ж не дуже впевнено, свої інноваційні пріоритети та ще дуже далека від реального створення Національної інноваційної системи (НІС), що забезпечила інноваційний прорив чверть століття тому США, а ще раніш, у 60-ті роки – Японії. Саме ці країни переживають сьогодні кризові процеси, з якими може стикнутися Україна, хоча в ній вистачає й своїх перманентних криз. А тому наведені вище рекомендації ОЕСР для США та Японії актуальні й для нас, передусім, у бюджетно-податковій та грошово-кредитній політиці.

Необхідно консолідувати бюджетну та податкову політику, прийнявши в Україні Податковий кодекс, узгоджений з прийнятим ще сім років тому Бюджетним кодексом, який, в свою чергу, потребує корекції в напрямі посилення фінансового забезпечення самоврядування. В рамках проведення адміністративно-територіальної реформи передбачений серйозний перерозподіл бюджетних надходжень на користь місцевих бюджетів. Відповідним чином їх необхідно законодавчо закріпити й у Адміністративному кодексі України.

Терміново треба запровадити в країні (краще через прийняття Податкового кодексу) податок на нерухоме майно (нерухомість), який

формально під № 7 було передбачено в статті 14 Закону України “Про систему оподаткування” ще у 1997 р. та проголошено (як податок на багатство громадян) в Універсалі національної єдності. Саме цей податок, по перше, зміг би істотно поліпшити наповнення місцевих бюджетів (у США він формує близько двох третин місцевих бюджетів), а, по-друге, був би в змозі хоча б частково зняти проблему надто великого розшарування (стратифікації) суспільства України за доходами, обумовленого, насамперед, низьким рівнем оплати праці та пенсій. Навіть Росія вже ввела в обіг цей податок, наповнивши ним майже 10% консолідованого бюджету РФ. Велику стратифікацію суспільства можна подолати й шляхом повернення до прогресивної системи оподаткування доходів фізичних осіб, яка існувала в Україні до 2004 року, та впровадження системи трипартизму.

Висновки

Таким чином, сучасна світова фінансово-економічна криза прогнозувалась нами ще кілька років тому, виходячи з циклічних закономірностей, яким підкоряється розвиток світової економіки, та глобальної міграції капіталу, виявленим ще наприкінці ХІХ ст. видатним українським вченим Михайлом Туган-Барановським на прикладі дослідження динаміки промислових криз у господарстві найрозвинутішої країни того часу – Великої Британії, згідно яким послідовність фаз “розширення” – “розбухання” – “обвальне стиснення” є невідворотним. По суті, в останню третину ХХ ст. означився 10-літній цикл світових фінансових криз: світовій фінансовій кризі 1997–1998 рр. передували фінансові кризи 1980–1981 і 1987–1988 рр. Причому фінансова криза передує загальноекономічній, про що писав ще наприкінці ХІХ ст. Михайло Туган-Барановський, а в останні 30 років ХХ ст. між ними спостерігався приблизно трирічний інтервал короткострокового фінансово-економічного циклу Кітчина (після глобальної фінансової кризи 1970–1971 рр. відбулася рецесія 1973–1974 рр., спровокована “нафтовим шоком”, фінансової кризи 1980–1981 рр. з максимальною ціною на нафту в \$90 США за барель – рецесія 1982 р., після якої у США було запроваджено антикризову політику під назвою “рейганоміка”, фінансової кризи 1987–1988 рр., коли тільки за один день (19 жовтня 1987 р.) індекс Dow Jones упав на 22,6% – рецесія 1990–1991 рр., що зумовила програш виборів у США Бушом-батьком, світової фінансової кризи 1997–1998 рр. – рецесія 2000–2001 рр.).

Між рецесіями динаміки світового ВВП спостерігався приблизно 9-річний інтервал циклу Жюгляра. Таким чином в рамках цих закономірностей слід очікувати рецесію світової економіки у 2009–2010 рр. Причому, у формі депресії світової економіки вона може затягнутись до 2011-2012 рр. в силу накладення на неї кризової фази великого циклу кон'юнктури Кондратьєва (К-хвилі), яка проявила себе ще на рубежі тисячоліть - у 2000-2001 рр., але замість перебудови господарств провідних країн світу на нову інноваційну К-хвилю, вони на чолі зі США та НАТО

зосередили свою увагу на нових формах світових війн у Югославії, Афганістані, Іраку, які активізували ВПК різних держав світу та через міжгалузеві зв'язки пожвавили світову економіку. Тим самим ці війни відсунули глобальну світову економічну кризу на один цикл Жюгляра, але перебудова технологічного укладу за допомогою нової інноваційної К-хвилі так і не відбулась. Тому, незважаючи на певну амортизацію обвального спаду світової економіки на початку ХХІ ст., аналогічного депресії 30-х років ХХ ст., вона все ж повинна пройти фазу інноваційного оновлення та осідлати нову К-хвилю. Країни, які встигнуть першими до “інноваційного лошака” дійсно можуть зробити інноваційний прорив, про який останнім часом багато говорилось в Україні, але мало що робилося. Саме невеликі держави, (наприклад, Фінляндія у Європі чи Південна Корея в Азії), що зроблять це першими, спроможні швидко подолати депресію.

У середу 8 жовтня 2008 р. шість центробанків Заходу заявили про скоординоване зниження облікових ставок. Мета кроку - запобігти подальшому поглибленню економічної кризи. Про зниження облікових ставок на 0,5% заявили ФРС США, Банк Англії, ЄЦБ, а також центральні банки Канади, Швейцарії і Швеції. Банк Англії скоротив ставки з 5% до 4,5%. ФРС з 2% до 1,5%, а ЄЦБ - з 4,25% до 3,75%. До них приєднався Народний банк Китаю (НБК), понизивши базову ставку до 6,93%. Це вже друге друге за три тижні зниження облікової ставки НБК. Банк Японії, напередодні зберігши ставку по одностороннім кредитах на рівні 0,5% річних, повідомив, що буде підтримувати тісні контакти з іншими центральними банками, щоб забезпечити стабільність на ринках, відзначивши, що вартість запозичень у Японії й так дуже низька. Вже у четверг 9 жовтня центральні банки (ЦБ) Південної Кореї, Гонконгу й Тайваню понизили дисконтні ставки слідом за аналогічним скоординованим кроком ЦБ США, Європи й Китаю, початим напередодні. Так, Центральний банк Південної Кореї понизив дисконтну ставку на 0,25 процентного пункту до 5% річних, ЦБ Гонконгу – на 0,5 процентного пункту до 2%, а ЦБ Тайваню – на 0,25 процентного пункту до 3,25%. Наприкінці жовтня ще раз понизили ставку ЦБ Південної Кореї – на 0,75 процентного пункту та США – на 0,5 процентного пункту, досягнув історичного мінімуму облікової ставки ФРС в 1%, яка була на початку ХХІ ст. Напередодні до центробанків світу приєднався і Резервний банк Індії (РБІ), який виконує там функцію ЦБ. РБІ понизив облікову ставку відразу на один процентний пункт з 9 до 8%. Таке скоординоване скорочення облікових ставок не має прецедентів в історії світової економіки: раніше центробанки ще ніколи не знижували облікових ставок згідно із взаємними домовленостями і одночасно. По суті, вони спрацювали як єдиний світовий центральний банк, якого поки що не існує на планеті. Європейські фінансові ринки позитивно відреагували на рішення скоротити облікові ставки, повернувши частину втрат, яких вони зазнали раніше. Хоча загальні втрати світової економіки від фінансово-економічної кризи вже наближується до 2,8 трлн. дол., що складає близько 5% світового валового продукту (СВП).

Глобальна економічна криза не обминула і лідерів світової економічної динаміки – Китай та Індію. Статистика у Китаї та Індії засвідчує, що темпи економічного зростання цих країн сповільнюються вже три квартали поспіль. Упродовж трьох місяців до кінця вересня 2008 р. економіка Китаю зростала на рівні 9%, що є найнижчим показником за минулі 5 років. Вперше за останні чотири роки квартальна оцінка зростання китайського ВВП є однозначною цифрою. Аналітики МВФ знизили свої прогнози росту китайської та індійської економік. За їх оцінками, ріст економіки Індії – третьої по величині в Азії – в 2008 році сповільниться до 7,9% і в 2009 році – до 6,9% з 9,3% в 2007 році.

Україні теж слід долучитися до антикризових заходів, що проводяться скоординовано ЦБ США, Канади, Китаю, Індії, країн ЄС та інших держав світу. Наприклад, облікова ставка НБУ останній раз знижувалась 1 червня 2007 р. з 8,5 до 8%. У поточному році в цілях боротьби з інфляцією вона навпаки два рази підвищувалась: 1 січня – з 8 до 10% і 30 квітня – з 10 до 12%. Але тоді ще не було спаду промисловості України. Гостра політична криза, відсутність консолідації українського істеблішменту в подоланні кризових явищ різного характеру, включаючи й негативні наслідки потужної повені в західних областях, по суті, призвели до суттєвого запізнення України до участі в антикризових соціально-економічних заходах, якими займається зараз переважна частина країн світу. А нині долати цю кризу потрібно ще й на тлі загострення політичної кризи в Україні. Запізніле реагування української влади на виклики світової фінансово-економічної кризи може привести до глибокої депресії економіки України, перед прірвою якої вона вже стоїть. До речі, 8 жовтня МВФ погіршив прогноз зростання ВВП України на 2009 рік з 4,2 до 2,5% і відповідно середньорічної інфляції з 15,7 до 18,8%.

Український уряд, який вже, по суті, підвішений після оголошення парламентських виборів, і НБУ, на який залишились усі надії держави, поки що не вважають за потрібне суттєво втручатися у природні процеси ринкової економіки. Результати такого невтручання очевидні. Нерезиденти продовжують виводити валюту із української економіки, а Нафтогаз скуповує долари для розрахунків з Росією, після чого на міжбанківському ринку гривня “обвалюється.” Почалася паніка і серед вкладників банків. Так клієнти Промінвестбанку – шостого в Україні за розмірами активів – кинулися забирати вклади, що змусило НБУ все ж виділити банку фінансування у 5 мільярдів гривень. НБУ твердить, що банківська система України перебуває у чудовій формі і не потребує зовнішнього втручання. Але громадянам варто підготуватися до серйозних коливань. Адже в Україні розпочався тривалий період слабкої гривні, причому це стало лише першим випробуванням для української економіки на тлі глобальної фінансово-економічної кризи.

Перемога на конкурсах краси завжди таїть небезпеку для кар’єри недосвічених дівчат. 19 вересня комісія МВФ визнала гривню

найкрасивішою валютою світу, а вже через два тижня її курс різко обвалився. Цікаво, що окрім зовнішніх даних, члени комісії оцінювали стабільність, платоспроможність та банківське забезпечення конкурсанток. На швейцарське журі справила враження курсова стабільність від 2000 року, а також ігнорування гривнею впливів світової фінансової кризи. Початок конфузу поклала державна компанія Нафтогаз, яка наприкінці вересня безцеремонно влізла на валютний ринок і почала скуповувати по кілька десятків мільйонів доларів на день – для газових розрахунків із Росією перед опалювальним сезоном. Це співпало із заявами одразу кількох великих західних компаній про призупинку інвестиційних проектів в Україні. Вони стали скуповувати валюту для виведення капіталу. А тут ще й металурги, які раніше легко компенсували заявки на американську валюту грошима, заробленими на експорті, оголосили про кризу. Адже спад обсягів промислового виробництва у серпні 2008 р. у порівнянні з аналогічним періодом 2007 р. становив 0,5%, в т. ч. у металургії - 8,6%, нафтохімії – 9,1%, легкій промисловості – 9,9%). А вже у вересні українські металурги скоротили виплавку чавуну на 21,3% у порівнянні із серпнем і на 29,5% у порівнянні з липнем 2008 року. Виробництво сталі також значно скоротилося – на 22,5% у порівнянні із серпнем і на 32,4% у порівнянні з липнем. У серпні фізичний обсяг експорту знизився на 26,5% у порівнянні з липнем (липень – 3080,2 тис. тонн, серпень – 2265,5 тис. тонн), а грошові надходження скоротилися на 22,2% (липень – 3046,8 млн. доларів, серпень -2369,3 млн. доларів). З 36 доменних печей України вже у вересні 17 призупинили свою роботу, що свідчить про обвальний спад у металургії.

Таким чином, слідом за падінням попиту на американському ринку криза перекинулася на держави ЄС та „нові індустріальні країни”, включаючи й Україну. Скорочення обсягів продажів і світового промислового виробництва приведе до нових обвалів на фондових ринках планети й переходу інфляції в стагфляцію, відбудеться подальше падіння цін на нафту, зросте число безробітних, відбудеться масштабне падіння споживання, яке, у принципі, вже почалось. **Передбачувані строки розвитку кризи: 2008 рік - рецесія в США й початок промислового спаду в інших країнах, в т. ч. в Україні, 2009– 2010 рр. – пік кризи (основне падіння обсягів виробництва), 2011–2012 рр. – світова економічна депресія, перебудова світової економіки для нового розвитку, яка продовжиться у наступні роки шляхом поступового освоєння країнами інноваційних технологій.** Падіння світових цін на металопродукцію, на першому етапі призвело до кризового стану базових галузей національного господарства України, погіршення негативного сальдо торгівельного балансу, яке стрімко збільшується, падінню промислового виробництва, яке вже розпочалось, росту безробіття, посиленню інфляції. В умовах падіння доходів населення різко знизиться споживання. Але вихід країни із кризи буде пов'язаний зі структурними змінами в економіці і саме падінням ролі металургійних корпорацій та інноваційним оновленням економіки за рахунок

проривних галузей нового технологічного укладу, який стане базисом чергової К-хвилі розвитку світової економіки.

Зіштохнувшись зі збитками по кредитах центробанки у будь-якій країні, включаючи й Україну, мають, як мінімум, два шляхи вийти із скрутного положення: чи за допомогою інфляції, чи чекати рекапіталізації з боку платників податків. Обидва рішення є дуже важкими. Висока інфляція викликає всебічні диспропорції та неефективну структуру економіки, що мала Україна після гіперінфляції 1993 року, яка була подолана монетарними методами, але призвела до обвалу економіки на рівні спаду чверті ВВП України за один 1994 рік, коли українська промисловість зменшила обсяги виробництва на третину. Вихід з кризи за рахунок платників податків, з іншого боку, невідворотно ставить під загрозу незалежність центробанку в будь-якій країні. Існує також питання елементарної справедливості. Адже фінансові сектори більшості країн світу останнім часом приносили нечувані прибутки. Виникає питання – чому за них повинні платити пересіченні громадяни різних країн, життя яких інколи й так проходило на грані виживання. І тому в зв'язку з цим можна згадати дискусію двох найвидатніших економістів ХХ ст. ще у часи Великої депресії, коли майбутній Нобелівський лауреат молодий австрійський вчений-економіст Фрідріх фон Гаск на пропозиції знаменитого Джона Мейнарда Кейнса державі рятувати фінансових невдах заперечував, що таким чином нею посиляється абсолютно невірний макроекономічний сигнал у довгостроковій перспективі. На що Кейнс з притаманним йому англійським “чорним” гумором відповів: *“У довгостроковій перспективі усі ми покійники. А жити потрібно нині”*.

Есхатологічна проблематика має своєрідність у різні періоди людської історії. Утім, інтерес до неї циклічно повторюється в кризові періоди соціуму. Згадана вище видатна українська поетеса Ліна Костенко, синхронізуючись з передбаченнями Андрія Сахарова 30-літньої давнини, до чергового Чорнобильського «ювілею» написала: *“Свого часу академік Сахаров попереджав, що існують ознаки, які вказують на те, що з другої половини ХХ століття людство вступає у критичний і особливо відповідальний період своєї історії. Наприкінці століття ці ознаки набули вже характеру явищ незворотних. Не кожен чує гул наростаючої катастрофи. Сахаров чув. Але його не дуже почули. Власне, не хотіли почути. А нині, на початку ХХІ століття, є вже підстави сказати, що людство стрімко і неухильно вступає у період безвідповідальний. Настільки, що при спонтанному збігові непередбачуваних факторів воно може навіть і не встигнути підбити риску під своєю історією.*

Це вже не нові реалії, це нова реальність враз і зненацька — у сумі своїх ознак, що знаменують ХХІ століття. Критична маса нерозв'язаних проблем, глобальні демографічні дисбаланси, грізні порушення екосистем, залежність від вичахаючих енергоресурсів, невідступна загроза світового

*конфлікту — все це вимагає нового мислення, нової енергетики душ, нових політичних підходів і консолідації всіх інтелектуально спроможних сил ”*²²⁹.

Саме нову енергетику душ, нові політичні підходи та консолідацію всіх інтелектуально спроможних сил України ми спостерігали у дні Помаранчевої революції, двигуном якої була містична енергія альтруїстичної любові, про значне підвищення ролі якої в майбутньому пророче писав ще 50 років тому видатний російсько-американський соціолог світового рівня Пителин Сорокін:

*“Незабутній урок катастрофи ХХ століття переконливо показує, що без збільшення «виробництва, нагромадження й поширення» енергії неогоїстичної любові, ніякі інші засоби не зможуть не запобігти майбутні самовбивчі війни, не встановити гармонічний устрій людського універсуму. Таємничі сили історії, здається, пред'явили людині ультиматум: загинь від своїх власних рук або здіймися на більш високий моральний рівень за допомогою благодаті творчої любові. Ця ситуація пояснює, чому зараз почате серйозне вивчення цієї енергії й чому вона, імовірно, стане найбільш важливою областю досліджень у майбутньому”*²³⁰.

²²⁹ Костенко Л. Україна як жертва і фактор глобалізації катастроф. // День. – 2003. - № 76. – 25 квітня. – С. 5.

²³⁰ Sorokin P. The Ways and Power of Love. – Boston: Beacon Press, 1954; Сорокин П.А. Мистическая энергия любви // Сорокин П.А. Главные тенденции нашего времени. – М.: Наука, 1997. – С. 243 - 321.

Частина III. Міжнародна інформаційна безпека у глобалізованому світі (редактор – проф. М.А.Ожєван)

**Розділ 1. ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ
З ЇЇ РЕАЛЬНИМ СУВЕРЕНІТЕТОМ У ГЛОБАЛІЗОВАНОМУ СВІТІ**

(М.А.Ожєван, О.Ф.Зарицький, О.А.Вусатюк, Б.Є. Зінчук, В.В.Петров,
О.Ю. Гребініченко.).

Інформаційна безпека – це стан захищеності інформаційного середовища суспільства, який забезпечує її формування, використання та розвиток в інтересах громадян, організацій, держав. Інформаційна безпека суспільства у цілому і особистості зокрема характеризується ступенем захищеності, а відповідно, стійкістю основних сфер життєдіяльності (економіки, науки, техніки, сфери державного управління, військової справи, суспільної свідомості та ін. щодо небезпечних, дестабілізуючих, деструктивних, а також тих, що утискають інтереси суспільства та особистості інформаційних впливів як на рівні впровадження, так і отримання інформації.

Воєнна безпека – це такий стан захищеності держави та суспільства проти воєнних загроз їх життєво важливим інтересам, який характеризується актуальними й потенційними можливостями держави разом зі своїми союзниками дати більш-менш повноцінну відсіч державним та недержавним суб'єктом політичних відносин, вороже налаштованим щодо даної держави та її інтересів, які зазіхають на ці інтереси, погрожуючи застосувати збройні сили та інші жорстко-силові фактори політичного впливу²³¹.

Отже, обидва визначення, як інформаційної, так і воєнної безпеки, дуже подібні з тією хіба що відмінністю, що у випадку з інформаційною безпекою йдеться про відсіч загрозам застосування “інформаційної зброї” та нежорсткі (несилові) фактори політичного впливу, які вкладаються в поняття “м'якої безпеки” (“soft security”). З подібної точки зору

²³¹ Див. Воєнна доктрина України. №648/2004. 15.06.2004.

“інформаційна безпека” є похідною від “інформаційних війн”, тобто вона характеризує оборонний аспект таких війн та протиборств. Такого ж уточнення потребує багато в чому метафоричне поняття “інформаційної зброї”, під якої слід розуміти істотне інформаційне переважання (домінування).

Проблема інформаційної безпеки є однією з найважливіших складових міжнародних відносин у XXI столітті, предметом ретельного обговорення на багатьох світових форумах. У списку вагомих загроз людству загрози інформаційній безпеці посідають один ряд з безпекою екологічною, економічною та іншими важливими видами безпеки, але передусім – із воєнною безпекою. Проте питання взаємозв’язку інформаційної та воєнної безпеки України як складових у системі національної безпеки, хоча і є актуальним, поки що опрацьовані недостатньо.

Відповідно до реалістичної логіки “великої політики” (“онтології війни”), у світі переважають зло й анархія. Тільки власна сила і принцип “допоможи собі сам” спроможні запобігти конфліктам. Тому слід прагнути не лише до високої мети, що називається "миром", а й до скромнішої мети, яка називається "воєнною безпекою". У парадоксальній формі йдеться про зіткнення концепцій, сутність яких можна визначити відомими афоризмами: "Хочеш миру, готуйся до миру!" чи "Хочеш миру, готуйся до війни!".

Особливості становлення, функціонування та розвитку державних утворень на сучасному етапі багато в чому визначаються фактором зовнішнього середовища (простором міжнародних відносин), у якому на мікрорівні флюктуують численні стихійно впорядковані, достатньо диверсифіковані асиметричні загрози та виклики у різноманітних сферах, які, в свою чергу, є наслідком макрорівневих процесів, – глобалізаційних, інтеграційних, інтернаціоналізаційних, національних і позанаціональних, наднаціональних й транснаціональних, регіональних та міжнародних – такою ж мірою чисельних та розподілених у просторі й часі.

Міжнародно-політичні та безпекові аспекти глобалізації пред'являють у дедалі більших масштабах та обсягах зростаючий попит на управління й регулювання, який поки що вдовольняється не цілковито через анахронічні структури міжнародної безпеки, які будуються зазвичай за ієрархічно-інтегрованим принципом і не враховують реалії “мережево-центрованого” глобального інформаційного суспільства.

Глобалізація здійснюється на таких рівнях розвитку науки, техніки й комунікації, з такою концентрацією населення, капіталу й економіки, в умовах таких військових та екологічних ризиків, що стихійна еволюція світової економіки та міжнародних відносин є неприйнятною. Управління, в свою чергу, потребує легітимності, а в контексті глобальних відносин бажано, щоб ця легітимність була універсальною²³².

Разом з тим, водночас із процесами глобалізації відбувається інтенсифікація зворотних процесів локалізації, пов'язаних із посиленням ролі локальних структур та локально організованих зв'язків у структуруванні глобального середовища, що призводить до «глокалізації» міжнародного середовища²³³.

З огляду на зазначене, постає необхідність здійснювати управління в глобальних масштабах на дедалі нижчих рівнях “глокалізованого” міжнародного простору, перетинаючи кордони суверенних держав, що стають дедалі «прозорішими» для світових процесів.

«Каменем спотикання» та єдиною перепоною на цьому шляху є інститут державного суверенітету як базова структурна одиниця вестфальської системи міжнародних відносин (1648 р.) та принципів міжнародного права, які формально залишаються єдиними легітимними механізмами регулювання міжнародного середовища. Державний суверенітет є фактично “останньою барикадою” опозиціонерів глобалізму, довкола якого точиться активна боротьба у формі нескінчених

²³²Косолапов Н.А. Легитимность в международных отношениях: эволюция и современное состояние проблемы // Мировая экономика и международные отношения.- 2005. - № 2. – С.3-14.

²³³Falk R., Kim S., Medovitz S. The UN and Just World Order. Boulder: Westview. – 1991. – P.166-178.

інформаційних війн та спецоперацій, що час від часу трансформуються у «гарячі» війни.

Ідеологи глобалізму намагаються подолати «перепону суверенітету» теоретично обґрунтовуючи невідповідність вестфальських поглядів на суверенітет держави сучасним реаліям розвитку світових процесів²³⁴. Ліберальний теоретик С.Хоффман наголошує, зокрема, що в наш час традиційна система суверенних держав зазнає об'єктивної ревізії як «знизу», так і «зверху»²³⁵.

Перегляд «зверху» пояснюється, по-перше, глобалізацією та взаємозалежністю, які призводять до того, що частина функцій суверенітету переходить до недержавного та інтернаціонального механізму регулювання, який щойно утворюється й відповідає законам загальносвітової капіталістичної економіки; по-друге, традиційний комплекс прав, що базується на суверенітеті, розмивається нормативною революцією (наприклад, вимогами свободи слова, дотримання прав людини тощо).

Ревізія суверенітету «знизу» пояснюється збільшенням кількості країн, де органи державної влади неспроможні виконувати повною мірою свої функції, та через свою некомпетентність підривають непорушність принципу державного суверенітету, компрометують сам принцип. Такі держави відносять до наступних категорій²³⁶:

- «неспроможні» (failed states) держави (наприклад, Сомалі, Ліберія), де боротьба між кланами підірвала функціонування будь-якої центральної влади;
- «кризові» (troubled) держави (Судан, Шрі-Ланка, Руанда, Грузія, Азербайджан), де органи влади не можуть встановити контроль над значною частиною території та відбувається часті зміни правлячих кіл;

²³⁴Keely B. Humanitarian Intervention and Sovereignty // Konrad Adenauer Stiftung Arbeitspapier. – 1995. – P. 22-23. Thomas C. New States, Sovereignty and Intervention. N. Y.: Gower, 1985. – P. 9-10.

²³⁵Косолапов Н.А. Легитимность в международных отношениях: эволюция и современное состояние проблемы // Мировая экономика и международные отношения. - 2005. - № 2. – С.3-14.

²³⁶Hoffmann S. The Politics and Ethics of Military Intervention // Survival. - 1996. - Vol. 37. - №4. – P.37.

○ «злочинні» (murderous) держави чи політичні режими з відверто репресивною політикою центральної влади стосовно великих груп населення (колишній Ірак, Гаїті).

“Неспроможними” вважаються держави, що не можуть (або не хочуть) відповідати певним стандартам стабільності розвитку та безпеки в силу їхньої слабкості, роздрібненості та корумпованості. Саме стосовно таких країн легітимується застосування зовнішнього втручання міжнародними силами для встановлення контролю над нестабільною територією та управління соціально-політичними процесами, тобто йдеться про виконання суверенних функцій зовнішнім актором (ООН, регіональні організації, окремі країни).

Отже, зазначена класифікація використовується як істотний аргумент на користь перегляду поглядів на державний суверенітет (передусім - в інформаційній сфері). Звідси поява терміну “зовнішнє управління”, який стосується, насамперед, національної політичної системи та сфери державного політичного управління, тоді як більш сильний термін “десуверенізація” охоплює усі основні сфери суспільного життя (політику, економіку, фінанси тощо) комплексно.

“Зовнішнє управління” не передбачає руйнування та привласнення ресурсів сфери політичного управління (власне, десуверенізацію), а застосовується для спрямування процесів у необхідному напрямі та потрібному контексті як відкрито (примусово), так і приховано (маніпулятивно). “Зовнішнє управління” у найрадикальнішому значенні відображає фактично сам процес десуверенізації.

Ліберальні теоретики наполягають на тому, що традиційні правила міждержавних відносин, особливо принцип поваги до національно-державного суверенітету, не відповідають реальному змісту поняття «суверенітет» у багатьох країнах, а тому необхідно переглянути традиційні норми та поняття, а також форми і механізми світової взаємодії,

протиставляючи державному суверенітету «м'які» суверенітети та «гуманітарні інтервенції».

Спроби «десуверенізації» здійснюються за двома основними напрямками²³⁷:

- суверенітет уже не розглядається як абсолютна цінність та протиставляється правам людини, праву націй на самовизначення тощо;

- державі закидають звинувачення у нездатності ефективно управляти в умовах глобалізації та пропонують в зв'язку з цим ідею управління за мережевим принципом та побудову за таким принципом організацій, здатних розв'язувати глобальні проблеми; звідси випливає ідея «зовнішнього управління», покликаною компенсувати дефіцити внутрішнього управління.

Критики «нового світового порядку» та глобального управління називають вищевказану доктрину «новим інтервенціонізмом»²³⁸, обстоюють погляд на суверенітет як абсолютну цінність, а державу розглядають як невід'ємний елемент міжнародного порядку, що може бути прийнятним й ефективним тільки у своїй цілісності та неподільності²³⁹.

Прихильниками ідеології глобалізму (неолібералізму) є країни-лідери, які найбільше виграли від процесів глобалізації й акцентують зазвичай на тому, що глобалізаційні процеси розвиваються незалежно від факту їх прийняття чи неприйняття, задаючи такі умови та параметри, в межах яких здійснювати регуляцію у сфері безпеки (національної, регіональної та глобальної), користуючись старими механізмами міжнародного права, вже неможливо. Отже, за цією логікою, державам-лідерам слід надати можливість здійснювати легітимовані зовнішні коригуючі впливи для управління загрозливими соціально-політичними явищами. А основою національного та світового регулювання має бути демократична легітимність.

²³⁷Зорькин В. Апология Вестфальской системы // Россия в глобальной политике. – 2004. – Т.2. – №3. – С. 18-24.

²³⁸Stedman S.J. Op. cit. P. 3. Stedman S.J. The New Interventionists // Foreign Affairs. 1992-1993. – Winter. – P. 4-6.

²³⁹Gamba V. Justified Intervention?: A View from the South // Emerging Norms of Justified Intervention. L. Reed, C. Keyser (eds.). Cambridge (Mass.). – 1993. – P. 115-125..

Країни, які умовно можна віднести до табору “антиглобалізму”, навпаки, вважають, що генераторами та ідеологами глобалізації є ті країни-лідери, які потребують легітимації та теоретичного обґрунтування нового глобального світового порядку для здійснення ними світового домінування та підкорення наявних світових ресурсів. Разом із тим, серйозні розбіжності щодо джерел легітимності на міжнародному рівні існують, як вважає Ф. Фукуяма, і серед західних демократій²⁴⁰.

На тлі зазначеного винятково важливого значення набуває характеристика джерел воєнних загроз, які укорінені у таких сферах військово-політичних відносин як конкретні військово-дипломатичні і військово-економічні акції сторін; діяльність військ (збройних сил); активізація інформаційно-психологічного протиборства, пов’язана з диверсійно-розвідувальною діяльністю тощо.

До атрибутивних ознак актуальних або потенційних воєнних загроз слід віднести:

- різке загострення протиріч і доведення їх до завершальної стадії використання сили під приводом вичерпаності політичних засобів розв’язання конфлікту невоєнними методами;
- мобілізація конфронтуючою стороною необхідних для здійснення “агресії” угруповань збройних сил та інших військових формувань і засобів, здатних виконати воєнні завдання; проведення повної або часткової мобілізації резервістів у країні, яка готується розв’язує воєнну акцію;
- демонстрація рішучості політичного керівництва конфронтуючих сторін використати військову силу;

²⁴⁰Бушев А.Б. Футурологические и экспланаторные концепции Ф.Фукуямы относительно роли международного права в политике национальных государств//URL: <http://www.uditorium.ru/aud/v/index.php?a=vconf&c=getForm&r=thesisDesc&id_thesis=2200>.

- організація агітаційно-пропагандистських кампаній для забезпечення “широкої підтримки” масами вибраного керівництвом курсу на силове розв’язання конфлікту;
- різка активізація психологічно-інформаційної боротьби в національних та світових ЗМІ;
- дипломатичні демарші, жорсткі військово-економічні та інші блокади;
- послідовні дії у напрямі створення більш-менш сприятливої військово-політичної обстановки для розв’язання військового конфлікту;

Ключовим у контексті вирішення питання щодо реальності воєнної небезпеки є проблема формулювання національних інтересів держави. Сучасна система національних інтересів України передбачає, зокрема, збалансованість інтересів особистості, суспільства й держави в економічній, внутрішньополітичній, соціальній, міжнародній, інформаційній, військовій, прикордонній, екологічній та інших сферах. Ці інтереси мають довгостроковий характер і визначають основні цілі, а також стратегічні й поточні завдання внутрішньої й зовнішньої політики держави. Відповідно, національні інтереси у воєнній сфері полягають у захисті незалежності України, її суверенітету, державної й територіальної цілісності, запобіганні військовій агресії, забезпеченні умов для мирного, демократичного розвитку держави.

Якісна відмінність воєнних загроз від будь-яких інших полягає у тому, що вони вказують не лише на потенційні можливості завдання непоправних збитків стороною конфлікту, а й безпідставно звинувачують у створенні “передвоєнного” напруження, але й цілковито реальних намірах перейти від “демонстрації зброї” до відкритого воєнного протистояння. Такі наміри більш агресивна (наступальна) сторона конфлікту реалізує, зокрема, за допомогою різноманітних провокацій або симулюючи подібне з боку супротивника. До цього ряду, зокрема, слід віднести сумнозвісний “підпал Рейхстагу” або “ганебний” напад поляків на німецьку радіостанцію у

Глівіцах (нім. назва – “Глейвіц”), - інформаційно-пропагандистські кампанії, покликані утвердити у громадській думці (власної, “ворожої” та третіх країн) переконаність у тому, що наявні протиріччя можна і треба розв’язувати виключно воєнно-силовими методами, бо всі інші, мовляв, остаточно вичерпано.

Воєнні виклики й небезпеки не обов’язково мають бути пов’язані з початком воєнних приготувань протилежної сторони конфлікту чи початком воєнних дій. Джерела такої загрози, як правило, приховані від поверхового погляду “пересічних людей” у вигляді:

- ✓ гострого зіткнення політичних інтересів людей, соціальних груп, класів, держав або їхніх коаліцій;
- ✓ накопичення “нерозв’язальних”, з погляду можливостей їх вирішення “м’якими” невоєнними методами, протиріч на економічному, соціальному, етнічному чи релігійному ґрунті;
- ✓ виробництва й нагромадження ядерних або звичайних озброєнь та несанкціонований продаж і розповсюдження таких озброєнь;
- ✓ наявність і розгортання армій;
- ✓ загроза екологічних катастроф через необережне поводження із різними видами зброї, навмисне використання бойових засобів тощо.

Термін “воєнна безпека” є, звичайно, похідним від терміну “війна” й припускає наявність у лідерів або урядів політичної волі (рішучості) вдатися до надзвичайних заходів “продовження політики іншими засобами” (відоме визначення війни за Карлом фон Клаузевіцем), тобто на застосування збройного насильства з метою розв’язання політичного конфлікту. Такій рішучій налаштованості можуть посприяти наявність надійних союзників серед сильних держав, їхніх коаліцій чи інших суб’єктів військово-політичних відносин; сприятливі геополітичні умови й реально прогнозована сприятлива воєнно-політична обстановка для здійснення воєнних акцій тощо.

Щоправда, нині термін “війна” (як і термін “революція”) дуже часто вживаються у метафоричному переносному розумінні. Саме тому складається враження щодо характерної відмінності сучасних воєн та воєнних загроз від традиційних у вигляді тісної спорідненості з міжнародним кризовим менеджментом. Такі уявлення є цілковито виправданими, якщо справедливим вважати висновок щодо стирання відмінностей між ”війнами“ справжніми й “малими війнами” збройних інтервенцій (швидкоплинних у часі й “точкових” у просторі), які зазвичай виправдовують інтересами кризового менеджменту. Прикладом такого гострого втручання у “больовій точці планети” є Косовська війна 1999 року.

Отже, з пересічного погляду, війна – неприпустиме зло, що означає терор, нещастя й смерть, а з точки зору фахівців із “кризового менеджменту”, війна – це розв’язання за давніх конфліктів із використанням “дещо інших засобів”. Таким чином, війна, з огляду на “просунуту” точку зору, існуватиме доти, поки існуватиме реальна політика, а тому може йтися лише про легітимацію її цілей та способів провадження війни, пошуки casus belli (приводів для війни) тощо.

Впродовж “холодної війни” та після її закінчення США провели, наприклад, понад 200 воєнних інтервенцій, однак, що лише 5 разів (у випадку з Кореєю, В’єтнамом, Косово, Афганістаном та Іраком) вони це назвали “війною”. А взагалі офіційно вважається, що США “були на війні” 11 разів.

Америка у війнах (втрати)

1. Революційна війна (Revolutionary War) - 4435 осіб.
2. Війна 1812 р. (War of 1812) - 2260 осіб.
3. Мексиканська війна (Mexican War) - 1733 осіб.
4. Громадянська війна (Civil War) - 184594 осіб.
5. Іспансько-американська війна (Spanish-American War) - 385 осіб.
6. I Світова війна (World War I) - 53513 осіб.
7. II Світова війна (World War II) - 292131 осіб.
8. Корейська війна (Korean War) - 33651 осіб.
9. В’єтнамська війна (Vietnam War) - 47369 осіб.
10. Війна в Затоці (Gulf War) - 148 осіб.

11. Антитерористична війна в Афганістані та Іраку (Antiterroristic War) - приблизно 4500 (на середину 2008 року).

Слід зазначити, що війни, які провадили США до 11 вересня 2001 року, мали одну істотну особливість: від них ніколи безпосередньо не страждало цивільне населення цієї країни (за винятком Громадянської війни). З цим, імовірно, пов'язано специфічно конформістсько-примирливе ставлення громадян США, які становлять так звану “мовчазну більшість” (термін Р.Ніксона), до війни як до припустимого механізму зовнішньої політики у стилі “міжнародного кризового менеджменту”.

Станом на кінець ХХ століття (1998 р.), за даними американської статистики, за межами США було розміщено 259971 американських військовослужбовців (218957 на суші й 40014 на суднах), а список країн, у яких американські контингенти перевищували 200 осіб, становив 26, хоча більше припадало на Німеччину, Японію й Корею²⁴¹.

Тобто, у випадку із визначенням війни й воєнних загроз справа, радше, полягає у психосемантиці, у процедурі найменування (“naming»), аніж у намаганні знайти такі формулювання, які відображали б справжній стан й “контакт з реальністю”. У цьому є небезпека, оскільки за нинішньої розвиненості ЗМІ сучасним маніпуляторам громадською думкою неважко вдатися до хитромудрої софістики й «довести», що мир – це насправді війна, а жертва – це насправді агресор. Усе залежатиме від так званого рефреймінгу - витлумачення телевізійних “картинок”. Адже результат перцепції реципієнтом масової інформації різноманітних “картинок” зі сфери міжнародного життя залежатиме за вмлої медіації не так від суджень реципієнта інформації чи сприйняте ним відбувається насправді, як від вміння відправника інформації надати “картинкам” відповідного ступеня “правдоподібності”.

Адже Al Jazeera й Arab networks, як і деякі європейські телевізійні мережі, демонстрували з Іраку на початку II Іракської війни у 2003 році

²⁴¹Цит. за Годд Э. После империи. Pax Americana – начало конца. М.: Международные отношения. 2004; с.101.

практично ті самі “картинки”, що й CNN та провідні телеканали США, але додаючи при цьому у правому верхньому куточку екрана своєрідні підказки глядачам – “Вторгнення” (“Invasion”), “Окупація”, “Незаконний напад США й Великої Британії на Ірак” (“Illegal U.S. and British assault on Iraq”). Водночас американські, канадські й британські телеканали до картинок додавали зовсім інші слогани-підказки: “Війна в Іраку” або “Війна за Ірак” (“War in Iraq”; “War on Iraq”), “Операція визволення Іраку” (“Operation Iraqi Freedom”). Підмінюючи у цій офіційно узаконеній назві Іракської військової операції “Freedom” на “Liberation» («Визволення»), можна було отримати аббревіатуру OIL (“Нафта”), яка, на думку опонентів вашингтонського режиму Джорджа Буша, була справжньою метою цієї операції.

У будь-якому випадку, генерал Томмі Франкс, головнокомандувач іракською воєнною операцією на її початку, мав цілковиту рацію, заявивши 25 березня 2003 року з істинно військової прямою: “Медіа – це зброя війни” (“The media is a weapon of war”).

Характерно, що «The Washington Post» за 10 днів до початку II війни в Затоці у 2003 році, оцінюючи антисаддамівську риторику Джорджа Буш-молодшого, зазначала, що “бетонний Буш програв війну слів Саддаму”. При цьому газета констатувала, що Бушу “не вистачає красномовства Черчілля, ідеалізму JFK (Кеннеді), американізму Рейгана й уміння пробуджувати емоційну емпатію Клінтона”.

Щодо американізму Буша-молодшого зазначена газета була явно неправа. Експансіонізм, властивий зовнішньополітичному стилю Дж.Буша, разом із невід’ємним від цього стилю мілітаризмом є одним із атрибутів американського способу життя. Впродовж майже трьох століть оспівані Фенімором Купером, Френсісом Брет Гартом та Джеком Лондоном “піонери” рухалися на Захід, долаючи “кордони цивілізації” (frontiers). Лише у 1890 р. U.S. Census Bureau заявило, що далі рухатися континентом уже нікуди: “кордони зачинені” (“the frontiers are closed”). Від цього моменту

трансконтинентальна експансія змінилася на євроатлантичну, а відтак, на транспланетарну.

Отже, у світовому масштабі йдеться про специфічний різновид міжнародного кризового менеджменту, що його здійснює єдина на цей час у світі наддержава, який пов'язаний з істотним посиленням ролі й значення у зовнішній політиці та міжнародних відносинах силових факторів із послабленням ролі та впливу чинників традиційної й нетрадиційної дипломатії (культурної дипломатії, зокрема).

Хоча апріорі зрозуміло, що у війні з “терором” перемогу буде здобуто не шляхом застосування новітніх високотехнологічних озброєнь, а шляхом інформаційно-культурної експансії. Торжествуватиме принцип давньокитайського теоретика Сунь Цзи (“Трактат про воєнне мистецтво”): “Одержати сотню перемог у сотні боїв це ще не межа мистецтва. Підкорити супротивника без бою ось вінець мистецтва”²⁴².

Розвиваючи цю думку давньокитайського стратега, першочергові воєнні цілі у сучасному інформаційному протиборстві можна окреслити наступним чином: морально, духовно й фізично ізолювати супротивників від їхніх союзників і зовнішньої підтримки, а також один від одного, щоб посилити внутрішні тертя, породити параліч, викликати розвал і/або домогтися змін у політичному, економічному, соціальному мисленні.

«Неспроможні держави», які проголошені у “Стратегії національної безпеки США” (2002 р.) головним джерелом воєнних загроз і які є у сучасній міжнародній політиці головною мішенню інформаційно-психологічних впливів, не є принципово новим явищем, оскільки завжди існувало багато слабких державних утворень, які можна віднести до категорії “неспроможних”. Але реалії виникнення «неспроможних держав» в умовах глобалізації мають інші причини та наслідки, що вимагає розглядати їх як одну з глобальних проблем.

²⁴²Конрад Н. Сунь-Цзы // Трактат о военном искусстве. М.: Воениздат, 1950. Макаренко И.К., Морозов В.С. Военная безопасность государства: сущность, структура и пути обеспечения на современном этапе - www.vrazvedka.ru/main/editor/makarenko.html#g11, С. 39.

По-перше, кількість «неспроможних держав» стрімко зростає (до Афганістану, Лівану та Сомалі додалася значна кількість африканських, балканських та низка пострадянських країн, що стали незалежними).

По-друге, виникнення «неспроможних держав» пов'язане також із миротворчою діяльністю міжнародних сил під егідою ООН та регіональних організацій.

По-третє, «неспроможні держави» виникають внаслідок «третьої хвилі демократизації» (на Балканах та в країнах СНД) за умов нездатності встановити демократичні режими за західним зразком та керувати потоком політичних інновацій.

Суперечності в оцінках інститут державності та його ролі у забезпеченні міжнародного порядку пов'язані з американським унілатералізмом (виключністю, односторонністю) у проведенні міжнародної політики та прагненням європейців до нового міжнародного порядку, заснованого на праві.

Звідси формуються два підходи до визначення джерела демократичної легітимності:

- американський (національний) – не визнає жодного джерела демократичної легітимності вищим, аніж національна демократична держава, оскільки легітимність, що надається державами міжнародним інститутам, може бути відкликана;

- європейський (міжнародний) – легітимність демократичного світового порядку обумовлена волею міжнародного співтовариства, - вагоміша, аніж національна держава.

Американський (національний) тип легітимності пов'язаний із визнанням на міжнародному рівні тільки тих держав (урядів), які прийшли до влади за підтримки народу (принцип «демократичної легітимності»). Звідси і вимога «демократичної легітимності» при формуванні взаємин з іншими державами та демократичне місіонерство²⁴³. Американський тип

²⁴³Diamond L. Promoting Democracy // Foreign Policy. – 1992. – № 87 (Summer). – P. 25 - 46.

легітимності підтримує віра американців у специфічну легітимність своїх демократичних інститутів та втілення демократичних цінностей, що мають загальносвітове значення.

Європейці, у свою чергу, вважають жагу суверенітету джерелом напруження і намагаються обмежити його різними нормами, правилами та регуляторами. Становлення міжнародного підходу до легітимності викликане практичним досвідом європейської інтеграції, коли європейські держави віддали ключові елементи свого суверенітету наддержавному органу – Європейському Союзу.

Хоча обидва підходи до легітимності є спробами задати різні базові принципи, на яких має здійснюватися міжнародне управління в глобалізованому світі, наслідками обох є обмеження суверенітету держав, намагання здійснювати вплив на їх політику, задавати стандарти та пріоритети внутрішнього і зовнішнього розвитку. Якщо ж згадати принципи «вестфальської картографії», яка визначала три основні суверенні права держави-нації – незалежну зовнішню політику, незалежну структуру, що забезпечує територіальну цілісність, незалежну грошово-фінансову систему, то десуверенізацію можна трактувати як відхід від цих базових положень.

Сучасні десуверенізаційні процеси набувають зовнішнього добровільного та примусового, а також внутрішнього характеру.

Внутрішня десуверенізація пов'язана із виникненням дестабілізаційних процесів всередині державних утворень, слабкістю, нестабільністю, неефективністю державного управління, наявністю кількох джерел влади, що контролюють окремі території та здійснюють силову боротьбу, у том числі військовими засобами. Такі держави є чинником регіональної нестабільності, джерелом різноманітних загроз, а тому перебувають під особливою увагою з боку міжнародної спільноти.

Добровільна десуверенізація є достатньо новим явищем у міжнародній політиці. Вона виходить із європейського погляду на легітимність глобального порядку. Добровільна десуверенізація здійснюється в межах

становлення сучасних інтегративних структур (наприклад, Європейського Союзу) і може бути визначена як інтегративна десуверенізація.

Вона пов'язана із добровільною передачею (делегуванням) державами-членами частини суверенних повноважень у деяких сферах (економічній, військовій, соціальній, митній тощо) спільному наддержавному органу, який перебирає на себе контроль за станом і спрямуванням процесів у цих сферах в межах об'єднання та здійснює політику від імені носіїв суверенітетів (держав, націй, народів). У цьому контексті будь-яка держава, що має намір інтегруватися у подібні об'єднання, має бути готова втратити частину своїх суверенних повноважень.

Примусова десуверенізація відображає індивідуалістську агресивну політику держав та об'єднань держав, недержавних акторів, скеровану на захоплення та підпорядкування своїм цілям суверенітетів країн – права здійснювати управління конкретними процесами на конкретній території – та повністю відповідає американському погляду на джерела глобальної легітимності. Примусова десуверенізація реалізується у відкритих та прихованих формах, відповідно, «м'якими» (невійськовими) та «жорсткими» (військовими) засобами.

Феномен сучасної десуверенізації політичного простору полягає в тому, що в процесі десуверенізації відбувається перерозподіл сутнісних характеристик державного суверенітету в зв'язку з необхідністю «поділитися» значною частиною своїх функцій, прав, відповідальностей та повноважень з ненаціональними, позанаціональними та транснаціональними акторами (ТНК, міжнародні недержавні організації, банки, мережеві спільноти), які є принципово іншими структурами порівняно із державами-націями. Десуверенізація як об'єктивне явище сучасного міжнародного процесу розкривається у розмиванні, “видавлюванні” національних суверенітетів, яке відбувалося спочатку навколо створення умов вільної торгівлі, потім – викликів взаємозалежності, згодом – навколо мережевої

побудови комунікаційного простору, а тепер пов'язується із фактором впливу позанаціональних акторів.

Таким чином, сучасний феномен “десуверенізації” на практичному рівні розкривається у двох протилежних вимірах. З одного боку, він є негативним процесом обмеження (втрати) суверенітету внаслідок внутрішніх суперечностей або одностороннього силового підпорядкування суверенітету країн зовнішнім силам (іншим країнам, ТНК, НДО), з другого – він є інституціональним механізмом захисту “залишків” цього суверенітету, а також держави, суспільства та нації як носіїв реального суверенітету в умовах перерозподілу світового політичного простору.

Оскільки здійснення суверенітету реалізується у різноманітних формах управління, процеси передачі управлінських повноважень від національних адміністрацій до наднаціональних, міжнародних та транснаціональних структур позначаються також через термін “зовнішнє управління”, який розглядається як синонім “десуверенізації” чи самостійний термін, що позначає дещо інші процеси.

У політичний дискурс поняття “зовнішнє управління” увійшло із економічної сфери, де застосовувалося переважно в контексті корпоративного управління (зовнішній контроль діяльності акціонерами) та зовнішнього управління проектами (“аутсорсингу”), коли для реалізації певного проекту ззовні залучається незалежна професійна група²⁴⁴. “Зовнішнє управління” визначає застосування зовнішнього стосовно даного об'єкта джерела управління або контролю.

У російських політологічних наукових колах «зовнішнє управління» розглядається фактично як синонім «десуверенізації», а саме «зовнішнє управління» трактується як обмеження суверенітету країни, встановлення міжнародного контролю над ресурсами та процесами всередині країни

²⁴⁴Конусов А.Ю. Новый тип аутсорсинга – внешнее управление проектами // Управление персоналом. – №20 (126). – 2005. – С.52-54.

(наприклад, ядерною самообороною)²⁴⁵. Такої думки загалом дотримуються російські дослідники С.Белковський, Ю.Прокоф'єв²⁴⁶ та А.Дугін²⁴⁷.

Такий радикальний підхід трактує зовнішнє управління як цілеспрямовану діяльність країни, групи країн чи транснаціональних акторів зі встановлення контролю над політичними, економічними та соціальними процесами в інших країнах та управління ними в інтересах зовнішнього актора. Зовнішнє управління передбачає уніфікацію політичних та економічних систем, моделі культурного розвитку згідно із принципами побудови західного типу ліберальної демократії.

У контексті американської політики «кризового врегулювання» та «кризового управління» (crisis management) – управління кризами, що провадиться від середини ХХ ст., про зовнішнє управління можна говорити як про один із етапів кризового менеджменту, який реалізується щодо “проблемних” країн з погляду політики США, так і загальної регіональної та міжнародної безпеки. У цьому контексті зовнішнє управління може реалізовуватися як дистанційне “м’якими” засобами (постанови та резолюції міжнародних організацій, санкції тощо), так і силовими – із введенням військового контингенту та встановленням повного контролю над країною (“гуманітарна інтервенція”).

В Європі «зовнішнє управління» (“external governance») розглядається як амбіційний проект управління «розширеною Європою» в геополітичному контексті, потреба в якому спричинена реалізацією політики “включення» (“інклюдії”), що має забезпечити гнучкіше управління «розподілом територіальності» в Європі²⁴⁸. Фактично термін «зовнішнє управління» характеризує взаємодію ЄС із державами-сусідами. Крім того, він виступає також в ролі наукового підходу у дослідженні природи та характеру

²⁴⁵Дугин А. Вооруженные силы России в XXI веке. // Независимая газета. – 19 ноября 2004 // URL: <http://nvo.ng.ru/concepts/2004-11-19/4_army.html>.

²⁴⁶Прокоф'єв Ю.А. Разговоры со страной (разговор седьмой) // URL: <<http://www.fondsk.ru/article.php?id=670>>.

²⁴⁷Дугин А. Мир охвачен сетевыми войнами // Независимая газета. – 25 ноября 2005 г. // URL: <http://nvo.ng.ru/concepts/2005-11-25/4_netwars.html>.

²⁴⁸Smith, M. The European Union and a changing Europe: establishing the boundaries of order, Journal of Common Market Studies. – № 34(1). – 1996. – P. 5-28.

зовнішніх зв'язків ЄС, альтернативним класичним теоріям інтеграції: інтергавернменталізму (intergovernmentalism), неофункціоналізму та супранаціоналізму. В його межах досліджується ефективність та легітимність європейського управління, а також його вплив на національні політичні системи (феномен «європеїзації» політики держав)²⁴⁹.

У контексті взаємодії з державами-членами або майбутніми членами ЄС «зовнішнє управління» реалізується в процесі активного розповсюдження, впровадження та контролю численних правил та стандартів Європейського Союзу, які трансформують політику та політичні інститути майбутніх членів, а також уніфікують політичні структури країн-членів²⁵⁰. У взаємодії із державами-сусідами, що не мають найближчих перспектив членства, зовнішнє управління реалізується в межах ініціативи «розширеної Європи» (Комісія 2003а), яка визначає взаємовідносини з країнами-сусідами ЄС та стосується не скільки питань спільної політики безпеки чи міжнародних відносин, скільки зовнішнього виміру внутрішньої політики. Ініціатива «розширеної Європи» надає можливість країнам-сусідам впроваджувати інші форми взаємодії з ЄС поза членством: вихід на внутрішній ринок, кооперація та асоціація для вільного пересування людей, товарів, послуг та капіталу²⁵¹.

Таким чином, зовнішнє управління розглядається як реалізація різноманітних форм інституційних взаємовідносин (набуття членства, набуття статусу асоційованого члена, особливого партнерства) ЄС з країнами сусідами²⁵². У такому контексті зовнішнє управління визначається та досліджується у сферах «м'якої безпеки»: правосуддя та внутрішні справи, енергетична та екологічна політика. Наприклад, в сфері правосуддя та внутрішніх справ взаємодія з державами-сусідами здійснюється за такими

²⁴⁹Jachtenfuchs, M. The governance approach to European integration// Journal of Common Market Studies. – 2001. – №39 (2). – P. 245-264.

²⁵⁰Schimmelfennig F., Wagner W. External governance in the European Union // Journal of European Public Policy. – August 2004. - p.657-660.

²⁵¹Commission of the European Communities (2003a) Communication on Wider Europe-Neighbourhood: A New Framework for Relations with our Eastern and Southern Neighbours, COM (2003) 104 final, 11 March..

²⁵²Lavenex S. EU external governance in 'wider Europe'// Journal of European Public Policy. – August 2004. – P.680-700.

напрямами²⁵³: міграційна політика; боротьба проти різних форм злочинності; боротьба проти наркоторгівлі; посилення невійськових аспектів кризового менеджменту та безпеки в кризових регіонах. Коли у фокусі управління еліти перетинають декілька зовнішніх джерел управління, то говорять не про зовнішнє, а про конкурентне управління²⁵⁴.

Відповідність стандартам ЄС та стандартам “цивілізованого світу” загалом визначається на основі проведення порівняльних досліджень (моніторинрів) країн за визначеним набором критеріїв, ознак, індикаторів та обчислення інтегральних індексів, що характеризують соціальний, інституціональний та інституціонально-економічний розвиток країн²⁵⁵. Країна, яка не відповідає певним стандартам міжнародної безпеки, може стати об’єктом як “холодних” ідеологічно-інформаційних впливів, так “гарячих” впливів.

Найперший урок Іракської воєнної кампанії полягає зокрема у тому, що “гарячі війни” зовсім не знімають ролі й значущості перманентних “холодних війн”, тобто війн інформаційних, на тлі яких “гарячі війни” виглядають неприємними “інсталяціями”, які ще більше посилюють значущість інформаційних чинників. При цьому кожна сторона в інформаційному протиборстві, навіть “нейтральна”, намагається отримати для себе якомога більше зисків, граючи на протилежностях і протиріччях минулого, сучасного й уявного майбутнього.

Є три виміри Іракської війни:

- (1) гуманітарна трагедія, пов’язана зі стражданнями й смертями;
- (2) “остаточний” вибір США війн як способу розв’язання конфліктів (кризового менеджменту), якого можна було б уникнути;

²⁵³Council of the European Union (2000) European Union Priorities and Policy Objectives for External Relations in the Field of Justice and Home Affairs, Doc. 7653/00 JAI.

²⁵⁴Дацюк С. Внешнее управление. // URL: <<http://insi.org.ua/reprint/VneshUpravlenie-SDacyuk.htm>>.

²⁵⁵Миронюк М.Г., Тимофеев И.Н., Ваславский Я.И. Универсальные сравнения с использованием количественных методов анализа. // Полис. Политические исследования. - 2006. - №5. – С. 39-57.; Мельвиль А. Ю. Политический атлас современности. // Полис. Политические исследования. – 2006. - №5. – С. 6-15.

(3) вимір, який ще виразно не заявив про себе, але неодмінно заявить і за який ще заплатять чимало країн й людей, коли «ця авантюра залишиться позаду»

В офіційно затвердженій у вересні 2002 року Стратегії національної безпеки США провідна ідея розвинена у вигляді тези щодо прийнятності “війни на випередження” пре-емптивної війни (pre-emptive war). 10 грудня 2002 року зазначений документ було доповнено «Національною стратегією боротьби зі зброєю масового ураження» (National Strategy to Combat Weapons of Mass Destruction).

Ідеологічний і навіть квазірелігійний вимір зазначеної доктрини очевидний, бо йдеться про специфічний різновид месіанізму протестантського типу – обов'язок США як «Імперії Добра» завдавати ударів “на випередження” будь-яким країнам “вісі зла”, у яких може визрівати (або уже визріла) загроза для “Світового Добра” (“нового світового порядку”). В основі Доктрини – випереджальна дія на одноособовій основі (pre-emption) єдиної у світі наддержави, на тлі якої усі інші держави, якщо вони наслідяться діяти без згоди США і тим паче всупереч їм, можуть бути витлумачені як неповноцінні “недо-держави” (understate).

Зазначена теза, власне, є доповненням до доктрини “ангажування” (від фр. “engagement” – добровільні зобов'язання, угода), яка прийшла у західних геостратегіях на зміну доктрині “відкидання”. Фактичною догмою у зазначеному контексті стало висловлювання про те, що “демократії між собою не воюють”, тобто не створюють одна одній воєнних загроз. Захистити справедливість такого догматичного висловлювання неважко: слід проголосити недемократичною ту країну, яка оголосить війну іншій “демократії”.

«Преємпція» означає випереджальне захоплення або силову дію на випередження, тобто знищення у випереджальний спосіб як найістотнішої загрози, так і всіх обставин загрози (наприклад, зброї) і, головне, самого суб'єкта цієї загрози (тобто, як правило, режиму й влади в країні або

керівництва терористичної організації). Преємпція часто буває зорієнтована на зміну режиму (Regime Change), “перехоплення національного суверенітету” й на будівництво “правильних” замість “неправильних держав” (Nation-Building). Звідси терміни: “rebuilding Iraq” або “reconstruct Iraq або remaking Iraq»²⁵⁶.

Наведені терміни є нині найбільш вживаними у середовищі зовнішньополітичного й оборонного співтовариства США. Тому такою важливою є ідея преємпції, бо лише через неї можна хоч якось зрозуміти, що є підґрунтям для “агресивних” дій США чи інших країн, які претендують на світову або регіональну гегемонію, у сучасному світі.

Неуникність криз та їх відчутний вплив на долю держав світу обумовлюють необхідність практичного керування цим феноменом на всіх етапах його становлення й існування, – від зародження до вгасання. Одним із чільних заходів, спрямованих на попередження криз або їхнє найшвидше вгасання є превентивний менеджмент.

Глобалізація і інформаційна революція істотно збільшили ймовірність різноманітних загроз й ризиків, породивши відчуття непевності й непередбачуваності майбутнього, відсутності раціонального вибору. Усе це дало підстави деяким західним соціологам уже наприкінці 80-х років ХХ століття сформулювати концепцію “світового суспільства ризиків”²⁵⁷.

Йдеться про суспільство “пізнього капіталізму”, у якому зникають, на думку Ульріха Бека й Ніколаса Лумана, не лише такі традиційні основи соціальності як класові поділи, орієнтація на високопродуктивну працю, нарощування багатства тощо, а й виникає відчуття всезагальної небезпеки, страху й непевності.

З погляду Ніколаса Лумана слід розрізняти “небезпеку” й “ризик”, оскільки небезпеки існують завжди, адже ні в чому немає абсолютної надійності, а ризики є лише там і тоді, де і коли доводиться приймати

²⁵⁶Белозеров В. Превентивная политика и военная сила // Военно-промышленный курьер. – № 49 (116). – 28.12.2005 - 10.01.2006.

²⁵⁷Beck U. World Risk Society. Polity Press, Malden, - 1999. - P.3-4, 51, 44, 72.

рішення щодо реагування на небезпеку (причому відмова від прийняття рішення – це також рішення) в умовах принципової невизначеності.

Ульріх Бек визначає ризик як “сучасний підхід до передбачення й контролю майбутніх наслідків людської діяльності” включно із “неумисними наслідками радикальної модернізації”²⁵⁸. Досить слушним є спостереження Ульріха Бека щодо характеру “ризикованого суспільства”, яке всіляко заохочує людей до азартних, ризикованих форм поведінки, культивує такий стиль поведінки, але, разом з тим, не здатне проконтролювати такі поведінкові реакції.

Ульріх Бек при цьому підкреслює, що ризики перетворилися у сучасному соціумі на переважаючу форму політичної мобілізації, у сучасний політичний дискурс, який замінив традиційний²⁵⁹. Приємними є також риси такого суспільства, яке повертає людей до колективізму, оскільки їм доводиться разом долати небезпеки й зустрічати виклики й ризики. У такому суспільстві влада, демонструючи безсилля приборкати ризики, дає суспільству нагоду вимагати від неї відкритості, прозорості механізмів прийняття рішень. Зрештою, створюються приводи для співучасті у прийнятті рішень²⁶⁰.

Марк Даніель вважає системні ризики (“Compounded risk”) “новими мета-нормами у мережево-організованому соціумі” (new meta-norm in a networked society) й наголошує на негативних аспектах ризиків, пов’язаних із корпоративними впливами на процеси прийняття рішень: вибір пріоритетів. (“пріоритизацію”), розміщення ресурсів, вкладення коштів тощо.

Подібні соціологічні концепції не залишилися без практичних наслідків на рівні військової політики. Аналіз військово-доктринальних документів низки держав, а також документів міжнародних організацій вказує на розуміння ними превентивності як дій комплексного характеру,

²⁵⁸Beck U. World Risk Society. Polity Press, Malden, 1999. - с.3-4,51,44,72.

²⁵⁹Beck U. World Risk Society. Polity Press, Malden, 1999. - P.3-4, 51, 44, 72. с.51.

²⁶⁰Beck U. World Risk Society. Polity Press, Malden, 1999. - P.3-4, 51, 44, 72 с.72.

так або інакше спрямованих на запобігання війнам, політичним конфліктам і кризам.

Який із означених підходів є розумною превентивною концепцією, з огляду на складності проблем політики безпеки у ХХІ столітті, важко сказати. Простіше констатувати потребу сполучення обох підходів.

Сучасну оборону, як вказують автори "Директиви з оборонної політики" ФРН²⁶¹, не можна звести лише до відсічі збройним силам агресора по периметру кордонів країни або блоку НАТО. Оборона – це "запобігання конфліктам і кризам, подолання криз спільними міжнародними зусиллями". При цьому оборона має забезпечувати адекватну відсіч загрозам, включно із загрозами терористичного й асиметричного характеру, які можуть виникнути в будь-який час, у будь-якій точці світу й бути спрямовані проти кожного. Висновок зазначеної "Директиви" досить категоричний: безпека Німеччини в сучасних умовах має забезпечуватися у будь-якій точці планети.

Подібні війни у стилі кризового менеджменту зазвичай називають не війнами, а "точковими ударами", що виникають, зокрема, за необхідності попередити "проліферацію" зброї масового ураження (від англ. "Proliferation" – розповсюдження), а також відповідних систем її доставки (особливо балістичних ракет).

Поняття "Nonproliferation" (нерозповсюдження) у міжнародному лексиконі стосується невоєнних зусиль у напрямі запобігання подальшому поширенню зброї масового ураження й відповідних систем доставки. Тоді під "Counterproliferation" (контррозповсюдженням) слід розуміти специфічний різновид превентивного кризового менеджменту, що не виключає й воєнних зусиль.

Отже, засоби масової комунікації не випадково подають сучасні війни як різновиди кризового менеджменту, оскільки вони насправді є чільною складовою у діяльності суб'єктів міжнародних відносин Кризи, порушуючи стан рівноваги і

²⁶¹Цит. за Белозеров В. Превентивная політика и военная сила // Военно-промышленный курьер. № 49 (116). 28.12.2005 - 10.01.2006.

викликаючи значний резонанс у світі, становлять загрозу цілям, репутації й навіть існуванню суб'єктів міжнародних відносин.

Розділ 2. БЕЗПЕКОВИЙ ВИМІР МІЖНАРОДНИХ ПОЛІТИЧНИХ КОМУНІКАЦІЙ І ГЛОБАЛЬНА КРИЗА ДЕМОКРАТІЇ ТА КУЛЬТУРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

(М.А.Ожєван, О.А.Скляренко, Д.В.Дубов, В.В.Петров)

Однією з центральних проблем сьогодення є криза демократії (зменшення ефективності демократичних інститутів, посилення політичного абсентеїзму, політичної фрустрації тощо), що висуває питання про *спроможність демократії як форми державного правління* забезпечити стабільний розвиток держав. Однак у ширшому розумінні ця проблема має вимір проблеми ефективного управління та ефективного здійснення політичної влади. Водночас в основі будь-якої взаємодії (і зокрема - політичної) лежить процес ефективної комунікації. Отже, більш правильним та точним є визначення проблеми не як кризи управління, а як кризи комунікації.

Не в останню чергу зазначена криза пов'язана зі стрімким розвитком інформаційного суспільства, що вирішальним чином впливає на комунікативну взаємодію на рівні **Керований** (громадянин) – **Керуючий** (держава). Традиційні моделі політичних комунікацій, що були більш-менш адекватними для опису традиційних (модернових) форм здійснення влади, виявляються неефективними в добу посилення тенденцій до **індивідуалізації** (з відповідним послабленням колективізму та соціалізації, коли людина втрачає традиційні зв'язки, – з родиною, знайомими, друзями, із соціальним класом, до якого належить за походженням, і стає дедалі самостійнішою у здійсненні вибору, формуванні власної ідентичності й біографії), локалізації, фрагментації й плюралістичності.

Основним джерелом всіх цих трансформацій є процес, який в останні 20 років відіграє провідну роль при формуванні економічних, безпекових і певною мірою політичних та соціальних стратегій розвинутих держав – *інформаційна революція*.

Очевидно, що необхідна трансформація державних інститутів у відповідності до нових комунікативних викликів та зміна парадигм безпеки. Одним з основних в межах цієї проблеми постає питання зміни тих комунікативних моделей, що лежать в основі нинішніх політичних комунікацій в демократичних суспільствах. Політичні комунікації вже трансформуються, про що свідчить поява нових акторів (ЗМІ, наддержавні та міждержавні організації, світова мережа терористичних організацій тощо), а отже, і наддержавні інституції мають змінитися. Ключовим тут стає питання саме зміни комунікативних моделей та формування трансформованої суспільної моделі, заснованої на ідеях демократичного устрою та неомарксистських підходів до інформації²⁶².

Водночас варто зазначити, що впровадження ІКТ у сферу політичних комунікацій не є самоціллю, і не слід сподіватися, що таке впровадження автоматично покращить наявний стан та дасть можливість здійснити революційну трансформацію політичних комунікацій. Така „фетишизація” ІКТ набуває серед сучасних дослідників крайніх форм, коли всі інші аспекти комунікативних криз та можливості їх вирішення вважаються „не конструктивними”, а проблема збільшення кількості комп’ютерів на одну людину ставиться поряд з проблемами боротьби з тероризмом. Однак було невиправдано відкидати саме *соціальну складову інформаційної революції*, що стає основою для справді важливих трансформацій сфери політичних комунікацій, тоді як техніка є лише одним з засобів.

Сама концепція електронної демократії тісно пов’язана з філософськими ідеями представників франкфуртської школи і зокрема вже згаданого Ю. Хабермаса. Саме його багато в чому утопічна ідея «публічної сфери» (під якою розуміється сфера, що давала б можливість кожному хто бажає раціонально обговорити проблему, тобто провести обговорення чи дискусію, приєднатись до такої дискусії та ознайомитись з її матеріалами) і стала основним джерелом для теоретиків електронної демократії. В

²⁶²Хабермас Ю. Политические работы. – М.: Праксин, 2005. – 368.

опрацьованому прибічниками електронної демократії варіанті ідей Ю. Хабермаса передбачалося, що створення новітніх форм комунікативних взаємодій (яким за своєю суттю є інструмент електронної демократії) стане тим чинником, що дасть можливість створити сучасну «електронну публічну сферу» і тим самим зменшити наявні на сьогоднішній день напруження в політико-комунікативних сферах в більшості країн, що зазнали революційного впливу інформаційних технологій та подолати вади політико-комунікативних моделей, притаманних модерному часу. Відповідні моделі можуть бути реалізовані лише завдяки широкому впровадженню інформаційно-комунікаційних технологій та переходу до нових форм демократичного устрою.

Гострі дискусії викликає питання про *вплив мережі Інтернет на демократичні інститути та процеси*. Незважаючи на розбіжності у переважно позитивістських теоріях, всі вони сходяться на тому, що з розвитком Інтернет буде досягнуто ряд значних успіхів, до яких можна віднести:

- результативніше та ефективніше управління за допомогою ефективних організаційних дій;
- підвищення прозорості органів державної влади для громадян;
- поліпшення системи державного управління загалом;
- ефективніший зв'язок між політикою й громадянами;
- активація і мотивація, спрямовані на залучення громадян у політику за межами Інтернету за допомогою самого Інтернету;
- практичні політичні рішення внаслідок об'єднання знань громадян, заснованих на досвіді.

Концепція побудови та функціонування нових (або трансформації наявних) форм демократичних інститутів внаслідок широкого впровадження інформаційних технологій отримала назву „електронної демократії”.

Однією з перших спроб модернізувати традиційні демократичні форми взаємодії між державою та громадянами була спроба розвитку ідеї

«теледемократії» наприкінці 60-х - початку 70-х років ХХ століття, однак вже до кінця 1980-х років стало зрозуміло, що експерименти з використанням телебачення й телефону не призвели ні до нових форм демократії, ні до активізації політичної активності громадян. Разом з тим «теледемократія» заклала фундамент майбутньої «електронної республіки»²⁶³.

На початку 1990-х рр. прийшло розуміння того, що в глобальній комп'ютерній мережі Інтернет закладено величезний потенціал, який з одного боку, здатний внести революційні зміни до процесів прийняття державних рішень, з другого боку, «віртуальні співтовариства могли б допомогти громадянам активізувати демократію»²⁶⁴. Концепція «віртуального співтовариства» американського дослідника Г.Рейнольда, яка з'явилася в цей час, спирається на комп'ютерні мережі, що можуть сприяти створенню необхідного соціального капіталу для зміцнення демократичних цінностей.

Немає єдиного визначення електронної демократії, що обумовлено насамперед концептуально різними підходами до цієї проблеми – технологічним та соціально-орієнтованим. Так, американський дослідник проблем впровадження електронної демократії С.Кліфт²⁶⁵ дає таке визначення електронній демократії: "Електронна демократія означає використання інформаційних і комунікаційних технологій і стратегій демократичними акторами (урядами, обраними посадовцями, медіа, політичними організаціями, громадянами/виборцями) всередині політичних і управлінських процесів місцевих спільнот, націй та на міжнародному рівні. Для багатьох, е-демократія передбачає активнішу участь, посилену Інтернетом, мобільними комунікаціями та іншими технологіями в сучасній представницькій демократії, так само як через більш „учасницьку” чи безпосередню форму залучення громадян для вирішення суспільних питань".

²⁶³Мишелетти М. Государственное управление в демократическом обществе. – СПб.: Петро-РИФ, 1998. – С.34

²⁶⁴Чеснаков А.А. Ресурсы Internet и российские политические технологии: состояние и перспективы развития // Вестник Московского университета. – Сер. 18: Социология и политология. – 1999. – № 4. – С. 65–73.

²⁶⁵Steven Clift, E-Democracy Resources. – <http://www.publicus.net>.

Словник термінів фірми Мікрософт²⁶⁶ дає таке визначення: „Електронна демократія означає використання інформаційних технологій для розширення можливостей кожного індивіда. Вона дає змогу громадянам брати участь у роботі державних органів, а тим, у свою чергу – індивідуально реагувати на потреби громадян. Це поняття включає в себе он-лайнову правозахисну діяльність та он-лайнову поведінку різноманітних компаній, а також використання електронного середовища як засобу політичної інформації в громадянському суспільстві”. У загальноєвропейському дослідженні²⁶⁷ використання ІКТ для посилення демократії використовується таке тлумачення: "Е-демократія складається з усіх електронних засобів комунікацій, що дозволяють/уможливлюють для громадян застосування зусиль для тримання керівників/політиків відповідальними за свої дії у сфері публічного життя. Залежно від елементів демократичного устрою, що впроваджуються, е-демократія може використовувати різні технології для: 1) підвищення транспарентності політичного процесу; 2) посилення прямого залучення і участі громадян; 3) удосконалення якості формування думки-позиції шляхом відкриття нового простору для інформації й обговорення".

Поняття "електронний уряд" з'явилося на початку 1990-х років. Під електронним урядом розуміють використання інформаційних та комунікативних технологій для підвищення ефективності, економічності діяльності уряду і можливого контролю над ним.

Створення "eGovernment" має бути спрямоване не лише на підвищення ефективності роботи органів державного управління, а й на тіснішу взаємодію держави й населення, держави і бізнесу²⁶⁸. Свобода доступу до державної інформації зміцнить довіру до держави й політики, яку вона проводить на міжнародній арені, а також забезпечить необхідний рівень

²⁶⁶Словарь терминов фирмы Microsoft «Современные информационные технологии для муниципальных и региональных органов власти. Выпуск № 27». – <http://www.microsoft.com/Rus/Government/>.

²⁶⁷Evaluation of the Use of New Technologies in Order to Facilitate Democracy in Europe. E-democratizing the Parliaments and Parties of Europe. – Geneva & Florence. – October. – 2003. – p.10.

²⁶⁸Гор А. Основные принципы построения электронного общества // Электронный журнал ЮСИА. – 1996. – Том 1, № 12.

суспільного контролю за діяльністю державних органів та організацій, що сприятиме довірі іноземних інвесторів²⁶⁹.

Тож можна очікувати нової якості надання послуг в електронному вигляді державними службами громадянам та комерційним і бізнесовим структурам, наприклад, для отримання офіційних документів на дозвіл, сплати податків, надання статистичної інформації тощо²⁷⁰.

Головними напрямками роботи під час створення електронного уряду мають бути:

- підвищення якості послуг для населення, орієнтація на споживача;
- збільшення прозорості уряду для громадян та замовників;
- удосконалення інформаційних каналів між урядом, бізнесом і громадянами;
- скорочення адміністративних витрат.

Електронний уряд має стати важливим чинником зростання довіри та безпеки в інформаційному суспільстві²⁷¹. Під час упровадження інформаційно-комунікативних технологій у державне управління на основі принципу інформаційної відкритості правового врегулювання потребують такі питання:

- реалізація права кожного на вільне отримання інформації із загальнодоступних інформаційних ресурсів та інформаційних систем органів державної влади й управління;
- забезпечення економічної діяльності держави, що здійснюється за допомогою мережі Інтернет (електронна комерція, електронний документообіг, інформаційні послуги тощо);
- забезпечення інформаційної безпеки під час використання інформаційно-комунікативних технологій державою;

²⁶⁹Інформаційна безпека України: сутність та проблеми (Матеріали “круглого столу”, червень 1998 р.).– <http://niisp.gov.ua/>; Українська дипломатична енциклопедія: В 2-х т. / Редкол.: Л.В.Губерський (голова) та ін. – К.: Знання України, 2004.– Т.1.– С. 141.

²⁷⁰Закон України “Про державну службу”// Вісник державної служби України. – 1995.– №1.– С.9–28.

²⁷¹Bovens M., Zouridis St. From Street-Level to System-Level Bureaucracies: How Information and Communication Technology is Transforming Administrative

- установлення системи використання засобів підтвердження достовірності електронних документів, що циркулюють у комунікаційних системах;

- удосконалення законодавства в галузі інформатизації суспільства загалом, оскільки саме громадяни мають відчуті переваги впровадження електронних технологій у державне управління.

Отже, є необхідність забезпечення прийняттого балансу принципів інформаційної відкритості та конфіденційності інформаційного потоку. У зв'язку з цим на етапі реалізації проекту “eGovernment” потрібна окремо розроблена концепція щодо забезпечення інформаційної безпеки. Водночас цілком імовірно, що контроль за використанням та захист державних інформаційних систем і ресурсів від зловживань з боку державних службовців може бути забезпечено за створення комплексної системи моніторингу та обліку їх операцій під час роботи з державними інформаційними системами, ресурсами та технологіями²⁷². Одним із конструктивних заходів для подолання тенденції позиціонування України як корумпованої держави є процес створення електронного уряду. З огляду на євроінтеграційний курс України вітчизняне законодавство має містити демократичні інститути, які виконували б таку функцію на засадах відкритості. Інформаційна відкритість, безперечно, сприятиме поліпшенню іміджу держави.

Незважаючи на те, що майже всі дослідники погоджуються з тим, що розвиток електронної демократії тісно пов'язаний з ІКТ, складно не погодитись з російським вченим М.Каасом²⁷³, який зазначив, що „... це велика помилка, коли ми говоримо про електронну демократію, акцентуючи на технологіях. Інформаційні технології – це те, що забезпечує реалізацію вільної демократії” Цієї ж думки дотримуються Т.Райлі і К.Райлі²⁷⁴ ...

²⁷²Bovens M., Zouridis St. From Street-Level to System-Level Bureaucracies: How Information and Communication Technology is Transforming Administrative.

²⁷³Dieter Fushs and Max Kaase. Electronic Democracy. Paper pre-pared for delivery at the XVIIIth World Congress of the International Political Science Association (IPSA), August 1-6, 2000, Quebec City, Quebec, Canada. – P. 43.

²⁷⁴ Электронная демократия (Радио Свобода). – <http://www.svoboda.org/>.

технологія є лише медіумом і рушієм нових та важливих тенденцій в суспільстві тією мірою, якою вони керуються новими ідеями, концептуальними конструкціями, що містять інновації та креативність. Технологія не є творцем змін, лише простим засобом. Результатом використання технологій, незважаючи на форми - культурна революція завдяки шляхам, якими люди їх пристосовують. Впровадження нових технологій може змінити шляхи організації та самоуправління суспільств, але вони ніколи не стануть рушієм ідей - лише їх посилювачем".

Одним з найважливіших здобутків електронної демократії є те, що теоретично громадяни мають змогу брати участь у житті країни не лише під час офіційних виборів, а й впливати на рішення держави, контролювати її та відчувати, що їх вплив є дієвим.

Крім того, розвиток електронної демократії спонукає до подолання тенденції (яка формується у «масовому суспільстві») – істотно знижувати потреби громадян у публічному діалозі з владою, що втілюється у розповсюдженні так-званого «демократичного конформізму» - зростаючої байдужості населення до участі у політичних взаємодіях та, навіть, до своєї присутності на політичному полі. Інтереси особистості зміщуються у приватний сектор, провокують «виключення» людей з політичного діалогу з владою, що, в свою чергу, означає різке скорчення їх уваги до владних інформаційних продуктів²⁷⁵.

Взаємодія між владою та громадськістю є важливим показником демократичності та легітимності урядування. Ця парадигма спирається на розуміння процесу управління як комунікації, вектори якої спрямовані не лише на внутрішню системну організацію процесу впорядкування діяльності державного апарату та регулятивного впливу на діяльність суб'єктів недержавного сектору, а й на горизонтальне поширення інформації, що перетинає кордони владної компетенції державних органів та спонукає до контакту з суспільно-громадськими інституціями та приватними

²⁷⁵Електронная демократия (Радио Свобода).– <http://www.svoboda.org/>.

організаціями, залучаючи до участі громадськість із недержавних (неприбуткового та приватного) секторів.

Дискусійним є питання форми здійснення взаємодії громадян та держави, тобто форми участі громадян у загальнодержавній системі політичної комунікації. Український дослідник проблем становлення електронної демократії А.Пазюк²⁷⁶ пропонує такий набір форм, що забезпечать дієву участь громадян у політичній комунікації:

- **Електронні консультації (е-консультації).** Якщо раніше, за відсутності можливостей інтерактивного діалогу між владою та громадськістю, для цього потрібно було значні людські й фінансові ресурси, сьогодні завдячуючи сучасним інформаційно-комунікаційним технологіям процес громадських консультацій не так важко організувати й підтримувати. Водночас, проблемними залишаються питання визначення відповідного контексту консультацій та їх впровадження в управлінські процеси на всіх етапах, під час визначення напрямів, постановки завдань, прийняття та впровадження рішень.

У вузькому розумінні консультації можна розглядати як елемент управлінської діяльності насамперед як процес визначення необхідності та прогнозування наслідків регуляторної діяльності. З огляду на це, державний орган сам ініціює та проводить консультації, знову ж таки використовуючи вертикальні потоки інформації: від влади до громадянства і в зворотному напрямі за чітко визначеною схемою. При цьому на державний орган покладається повною мірою відповідальність за належну обґрунтованість та коректність питань, опцій для відповідей та визначення цільової аудиторії (респондентів) консультацій. Такий вид консультацій має здебільшого форму опитування з усіма перевагами та вадами цього соціологічного інструменту (як правило, основний недолік - запрограмованість бажаних "правильних" відповідей у формулюванні запитань), що, швидше, здатний виправдати вже

²⁷⁶Е-демократія: від концепції до втілення. Крайній світовий досвід (Свобода інформації, прозорість, електронне врядування: погляд громадянського суспільства (аналітичні доповіді, збірка перекладів документів)) / За ред. к.ю.н. А.В. Пазюка. – Київ: МГО "Прайвесі Юк-рейн", 2004. – С.5–25.

прийнятті рішення, аніж визначити реальні потреби та запропонувати політичні альтернативи.

Попри це, він може виявитися достатньо ефективним для вирішення конкретних питань, що постають в процесі управлінської діяльності, за умови врахування поправки на його здатність бути використаним для маніпулювання громадською думкою (в демократичних умовах, за наявності підозри на маніпуляцію, консультації обов'язково нещадно критикуватимуть політичні опоненти діючої влади, а з цим крах відповідних ініціатив).

Демократичнішим типом консультацій є *вивчення громадської думки з можливостями для інтерактивної участі громадян*, тобто, коли пропонують не тільки обирати одну відповідь з запропонованих, а є можливість запропонувати власну унікальну відповідь та поставити альтернативні запитання для інших респондентів–учасників консультацій. Саме такі інтерактивні, а разом з цим більш плюралістичні можливості надають для консультації ІКТ, посилюючи можливості для широкого залучення громадян до обговорення урядової політики.

Цілком вірно зазначає про це англійський дослідник С. Колман²⁷⁷:

"...методи залучення громадськості можуть визначатися як дорадчі, коли вони заохочують громадян ретельно вивчати, обговорювати та зважувати конкуруючі цінності і варіанти розвитку політики. Такі методи заохочують формування пріоритетів, аніж просте їх схвалення". Аналізуючи результати десяти консультаційних експериментів в он-лайн, здійснених у Великій Британії, дослідник стверджує, що громадськість²⁷⁸:

- зацікавлена в політичних питаннях, які безпосередньо впливають на щоденне життя;
- бажає бути вислуханою, але не обов'язково втягнутою до політичного процесу;
- відчуває, що досягти своїми коментарями політичну еліту важко;

²⁷⁷Coleman, Goetze. Bowling Together: Online Public Engagement in Policy Deliberation.– Hansard. Society and BT, 2001.– 127 p.

²⁷⁸Там само

- розглядає себе "поза управлінським механізмом".

С.Колмен аргументує, що впровадження консультацій в он-лайн само собою не призведе до автоматичного поліпшення демократичності. Безперечно, що реалізація потенціалу ІКТ може посилити демократію, але за умови спрямування на досягнення взаємної відповідальності між державними органами та громадянським суспільством, яку дослідників влучно називає "відповідальність в двох напрямках".

- **Електронні петиції (е-петиції).** Другим потенційно корисним засобом залучення участі громадян до процесу впливу на формування політики є «електронні петиції» (е-петиції). Як правило, для застосування цього засобу краще підходить Інтернет, за допомогою якого громадськість і зацікавлені групи можуть ініціювати колективне звернення, зібрати групу прихильників, які згодні підтримати звернення своїми підписами та направити його до відповідного державного органу або на адресу уряду.

Така форма комунікації між громадськістю і владою, в якій висувають колективні вимоги до уряду, як правило, має політичне забарвлення та викликає певний соціальний резонанс. Слід зазначити, що *петиції можна розглядати як певну форму колективного волевиявлення і впливу на інших суб'єктів суспільних відносин* (наприклад, на політичних лідерів, представницькі організації), що здатна виконувати функцію регулювання (*soft-law*).

Щоб повною мірою використати демократичний потенціал е-петицій, необхідне конструювання та впровадження відповідних пристосувань до чинної інфраструктури е-урядування, з огляду на людські потреби та інтереси.

Неналежна організація процесу обробки е-звернень, запізнені, неадекватні чи малоцінні відповіді на такі звернення можуть призвести до зниження демократичного потенціалу електронних комунікацій між громадськістю та владою, призведуть до громадської апатії та відмови від цієї техніки. Зрозуміло, що для використання цього інструменту демократії

необхідне належне юридичне підґрунття, яке легалізує таку форму комунікації між громадськістю та державними установами як петиція (колективне звернення). Попри те, що е-петиції є чи не найбільш сучасною технологією доведення думки громади до владних структур, на практиці можуть виникати труднощі юридичного характеру, насамперед, під час збирання підписів. Особливо в тих країнах, де електронні підписи, а з ними й процедура ідентифікації, ще не стали звичайними атрибутами суспільного життя (такими є більшість країн світу). Для підтвердження справжності волевиявлення учасників е-петицій необхідні "традиційні" засоби верифікації (шляхом безпосереднього контакту з заявниками, перевірки адресних даних за допомогою довідкових служб тощо), що можуть застосовуватись в партнерстві з громадянським та приватним секторами.

- **Електронне прийняття рішень (е-прийняття рішень).** За безпосередньої демократії участь громадян в процесі прийняття рішень, як правило, здійснюється шляхом голосування (приклад – Антична Греція). Територіальна віддаленість значної частини громадськості від адміністративного центру була однією з причин появи представницької (посередницької) демократії. Сучасні інформаційно-комунікаційні технології дають змогу подолати бар'єри для прямого донесення волі громадянства з тих чи інших питань суспільного розвитку.

Е-голосування є однією з технологій посилення (кількісно та якісно) участі громадськості у процесі формування політики та прийняття рішень на усіх рівнях влади: місцевому, регіональному, національному. Системою електронного або Інтернет-голосування визнається *"виборча система, що використовує електронні бюлетені, які дають можливість виборцям передавати своє волевиявлення до уповноважених осіб виборчих дільниць через Інтернет"*²⁷⁹.

²⁷⁹Crossing Boundaries Conference (May 7, 2003). – <http://www.crossingboundaries.ca>.

Цей інструмент е-демократії спрямований на посилення демократичності та легітимності урядування через використання ІКТ для безпосереднього визначення волі виборців.

Ще одним механізмом участі громадськості в прийнятті рішень є е-нормотворення (*e-rulemaking*), яке дає змогу громадянам впливати на процес ухвалення регуляторних актів. Тут поєднуються ключові елементи демократичного впливу на процес прийняття рішень, що притаманні е-консультаціям та е-голосуванню.

Дослідники виокремлюють низку завдань, які виконує механізм е-нормотворення²⁸⁰:

- посилення демократичної легітимності. Це досягається через: 1) покращення розуміння громадськістю процесу нормотворення; 2) збільшення якості та кількості коментарів громадськості в процесі нормотворення; 3) додавання більшої інтерактивності процесу надсилання коментарів і покращення його широкого обговорення; 4) збільшення можливостей таких демократично підконтрольних інституцій, як Конгрес чи Президент, для нагляду за регуляторним процесом;
- вдосконалення рішень, що приймаються. Це розглядається як з погляду зору оцінки впливу регуляторного акту на розв'язання регуляторних проблем, так і поліпшення фінансової ефективності регуляторної політики;
- зменшення адміністративних витрат. Використання ІКТ у регуляторному процесі дає можливість ефективно обробляти документи та поширювати їх між особами та інституціями, що беруть у ньому участь;
- поліпшення рівня дотримання встановлених правил. Для належного виконання встановлених правил вимагається їх чітке й однозначне розуміння.

²⁸⁰C. Bouras, N. Katris, V. Triantafillou. An electronic voting service to support decision_making in local government / Telematics and Infor-matics, 20 (2003).– 257 p.

Досягнення цієї мети відбувається за допомогою доступності роз'яснень, коментарів в он-лайн і можливістю отримання більш докладних інструкцій для дотримання правил.

До переваг, які передбачаються застосуванням ІКТ в процесі нормотворення, слід також додати такі важливі чинники, як загальне поліпшення рівня взаємодії між державними органами та громадськістю, прозорості регуляторної діяльності і передбачуваності її наслідків для суб'єктів господарювання. З огляду на ці переваги, використання технологій е-нормотворення набуває дедалі більшого значення не стільки як інструмент е-урядування, а як засіб безпосередньої е-демократії.

Окрім посилення участі громадян у функціонуванні державного апарата, в рамках розвитку електронної демократії можуть розвиватися інші форми участі в політичних комунікаціях. Йдеться, наприклад, про використання Інтернет-комунікацій у діяльності політичних партій. Це сприятиме не тільки до значного зниження витрат на передачу інформації від керівних органів до місцевих відділень і у зворотному напрямку, але й до істотного підвищення ролі первинних організацій і рядових членів у внутріпартійному житті, розширенню можливостей їх участі у формуванні політики партії, зокрема, через публічне обговорення проектів прийнятих рішень у режимі реального часу. Інтернет-форуми, що мають через свою інтерактивність та оперативність очевидні переваги перед традиційними друкованими виданнями, варто розглядати як перспективний засіб забезпечення ефективного зворотного зв'язку й прямого діалогу партій зі своїми прихильниками, особливо в періоди підготовки й проведення виборчих кампаній.²⁸¹ Електронна демократія приводить не лише до появи нових можливостей для участі громадян у політичному житті країни - політичній комунікації, а й спричиняє певні структурні соціальні зміни. Насамперед, йдеться про використання ІКТ для самоорганізації та залучення соціально незадіяних, територіально віддалених та обмежених у фізичних

²⁸¹Грачев М.Н. Политическая коммуникация: теоретические концепции, модели, векторы развития. – М.: Прометей, 2004. – 328 с.

можливостях груп населення до участі в політичному процесі, тим самим долаючи соціальний й "цифровий" розрив. Це - віртуальні групи за інтересами, віртуальні спільноти е-громадянства, засновані на електронних комунікаціях, що створюють "клімат" е-демократії. Вони є прикладом того, як ІКТ перетворюють людські цифрові мережі на потужні й ефективні форми соціальної організації. На думку С. Кліфта: "Кожний сектор демократії в он-лайн робить свій внесок до е-демократії. Грунтуючись на тому, хто і що робить, ми повинні запитати себе: "Чого нам не вистачає? Е-демократія не є "річчю" чи магічним одночасним заміщенням традиційної демократії. Коли різні сектори демократії приходять подивитися на своє місце в мозаїці е-демократії їм краще вживати заходів в сфері власної компетенції і не очікувати на великий план чи мега-проект, який все це зробить. Для створення повної картини, нам спиратися на роботу наших власних мереж і підтримувати один одного, оскільки ми просуваємо й удосконалюємо е-демократію в цей час шляхом поглиблення проникнення інформаційних комунікаційних технологій в демократію".²⁸²

При цьому полегшується можливість безпосередньої участі громадян у політичному житті, впливу на процес формулювання політики й прийняття рішень. Це робить *виклик традиційній представницькій демократії*, основною засадою якої є делегування громадянами певних повноважень обраним представникам (наділення представницьким мандатом), які виконують посередницьку функцію – доносять політичну волю електорату до уряду. Не зважаючи на територіальну віддаленість від урядового центру, обмежені соціальні чи фізичні можливості за можливості безпосередньої участі (е-участі) в політичному процесі кожного громадянина *посередники є зайвими*.

²⁸²Cary Coglianese. E-Rulemaking: Information Technology and the Regulatory Process. Regulatory Policy Program Working Paper RPP-2004 Cambridge, MA: Center for Business and Government, John F. Kennedy School of Government, Harvard University, 2004.– 250 p.

Крім суто позитивіських теорій використання інформаційних технологій в сфері політичних комунікацій існують критичні погляди на впровадження і розвиток електронної демократії, зокрема²⁸³:

- «Публічна сфера» як центральна ідеологічна конструкція електронної демократії, була неодноразово критикувалася за невиправданий утопізм, недосконалість фактологічної бази на якій Ю.Хаберсмас вибудовував свою концепцію тощо.
- ІКТ можуть посилити активність лише активних, не досягаючи незадіяних, апатичних та незацікавлених, тим самим поглиблюючи соціальне розмежування;
- нові ІКТ будуть посилювати вже наявні демократичні інститути, але істотно не змінять організацію процесу прийняття нормативних рішень в інституціях державного сектору;
- Розвиток електронного урядування призведе лише до посилення позицій «інформаційно заможних» (тих, хто вже має доступ до інформації і хто зацікавлений в ній) і до подальшого збідніння «інформаційно бідних» громадян (тих хто не має доступу до найновітніших ІКТ), що лише посилить інформаційну нерівність и загальну соціальну напругу. Ключовим тут стає питання доступності ІКТ (і саме ним опікується, наприклад, ООН, що посідає тверду немарксистську позицію), однак з огляду на загальну тенденцію перетворення інформації на «товар», подальшого ствердження капіталістичного типу суспільства в якості взірцевого, вірогідність якихось позитивних зрушень в цьому напрямі залишається надзвичайно низькою.
- участь в політичному житті суспільства не є першочерговим завданням людини. Свідомо перекладаючи прийняття політичних рішень на довірених осіб, людина намагається полегшити своє життя. Інакше

²⁸³Сафронова Л.В. Политическая коммуникация как аппликация символов // Россия: прошлое, настоящее будущее: материалы Все-рос. науч.-практ. конф. Санкт-Петербург, 16-19 декабря 1996 г. / отв ред. М.С. Уваров. – СПб. : Изд-во БГТУ, 1996. – С.31–32.

існування стабільної політичної системи для людини, яка цінує себе та свій час, зручніше, ніж безперервні спроби реформувати цю систему, отже, є сумніви щодо того, чи будуть громадяни, навіть якщо їм дати таку можливість, більш активно брати участь у політичному житті країни.

Нині сфера європейських та міжнародних політичних комунікацій перебуває у складному передкризовому стані.

Щодо ЄС, то необхідність узгоджувати та координувати діяльність майже трьох десятків суверенних держав (в межах структури, що від початку орієнтувалася на принципово меншу кількість країн-учасниць), не може не викликати ускладнень в сфері комунікацій.

Кризу політичних комунікацій²⁸⁴ ЄС можна найчіткіше дослідити під час розгляду таких загальноєвропейських процесів як:

1. Формування спільноєвропейської ідентичності
2. Політичний абсентеїзм
3. Напруження у відносинах між громадянами та бюрократичним апаратом ЄС
4. Розширення ЄС

Ці проблеми не є відокремленими одна від одної. Швидше навпаки, вони поєднуються надзвичайно тісними зв'язками та здійснюють взаємний вплив одна на одну. Однак саме проблема європейської ідентичності стає однією з центральних у сьогоднішніх викликах без пековій сфері ЄС.

Проблема ідентичності народу особливо загострюється тоді, коли така ідентичність переживає *кризовий стан*. Саме криза ідентичності в межах ЄС розглядається як явище, що загрожує інститутам західної демократії. Це *актуалізує* проблему виявлення тих спільних політичних цінностей, які не суперечили б національним особливостям кожної країни і разом з тим могли б бути інтегровані у принципово нову цілісність, – *європейськість*, що

²⁸⁴Під «**політичними комунікаціями**» розуміється процес інформаційного обміну, спілкування та взаємодії в різноманітних сферах політичної активності, коли досягається належний взаємовплив суб'єктів та об'єктів політики.

дедалі сильніше впливає на повсякденне життя громадян, а особливо тоді, коли відповідно до політичних і стратегічних міркувань відбувається розширення кордонів ЄС. Отже, *європейська ідентичність* (європейськість) – це той ключовий елемент інтеграції та уніфікації, який дає змогу громадянам Євросоюзу відчувати себе частиною єдиного цілого, зумовленого не лише фактами спільної історії та географічним (геополітичним) позиціонуванням.

Ситуація, що склалася у сфері побудови європейської ідентичності („європейськості”), має яскраво виражений *характер посилення негативних ідентичностей над позитивними*. Більш-менш усталене „ми” країн Західної Європи, що вважалось майже остаточно сформованим за 50 років спільного існування в межах ЄС, за умов постійного розширення, посилення глобалізації, критичного збільшення міграційних потоків з країн третього світу до ЄС, зіштовхнулося із справжнім викликом за обома аспектами формування ідентичності, запропонованих Е.Еріксоном²⁸⁵. Неможливість у швидкому та динамічному режимі трансформувати та розширити колективне „ми” західноєвропейських народів створює *кризу ідентичностей*.

Особливо загострилася європейська криза ідентичності на тлі останньої хвилі розширення ЄС (із прийняттям низки країн Східної та Центральної Європи). Зокрема, актуалізуючи питання про *кордони Європи*, у доповіді на європейському форумі канцлер ФРН Ангела Меркель наголосила, що «...потрібно визначитися з кордонами ЄС»²⁸⁶, а лідер правлячої у Франції партії «Союз на підтримку народного руху» Ніколя Саркозі зазначив: «Не всі країни мають можливість вступити до ЄС. Варто пригальмувати процес розширення, принаймні доти, доки не оновляться всі його інституції. Європа повинна мати кордони»²⁸⁷. Водночас ніхто не ставить під сумнів те, що формування спільної (загальноєвропейської) ідентичності є необхідною умовою сталого успішного розвитку такого надзвичайно складного наддержавного утворення, як ЄС.

²⁸⁵Erikson E. Insight and Responsibility. N.Y., 1964.– P.203–204.

²⁸⁶ „Die Geburt der "EU light" // DerStandard: Електрон.ресурс.– Спосіб доступу: URL: <http://derstandard.at/?url=?id=2402623>.

²⁸⁷Безансон А. Россия – европейская страна? // Отечественные записки.– 2004.– № 5.

Оскільки, за Дж. Мідом, ідентичність формується у процесі комунікативної взаємодії²⁸⁸, доцільно з'ясувати, що таке європейська політична ідентичність з комунікативного погляду.

Якщо звернутися до запропонованої М. Кастельсом класифікації форм і джерел побудови ідентичності²⁸⁹ то можна виокремити такі її версії:

Легітимізуючи – запроваджують панівні інститути суспільства для розширення і раціоналізації влади над соціальними верствами.

Протестна (ідентичність спротиву) – формують громадяни у ситуації їх недооцінки та/або стигматизації (лат. “стигма” – тавро, пляма) логіки панування, з якою вони не погоджуються.

Проективна – соціальні верстви суспільства на засадах доступного їм культурного матеріалу вибудовують нову ідентичність, яка визначає їхній суспільний стан і спрямована на подальше перетворення (трансформацію) усєї соціальної структури.

Фактично на сьогодні напрацювання спільноєвропейської ідентичності відбувається переважно в межах першої серед вищенаведених форм – легітимізуючої, яку впроваджують надурядові структури з метою посилення власної ролі й значущості через вироблення єдиної для всіх європейців політичної культури. Адже саме політична культура відповідає за ставлення (становлення) особистості або великих й малих соціальних груп до політичних інститутів держави чи наддержавних утворень. Спроби створити єдину європейську націю наштовхуються, як відомо, на серйозний (можливо, не зовсім раціоналізований) спротив громадян тих країн, що входять до ЄС, причому форми й методи такого спротиву можуть істотно різнитися: від ненасильницьких до насильницьких й напівнасильницьких.

Вочевидь справа у переважанні в ЄС забюрократизованих форм творення загальноєвропейської легітимізуючої ідентичності, що викликає відповідно ідентичність спротиву, коли акції громадянського протесту набирають форм, подібних до тих, що мали місце у Франції під час вуличних

²⁸⁸Евроскептики: Електрон.ресурс.-Спосіб доступу: URL: <http://www.nato.lv/kriket.htm>.

²⁸⁹Безансон А. Ислам // Континент.– 2005.– № 123.

акцій молодих арабських іммігрантів 2005 року. Хоча каталізатором протестів став звичайний випадок (поліція заарештувала арабського підлітка), однак це був лише привід. Суть полягала в актуалізації у середовищі молодих арабських іммігрантів проблем усвідомлення власної ідентичності (частково пов'язаної з релігійними чинниками та соціальною дискримінацією арабського населення у Франції), що не можна було розглядати інакше, як спротив тим формам ідентифікації, що нав'язували молоді державні інститути і які призводили до втрати нею певних культурних традицій. Адже будь-яка ідентичність, а особливо національна (яку нині в ЄС намагаються частково витіснити й підмінити загальноєвропейською), є практикою інклюзії та ексклюзії (лат. – *залучення/вилучення*), зорієнтованою на формування політичних переконань беззаперечної лояльності щодо панівних політичних інститутів та водночас нелояльності до інших інститутів.

Часто таку подвійну політико-комунікативну практику провадять досить жорстко із застосуванням засобів насильства (у т. ч. психологічного), що розглядають ті соціальні елементи, які стають об'єктами подібної практики, як дискримінацію.

Франція (а разом з нею ЄС) стикається з проблемою, яку вітчизняний дослідник С. Недбаєвський²⁹⁰ називає проблемою „різних типів політичної культури: монологічної та діалогічної”. Одним з основних прихильників монологічного підходу є проамериканськи налаштований президент Франції Н. Саркозі. Суттю французького монологічного проекту є теза про цілковиту інтеграцію іммігрантів в склад єдиної політичної французької нації і цей курс не передбачає детального врахування релігійних, етнічних та культурних особливостей людей та обговорення питання про саму можливість такої інтеграції. Однак, як засвідчили французькі події та висновки, що були зроблені французьким керівництвом (тодішній прем'єр-міністр Домінік де Вільпен провів низку переговорів з лідерами протестуючої молоді,

²⁹⁰Недбаевский С. Наше послезавтра: Взгляд с Украины на события во Франции. – <http://politua.ru/>.

пропозиція Ж. Купеля – радника президента Ж. Ширака з мусульманських питань, про створення „нової Андалузії”, де християни та мусульмани будуть жити бік обік, що призведе до „синтезу культур” та інше), реальної альтернативи *діалогічному* підходу у вирішенні міжетнічних, міжрелігійних та інших соціальних проблем немає. У випадку ігнорування діалогічного підходу можливе наростання „ідентичності спротиву”, посилення конфліктів та навіть „соціальної ексклюзії”²⁹¹ однієї з груп, що призведе до ескалації протистояння між різними культурними групами.

Крім проблеми кризи ідентичності, загрозою європейській політико-комунікативній безпеці, пов’язаною із зневірою в ефективність демократичних інститутів і формуванням ідентичності спротиву, є *політичний абсентеїзм*, тобто ухилення виборців від участі у голосуванні під час виборів. Прояви політичного абсентеїзму в ЄС засвідчують результати явки виборців під час виборів до Європарламенту.

Посилення ролі цих інституцій на тлі несформованої спільноєвропейської ідентичності громадянами країн ЄС можна розглядати як обмеження їхніх прав та повноважень (дискримінація). Саме цим, вочевидь, зумовлене небажання громадян поступатися своїм правом бути „єдиним джерелом суверенітету та влади” через подальше посилення спільноєвропейських інтеграційних процесів, що й стало першопричиною провалу Європейської Конституції у Франції (проти – 54,87%) та Нідерландах (проти – 62,8%). Адже Конституція ЄС передбачала створення таких механізмів, які посприяли б тіснішій інтеграції на континенті та передачі частини повноважень національних урядів керівництву ЄС у Брюсселі.

Документ передбачав, зокрема, відмову від принципу консенсусу, згідно з яким будь-яке рішення, що приймається в межах ЄС, має бути погоджене з усіма країнами-членами. Замість цього принципу мав бути впроваджений принцип подвійної більшості, згідно з яким рішення вважають

²⁹¹Недбаевский С. Наше послезавтра: Взгляд с Украины на события во Франции. – <http://politua.ru/>.

прийнятим, якщо за нього проголосує не менш як 15 країн (що представляють не менш ніж 65% населення Європейського Союзу). Але проти виступили деякі країни, зокрема Польща.

Труднощі на шляху легітимізації Конституції ЄС пов'язані також з тим, що її проект передбачав впровадження постів президента ЄС (замість нині чинної ротації на цій посаді кожних півроку одного із глав країн-членів), а також глави МЗС ЄС (замість нині чинного Верховного представника ЄС з питань зовнішньої політики та політики безпеки)²⁹². Формування спільноєвропейської політичної ідентичності у контексті проблем забезпечення *європейської політичної безпеки* наштовхнулося на нерозв'язаність центральної проблеми забезпечення основного права громадян країн ЄС бути єдиним носієм суверенітету. Ця багатоаспектна проблема передбачає кілька основних напрямів розв'язання, одним із яких є здійснення таких форм *політичної комунікації*, за умов яких не гальмується (пригнічується), а, навпаки, активізується формування громадянської політичної ідентичності.

Безпека європейських політичних комунікацій – проблема важлива не лише з погляду спільної політичної безпеки ЄС, а й з погляду забезпечення в умовах зіткнення цивілізацій глобальної безпеки. Хоча брюссельське керівництво ЄС докладає нині значних зусиль у напрямі комунікативної безпеки, але її сутність переважно зводять до забезпечення комфортності та ефективності спілкування громадян між собою та з державними органами, ігноруючи фактично ті знакові події, що відбуваються нині в Об'єднаній Європі (розширення ЄС на Схід, масові протести у Франції, проблема нелегальної міграції тощо), які засвідчують існування багатоаспектної *комунікативної кризи* у ЄС. Причини цієї кризи тісно пов'язані між собою, однак можна виокремити кілька основних напрямів, у контексті яких на сьогодні доцільно розглядати основні *виклики* безпеці політичних комунікацій в ЄС.

²⁹²Мид Дж., Мертон Р., Парсонс Т., Шюц А. Американская социологическая мысль: Тексты.-М.: "МУБП", 1996.– 560 с.

Особливе загострення політико-комунікативної проблеми сталося на тлі останніх хвиль розширення ЄС у 1995 р. та 2004 р., спричинивши конфлікт між *єврооптимістами*, які вважають процес розширення ЄС та подальше посилення ролі наддержавних інституцій єдиним вірним шляхом, та *євроскептиками*, для яких розширення ЄС є помилкою, оскільки воно, на їхню думку, лише посилить напруження на ринках праці та виробництва. Головний контраргумент євроскептиків полягає у запереченні ролі наддержавних інституцій, які, на їхній погляд, применшують роль і значущість державної незалежності та народного суверенітету.

Зокрема, В. Крікет, співголова політичної організації „євроскептиків”, назвав латвійську демократію «демократією за факсом», коли із Брюсселя надсилають проекти законів, які потім механічно і без дискусій приймають²⁹³.

Окрім вищевказаного, процес розширення ускладнюється недостатньою інформаційною підтримкою, оскільки громадянам ЄС зазвичай ніхто не пояснює зрозумілою їм політичною мовою причин і наслідків розширення та перспективи подальшого співіснування й розвитку в межах розширеного ЄС. Те саме стосується громадян країн–кандидатів на вступ до ЄС (щодо наслідків вступу чи не вступу цих країн до євроспільноти). Відповідно, виник синдром „втоми від розширення”, що спричинив гальмування процесу вступу до ЄС Румунії, Болгарії та (найбільше) Туреччини. Наслідком цього синдрому є також невизначеність у позиціонуванні ЄС щодо євроінтеграційних перспектив України.

Проблеми європейських політичних комунікацій (щоправда, не лише європейських, а й загальносвітових) пов’язані також із відсутністю в межах ЄС інституту *політичних комунікаторів*, спроможних виконувати роль медіаторів між керівництвом ЄС та громадянами. Таку роль мали б виконувати інститути громадянського суспільства (політичні партії, НДО та інші громадські об’єднання), які за своєю сутністю є інститутами представництва (репрезентації) інтересів народу-суверена. Однак жоден із

²⁹³Євроскептики: Електрон.ресурс.– <http://www.nato.lv/kriket.htm>.

цих інститутів ефективно не виконує свої медіативні (комунікативні) обов'язки. Певною мірою відсутність таких медіаторів можна пояснити дедалі більшим проникненням в життя суспільства (а разом і в сферу політики) ідей філософів-постмодерністів, наслідком чого є процес постійної девальвація будь-яких авторитетів, які і могли б виконувати такі посередницькі функції.

Водночас урядові й міжурядові (надурядові) організації, подібні до Європейської Комісії, розуміючи необхідність подолання означеної політико-комунікативної кризи, пропонують та здійснюють певні кроки, спрямовані на поліпшення зв'язків між громадянами та політичним керівництвом усіх рівнів. Особливим предметом їхньої турботи є комунікації громадян із наддержавними органами у Брюсселі. Зокрема, у 2005 році Європейська Комісія розробила План дій, у якому деталізовано такі заходи²⁹⁴, що має на меті залучення громадян до широкої дискусії з приводу сучасного та майбутнього ЄС. Останнім (станом на середину 2006 року) запропонованим Єврокомісією кроком у цьому напрямі стало створення та подальше обговорення „Білої книги із європейської комунікативної політики”²⁹⁵, що ставить за мету визначення нових шляхів побудови взаємозв'язків між керівництвом ЄС та громадянами. Особливістю цього документа є *акцент на новітніх інформаційних технологіях* (системах електронного урядування, побудові форм електронної демократії). Отже, важко заперечувати увагу інституційних структур ЄС до питань подолання комунікативної кризи, що виникла між цими центральними інституціями та громадянами ЄС.

З огляду на євроінтеграційне спрямування зовнішньої політики України проблеми, що виникли в ЄС, варто розглядати і як виклики національній безпеці України. Однією із таких проблем, спільною для нинішньої України й Об'єднаної Європи, є ***формування політичної***

²⁹⁴ Action Plan: SEC (2005) 985 final, 20 July 2005. Крім того, впроваджується „План для демократії, діалогу та дебатів” Plan D: COM (2005) 494 final, 13 October 2005.

²⁹⁵ White Paper on a European Communication Policy: Електрон.ресурс. – Спосіб доступу: URL: www.ec.europa.eu/communication_white_paper/doc/white_paper_en.pdf.

ідентичності у контексті глобальної цивілізаційної ідентичності. Відмінність полягає лише у тому, що, коли йдеться про ідентичність нації, то мається на увазі колективна „я-концепція” (національна “ми-концепція”), тобто пошуки відповідей на запитання, у чому сам суверенний народ вбачає свою приналежність і свою політичну роль. Звичайно, таке політичне самоусвідомлення наштовхується на „я-концепції” інших “суверенних народів”. У процесі євроінтеграції у цій політико-комунікативній сфері можна спостерігати проблеми, подібні й неподібні до проблем національно-політичного самовизначення.

Не варто розглядати проблему кризи ЄС як суто негативну, адже виникнення криз – точка, після якої система оновлюється та стає більш життєздатною. Відомий іспанський філософ та соціолог Х.Ортега-і-Гасетт, формулюючи принцип ефективної держави, зазначав: „Настав час навчитись розуміти будь-яку національну єдність як динамічну систему. І для того щоб вона жила в ній повинні бути присутніми як відцентрові та доцентрові сили. Вважається що втома органу – симптом хвороби. Наче ідеал здоров'я виключає розуміння про втому. Фізіологія свідчить, що без мінімуму втоми орган атрофується. Будь-яка частина тіла потребує постійного збудження, невеликих „поколювань”, що підтримують її в робочому стані. Так само і доцентрові потребують для свого зміцнення протилежності – у відцентрових імпульсах різнорідних груп. Без останніх соборність слабшає, держава розпадається на частини, які починають знов жити своїм життям”²⁹⁶.

²⁹⁶Ортега-и-Гасетт Х. Бесхребетная Испания.– М.: Ермак, 2003.– 269 с., с. 14.

Можна констатувати, що нині ЄС перебуває у стані «комунікативної кризи» - посилення політичного абсентеїзму, «демократичного конформізму», нерозуміння (чи не бажання розуміти) причин та наслідків розширення ЄС, відсутність загальноєвропейської ідентичності свідчить про відсутність спільних (у тому числі і політичних) принципів, формування яких може відбуватися лише на основі ефективної політичної комунікації (як засобу діалогу між різними політичними акторами), а отже, забезпечення ефективної політичної комунікації шляхом забезпечення політико-комунікативної безпеки є одним з головних завдань керівництва ЄС на сьогоднішній день. Формування загальноєвропейської ідентичності має відбуватися за активної участі самих громадян ЄС у процесі політичної комунікації.

Розділ 3. МІЖНАРОДНІ МЕДІА Й МАНІПУЛЯТИВНА МОВА МІЖНАРОДНИХ ІНФОРМАЦІЙНИХ КОМУНІКАЦІЙ

(Гуцал А.Ф., Недбаєвський С.Л.)

Однією з особливостей процесу входження людства в інформаційну фазу розвитку стала загальна віртуалізація суспільства — тотальне занурення у штучно сконструйовані віртуальні текстові й образні поля, що їх повсякденно і повсюдно в світі вибудовують засоби масової інформації (перш за все електронні). Фактично на наших очах розгортається сценарій розвитку цивілізації, багаторазово описаний фантастами, в якому визрілий у надрах технократично орієнтованого суспільства технотронний монстр прагне підкорити саму людську сутність, увігнати її в лоно покірної залежності від власної дозованої інформації, техніки і технології.

Усе частіше не тільки вчені, але й відповідальні політики в усьому світі усвідомлюють необхідність цілеспрямованої роботи по захисту психіки широких мас людей від згубного впливу антисоціальних ідей і деструктивних технологій, що розквітли на гребені технократизації й інформатизації суспільства. В цьому занепокоєнні варто шукати пояснення тієї уваги, що приділяють сьогодні керівництва провідних країн світу моніторингу масштабу і характеру впливу на населення основних медіа-інформаційних центрів.

Які причини вибухового зростання популярності електронних ЗМІ, що відмічається з другої половини ХХ ст.? Вчені вбачають у телебаченні неперевершений засіб гіперкомпенсації маси — можливість символічного, віртуального угамування хронічно невгамованих емоційних потреб і фантазійної втечі від хронічно нерозв'язаних насущних проблем, — якийсь тотальний "опіум народу".

Це те, що лежить на поверхні. Є й інші, більш глибокі пояснення. У психології сучасної людини домінують дві протилежні тенденції, що знаходяться між собою у відносинах діалектичної єдності і боротьби. З одного боку, тенденція до індивідуалізації, що сприяє відокремленню людини в просторі приватних

інтересів (власних і своєї родини); з іншого боку – тенденція до інфляції особистості, її розчиненню в масовій субкультурі, відмові від індивідуальності в надії відновити втрачене почуття соціальної єдності.

Електронні ЗМІ (телебачення, Інтернет) якоюсь мірою знімають це протиріччя, підтримуючи в людині ілюзію інтерсуб'єктивності, унікальних особистих відносин із джерелом інформації, при цьому все більш втягуючи її в процес *масоутворення* (перетворення соціуму на юрбу). Людина стає елементом юрби, що називається, не виходячи з власного будинку. Самітність в юрбі — центральна проблема екзистенціально-гуманістичної філософії ХХ ст., - знаходить своє нове звучання – відчуття юрби на самоті. Найбільш тривожне в цьому те, що відчуття втрати внутрішньої цілісності і самоідентичності перестає сприйматися людьми як щось ненормальне, протиприродне.

Такий стан свідомості людини, що втратила внутрішній стрижень для цілісного сприйняття навколишньої соціальної реальності і свого місця в ній, одержало в психології назву маса. Говорячи про стан маси, психологи звичайно мають на увазі специфічну сукупність психічних якостей людей, що перебувають у тому або іншому зміненому стані свідомості. Масоутворення завжди супроводжується психологічним регресом – поверненням до більш примітивних, архаїчних форм реакцій і світогляду.

Відбувається це різними способами. По-перше, за рахунок вибудовування засобами масової інформації ефективною символіки впливу на масу, символіки рекламних, іміджевих подач; по-друге, за рахунок адекватного масовим запитам маніпулювання, тобто керування масою, виводу її на передбачувані реакції; по-третє, за допомогою закріплення архаїчних, примітивних реакцій в якихось цивілізованих формах їх прояву, починаючи з покупки тих або інших товарів і закінчуючи "правильним" голосуванням на виборах.

Більшість сучасних концепцій масоутворення декларує необхідність розвитку трьох основних форм цілеспрямованої роботи з масою: роботи в сфері політичної влади; роботи в сфері маркетингових програм; а також роботи в сфері організації ефективних іміджевих подач, що, у свою чергу,

прямо пов'язане з ефективністю соціального управління масою з боку конкретних осіб або організацій.

Всі вищевказані форми роботи з масою здійснюються в інформаційному просторі, головним чином, у сфері дії ЗМІ. Концептуальний каркас маніпулювання масовою свідомістю вибудовується у рамках двох психологічних дискурсів: *біхевіористської (поведінкової психофізіологічної) школи* та *психоаналізу*.

Огляд сучасних маніпулятивних стратегій.

Психофізіологічна (умовно-рефлекторна) стратегія маніпулювання масою нагадує добре відомий ще з радянських часів принцип взаємодії влади і населення за типом "зробив (сказав) - отримай". Концептуальна модель, побудована на розумінні масової психіки як системи колективних рефлексів, породила відповідну стратегію маніпулювання масою, засновану на провокуванні рефлекторних реакцій з позитивним, а частіше негативним підкріпленням. Як приклад можна навести епізод з покупкою лотерейних квитків грізним кербудом (Н. Мордюковою) у фільмі "Діамантова рука": "Розповсюдьте квитки серед мешканців!", - "А якщо не будуть брати?", - "Не будуть брати, - відключимо газ!".

Цей метод управління масою досить ефективний, але надто громіздкий і дорогий. Його громіздкість виникає з необхідності утримувати численний апарат, здатний забезпечити тотальний інформаційний контроль. Витратність умовно-рефлекторної моделі обумовлена виникненням ефекту гіпертрофованої патерналістської ілюзії маси. Ця ілюзія заснована на ідентифікації себе з малими дітьми, яким до свят "партія й уряд дарує подарунки", забезпечуючи задоволення "зростаючих потреб народу".

У своїй завершеній формі патерналістська ілюзія породжує самовідчуття немовля, що присмокталось до материнських грудей, сприйняття себе як людини, яку "годує влада". Така модель з точки зору соціального контролю не позбавлена прагматизму: немовляти, коли воно "присмоктане" до грудей й загалом задоволене. Але, на жаль, "материнських грудей влади" на всіх не

вистачає і дуже швидко у сформованій в такий спосіб маси виникає так званий інфантильний докір: "Ти не справжня мама, ти кидаєш мене; хочу іншу, більш люблячу маму!"

Досвід інформаційного маніпулювання масою за допомогою умовно-рефлекторної моделі існує в історії багатьох країн з колоніальним і тоталітарним минулим. Патерналістські відносини перетворюються на тенденцію до блокування соціальних підключень особистості. Особистість стає орієнтованою на споживання та такою, що продає свою політичну волю в умовах споживацького відношення. В рамках такого відношення соціальність втрачається і людина укорінюється на рівні вузько групових і/або індивідуальних цінностей.

Умовно-рефлекторна стратегія масоутворення широко представлена сьогодні в рекламних технологіях маніпулювання масовою свідомістю: "Це смачно, з цим не боляче", "Купи це й одержиш те", "Візьми участь там-то і виграєш те-то". Вершиною розвитку даної маніпулятивної стратегії стала пояснювальна модель нейролінгвістичного програмування (НЛП), заснована на детальному обліку і використанні психофізіологічних запитів об'єкта впливу.

Психоаналітична стратегія маніпулювання масовими психічними процесами, розроблена на основі теорії З. Фрейда і його послідовників, є на сьогоднішній день найбільш розробленою в технологічному відношенні. Досить сказати, що модний термін PR породжений також у психоаналітичному дискурсі (основоположник сучасної PR-концепції, Едвард Бернайз - племінник З. Фрейда) і спочатку означав прикладне психоаналітичне знання про засоби маніпулювання колективним несвідомим з метою ефективного символічного впливу на суспільні процеси.

Психоаналітична теорія базується на постулаті про те, що в основі поведінки людей покладені неусвідомлені мотиви, які можуть фіксуватися професіоналами і штучно запускатись в напрямку, вигідному для керуючої сторони. Основною потребою людини, як стверджують сучасні політтехнологи психоаналітичного напрямку, є неусвідомлена потреба бути маленькими, що

складається з безлічі підсвідомих дитячих очікувань і травматичних дитячих фіксацій. Саме потреба бути маленьким змушує дорослу людину шукати, кому б підкоритися, всіляко ідеалізувати владу, наділяти її повноваженнями зовнішньої, домінуючої, безконтрольної сили.

Більшість технологій, розроблених в руслі психоаналітичної стратегії масоутворення, являють собою засіб, що полегшує людині пошук “ідеального Родителя”. Ці технології символічно розтлумачують людині, кому потрібно підкоритися або заплатити, щоб одержати можливість відіграти весь комплекс своїх інфантильних побажань і фантазій.

Традиція виявлення логіки колективного несвідомого існує декілька тисячоліть. Звертання до цієї логіки в обхід свідомості людей з метою керування ними називається *символічним маніпулюванням*. Цей тип маніпулювання свідомістю передбачає використання первісних (архетипічних) символічних форм в рамках наочної агітації, рекламних кампаній, всього, що звертається до маси і спроможне підштовхнути її до певних дій.

Психоаналітична стратегія пропонує розроблену структуру впливу на підсвідоме людини, що складається з п'яти основних блоків інформації:

- По-перше, це технології, що забезпечують можливість вибору для кожного типу соціуму найбільш адекватного *соціального або рекламного міфу*.
- По-друге, це проблема *адекватності* інформаційної роботи *підсвідомому запиту маси*.
- Третій блок пов'язаний із проблемою *харизматичності* – пошуком і підтримкою людей, здатних концентрувати енергію маси.
- Четвертий блок – *моделювання* психологічних особливостей конкретних типів маси, на основі якого будується прогноз поведінки тих чи інших сегментів соціуму, а також підбирається відповідна технологія впливу на них з метою утримання під контролем.

Таким чином, відповідно до психоаналітичної стратегії основною мішенню для маніпулювання є несвідоме людини, а соціальна маніпуляція – це не зло, що

повинне бути переборене, а, навпаки, – необхідний засіб підтримки адекватної системи владних відносин у суспільстві. Людина, яка піддалась маніпуляції "насправді" не принижена і не використана, а одержала те, про що мріяла все своє життя і, насамперед, впевненість в тому, що вона не самотня у своїх проблемах, а підключена до спільної справи. Навіть якщо для цієї справи вона повинна сьогодні пожертвувати своїми інтересами, відкласти на невизначений термін задоволення насущних потреб. Саме у психоаналітичній традиції політичного аналізу затвердилась як аксіома теза, що тільки за допомогою маніпуляції, за рахунок підключення до колективного несвідомого маси людина може знайти сенс свого існування в суспільстві.

Як стверджують жерці політтехнологій, людина не може жити поза системою ілюзій – фантастичних образів виконання бажань. Слід зазначити, що бажання ці в масовому масштабі нездійсненні за визначенням, це саме ілюзорні, неможливі очікування, що знаходять видимість можливих завдяки рекламі, а також активності різноманітних маніпуляторів масовою психікою у ЗМІ.

Напрями і прийоми маніпуляції масовою свідомістю. Як будь яка інша інформаційна робота, інформування людей за допомогою ЗМІ має відповідати трьом основним *критеріям адекватності інформації*:

Достовірності.

Цілісності.

Своєчасності.

У разі невідповідності інформації, що транслюється за допомогою того чи іншого ЗМІ, хоча б одному із вказаних критеріїв, ми можемо говорити або про несвідоме викривлення інформації (наприклад, через некомпетентність журналіста), або про свідоме маніпулювання масовою аудиторією. Таким чином *недостовірність, фрагментарність й несвоєчасність* подання інформація набувають значення основних індикаторів наявності маніпулятивного впливу, що здійснюється через ЗМІ.

У залежності від обраних маніпулятором *мішеней впливу*, виділяються наступні *напрямки* маніпулювання масовою свідомістю:

- семантичне маніпулювання;
- логічне маніпулювання;
- маніпулювання емоціями;
- маніпулювання образами;
- маніпулювання культурними стереотипами і суспільними міфами тощо.

Для кожного із зазначених напрямків маніпулювання суспільною свідомістю розроблені специфічні *технології* маніпуляції.

Так, *семантичне маніпулювання* – маніпулювання значеннями і змістами слів, – є основним у пропагандистській, рекламній роботі, центральним змістом діяльності деяких друкованих ЗМІ. У французькому підручнику з пропаганди "Психологічна війна" вказується на цей зміст діяльності ЗМІ. У пропаганді мова йде вже аж ніяк не про те, щоб відкрито писати в газеті або говорити в радіопередачі, що саме, відповідно до бажання пропагандиста, індивід повинний думати або чому він повинний вірити. Фактично проблема ставиться так: змусити такого і такого думати те-то або, точніше, змусити визначену групу людей діяти певним чином. Як цього досягають? Людям не говорять прямо: "Дійте так, а не інакше", - але знаходять психологічний трюк, що викликає відповідну реакцію. Цей психологічний трюк називають стимулом.

Як бачимо, пропаганда вже не має нічого спільного з розповсюдженням ідей. Мова йде не про те, щоб розповсюджувати ідеї, а те, щоб розповсюджувати "стимули", тобто психологічні і психоаналітичні трюки, що викликають певні дії, певні почуття, певні емоційні пориви.

Велику роль у маніпуляції свідомістю маси відіграє так зване *логічне маніпулювання* – підтасування значень і змістів тверджень за рахунок свідомого маніпулятивного нехтування законами логіки. Логічний аргумент нерідко підмінюється емоційною оцінкою, а відсутність змісту сказаного або грубе "перекручування" змісту маскується лавиною інформаційного шуму.

Одним з важливих об'єктів маніпуляції є *емоційна сфера*. Можна сказати, що в більшості пропагандистських матеріалів, які транслюються у ЗМІ, гра на

почуттях аудиторії – обов'язковий атрибут. Один із засновників вчення про закони функціонування маси Г. Лебон писав: "Маси ніколи не вразяться логікою мови, але їх вражають почуттєві образи, що породжують певні слова й асоціації слів". Тому важливою ознакою наявності маніпулятивної інтенції у тому чи іншому інформаційному повідомленні є попереднє або паралельне "розгойдування" емоційної сфери у споживачів інформаційного продукту.

Не менш важлива сфера маніпуляції масовою свідомістю – *маніпулювання образами і символами* (в сучасних ЗМІ здебільш сексуальними). В певному сенсі можна говорити, що вся інформаційна робота відбувається у сфері символічного. Той же Г. Лебон ще у ХІХ ст. писав: "Юрба мислить образами, і викликаний в її уяві образ у свою чергу викликає інші, що не мають ніякого логічного зв'язку з першим... Юрба здатна мислити тільки образами, сприйнятлива тільки до образів. Тільки образи можуть повести її або породити в ній жах і перетворитись на двигуни її вчинків".

Вивчення символіки образів сьогодні прерогатива досліджень глибинної психології, насамперед психоаналізу й аналітичної психології К. Г. Юнга. Звертання до підсвідомих бажань людей в обхід їх свідомості з метою нав'язування їм своєї волі передбачає використання глибинних (архетипічних) символів в усіх видах продукції ЗМІ.

Практика маніпулювання масою з використанням ЗМІ. Існують спільні для всіх перерахованих вище стратегій маніпуляції масовою свідомістю *прийоми* психологічного впливу на масу, обумовлені специфікою основного способу реалізації цього впливу, а саме впливу через засоби масової інформації. Для досягнення конкретних цілей у сфері масоутворення жодна з перерахованих вище маніпулятивних традицій не може обійтись без розробки і тиражування спеціальних інформаційних *матеріалів* для ЗМІ, що потребують відповідних форм подачі.

Вважається загальноприйнятим, що інформаційно-психологічний вплив на об'єкт повинний здійснюватися в *два етапи*. Перший визначається як підготовчий.

Його призначення – створити *атмосферу довіри* між джерелом інформації й об'єктом впливу. Зміст другого полягає у *впровадженні* інформації в несвідоме маси і *закріпленні* її там в якості соціального інтроєкту.

Розподіл на зазначені вище етапи є відносним і умовним. Його не слід розглядати так, що спочатку йде серія інформаційних повідомлень, що вирішують лише завдання першого етапу, а потім виникають пропагандистські матеріали у відповідності з другим етапом. Завдання обох етапів вирішуються в процесі здійснення практично всіх інформаційно-пропагандистських або рекламних акцій. В певний час може спостерігатися лише деяка перевага в повідомленнях матеріалів, властивих для одного з даних етапів.

Джерело, що викликає довіру, вважається достовірним, правдивим і компетентним. Ефект підключення до масоутворення частіше виникає у того об'єкта впливу (споживача інформації), який добровільно звертається до визначеного джерела інформації.

Для створення довіри до джерела інформації використовуються наступні прийоми:

- *Створення іміджу "особливої поінформованості"* про події, що можуть замовчуватися в силу різних причин офіційними джерелами інформації. Довіра споживача до джерела інформації може створюватися передачею достовірних даних, точність яких заздалегідь відома об'єкту впливу або може бути легко ним перевірена. До категорії такої "переконуючої інформації" відносяться, зокрема, фактичні дані: імена, назви вулиць, номери будинків, величезна кількість деталей – точних відомостей, в які упаковуються інформаційні повідомлення.

Така інформація знижує у об'єкта впливу природну критичність стосовно самого джерела інформації. Це одне з найважливіших правил маніпулятивного впливу, що вимагає неухильного виконання. Факти, відповідно до цього правила, варто докладно висвітлювати, коли немає необхідності їх замовчувати або видозмінювати. Якщо об'єктом впливу в пред'явленій інформації виявлені

неправда або явні викривлення, психологічна влада джерела інформації над ним істотно слабшає.

- *Створення іміджу "об'єктивності і незалежності" або "альтернативності"* офіційним джерелам інформації. Досягається цитуванням документів, оцінок експертів, показань свідків, звітів і всіляких інших матеріалів з обов'язковим включенням елементів самокритики. Сприйняття таких матеріалів носить кумулятивний характер, створює враження переконливості і дає не менший результат, ніж ретельно аргументоване обговорення якого-небудь питання.

- *Оперативність.* Довіра створюється також більш оперативною інформацією про поточні події, зміни обстановки, з перевагою тематики, що не знаходить висвітлення в інших джерелах. Істинність (вірогідність) у даному випадку не обов'язкова, тому що інформація такого роду не піддається повторній перевірці.

Джерело інформації, що першим повідомило про подію, буде потім більш кращим для аудиторії, ніж решта. Таким чином, технічне питання про швидкість передачі повідомлення переростає в стратегічне в контексті здійснення психологічного впливу на аудиторію.

Для того, щоб підсилити ефект надоперативності використовується також *сенсаційність*, створюється відчуття надзвичайної важливості переданого повідомлення. Сенсаційність використовується також як прийом привернення уваги і розширення своєї аудиторії. Випередження офіційних (інших конкуруючих) джерел інформації створює ореол поінформованості, хоча інформація може в значній мірі фабрикуватися на основі недостовірних матеріалів і сумнівних джерел.

Інший психологічний ефект надоперативності – це *"ефект присутності"*, що полягає в ілюзії повсюдної наявності своїх джерел інформації. Це досягається за рахунок швидкої передачі інформації навіть про незначні події, що відбуваються в різних регіонах і населених пунктах.

Людина, що почула, прочитала або побачила яку-небудь інформацію раніше за іншу, підсвідомо відчуває себе більш значущою, хоча практичної користі з отриманої інформації вона не має. Перше повідомлення про той або інший факт,

подію чинить більш сильний вплив на об'єкт, ніж наступне. Той, хто повідомив інформацію першим створює соціальну установку її сприйняття і тлумачення, всім іншим же доводиться її змінювати, що набагато складніше, потребує великих зусиль і часу.

- *Пророкування подій*, що насправді були відомі джерелу інформації заздалегідь. "Голос провісника" може посилатися на події, що він, нібито, пророчив раніше (і які, насправді, одержали розвиток, схоже з "передвіщенням" через об'єктивне розгортання подій, або через випадковість).

Інтерес до переданої інформації багато в чому залежить від потреби в ній, а також від інтонації, акцентування, системи аргументів, подачі інформації з використанням просторічної мови і діалекту.

Велика роль приділяється емоційному оформленню переданої інформації, яка створюється за допомогою різноманітних експресивних засобів подачі, що існують в арсеналі сучасних ЗМІ. Створюваний настрій повинний відповідати змісту переданої інформації. Джерела даного прийому губляться в глибині століть – у культових обрядах і ритуальних містеріях. Впливу даного прийому особливо піддаються молодь і емоційно екзальтовані люди з недостатньою критичністю і самостійністю мислення.

Досягнення конкретних цілей здійснюється за допомогою прийомів навіювання і переконання.

Прийоми навіювання. Ефект навіюваного впливу визначається в першу чергу не змістом інформації, а її зовнішньою формою, виразністю, емоційним забарвленням повідомлень, авторитетом і довірою до джерела.

Навіювання засноване на слабкій усвідомленості й низькій критичності сприйняття інформації, що повідомляється, тому прийоми навіюваного впливу розраховані на зниження активності розуміння, падіння здатності до розгорнутого логічного аналізу й оцінки.

В даний час до основних прийомів навіювання, що використовуються у ЗМІ, відносяться:

- *Жорсткі заяви, які подаються як факт.* Мається на увазі, що цей факт є очевидним і не вимагає додаткових доказів. Заяви можуть бути як правдивими, так і помилковими.
- *Оперування порівняльними матеріалами для визначення важливості, тенденцій і масштабності подій і явищ.* Судження при цьому підбираються таким чином, щоб висновок був очевидним.
- *Підбір фактів, посилення або ослаблення висловлювань.* Висновки не входять до тексту повідомлень, що наводяться. Їх повинні зробити ті, кому призначається інформація. Для надання об'єкту впливу можливості самостійно дійти потрібних висновків у повідомленнях часто використовується різнобічна аргументація, висвітлюються, на перший погляд, "без акценту", різні думки, ненав'язливо виносяться судження, що нібито мають "об'єктивний характер".
- *Дроблення і негайність передачі матеріалів.* Численні не пов'язані один з одним повідомлення перелічуються подібно автоматичній черзі. Помилково вважати, що подібна практика є "чистим інформуванням" і не переслідує цілком визначених цілей. Різноманітність переданого матеріалу ускладнює оцінку інформації за її значущістю. Дроблення інформації полегшує підтасування матеріалу. При формуванні повідомлень використовуються дійсні факти, що пов'язуються з іншими, часто не мають ніякого відношення до основного матеріалу повідомлення. Відомо, що навіть достовірні відомості, також як і окремі цитати, вирвані з контексту, можуть бути скомпоновані в такий спосіб і подані на такому фоні, що будуть виражати ідеї, зовсім відмінні від тих, які хотіли виразити їх автори. Така подача матеріалу породжує в об'єкта навіювання відчуття неміцності, хисткості обставин, власної незахищеності і непевності.
- *Дозування негативних і позитивних оцінок.* Для того, щоб похвала виглядала більш правдоподібною, до неї потрібно додати небагато критики. Для того, щоб судження сприймалося, як достовірне, до нього додають деякі позитивні характеристики.
- *Багаторазове повторення інформаційного послання, що навіюється.* Кожне твердження, що навіюється, повинне відповідати інтелектуальному рівню й

емоційним перевагам груп людей, на які передбачається здійснювати вплив. Споживач інформації не повинний задумуватися над значенням окремих слів і правильністю формулювань. Психологічний механізм багаторазового повторення заснований на примусовій мобілізації уваги, підсвідомому сприйнятті впроваджуваної інформації і стереотипах сприйняття (більшість людей схильні не задумуватися над значенням знайомих слів).

- *Демонстрація позиції активного захисника інтересів об'єкта впливу.* Це один із прийомів консолідації невдоволення. Формування невдоволення супроводжується навіюванням об'єкту впливу почуття власної нереалізованості, обмеження законних прав, позбавлення заслужених привілеїв і інших почуттів, характерних для "інфантильного докору".

- *Підпорогова подача інформації.* Відомо безліч прикладів використання технік підпорогових підмалювань у друкованій рекламній продукції. Близький прийом в аудіо ЗМІ – зміна музичної теми у фонограмі в момент, коли в дикторському тексті подається матеріал, на який необхідно звернути увагу аудиторії. Мимовільна реакція слухачів на зміну фону підвищує їх податливість до впливу.

Чималу роль відіграє момент подачі інформації. Найвідоміші прийоми – показ у найбільш (найменш) зручний для телеглядача час, а також видача інформації в сукупності (у блоці) з іншою привабливою або, навпаки, відразливою інформацією.

Прийоми переконування. У контексті практики маніпулювання свідомістю, переконати в чому-небудь об'єкт впливу означає не довести істинність пропонованої точки зору або якого-небудь твердження, а домогтися згоди з ними і сформувати готовність захищати їх або діяти відповідним чином. Модель "раціонального неучтва", закладена в пропаганді, говорить: важливо, щоб люди думали, що повна достовірна інформація їм не потрібна або, що вона небезпечна, або що вона занадто обтяжлива для них.

Переконання засноване на усвідомленому і критичному сприйнятті інформації, тому в основу прийомів переконання покладений добір, логічне впорядкування фактів і висновків.

У практиці маніпулювання ЗМІ суспільною свідомістю закріпилися наступні прийоми переконання:

- *Добір і тенденційна подача* лише позитивних або лише негативних фактів, а також використання дезінформації і вигадок.
- *Подача подій або питань*, здатних потенційно викликати *збентеження* об'єкта впливу і змусити його емоційно відреагувати.
- Використання *образливих епітетів і метафор*, що викликають негативне емоційне відношення, асоціації з низькими вчинками певних осіб з метою опорочити поведінку, підірвати авторитет, дискредитувати стиль керівництва і т.п.
- *Експлуатація сакральних* для народу понять і почуттів ("патріотизм", "незалежність", "свобода", "людське достоїнство" і т.п.).
- *Підміна значень* (наприклад, штучне поширення авторитету і престижу того, що цінується і поважається в даній культурі на те, що вигідно маніпулятору).
- *Експлуатація думок авторитетних осіб*, наведення їх висловлень, найчастіше вирваних з контексту, як аргументації для тверджень, що нав'язуються.
- *Підбір фраз*, що вимагають однаковості в поведінці, що створюють враження, начебто *так роблять всі* (наприклад: "Всі нормальні люди розуміють, що ...", "Жодна розсудлива людина не стане заперечувати, що...").
- *Повідомлення кількох точок зору* з даного питання, але так, щоб непомітно представити у вигідному світлі потрібну (створення *ілюзії незалежного вибору*).
- *Замовчування*, тобто прояв байдужості до якої-небудь інформації (події) і, тим самим, непряме применшення її значення.
- *Напівправа* – пред'явлення тільки частини правди, при одночасному твердженні, що це "вся правда", що стосується даної проблеми;
- *Карикатуризація*, тобто підміна однієї назви або образу іншим, котрий має негативне навантаження і здатний викликати сильну емоційну реакцію.

- Підтримка і посилення *забобонів* (наприклад, порушення і підтримка негативного ставлення до різних груп людей (представників різних регіонів, національностей, професій і т.п.)).
- *Відверта неправда* заради досягнення короткочасних цілей. Супровід брехливих фактів дрібними подробицями, деталями створює подобу правди. Перемішування брехливих фактів із правдивими створює додаткову ілюзію правди і дезорієнтує об'єкт впливу.
- *Натяк* або дискредитація в прихованій формі: потрібний ефект досягається тим, що людина згадується поруч із людьми, які засуджуються суспільством, або фактами, що дискредитують; факти, що повідомляються, маскуються слухами і неперевіреними даними.
- *Підміна раціонально-логічних підходів, міркувань емоційними відношеннями* з метою створення стереотипів для негативного ставлення. Відображення дійсності в яскравих, але свідомо деформованих словесних образах, створює перекручене уявлення про події. Стереотипи зводять ситуацію, спосіб мислення або відношення до штампів, із приводу яких не виникає питань, немає необхідності міркувати.

Україна за останні роки зробила великий крок у бік розширення свободи слова, скасування усіх форм журналістської цензури. Це досягнення має свою зворотну сторону у виді збільшення уразливості національного інформаційного простору до сучасних прихованих форма маніпулювання масовою свідомістю. Масштаби впровадження маніпулятивних технологій в українському інформаційному просторі вражають і вимагають прийняття невідкладних заходів щодо їх нейтралізації. Сьогодні в Україні існує об'єктивна потреба у формуванні громадського інституту контролю за діяльністю мас-медіа, який би у числі інших питань здійснював незалежну експертну оцінку маніпулятивних впливів деяких іноземних і вітчизняних ЗМІ на українську аудиторію.

Першим кроком на цьому шляху мала б стати оцінка ступеня вразливості українського населення до інформаційному маніпулюванню, яка б включала:

- Врахування національно-культурних особливостей та відмінностей інформаційного забезпечення регіонів.
- Аналіз соціально-історичного контексту, що вбачає розкриття таких його компонентів, як специфіка цивілізаційної та соціокільтурної ідентичності тощо.
- Вивчення соціально-економічної і соціально-політичної ситуації в країні, ступеню задоволення основної маси населення своїм соціальним і економічним статусом.
- Аналіз стану загальної і психологічної культури в країні.

Зростання впливу і значущості інформаційної складової суспільства, а також психологічних і технічних можливостей для маніпулювання масовою свідомістю вимагають переходу від реагуючої до принципово іншої — прогностичної, випереджальної моделі інформаційного забезпечення. Така модель повинна передбачати ефективний захист від технологій інформаційно-психологічного впливу, що безупинно вдосконалюються, а також задовольняти зростаючу потребу суспільства в одержанні необхідного обсягу достовірної і корисної інформації.

Розділ 4. “М’ЯКА БЕЗПЕКА” ТА СУЧАСНІ ВИКЛИКИ
МІЖНАРОДНОМУ ІМІДЖЕВІ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ
(*О.Ю.Гребініченко, С.А.Гуцал, О.А.Скляренко*)

Розчарування застосуванням вашингтонською адміністрацією Джорджа Буша “чистого примусу” замість терплячого переконування й ставки на “оксамитову гегемонію” висловлює нині чимало провідних американських політологів. Зокрема, Джозеф Най впевнений, що набагато потужнішу віддачу, аніж суто силові (насильницькі) методи воєнного “батога” й економічних “пряників”, дали б інвестиції у позбавлені комерційного присмаку програми Public Diplomacy, у нарощування “м’якої сили” (soft power), заснованої на переконуванні масової аудиторії у привабливості американського способу життя, на інформаційно-культурному домінуванні США

Механізми застосування soft power були вперше описані Джозефом Найєм в книгах "Приречені вести за собою. Мінлива природа американської потуги" і "М'яка сила: Як домогтися успіху у світовій політиці"²⁹⁷. На думку Дж. Ная, практично кожна держава веде пропаганду у своїх інтересах, але далеко не всі мають необхідний ресурс soft power.

Водночас Йозеф Най нагадує, що призначений Держдепартаментом для здійснення Public Diplomacy у 2003 р. фіскальному році 1 млрд.дол.США – це лише чверть відсотка від суми, призначеної тогочасним бюджетом на оборону. Вельми співчутливо цитує гарвардський дослідник слова видавця німецької “Die Zeit” Йозефа Йоффе, який стверджував: "На відміну від попередніх століть, коли війни виступали у ролі остаточних арбітрів, нині найцікавіші види застосування сили не мають нічого спільного із гвинтівкою”, бо “найбільша винагорода очікує на тих, хто зумів спонукати інших захотіти того, чого хочемо ми”.

²⁹⁷Nye j. Soft Power: The Means to Success in World Politics. Public Affairs, 2004

Тероризм Джозеф Най кваліфікує як “приватизацією війни”, вважаючи, вочевидь, “чисту війну” ексклюзивною формою державного тероризму.

У свою чергу, щодо імперій давно відомо, що вони тримаються не на грубому насильстві, а на моральному й ідеологічному переважанні. Для ставки на застосування суто воєнних факторів у жодній з світових імперій не вистачило б людських та матеріальних ресурсів. Саме тому імперії будуються зазвичай на хитромудрому маніпулюванні.

Зокрема, співвідношення колонізаторів та колонізованих за часів існування британської, французької та інших імперій становило пропорцію один до десяти. Тим не менше, імперії ці успішно процвітали, оскільки уміло маніпулювали підданими за підмогою культур та ідеологій й вміння переконувати підлеглих у своїх культуртрегерських намірах.

Америка тут не є винятком, покладаючись не так на безсумнівне лідерство в економічній або військовій, науковій або технологічній сферах, як на чинник “харизматичного домінування” (Макс Вебер), заснованого на культурно-ідеологічних переважаннях.

У цивілізаційно-культурних війнах воюють ідентифікації й аутентифікації, знаки й символи, кодування й етикетки, прапорці й наклейки (“лейбочки”). Перемагає той, хто виразніше усвідомлює себе, власні цілі й цілепокладання, реальне автопозиціонування у світовому співтоваристві, вміє швидко, стисло й точно формулювати свою ідентичність й аутентичність та з вірогідністю ідентифікувати інших.

Усе зазначене вище має на увазі формування медіа-інформаційної культури, що є важливим для всіх верств суспільства, особливо для тих, хто приймає рішення. Однією з проблем у такій співпраці та взаємодії є ієрархічність та закритість органів державної влади, що об’єктивно обумовлює відсутність навичок роботи зі ЗМІ та громадською думкою на нижчих ланках ієрархії. Основою творення медіа-інформаційної культури органів державної влади є

реалізація державної інформаційної політики у контексті завдань інформаційної безпеки.

На думку М.В. Макарової, під інформаційною культурою розуміють вміння цілеспрямовано працювати з інформацією і використовувати для її отримання, обробки та передачі комп'ютерну інформаційну технологію, сучасні технічні засоби та методи. На нашу думку таке визначення не повністю розкриває всі аспекти інформаційної культури, оскільки характеризує лише діяльнісний бік.

З погляду А.П. Суханова, “інформаційна культура у вузькому розумінні – це рівень досягнутого у розвитку інформаційного спілкування людей, а також характеристика інформаційної сфери життєдіяльності людини, у якій ми можемо зазначити ступінь досягнутого, кількість і якість створеного, тенденції розвитку, ступінь прогнозування майбутнього”. Розкривши поняття інформаційної культури, можна говорити про природу поняття медіа-культури (media culture). На нашу думку, воно дещо конкретизує й “осучаснює” поняття інформаційної культури.

Отже, медіа-культура – це сукупність матеріальних та інтелектуальних цінностей в галузі медіа, а також історично визначена система їх відтворення та функціонування у соціумі; що до аудиторії “медіа-культура” (її ще називають аудіовізуальною культурою) може виступати системою рівнів розвитку особистості людини, яка здатна сприймати, аналізувати, оцінювати медіа-текст, займатися медіа-творчістю, засвоювати нові знання в галузі медіа; медіа (media) – “засоби масової комунікації” – технічні засоби створення, запису, копіювання, тиражування, зберігання, розповсюдження, сприйняття інформації й обміну її між суб'єктом (автором медіа-тексту) і об'єктом (масовою аудиторією) [Сюмар В. Сто днів: преса і нова українська влада]. Отже, на нашу думку, медіа-інформаційна культура – це а) вміння цілеспрямовано працювати з сукупністю матеріальних та інтелектуальних цінностей в галузі медіа і використовувати її для отримання, обробки та передачі; в) наявність навичок та вмінь для аналізу та розуміння отриманої медіа-інформації та вироблення власного погляду.

В умовах інформатизації органів державної влади в Україні, для успішного виконання поставлених задач державна політика забезпечення інформаційної безпеки України полягає у: забезпеченні конституційних прав людини на доступ до інформації, використанні інформації в інтересах здійснення не забороненої чинним законодавством діяльності, фізичного, інтелектуального й духовного розвитку, а також у захисті інформації, яка стосується особистої безпеки громадянина; створенні умов для гармонійного розвитку інформаційної структури, для реалізації конституційних прав і свобод людини й громадянина у сфері отримання інформації та використання її з метою забезпечення непорушності конституційного ладу, суверенітету й територіальної цілісності України, політичної, економічної та соціальної стабільності, безумовного забезпечення законності й правопорядку, розвитку та взаємовигідного міжнародного співробітництва.

Інституції мас-медіа є надзвичайно важливими у сучасному політичному житті. В державах колишнього Радянського Союзу та Східної Європи ЗМІ є ключовим компонентом у процесі державотворення. ЗМІ сьогодні є не лише нейтральними спостерігачами, й політичними акторами. У той же час необхідно відмітити, що інформаційна інфраструктура, інформаційні ресурси все більше стають ареною міждержавного суперництва за світове лідерство. Актуальність дослідження питання медіа -- інформаційної культури органів державної влади в Україні обумовлена зростанням впливу інформації на політичні, економічні, військові та культурні процеси, а також необхідністю аналізу забезпечення інформаційної безпеки України у сучасних міжнародних відносинах.

Отже, першочерговими напрямками формування та впровадження медіа-інформаційної культури є управління медіа-інформаційними ресурсами в системі державної безпеки України.

Оскільки, по-перше, суттєво зросла значимість інформації у важливих галузях суспільного життя, що багато в чому зумовлює перспективи успішного здійснення соціально-політичних та економічних перетворень, у тому числі й

України, адже ми підійшли до нового етапу розвитку, що отримало назву “інформаційне суспільство”.

По-друге, інформація міцно увійшла в перелік владних ресурсів сучасної держави. Функціонування системи влади та владних відносин сьогодні не можливе без інформації і засобів її збору, обробки, збереження, розповсюдження.

По-третє, спостерігається розширення функцій інформації. якщо раніше інформація у зовнішній політиці використовувалась переважно для висвітлення міжнародної діяльності чи навпаки не висвітлення (дезінформації), то сьогодні дуже багато політичних цілей може досягатися шляхом інформаційного впливу на органи державної влади, населення, суспільство загалом. Вирішальна роль інформації належить формуванню суспільної думки про зовнішньополітичну діяльність держави.

По-четверте, з'являються нові риси у характері сучасного глобального інформаційного протистояння. Розвиток засобів і систем впливу на інформаційний простір інших держав.

Враховуючи вищесказане, серед головних інформаційних загроз національній безпеці України слід вважати загрозу інформаційного впливу на свідомість, підсвідомість, інформаційні ресурси у структурі глобального протистояння. У якості перспективних досліджень можна розглядати аналіз застосування міжнародних медіа-інформаційних впливів, значення яких є безсумнівним у діалоговому суспільстві.

Провідна роль в успішному здійсненні діалогу між владою та суспільством належить, все-таки у перше чергу мас-медіа, які є у цьому випадку посередником між суспільством та владою. Саме вони генерують і спрямовують основні потоки інформації і спроможні найефективніше задовольняти інформаційні потреби в галузі державного управління на подолання процесів десоверенізації. Але успіх такого діалогу можливий за умови готовності до нього кожної з сторін. Ось чому сьогодні на перший план виходить питання дослідження, вивчення та впровадження медіа-інформаційної культури в органах державної влади.

Світові процеси глобалізації, що знаходять віддзеркалення передусім в інформаційній сфері, означають для України потребу враховувати у внутрішній й зовнішній політиці загальні тенденції розвитку міжнародного інформаційного простору, чільною складовою якого є імідж країни, який дедалі більше перетворюється на одну із ключових проблем інформаційної безпеки. Отже, йдеться про необхідність істотного посилення регулятивного впливу держави на процес створення такого специфічного інформаційного ресурсу як її міжнародна репутація, її суспільно-політичний імідж.

Зазначені завдання особливо актуалізувалися після закінчення “холодної” війни, коли перед Україною на тлі здобуття нею державної незалежності постали нові важливі завдання забезпечення національної безпеки, зміцнення політичних і економічних позицій країни на міжнародній арені, розвитку рівноправного та взаємовигідного співробітництва з іншими суб’єктами системи міжнародних відносин.

Пришвидшений розвиток глобального інформаційного простору відкрив для провідних країн світу значущість тієї простої істини, що позитивний імідж держави, який є її відображенням в цьому просторі, є важливою та необхідною складовою національної безпеки, інформаційним капіталом, без якого неможливо оволодіти усіма іншими “капіталами”, але передусім – капіталом людським, інтелектуальним. З іншого боку, негативний імідж або відсутність визначеного іміджу взагалі становить серйозну загрозу державі, що намагається бути конкурентноспроможною на міжнародній арені.

Імідж будь-якої країни залежить насамперед від ступеня відповідності суспільно-політичної, економічної, соціальної, демографічної тощо ситуації у цій державі інтересам і очікуванням власної і міжнародної громадськості. Позитивний імідж, зокрема, покликаний продемонструвати відповідність політичного устрою держави міжнародно визнаним демократичним стандартам. Так само важливими для економічного зростання та інвестування у різні сектори економіки такої країни є наступні іміджеві параметри: стабільність, економічний потенціал

висококваліфікованої праці, високої культури та освіченості, працездатності та працелюбства (“трудоголізму”).

Міжнародний імідж “зі знаком плюс” має також вказувати на визнану впливовими міжнародними політичними колами авторитетність вищого державного керівництва та успішність його дій на міжнародній арені.

На жаль, нині доводиться констатувати, що в Україні відсутня чітко сформульована та послідовна іміджева політика, яка зводилася б передусім до однозначно прийнятої усіма верствами та прошарками суспільства національної ідеї. Саме це призводить до неможливості опрацювати та заявити не лише для “домашнього вжитку”, а й на міжнародній арені суму національних інтересів і пріоритетів внутрішньої та зовнішньої політики. Саме ця відсутність стратегії національно-державного іміджотворення призвела, зрештою, до сумнозвісної української багатовекторності у зовнішній політиці та виборі стратегічних партнерів, до нескоординованості в діях та намірах вищого державного керівництва.

Таким чином, імідж держави має відображати базові національні цінності та прагнення держави аж до їх закріплення в стереотипних образах та уявленнях. У найширшому сенсі, створення іміджу держави в сучасному світі підпорядковується одній з найважливіших цілей – приєднанню до “клубу” розвинутих країн. Тобто імідж виступає в ролі загальної характеристики, яка спрямована на вирішення стратегічних завдань та реалізації стратегічних пріоритетів. Серед таких пріоритетів для України є розширення ефективнішої співпраці з країнами НАТО та ЄС з кінцевою метою вступу до цих структур, залучення іноземних інвестицій тощо.

Імідж і репутація перетворюються, таким чином, майже не в провідні складові стратегічного капіталу держави. А тому Україна на тлі загальних тенденцій до глобалізації інформаційного простору має враховувати у своїй зовнішній політиці необхідність істотного посилення регулятивного впливу держави на процес творення такого специфічного інформаційного ресурсу, як імідж.

В останні роки з'ясувалося, що після розпаду Радянського Союзу сприйняття та оцінка державами дій одна одною практично не змінилася чи ці зміни мають ситуативний, поверховий характер. Соціальні психологи М.Шериф та К.Шериф звертають увагу на те, що забобони, які вже виникли, стають тривалими. Також К.В.Дойч та Р.Л.Меріт у процесі аналізу результатів досліджень стосовно впливу певних подій на національний та міжнародний імідж дійшли висновку, що людське мислення та спосіб формування уявлень є дуже стійкими проти раптового зовнішнього втручання, що несе зміни. Практично жодна подія неспроможна змінити усталені уявлення в 40% населення навіть протягом одного чи двох десятиріч. Слід додати, що якщо кампанія з перетворення іміджу не буде виведена на офіційний рівень, цей процес може тривати сторіччя.

С.Гантінгтон наголошує, що після закінчення “холодної” війни культурні відмінності прийшли на зміну ідеологічним. І хоча практично всі країни зараз підвищують свій технічний рівень за допомогою західної техніки та зовні стають дедалі більш схожими, культурні особливості та менталітет не змінюються.

Зрозуміло, що “правила гри” в процесі інтеграції України до світової спільноти та її адаптації до нових умов розвитку потребують, у свою чергу, компетентних впливів на міжнародну інформаційну іміджеву сферу як вельми специфічний ринок інформаційних товарів та послуг, де постійно відбувається конвертація інформаційного ресурсу на реальний репутаційний іміджевий ресурс національної та міжнародної безпеки.

Нехтування значимістю стратегій побудови іміджу та підтримки репутації знаходить віддзеркалення у рейтингах України в спеціалізованих виданнях. Тривожним є те, що, за незначними винятками, Україна зазвичай посідає зовсім непривабливі позиції у рейтингових списках різноманітних аналітико-моніторингових агентств.

Зокрема, що року ПРООН готує доповіді, в яких наводяться порівняльні дані соціально-економічного розвитку країн світу, центральне місце в яких посідає індекс людського розвитку (ІЛР), який об'єднує у числовому вираженні такі показники: тривалість життя, грамотність населення, а також показники ВВП на

душу населення в дол. США за паритетами купівельної спроможності національних валют.

Якщо до зазначеного додати, що свого часу FATF внесла Україну до чорного списку країн, яких підозрюють у відмиванні брудних грошей (ця ситуація зберігалася до лютого 2004 р.), і багато років поспіль Україна знаходиться під моніторингом Венеційської комісії Ради Європи, то залишається констатувати, що правлячі кола та політичні еліти не усвідомлюють усю глибину проблеми та приділяють мало уваги пошуку шляхів виходу із ситуації, що склалася. Імідж і міжнародна репутація – це, мабуть, єдина сфера, що знаходиться поза межами безпосереднього контролю української еліти. У певному сенсі можна навіть стверджувати, що проблеми іміджу та міжнародної репутації, міжнародної репутабельності є “ахіллесовою п’ятою” більшості пострадянських еліт включно з українською.

Проте слід брати до уваги, що рейтинг і реальний імідж на світовій арені – поняття не тотожні. Найбільш значимим фактором, який визначає місце держави на світовій арені, є ставлення до України з боку основних акторів міжнародних відносин, якими є найрозвинутіші країни та такі провідні міжнародні та європейські організації, як ООН, Європейський Союз, НАТО та Рада Європи.

Тривалий час після проголошення незалежності позицію західних держав щодо України можна було назвати хоча й обережною, але оптимістичною. Відмова від ядерної зброї та проголошення без’ядерного статусу, курсу на європейську та євроатлантичну інтеграцію та впровадження демократичних стандартів, спрямованість на розробку та проведення реформ – все це мало стати чинником подальшого зростання не лише держави, а й істотного поліпшення іміджу на міжнародній арені. Проте ситуація склалася іншим чином. Переживши кілька криз у відносинах з провідними гравцями на міжнародній арені (низка скандалів, в результаті яких Україна фактично опинилася в ізоляції), наша держава зараз виходить на новий рівень міжнародних відносин.

В Європі дотепер існує тенденція сприймати Україну як відсталу країну на периферії Європи, яка споживає значні обсяги зовнішньої допомоги та потребує

гарантій безпеки. Багато країн членів ЄС досі вважають Україну квазі-радянською державою, що надто залежить від РФ. З російського погляду, Україна є складовою російської колективної ідентичності (Батьківщини), належить до серцевини російської імперії. Тому й сучасну ситуацію в Україні європейці схильні розглядати з погляду Москви, а їхня політика щодо України впливає з політики стосовно Росії.

У самій Україні у сфері зовнішньої політики пріоритетом є реалізація розробленої протягом останніх 10 років стратегії європейської інтеграції, яка була започаткована у 1994 році із підписанням Угоди про партнерство та співробітництво між Європейським Співтовариством й Україною. Проте Україні запропонували менше, ніж „турецьку перспективу членства” (Р.Проді в Ялті в жовтні 2003 р.).

У грудні 2004 року було схвалено План дій між ЄС та Україною, який є складовою нової Європейської політики сусідства після тодішньої хвилі розширення ЄС. Те саме стосується й НАТО. Хоча у квітні 2002 року Україна проголосила своєю стратегічною метою вступ до НАТО, її стосунки з цією організацією поки що зводяться до політичного діалогу та військової співпраці та сподівань на отримання ПДЧ.

Політика США щодо України протягом 1990-х років керувалася, швидше, принципом безпеки (відверненням загроз, пов'язаних з атомною зброєю та Чорнобилем), ніж прагненням підтримати політичні та економічні реформи. У 2004 році увага до України посилилася, а напередодні президентських виборів деякі американські дослідники та політики почали наголошувати на ключовій ролі України в Європі. При цьому неодноразово підкреслювалося, що політична система ще далека від демократичних стандартів, а Сенат і Конгрес США навіть прийняли резолюцію щодо застосування санкцій до України у разі подальшого порушення нею низки взятих на себе зобов'язань, якто дотримання прав людини, свободи слова, демократичність проведення виборів тощо. Українські аналітики прогнозують, що в подальшому буде незначною увага з боку США до відносин з Україною як до периферійної з погляду сучасних американських інтересів країна.

Водночас США використовуватимуть сприятливі можливості для посилення впливу на Україну задля збереження балансу сил у Європі.

Ситуація почала змінюватися наприкінці листопада – початку грудня 2004 року, коли в Україні відбулася “помаранчева революція”. Цей український суспільний феномен став, безсумнівно, одним з найпотужніших стимулів просування іміджу нашої країни. По-перше, було вирішено одне з найскладніших завдань – позиціонування держави на міжнародній арені, бо проблема невідомості країни в світі не була вирішена навіть за 13 років незалежності. По-друге, Захід визнав прагнення України жити за демократичними стандартами, що посприяло розгортанню більш конструктивного діалогу щодо можливостей майбутнього членства в ЄС та НАТО.

Американський політолог М.Макфол, професор Стенфордського університету, в минулому – консультант Білого дому, а нині, станом на 2008 рік, консультант кандидата в президенти США Барака Обами в інтерв'ю українській службі Бі-Бі-Сі наприкінці 2004 року заявив, що “повернувшись із зустрічі європейських політиків у Лондоні, відчув справжню нервозність європейців з приводу того, що їм доведеться швидко давати собі раду з питанням членства України в ЄС”. Він також наголошував, що країни ЄС отримали реальний шанс допомогти у зміцненні демократії в Україні. “Я не кажу про те, що вже завтра Україна зможе увійти до європейської спільноти. Я кажу про перспективи членства за 10 – 15 років. Але цей процес слід розпочати вже тепер”.

Однією з глибинних проблем суспільно-політичного іміджу є те, що впродовж кількох століть Україна фактично не мала своєї власної державності. Через це досі не визначено основні цінності й національні пріоритети суспільних перетворень як базис подальшого розвитку для знаходження Україною належного місця в сучасній системі міжнародних відносин.

Як зазначає відомий український політолог А.С.Гальчинський, “Україна належить до розряду цивілізаційно розколених країн. Наша держава перебуває на межі, по суті, двох світів, двох культур і ментальностей, двох різновекторних

цивілізацій, що само собою визначає об'єктивну складність державотворчого процесу, консолідації суспільства”.

Для західного світу Україна й досі стійко асоціюється з Російською Федерацією. Таке сприйняття виникає в першу чергу через те, що інформаційний простір України зазнає мірою залежить від Росії (про що свідчить будь-який неупереджений аналіз мовної ситуації в українських ЗМІ). Україна вийшла на міжнародну арену геть обеззброєною інформаційно, бо всі колишні радянські закордонні корпункти залишилися в РФ, а Україна – без коштів і хоча б якоїсь можливості організації закордонної кореспондентської мережі (нині, щоправда, ситуація змінюється на краще). Щоб досягти успіхів на міжнародній арені і позитивно вплинути на імідж, державі необхідно мати інформаційний ресурс.

За 17 років незалежності Україна так і не спромоглася створити ефективну мережу поширення інформації про себе, а закордонні засоби масової інформації з(а деякими винятками) не мають кореспондентських пунктів в Україні, проте мають їх в Російській Федерації.

Показовою є ситуація з Всесвітньою службою “Радіо Україна”, що, за ідеєю, могла б виконувати роль “вітрини” країни, як, наприклад, “Голос Америки”, Бі-Бі-Сі, “Дойче Велле” чи “Франс Інтернасьональ”. На жаль, на сьогодні головний зовнішньополітичний пропагандист країни працює лише чотирма мовами (для порівняння: “Голос Америки” – 50-ма, “Голос Росії” – 32-ма). Звідси складається ситуація, що про Україну та про події в ній поширюють інформацію переважно закордонні служби та інформаційні агенції.

Отже, серед основних причин, які накладають негативний відбиток на суспільно-політичний імідж України, можна констатувати непослідовність та неефективність у розбудові громадянського суспільства; віддаленість української демократії від західних стандартів; незрілість української політичної еліти; постійне протистояння між гілками влади; недосконалість законодавчої системи України; загрозливі масштаби корупції; відсутність чіткої стратегії та багатовекторність зовнішньої політики України; асоціювання української державності з російською; недотримання прав людини тощо.

Тому для України вкрай важливим є критерій відповідності демократичним цінностям, які включають відповідність законодавства, взаємодію різних гілок влади, проведення виборчих кампаній, незалежність ЗМІ тощо. Важливим з погляду міжнародного іміджетворення є також те, що в Україні, на відміну від інших країн СНД включно з РФ, відбулася інституціоналізація органів місцевого самоврядування, розвиваються паростки громадянського суспільства та є партії, на базі яких можливо завершити політичне структурування влади.

Останнім часом в Україні багато говориться про швидкі темпи економічного зростання. Проте мало хто усвідомлює, що з погляду міжнародного ринку важливим є не лише кількісне зростання, а також і його якість, – визнання суб'єктами міжнародних відносин можливості перетворення України на конкурентоспроможну країну з потужною ринковою економікою.

У свою чергу, вступ України до СОТ автоматично підтвердив “ринковість” української економіки і має безумовний пріоритет для розвитку країни. Саме ці цілі багато важили й важать для іміджу України.

Невизначеність та багатовекторність української зовнішньої політики стали причиною численних дорікань з боку Заходу. Україна вже давно сподівається на визначену позицію Європейського Союзу щодо її майбутнього членства, але при цьому в своїй зовнішній політиці керується навіть не Законом, як встановлено Конституцією (ст. 92, п. 9), а “Основними напрямками зовнішньої політики України”, схваленими постановою Верховної Ради ще в 1993 році і вже багато в чому застарілими.

Проте в стратегію державного іміджетворення вже закладено певні “цеглини”. Ще 6 грудня 2001 року Президент України висунув перед Міністерством закордонних справ України (а також перед іншими міністерствами та відомствами) завдання стосовно розробки довгострокових заходів щодо розвитку зовнішньої інформаційної діяльності, інформування світової громадськості щодо України з метою позитивного її сприйняття в світі.

Першим документом Української держави, спрямованим на просування державного брендингу (хоча розробники документа й уникали цього терміну)

стала “Державна програма забезпечення позитивного міжнародного іміджу України на 2003 – 2006 роки”, ухвалена у жовтні 2003 р., яка передбачала вироблення єдиного комплексного підходу до формування та здійснення інформаційно-пропагандистської політики держави. Як основну мету були визначено:

- формування та підтримку позитивного іміджу України як усередині, так і поза її межами;

- створення зовнішньої інформаційної атмосфери, необхідної для здійснення внутрішньополітичних та соціально-економічних перетворень;

- ефективну інформаційну підтримку зовнішньополітичного курсу держави на європейську та євроатлантичну інтеграцію;

- створення умов для підвищення авторитету України у політичній, культурній та економічній сферах;

- посилення координації діяльності органів виконавчої влади, спрямованої на забезпечення інформаційної присутності України закордоном, приведенні національного законодавства у відповідність з європейськими та загальносвітовими стандартами.

Однак ця програма мала суттєві недоліки: в ній був відсутній інструментарій створення та просування позитивного образу, тоді як в розвиненому світі науковці та політики вже давно намагаються застосовувати в своїй практиці технології маркетингу. Вони розуміють, що подібно до товарних брендів, державний імідж теж залежить від довіри й задоволення цільової аудиторії. Тому для формування іміджу держави сьогодні використовуються комерційні методи.

Під державно-національним брендингом (nation branding) слід розуміти репутаційно-іміджеву стратегію певної держави, вибудовану за взірцем формування й наступного закріплення у свідомості споживачів іміджу (в даному випадку бренду) певної фірми, корпорації тощо, здатних вдовольнити потребу цих споживачів в якісному товарі або послугі.

Бренд сам собою предметом споживання, але споживач платить іноді у нині державну ідентичність описують так само, як споживчі товари. Зокрема, США та їх союзники до інших держав також застосовують певні порівняння типу “дружні” (тобто прозахідні), “надійні” (союзні) або “агресивні” (експансіоністські), “ненадійні” (ізгої) тощо.

Більшість новітніх брендів країн Західної Європи засновано на активному просуванні на міжнародній арені не лише економічних інтересів, а й чинників культурної самобутності, що засвідчує об’єктивно зумовлене глобальною ринковою змагальністю зростання ролі культурної дипломатії.

В ефективному державному брендингу (рекламних іміджевих кампаніях) зацікавлені передусім транснаціональні корпорації (ТНК), які походять з цієї країни. Водночас відбувається об’єктивно зумовлене взаємопосилення брендів держав і ТНК. У корпоративному світі у таких випадках йдеться про ко-брендинг.

Корпоративні й державні бренди є взаємодоповнювальними. Адже без позитивного бренду держави нині важко уявити заохочення потенційних інвесторів, враховуючи, що однією із основних перешкод на шляху інвестицій є негативний імідж країни або відсутність у неї чітко окресленого іміджу взагалі.

Так само для позначення процесів глобалізації Томас Фрідман використав бренд McWorld, видозмінивши всюдисущий бренд McDonalds, щоб підкреслити тотожність глобалізації й американізації. У свою чергу, Бенжамен Барбер, на противагу бренду McWorld, використовує антибренд “Джихад” (Jihad Versus McWorld).

Доречно у зазначеному контексті зауважити, що питання європейської й євроатлантичної інтеграції стосовно України – це також питання брендингу. Незалежно від того, чи швидко набуде Україна членства у відповідних структурах, використання нею брендів ЄС або НАТО вкрай важливе з погляду її позитивного позиціонування у світі.

Як сильний комерційний бренд, зовнішньополітичний імідж теж має набути популярності; а тому потрібна цілеспрямована кампанія щодо його створення. Як і будь-яка інша PR-кампанія, іміджево-репутаційна не є одноразовою, а тривалою.

Британський дослідник М. Леонард сформулював дванадцять принципів побудови бренду, які доцільно застосувати до державних іміджево-репутаційних кампаній:

1. Бренд має вирізнитися з-поміж інших. 17 з кожних 20 нових брендів виявляються невдалими, оскільки вони не пропонують нового. В світі, де, з одного боку, кампанії з формування бренду країн ще не дуже поширені, а з другого, кількість можливих брендів обмежена, принципово важливим є просування неповторної ідеологеми країни.

2. Брендінгові кампанії спочатку повинні мати внутрішньополітичний характер. Щоб переконати міжнародну громадськість у привабливості власної держави, слід створити відповідні умови для переконання у цьому власних громадян.

3. Надмірна реклама є неефективною, якщо вона не підкріплена реальними діями. Тобто жоден бренд-імідж не буде переконливим, якщо впродовж певного часу в країні не відбуваються позитивні зміни.

4. Бренд має бути достатньо простим для сприймання масовою аудиторією. Хоча загальна репутаційна кампанія є комплексною програмою, окремі її елементи мають бути простими і доступними для розуміння.

5. Бренди-іміджі мають бути постійно присутніми в мас-медіа, бо для того, щоб змінити стереотипи людей, необхідно витратити чимало зусиль і часу, новий тип політичної культури формується із використанням усіх можливих ЗМІ.

6. Потрібен ненав'язливий індивідуальний підхід. Нав'язування певної позиції лише відвертає.

7. Індивідуальне позиціонування означає необхідність пропонувати міжнародному "політичному ринкові" в першу чергу те, що є характерним для даної країни з погляду актуальних та історичних фактів.

8. Позиціонувати необхідно не лише щось унікальне, але таке, що сприймається позитивно більшістю населення.

9. Слід демонструвати різноманітність в межах одного суспільства, підкреслювати визначні історичні події та участь громадян країни у їх реалізації.

10.Щоб йти в іміджотворенні та брендингові вперед, слід постійно аналізувати помилки та вивчати, як цільова аудиторія сприймає іміджево-репутаційну програму.

11.Необхідно встановити прикінцеві цілі та йти до них, залучаючи досвідчених спеціалістів.

12.Імідж та репутацію держави потрібно оцінювати виключно в координатах політичної конкуренції, а це означає – постійно досліджувати, вивчати та застосовувати ефективний досвід створення сильного бренду інших держав.

Найвідомішим прикладом упровадження цілеспрямованих стратегій трансформації власного бренду стала наприкінці минулого століття Велика Британія. Йдеться, зокрема, про ухвалену в 1997 р. лейбористами Тоні Блера кампанію “Cool Britannia” (“Крута Британія”) на противагу анахронічному образу імперськості, що ототожнюється зі слоганом “Rule Britannia!” (“Прав, Британіє!”). Цей лозунг повинен був створити новий образ Великобританії як світового центру моди, поп-музики, кінематографії, мультимедіа та ЗМІ. Теоретиками цієї кампанії виступили співробітники лондонського центру “Демос” Дж.Малган і М.Леонард, які в 1997 р. оприлюднили культову книгу під назвою “Britain TM” (“Британська торговельна марка”). Основною ідеєю книги стала думка про те, що успіх з просуванням на зовнішньому ринку національного “бренду” неодмінно перетвориться на “надбавку за самобутність” для національних виробників. Вони стверджували, що за інших рівних умов, та торговельна марка, що добре упізнається, перейде в реальну надбавку до ціни “за самобутність”, тобто дасть продавати товари, що випускають під цією маркою, і послуги за вищими цінами, ніж знеособлені вироби, що не можна відрізнити від продукції конкурентів. Автори також запропонували такі етапи кампанії щодо створення успішного бренду країни:

1.Утворити координаційну раду з представників уряду, промисловості, культури, освіти та засобів масової інформації для опрацювання програми.

2.Провести соціально-політичний моніторинг громадської думки (використовуючи елементи якісного та кількісного аналізу).

3.Сформувати систему політичного консалтингу, тобто провести низку консультацій з політичними і громадськими лідерами, які мають значний вплив на формування громадської думки з метою визначити сильні та слабкі позиції і порівняти їх з результатами внутрішніх та зовнішніх досліджень.

4.Визначити головну ідею, на якій ґрунтуватиметься генеральна стратегія програми формування бренду, найефективніші позиції, які визначають унікальні характеристики нації та держави, що використовуватимуться як підстава для подальшої реалізації програми.

5.Розробити графічні та візуальні атрибути програми. Не обмежуватися лише логотипом та розміщенням реклами в туристичних проспектах, а, відповідно до загальної концепції, оформити аеропорти країни та посольства країни за кордоном, – усе, що є “візитівкою” країни.

6.Створити систему управління зовнішніми і внутрішніми комунікативними потоками, завдяки яким висвітлюються події всередині країни (особливу увагу приділити повідомленням зі сфери туризму, економічного клімату країни та захисту прав людини).

7.Реалізацію програми здійснювати на засадах співробітництва політичних інституцій з неурядовими структурами.

Проте вищезазначена кампанія від із самого початку набула ознак класичної невдачі брендингу. У підсумку вона стала лише виразом презирства до “нової лейбористської партії” під керівництвом Т.Блера, яку активно підтримували політтехнологи. Всіх зусиль виявилось недостатньо, щоб викоринити з пам’яті “вигадливі” традиції історичних помилок веселої старої Англії. Понад те, від цієї кампанії віяло надуманою модністю, яка була винайдена в залах для засідань вищого керівництва, і на багатьох це справило негативне враження. У листопаді 2001 року міністр у справах культури, ЗМІ і спорту Т.Джауэлл оголосила про провал кампанії “Крута Британія”, тому що в цій кампанії не було визнано, що

“наша національна культура – це є щось неупорядковане, таке, що змінюється, і складне”.

На сьогодні в світі впроваджують програми з державного брендингу великі країни та їх регіональні утворення: США, Німеччина, Австралія, Канада, Шотландія, Польща, ПАР, Естонія, Тасманія та інші.

Одним з найбільш показових прикладів створення іміджу нації є Шотландії, яка була однією з перших автономних країн, що провела цілеспрямовану кампанію зі створення власного іміджу. У 1994 році Агентство економічного розвитку провінції “Скоттиш Ентерпрайз” (Scottish Enterprise) розпочало проект під назвою “Шотландія – бренд” (Scotland the Brand), мета якого полягала у сприянні туристичному бізнесу в Шотландії, розвитку шотландської національної культури та її просуванню за кордоном, а також розширенню експорту продукції шотландських компаній. Національну іміджеву кампанію підтримали такі великі всесвітньо відомі корпорації, як “Марк та Спенсер”, Британські авіалінії тощо. За результатами проведеного дослідження, мета якого полягала у визначенні стереотипів щодо Шотландії як всередині країни, так і за кордоном було з’ясовано, що в уявленнях світової спільноти вона має свій оригінальний, пізнаваний, але дещо поверховий образ, в якому поєднуються традиційні спідниці та волинки, гарна природа і гордий, патріотичний, хоробрий, але патріархальний і несучасний народ.

На підставі результатів такого дослідження була розроблена стратегія просування бренду Шотландії, спрямована на закріплення позитивних складових образу країни та одночасне зняття негативних. Як пріоритетний напрям було визначено подолання уявлень про технологічну відсталість Шотландії. В результаті ефективного впровадження кампанії, марка “Шотландія – бренд” перетворилася на своєрідний національний “знак якості”, що свідчить про шотландське походження продукції і символізує основні цінності Шотландії як бренду – відчуття національної ідентичності, працьовитість, історичні традиції.

Проблеми, з якими стикаються країни постсоціалістичного табору, можна умовно поділити на дві категорії: по-перше, це усвідомлення того, що імідж

необхідно створювати, по-друге, низка суперечностей, що треба вирішувати шляхом подолання негативів, які накладають суттєвий відбиток на образ країни. Самі іміджеві програми також мають різний характер: більшість з подібних програм спрямовані на вирішення будь-яких конкретних завдань, наприклад, залучення іноземних туристів чи впровадження певного проекту. Проте для таких країн, як Україна, необхідна комплексна іміджева програма спрямована на формування поліпшення іміджу країни загалом, яка має стати частиною тривалої стратегії розвитку держави.

Відомі різноманітні репутаційні “пастки”, які стосуються однобічного іміджу (репутації), коли країна небезпечно перетворюється на заручницю єдиного, до того ж безнадійно анахронічного образу (щось подібне трапилося із сучасною Білоруссю). Так само небезпечним є незбалансований імідж країни у міжнародному співтоваристві, через який зокрема Україні, постійно дорікають “геостратегічною розчухнутістю”.

Ще небезпечнішою є ситуація, коли конфлікти інтересів і конкуренція всередині країни позначаються на її “корпоративному міжнародному брендингові”. Разом з тим, ситуація, коли зовнішня політика країни стає заручницею “внутрішніх розборок”, на жаль, є майже типовою для України з її незрілою, але надто претензійною політичною елітою.

Інформаційний капітал країни, яким є її суспільно-політичний імідж, важко напрацьовується, але легко втрачається за кризових умов. Тому особливості важливості набувають репутаційні кризові стратегії, що мають на увазі тісно скоординовані дії не лише вищого державного керівництва, мас-медіа, наукових установ тощо, й комерційних корпоративних структур за кризових умов. Основними складовими кризової стратегії мають бути такі:

- розробка та впровадження превентивних заходів;
- робота з нівелювання наявних кризових ситуацій та наслідків;
- напрацювання стратегій поведінки в кризових умовах та можливих шляхів їх подолання.

Особливу увагу слід звернути на те, що успіх впровадження кампанії з національного брендингу має бути покладено на одну спеціально створену для цього установу, яка підкорялася б вищій посадовій особі, яка представляє державу на міжнародній арені (у випадку України, це має бути Президент).

Низка запитань виникає також у зв'язку з недопрацьованою знаково-символьною інфраструктурою України як суспільства і держави. По-перше, небезпечно думати, що, змінивши символіку, Україна автоматично змінила внутрішній і міжнародний імідж. По-друге, люди звикають до символів, і приклад Російської Федерації свідчить, що у деяких випадках корисніше не воювати зі старими символами, а наповнювати їх якісно новим змістом. Крім того, існує небезпека недостатньої репрезентативності нововведень, які можуть бути незрозумілими як всередині країни, так і за її межами. По-третє, немає рації під час реалізації кожного проекту вносити зміни в символіку, уявляючи, що така зміна обов'язково матиме бажаний результат. Якщо нові символи не несуть істотного значеннєвого навантаження, то це означає лише додаткові витрати з їх просування. Проблема криється в поверховості такого підходу, який, зокрема, стосується нинішнього стану “європейського вибору України”.

Однією з центральних проблем у формуванні позитивного суспільно-політичного іміджу України постає питання визначення основних цінностей та глибинних першооснов, які скеровують суспільно-політичний розвиток нашої держави.

Отже, позитивний образ держави в масовій свідомості внутрішньої та зовнішньої аудиторії є необхідною (хоча й недостатньою) складовою ефективного просування та реалізації її національних інтересів, вмотивованих стратегіями національного розвитку, тобто конкретними цілями країни на тривалу перспективу.

У свою чергу, імідж та іміджотворення концентровано відбиваються у національній ідеї як системній сукупності ціннісних виборів та орієнтацій, інтегральній сумачії векторів зовнішньої та внутрішньої політики держави.

Україна набула іміджу інформаційно-закритої держави, через що втрачає чимало можливостей: від залучення інвестицій до оптимізації туристичного бізнесу, поліпшення добробуту населення тощо. Зрештою, сумнівними постають перспективи євроінтеграції. Українські й іноземні експерти стверджують, що першопричиною є подібного негативного іміджу – інформаційна закритість державної служби.

Для подолання зазначеної загрози заходи влади мають бути спрямовані: по-перше, на забезпечення незалежності гілок влади, щоб запобігти використанню виконавчою владою прокуратури та суду як засобів тиску на опонентів; по-друге – проведення адміністративної реформи, основними елементами якої є зменшення установ, необхідних для прийняття рішень і видачі документів, та прозорість владних структур і свобода інформації.

Прозорість у такому разі означатиме можливість для будь-якого громадянина України ознайомитися з будь-яким документом чи постановою владних структур, вагоме значення тут має електронне врядування.

Проблема відкритості влади така складна, що це позначається навіть на термінології. Зокрема, в англійській літературі використовують терміни “transparensy” (для позначення поняття “прозорість”) та “openness” (для позначення поняття “відкритість”); використовують також, не перекладаючи, російське слово “гласность”.

Здебільшого науковці ставлять ці поняття в один синонімічний ряд, хоча за суттю вони є різними.

Природа прозорості інформації полягає переважно у її кількості, а відкритість інформації – у її якості. У першому випадку йдеться про збільшення або зменшення обсягу інформації (зловживання закритістю властиве тоталітарній та авторитарній владі). У другому – про її достовірність, правдивість, регулярність, оперативність та надійність для подальшого використання. Але тут з’являється інший аспект – уміння використовувати інформацію у ЗМІ. І річ не в наявності інформації як такої, а у відповіді на запитання, з якою метою її створюють і використовують.

Отже, у зв'язку з необхідністю подальшого вдосконалення державного управління в Україні постала потреба в розробці ефективного механізму, який сприяв би відкритості державних установ. Одним із чинників, який може сприяти відкритості в українських владних структурах, є доступність та прозорість інформації. Прозорість управління сприятиме підвищенню іміджу державних установ, що створюватиме умови для поліпшення репутації України в міжнародному просторі.

Результати багатьох досліджень та моніторингів українських медіа свідчать про істотні позитивні зміни щодо інформаційної відкритості в країні після “помаранчевої революції” порівняно з попередніми роками. Інформація в українських ЗМІ стала різнобічнішою і збалансованішою. Утім, більшість вітчизняних політологів дорікають новій українській владі у відсутності інституційних змін, а тому впровадження принципу інформаційної відкритості є актуальним і необхідним.

Під час створення моделі взаємовідносин влади з медіа та громадськістю варто звернутися до світового досвіду, який можна було б використати на національному ґрунті.

Утвердження інституту транспарентності – багаторічна тенденція, що спостерігається у великій групі розвинутих країн, які за суспільно-державним устроєм є ліберально-демократичними. Засновником цього інституту вважають Швецію, де ще в 1766 р. набрав чинності закон про свободу видань. Схожі закони щодо відкритості публічних документів в адміністративному управлінні з'явилися і в інших країнах. Багато з цих законодавчих актів у наступні роки неодноразово коригувалися.

З формуванням нової моделі функціонування держави в глобальному медіа-просторі постає питання переходу від інформаційної культури закритості до культури відкритості, у контексті якої не останню роль відіграють моніторинги інституціонального спрямування, які досліджують:

(а) *рівень демократичності країн:*

(1) індекс політії Теда Р.Гура;

- (2) індекс демократизації Тату Ванханена;
- (3) індекс політичних прав і свобод та індекс демократизації (“Freedom House”);
- (4) індекс свободи преси (“Репортери без кордонів”).
- (б) *рівень забезпечення умов для розвитку ринкової економіки та якості державного управління:*
 - (1) індекс економічної свободи (“Heritage Foundation”);
 - (2) індекс державного управління (Світовий банк);
 - (3) індекс корупції (“Transparency International”);
 - (4) індекс трансформації Бертельсмана;
 - (5) індекс оцінки політичних та інституціональних перетворень у країні (Світовий банк);
 - (6) індекс нестабільності (Фонд Карнегі за мир);
 - (7) індекс стабільності (інвестиційний банк Lehman Brothers та компанія Eurasia Group);
 - (8) індекс неспроможних держав (Фонд миру).

Подібні індекси розробляються та обчислюються науково-дослідними інститутами (“фабриками думок”) та незалежними організаціями переважно на замовлення міжнародних організацій, об’єднань країн, спеціалізованих установ.

Зокрема, “неспроможність держав” визначається двома відомими американськими фондами: “Фондом миру” (“Fund for Peace”) та “Фондом Карнегі за мир” (“Carnegie Endowment for International Peace”), а також компанією Eurasia Group разом із інвестиційним банком “Lehman Brothers” та “Дойче банком” (з 2003 р.).

“Фонд миру” обчислює комплексний індекс неспроможних держав (Failed States Index) і вважає “неспроможними” ті держави, де: уряд не має ефективного контролю над своєю територією, не розглядається як легітимний більшістю населення, не забезпечує внутрішню безпеку та базові права громадян, не здійснює монополію на застосування сили²⁹⁸. Індекс неспроможних держав

²⁹⁸Індекс неспроможних держав “Фонду миру”. – www.fundforpeace.org/programs/fsi/fsindex.php.

укладається на основі даних великої кількості публічних джерел за 12-ма критеріями (соціальними, економічними та військово-політичними). За результатами цього моніторингу, країни поділяють на такі групи: стійкі держави; держави, що знаходяться під періодичним наглядом (моніторингом); держави, що є джерелами загроз та ризиків; ворожі держави.

Індекс політичної стабільності Lehman Brothers Eurasia Group (LEGSI), або (від 2003 р.) Deutsche Bank Eurasia Group (DESIX) обраховується для країн, що розвиваються, та є однією із найавторитетніших оцінок загальнополітичного та економічного стану країн [30]. Він визначає, наскільки дана країна може протистояти внутрішнім та зовнішнім кризам, чи не є вона сама собою джерелом нестабільності та кризи. Індекс обчислюється на основі 20 критеріїв, що групуються за чотирма категоріями: стабільність уряду, соціальна стабільність, безпека, економічна стабільність. За результатами даного моніторингу країни поділяються на такі групи: максимально стабільні, високостабільні, середньостабільні, низькостабільні та стабільно неспроможні. “Фонд Карнегі”, у свою чергу, на основі даних визначення індексу нестабільності поділяє країни на наступні групи: країни-невдахи (failed states), що перебувають у критичному стані; країни, що перебувають у небезпечному стані; прикордонні країни біля небезпечної зони; стабільні країни та найстабільніші країни.

Основою методики обчислень індексів є використання двох типів даних – масово оприлюднених загальновідомих статистичних даних (“hard data”) із використанням технологій автоматизованого збору та аналізу інформації із публікацій мас-медіа CAST (Conflict Assessment System Tool), та даних, отриманих в процесі експертних оцінок (“soft data”). Тобто, передумови оцінок держав формуються в інформаційному просторі, якому властиві відповідні маніпулятивні можливості.

Окрім того, моніторингові оцінки містять суттєву суб’єктивну складову і можуть відображати не тільки дійсний стан справ, й формувати відповідну структуру уявлень, що складаються у світовій громадській думці стосовно ситуації в різноманітних країнах. Глобальні рейтинги країн, що укладаються на основі

даних різноманітних моніторинрів та визначають країни як стабільні-нестабільні, спроможні-неспроможні, демократичні-недемократичні тощо, є “віртуальними” у тому сенсі, що вони є передусім інформаційним продуктом як за своєю суттю, так і способами подальшого використання.

Таким чином, передумови здійснення зовнішнього управління, десуверенізації, застосування зовнішніх впливів та легітимації сучасної моделі регулювання світових процесів реалізуються, насамперед, в інформаційно-комунікативному середовищі. В цьому контексті базова модель впливу та управління розкривається у такій послідовності: моніторинг – зовнішнє управління – десуверенізація.

Відомості про авторів

Базилюк Ярослава Борисівна, кандидат економічних наук, доцент, завідувач відділу міжнародно-економічного співробітництва НІПМБ

Бодрук Олег Сергійович, доктор політичних наук, доцент, завідувач відділу воєнної політики та безпеки НІПМБ

Венцовський Дмитро Юрійович, головний консультант відділу міжнародно-економічного співробітництва НІПМБ

Власюк Олександр Степанович, доктор економічних наук, професор, директор НІПМБ

Вусатюк Олег Анатолійович, кандидат філософських наук, державний експерт відділу інформаційної безпеки та міжнародних інформаційних відносин НІПМБ

Гребініченко Олександр Юрійович, здобувач НІПМБ

Гуцал Анатолій Феодосійович, перший заступник директора НІПМБ

Давиденко Сергій Васильович, кандидат економічних наук, доцент, державний експерт відділу міжнародно-економічного співробітництва НІПМБ

Дубов Дмитро Володимирович, кандидат політичних наук, головний консультант відділу інформаційної безпеки та міжнародних інформаційних відносин НІПМБ

Жураковська Ліна Анатоліївна, головний консультант відділу соціально-економічної та демографічної безпеки НІПМБ

Зарицький Олександр Федорович, кандидат технічних наук, старший науковий співробітник, завідувач відділу інформаційних технологій та комп'ютерних систем НІПМБ

Зінчук Борис Євгенович, кандидат технічних наук, державний експерт відділу інформаційних технологій та комп'ютерних систем НІПМБ

Корнієвський Олександр Анатолійович, кандидат історичних наук, доцент, державний експерт відділу глобальної безпеки та європейської інтеграції НІПМБ

Корнілов Ігор Євгенович, кандидат фізико-математичних наук, завідувач відділу енергетичної та транспортно-комунікаційної безпеки НІПМБ

Кузьменко Валерій Павлович, кандидат економічних наук, старший науковий співробітник, державний експерт відділу соціально-економічної та демографічної безпеки НІПМБ

Кулик Віталій Олександрович, завідувач відділу регіональної безпеки НІПМБ

Леонов Валентин Володимирович, кандидат технічних наук, доцент, державний експерт відділу воєнної політики та безпеки НІПМБ

Малиновська Олена Анатоліївна, доктор наук з державного управління, старший науковий співробітник, завідувач відділу соціально-економічної та демографічної безпеки НППМБ

Мішин Андрій Олександрович, кандидат політичних наук, директор Державного інституту розвитку сім'ї та молоді

Недбаєвський Сергій Леонідович, державний експерт відділу інформаційної безпеки та міжнародних інформаційних відносин НППМБ

Ожеван Микола Андрійович, доктор філософських наук, професор, завідувач відділу інформаційної безпеки та міжнародних інформаційних відносин НППМБ

Парахонський Борис Олександрович, доктор філософських наук, професор, завідувач відділу глобальної безпеки та європейської інтеграції НППМБ

Пивоваров Єгор Юрійович, головний консультант відділу глобальної безпеки та європейської інтеграції НППМБ

Петров Валентин Володимирович, здобувач НППМБ

Прейгер Давид Каспарович, доктор економічних наук, професор, радник НППМБ

Сирінський Роман Аркадійович, кандидат філософських наук, державний експерт відділу регіональної безпеки НППМБ

Склярєнко Оксана Андріївна, головний консультант відділу інформаційної безпеки та міжнародних інформаційних відносин НППМБ

Стародуб Тетяна Сергіївна, кандидат політичних наук, державний експерт відділу глобальної безпеки та європейської інтеграції НППМБ

Сухоруков Аркадій Ісмаїлович, доктор економічних наук, професор, завідувач відділу економічної безпеки НППМБ

Терешко Сергій Валентинович, головний консультант відділу глобальної безпеки та європейської інтеграції НППМБ

Троцький Ярослав Олександрович, здобувач НППМБ

Чабала Олег Володимирович, головний консультант відділу регіональної безпеки НППМБ

Яворська Галина Михайлівна, доктор філологічних наук, старший науковий співробітник, державний експерт відділу глобальної безпеки та європейської інтеграції НППМБ

ЗМІСТ

- Вступ**
- Частина I. Глобальна та регіональна безпека**
- Розділ 1. Глобальні виклики сучасності та міжнародна безпека України**
- 1.1. Глобалізаційні виклики міжнародній безпеці *(Парахонський Б.О., Пивоваров Є.Ю.)*
 - 1.2. Національна та міжнародна безпека *(Парахонський Б.О., Троцький Я.О.)*
 - 1.3. Регіональна безпека в умовах глобальної нестабільності *(Мішин А.О.)*
 - 1.4. Україна в системі міжнародної безпеки *(Парахонський Б.О.)*
- Розділ 2. Воєнно-політичні аспекти формування сучасної системи міжнародної безпеки *(Бодрук О.С.)***
- 2.1. Еволюція структур міжнародної безпеки
 - 2.2. Сучасний стратегічний ландшафт
 - 2.3. Зміни у воєнно-політичній ситуації та новітні виклики і загрози міжнародній безпеці
 - 2.4. Системи колективної безпеки у сучасних умовах
- Розділ 3. Політика національної безпеки України у сучасному міжнародному середовищі**
- 3.1. Україна у системі взаємовідносин світових геополітичних сил (США–ЄС–РФ) *(Корнієвський О.А.)*
 - 3.2. Регіональні інтереси глобальних гравців *(Сирінський Р.А.)*
 - 3.3. Пострадянські конфлікти у міжнародному контексті *(Кулик В.О., Чабала О.В.)*
 - 3.4. Політика провідних світових гравців у зонах «заморожених» конфліктів та інтереси України *(Кулик В.О., Пивоваров Є.Ю., Чабала О.В.)*
- Розділ 4. Європейський та євроатлантичний вимір національної безпеки України**
- 4.1. Національна безпека України в умовах європейської інтеграції *(Терешко С.В., Яворська Г.М.)*
 - 4.2. Євроатлантична інтеграція України як чинник зміцнення її національної безпеки *(Терешко С.В.)*
 - 4.3. Європа – Чорноморський регіон: питання безпеки та співробітництва *(Стародуб Т.С.)*
 - 4.4. НАТО у Чорноморському регіоні *(Стародуб Т.С.)*

- Розділ 5. Участь України у міжнародній миротворчій діяльності: здобутки та перспективи** (Леонов В.В.)
- 5.1. Нормативно-правова база участі України у миротворчих операціях.
 - 5.2. Концептуальні та організаційні засади використання українських миротворчих підрозділів
- Частина II. Актуальні проблеми економічної безпеки України**
- Розділ 1. Транснаціоналізація економіки та економічна безпека України** (Сухоруков А. І.)
- 1.1. Зовнішньоторговельна безпека
 - 1.2. Міжнародне співробітництво у фінансовій сфері
 - 1.3. Інвестиційна безпека
 - 1.4. Інноваційне співробітництво
- Розділ 2. Проблеми розвитку зовнішньоторговельного співробітництва України** (Базилук Я. Б., Давиденко С. В., Венцовський Д. Ю.)
- Розділ 3. Енергетична безпека** (Корнілов І. Є.)
- 3.1. Особливості організації та регулювання світових енергетичних ринків, сучасні тенденції та проблеми їх розвитку: досвід для України
 - 3.2. Порівняльний аналіз загальних положень енергетичної стратегії Росії в контексті законодавства України в сфері національної безпеки
- Розділ 4. Розвиток та ефективне використання транзитного потенціалу** (Прейгер Д. К.)
- Розділ 5. Міжнародна міграція як чинник демографічної безпеки** (Малиновська О.А., Жураковська Л.А.)
- Розділ 6. Системний аналіз та прогнозування соціально-економічного розвитку у контексті глобалізації** (Кузьменко В. П.)
- Частина III. Міжнародна інформаційна безпека у глобалізованому світі** (Ожеван М.А.)
- Розділ 1. Взаємозв'язок інформаційної безпеки держави з її реальним суверенітетом у глобалізованому світі** (Ожеван М.А., Зарицький О.Ф., Вусатюк О.А., Зінчук Б.Є., Петров В.В., Гребініченко О.Ю.)
- Розділ 2. Безпековий вимір міжнародних політичних комунікацій і глобальна криза демократії та культурної ідентичності** (Ожеван М.А., Скляренко О.А., Дубов Д.В.)
- Розділ 3. Міжнародні медіа й маніпулятивна мова сучасних міжнародних комунікацій** (Гуцал А.Ф., Недбаєвський С.Л.)

Розділ 4. “М’яка безпека” та сучасні виклики міжнародному іміджеві Української держави (Гуцал А.Ф., Недбаєвський С.Л.)

CONTENTS

Introduction

Part I. Global and regional security

Chapter 1. Global challenges of the present time and international security of Ukraine

1.1 . Globalizing challenges of international security (*Parakhonskyi B.O., Pyvovarov E.Y.*)

1.2 . National and international security (*Parakhonskyi B.O., Trotskyi Y.O.*)

1.3 . Regional security in the context of global instability (*Mishyn A.O.*)

1.4 . Ukraine in international security system (*Parakhonskyi B.O.*)

Chapter 2. Military and political aspects of international security modern system formation (*Bodruk O.S.*)

2.1. Evolution of international security structures

2.2. Modern strategic landscape

2.3. Changes in military and political situation and new challenges and threats to international security

2.4. Collective security system under modern conditions

Chapter 3. Policy of national security of Ukraine in modern international environment

3.1. Ukraine in the system of interrelations of world geopolitical powers (USA-EU-RF) (*Kornievskyi O.A.*)

3.2. Regional interests of global players (*Syrinskyi R.A.*)

3.3. Post-soviet conflicts in international context (*Kulyk V.O., Chabala O.V.*)

3.4. Policy of leading world players in the zones of “frozen” conflicts and Ukraine’s interests (*Kulyk V.O., Pyvovarov E.Y., Chabala O.V.*)

Chapter 4. European and Euro-Atlantic dimension of national security of Ukraine

4.1. National security of Ukraine under the condition of European integration (*Tereshko S.V., Yavorska G.M.*)

4.2. Euro-Atlantic integration of Ukraine as a factor of its national security consolidation (*Tereshko S.V.*)

4.3. Europe – Black Sea region: the questions of security and cooperation (*Starodub T.S.*)

4.4. NATO in the Black Sea region (*Starodub T.S.*)

Chapter 5. Ukraine’s participation in international peacemaking activity: achievements and prospects (*Leonov V.V.*)

5.1. Regulatory and legal framework of Ukraine’s participation in peacemaking missions

5.2. Conceptual and organization foundation of application of Ukrainian peacemaking subunits

Part II. Urgent problems of economic security of Ukraine

Chapter 1. Transnationalization of economy and economic security of Ukraine (*Suhorukov A.I.*)

1.1 Foreign trade security

1.2 International cooperation in financial sphere

1.3 Investment security

1.4 Innovative cooperation

Chapter 2. Foreign trade cooperation development problems of Ukraine

(*Bazylyuk Y.B., Davydenko S.V., Ventskovskiy D.Y.*)

Chapter 3. Energy security (*Kornilov I.E.*)

3.1. Organization and regulation particularities of world energy markets, modern trends and problems of their development: Ukraine's experience

3.2. Comparative analysis of the main principles of Russia's energy strategy in the context of Ukrainian legislation in the sphere of national security

Chapter 4. Development and effective application of transit potential (*Preyger D.K.*)

Chapter 5. International migration as a factor of demographic security

(*Malynovska O.A., Zhurakovska L.A.*)

Chapter 6. System analysis and forecasting of socio-economic development in the context of globalization (*Kuzmenko B.P.*)

Part III. International information security in globalized world (*Ozhevan M.A.*)

Chapter 1. Interconnection of information security of the state with its actual sovereignty in globalized world (*Ozhevan M.A., Zarytskyi O.F., Vusatyuk O.A., Zinchuk B.E., Petrov V.V., Grebinichenko O.Y.*)

Chapter 2. Security dimension of international political communications and global crisis of democracy and cultural identity (*Ozhevan M.A., Sklyarenko O.A., Dubov D.V.*)

Chapter 3. International media and manipulating language of modern international communications (*Gutzal A.F., Nedbaevskiy S.L.*)

Chapter 4. "Soft security" and modern challenges to international image of Ukrainian state (*Gutzal A.F., Nedbaevskiy S.L.*)

